

**ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ОМУЗГОРИИ ТОҶИКИСТОН**

ба номи Садриддин Айни

Кафедраи назария ва амалияи забоншиносӣ

Ба ҳуқуқи дастнавис

Гадоев Нурхон

**Хусусиятҳои луғавию семантикии воҳидҳои
фразеологӣ дар лаҳҷаҳои ҷанубии
забони тоҷикӣ (минтақаи Кӯлоб)**

Ихтисос: 10.02.01 – Забони тоҷикӣ

Мушовири илмӣ:

доктори илми филология, профессор:

Исмоилов Ш.

Душанбе - 2019

Мундарица

Муқаддима	5
-----------	---

Боби 1

Воҳидҳои фразеологӣ лаҳҷа ва хусусиятҳои он	15
1. Дарачаи пажӯҳиши фразеологияи тоҷик	15
2. Вижагиҳои воҳидҳои фразеологӣ лаҳҷа	37
3. Аломатҳои воҳидҳои фразеологӣ лаҳҷа	38
4. Воҳидҳои фразеологӣ лаҳҷа аз рӯи дарачаи истемол	44
1.4.1 Воҳидҳои фразеологӣ умумихалқӣ	45
1.4.2. Воҳидҳои фразеологӣ хоси лаҳҷа	51
1.5. Воҳидҳои фразеологӣ бо вожаҳои таърихӣ ва иқтибосӣ	66
1.5.1. Воҳидҳои фразеологӣ бо вожаҳои арабӣ	70
1.5.2. Воҳидҳои фразеологӣ бо вожаҳои туркӣ	72
1.5.3.. Воҳидҳои фразеологӣ бо вожаҳои русӣ	73

Боби 2

Таснифоти воҳидҳои фразеологӣ аз рӯи маъно ва сохтор	75
2.1. Воҳидҳои фразеологӣ рехта	78
2.2. Воҳидҳои фразеологӣ ғайриидеоматикӣ	86
2.3. Вобастаҳои ифразеологӣ	89
2.4. Ифодаҳои фразеологӣ	95
2.5. Сохтори воҳидҳои фразеологӣ	96
2.5.1. Таркибҳои фразеологӣ	96
2.5.2. Ибораҳои фразеологӣ	101
2.5.1. Ибораҳои фразеологӣ изофӣ	103
2.5.2. Ибораҳои фразеологӣ феълӣ	112
2.6. Ҷумлаҳои фразеологӣ	134

Боби 3

Хусусияти семантикии воҳидҳои фразеологӣ	149
3.1. Хусусияти услубии воҳидҳои фразеологӣ	154
3.2. Қабатҳои луғавию семантикии воҳидҳои фразеологӣ	162
3.2.1. Муродифҳои фразеологӣ	163

3.2.2. Вариантҳои воҳидҳои фразеологӣ	181
3.2.3. Вариантҳои фразеологӣи ҳамқолиб	188
3.2.4. Антонимҳои фразеологӣ	192
3.2.5. Омонимҳои фразеологӣ	201
3.2.6. Воҳидҳои фразеологӣи сермаъно	205

Боби 4

Воҳидҳои фразеологӣи сомати _____ 214

Воҳидҳои фразеологӣ бо вожаи “дъл”	219
Воҳидҳои фразеологӣ бо вожаи “сар”	227
Воҳидҳои фразеологӣ бо вожаи “чъшъм”	230
Воҳидҳои фразеологӣ бо вожаи “руй”	233
Воҳидҳои фразеологӣ бо вожаи “дахан”	236
Воҳидҳои фразеологӣ бо вожаи “дъст”	239
Воҳидҳои фразеологӣ бо вожаи “пой”	243
Воҳидҳои фразеологӣ бо вожаи “гардан”	245
Воҳидҳои фразеологӣ бо вожаи “лав”	247
Воҳидҳои фразеологӣ бо вожаи “забон”	248
Воҳидҳои фразеологӣ бо вожаи “дандон”	249
Воҳидҳои фразеологӣ бо вожаи “гуш”	249
Воҳидҳои фразеологӣ бо вожаи “бънӣ”	251
Воҳидҳои фразеологӣ бо вожаи “чигар”	252

Боби 5

Воҳидҳои фразеологӣи ташбеҳӣ _____ 253

5.1.1. Зоонимҳои фразеологӣ	261
5.1.2. Фитонимҳои фразеологӣ	276
5.2. Воҳидҳои фразеологӣ бо баъзе исмҳои маънӣ	281
Воҳидҳои фразеологӣ бо исми “чун”(ҷон)	281
Воҳидҳои фразеологӣ бо исми “руз”	283

Воҳидҳои фразеологӣ бо исми “кор”	284
Воҳидҳои фразеологӣ бо исми “рах”(роҳ)	286
Воҳидҳои фразеологӣ бо исми “ҳок”	287
Воҳидҳои фразеологӣ бо исми “зъмин”(замин)	288
Воҳидҳои фразеологӣ бо исми “гап”	289
Воҳидҳои фразеологӣ бо исми “ақл”	296
Воҳидҳои фразеологӣ бо исми “ҷой”	296
Воҳидҳои фразеологӣ бо исми “вақт”	298
Воҳидҳои фразеологӣ бо исми “қадам”	299
Воҳидҳои фразеологӣ бо исми “қарз”	300
Хулоса	301
Ихтисорот	309
Феҳристи адабиёт	311

Муқаддима

Мубрамияти таҳқиқи мавзӯ. Таҳқиқи масъалаҳои забоншиносӣ дар ҳама даври замон, дар ҳама забонҳои олам аз зумраи масъалаҳои мубрам, буд, ҳаст ва боқӣ хоҳад монд, зеро он дорои паҳлӯҳо ва ҷанбаҳои зиёди илмӣ мебошад. Дар маҷмӯи илми забоншиносии тоҷик дар назди муҳаққиқон вазифаҳои нав ба нав мегузорад. Аз ҷумла, мавриди пажӯҳиш қарор додани таркиби луғавии забони миллии тоҷик-забони адабии тоҷик ва забони умумихалқӣ-забони гуфтугӯӣ ва шеваҳои лаҳҷаҳо аз зумраи беҳтарин василаи нишон додани бузургӣ, шаҳомат, қаззобият, рангорангӣ ва ғановати забони тоҷикӣ маҳсуб мешавад.

Ба омӯзишу пажӯҳиш қарор додани хусусияти маъноӣ ва услубии воҳидҳои фразеологӣ забони тоҷикӣ аз ҷумлаи беҳтарин иқдом барои шинохтани мавқеъ ва дараҷаи истифодаи таъбирҳои халқӣ дар забони пурғановати мо мебошад. Дар давоми зиёда аз ҳазор сол мардум бо беҳтарин таъбирҳои халқӣ ва суҳанҳои молмоли маъноҳои рамзӣ анбори пур аз ганҷи таркиби луғавии забони тоҷикиро пур карданд. Ин таъбирҳоро дар забоншиносӣ бо истилоҳи воҳидҳои фразеологӣ ном мебаранд, ки дар онҳо ақида, мушоҳида ва хулосаи ҳодисаҳои гуногуни зиндагии ҳаррӯза таҷассум ёфтаанд.

Дар забони умумихалқӣ ва гӯйишҳои мардумӣ ибораҳои ҳам ба назар мерасанд, ки бо устуворӣ ва рехтагии таркиби худ фарқ карда меистанд. Инҳо ибораҳои таркибан ҷудонашавандаи халқӣ ҳастанд, ки дар гуфтор оҳангу тобишҳои киноявиро равшантар, барҷастатар инъикос менамоянд. Омӯзиши паҳлӯҳои мухталифи таъбирҳои халқии таркиби луғавии забони тоҷикӣ аз ҷумлаи беҳтарин иқдом барои шинохтани мавқеъ ва дараҷаи қорбурди воҳидҳои фразеологӣ дар забони пурғановати мо мебошад. Махсусан, хеле зиёд будани захираи фразеологӣ забони тоҷикӣ, гуногунӣ ва қонуниятҳои фардии инкишофи он тақозо дорад, фразеология ҳамчун соҳаи махсуси забоншиносӣ ҳаматарафа, бо камоли масъулият таҳқиқ карда шавад. Ин ҷиҳати

масъаларо ба назар гирифта, забоншиносони гузаштаи мо фақат ба инъикоси бевоситаи ин сарвати гаронбаҳои забонамон дар асарҳои худ каноат накарда, доир ба сохт ва маънои ибораву ифодаҳои алоҳида, варианту синонимҳои онҳо, шаклҳои гуногуни истеъмолиашон низ маълумотҳо додаанд, ки ин таҷрибаи онҳо дар омӯзиши масъалаҳои бисёрҷабҳаи фразеологияи забони ҳозираи тоҷик аҳамияти беандоза калони илмӣ ва амалӣ дорад.

Пажӯҳиши ин соҳаи муҳим боз аз он ҷиҳат судманд аст, ки мо ба вижагиҳои луғавию семантикии воҳидҳои фразеологӣ аз наздик ошно мешавем. Онҳо дар қолиби ибора, таркиб ва ҷумла воқеъ мегарданд. Аз лиҳози маъно бошад, мисли калима як мафҳумро мефаҳмонад. Маънои умумӣ ва ягонаи таъбирҳо мисли воҳидҳои озоди синтаксисӣ аз маънои ҷузъҳои ибора ва ҷумла ҳосил намегардад, балки аз маънои умумии ҷузъҳо ва сохтори устувор ё рехтаи наҳвӣ бармеояд. Хусусиятҳои луғавию семантикии воҳидҳои фразеологиро фразеология меомӯзад. Фразеология то солҳои наздик қисми таркибии лексикологияро ташкил меод. Ҳоло ҳам баъзе тадқиқотчиён онро як қисмати лексикология медонанд. Бояд иқрор шуд, ки ин соҳа ҳамчун боби махсуси забоншиносӣ аз доираи лексикология хориҷ шуда, ба илми мустақил табдил ёфтааст. Мустақилияти фразеологиро ҳамчун боби алоҳидаи забон чунин далел ҳам собит мегардонад, ки он ба як қатор соҳаҳои дигари забоншиносӣ, инчунин, бо илмҳои адабиётшиносӣ, таърих, этнография, психология ва амсоли инҳо ҳамбастагии қавӣ дорад.

Яке аз омилҳои асосии шинохти забон ҳамчун воситаи кўтоҳу муассир ифода намудани фикр воҳидҳои фразеологӣ махсуб мешаванд, ки дар ниҳоди онҳо таҷрибаи ҳазорсолаи ҳаёти фарҳангии мардум, аз қабилӣ расму оин, анъана, афкори динии мардум ниҳон аст. Одатан воҳидҳои фразеологиро хазинаи ганҷинаи бебаҳои манбаи дониши забонӣ меноманд, чунки дар симои воҳидҳои фразеологӣ на танҳо хусусиятҳои мухталифи забони ҳозира, балки хусусиятҳои луғавию

семантикии забони бостон: калимасозӣ, роҳҳои ташаккулёбии таркибҳои фразеологӣ ва таҳаввулоти забонро мушоҳида намудан мумкин аст.

Баррасии воҳидҳои фразеологӣ лаҳҷа дар таълими соҳаҳои дигари забоншиносӣ, аз ҷумла лексикология, услубшиносӣ, грамматика ёрӣ мерасонад. Фразеологияи шеваю лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ ва боигарии сарчашмаҳои он чи қадар пурра ва мукамал омӯхта шавад, ҳамон қадар ба таҳқиқи гуногунсоҳаи лексикаи забони адабӣ шароити мусоид фароҳам оварда мешавад. Воҳидҳои фразеологӣ дар мавриди офаридани образҳои дилчаспи бадеӣ, тасвири манзара ва лаҳзаҳои ҷудогонаи зиндагӣ, баҳодихӣ ба ҳодисаю воқеаҳои ҳаёт ҳамчун маводи муҳиму тайёри забон корбурд мешаванд. Зарурати омӯзиши воҳидҳои фразеологӣ лаҳҷа дар муқоиса бо забони адабӣ аз он ҷиҳат муфид аст, ки онҳо узван бо ҳам алоқаманд буда, дар иртиботи якдигар инкишоф меёбанд. Таъсири мутақобилаи онҳо вобаста ба марҳилаҳои мухталифи инкишофи таърихӣ ҳаёти халқ воқеъ мешавад. Ҳангоми таҳлилу муқоисаи ин ду шакли забони тоҷикӣ ба бисёр дигаргуниҳо, пешравиҳо дучор шудан мумкин аст. Дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ калимаҳои дилхоҳ бо калимаи дигар ҳамнишин гашта, тавассути гирифтани маъноӣ маҷозӣ дар маҷмӯъ воҳиди фразеологиро ба вуҷуд меоранд. Фразеологизмҳо дар шакли ифодаҳои ниҳоят мухтасар таҷрибаи ҳаётии бисёрсолаи одамонро дар худ инъикос мекунанд.

Агар ба мазмуну мундариҷаи воҳидҳои фразеологӣ чуқуртар ворид шавем, ҳис мекунем, ки тамоми хислатҳои ботинӣ ва зоҳириву мусбату манфии инсон дар воҳидҳои фразеологӣ инъикос ёфтанд. Барои ҳамин таҳқиқи вижагиҳои воҳидҳои фразеологӣ лаҳҷавӣ: сермаъноӣ, гуногунрангӣ ва образнокӣ воҳидҳои фразеологӣ дар лаҳҷаи ҷанубии забони тоҷикӣ, аз ҷумла, минтақаи Кӯлоб, ки то ҳол диққати забоншиносони соҳаро ба худ ҷалб накардааст, пажӯҳиши мукаммалу муфассали илмиро тақозо дорад.

Ба риштаи тадқиқ қашидани ҷанбаҳои мухталифи воҳидҳои

фразеологӣ ба мо имконият фароҳам меоварад, ки воқеаву ҳодисаҳои ҳаёти воқеиро бо тамоми ҷузъиёташ ва тобишҳои гуногуни ҳисси-муассирӣ ба ҳаводорони забони ноби тоҷикӣ ва шеваҳои лаҳҷаҳои он пешкаш намоем, ба ин васила, соҳибони лаҳҷа имконият пайдо менамоянд, ки перомуни ташаккул ва таҳаввулоти шеваҳои маълумоти дурусту дақиқ дошта бошанд. Донишмандони нақш ва мавқеи истеъмоли таъбирҳои дар забону ғӯйишҳои маҳаллӣ боиси он мегардад, ки мардуми ҷумҳурии тоҷик сухани худро дар сатҳи баланд нигоҳ доранд.

Дарҷаи тадқиқоти мавзӯ. Дар соҳаи илми фразеология олимони зиёде ватанию хориҷӣ пажӯҳиш бурда, аломат ва хусусиятҳои хоси воҳидҳои фразеологиро омӯхта рисолаҳои илмӣ навиштанд. Аз ҷумла, забоншиносони хориҷӣ: Ш. Балли, П.Смит, Х. Касарес, О.Есперсона, В. Крейзинг, В.В. Виноградов, Н.М. Шанский, Б.А. Ларин, В.А. Архангелский, А.В. Кунин, С.И. Ожегов, А.И. Смирнитский, С.И. Абакумов, А.А. Булаховский, В.П. Жуков, М.И. Сидоренко, Л. И. Ройзенсон аз олимони тоҷик: Н. Маъсумӣ, Р. Эгамбердиев, Р. Ғаффоров, Б. Камолитдинов, С.В. Хушенова, Ҳ. Маҷидов, И. Ҳасанов, Р. Саидов, , Х.Ҷалилов дар соҳаи фразеологияи лаҳҷа: П.Холов (Воҳидҳои фразеологӣ дар лаҳҷаи Самарқанд), Т. Мақсудов (Лексика ва фразеологияи лаҳҷаи тоҷикони Исфара), Б. А. Осимова (Воҳидҳои фразеологӣ дар лаҳҷаи Хуҷанд), Д. С. Қодиров (Тавсифи сохторӣ ва грамматикӣ фразеологизмҳои лаҳҷавӣ (аз рӯи маводҳои лаҳҷаи Дарвоз) ва дигарон дар омӯзиш ва таҳқиқи воҳидҳои фразеологӣ саҳм гузоштанд. Мо ҳангоми навиштани диссертатсия асарҳои олимони дар боло номбаршударо мавриди омӯзишу пажӯҳиш қарор дода, дар ҷамъбасти қор ба онҳо таърифи намудем.

Мақсад ва вазифаҳои тадқиқ. Мақсад ва ҳадафи диссертатсияи мо дар ин рисола таҳқиқ намудани вижаҳои фардӣ маъноӣ ва услубӣ воҳидҳои фразеологии лаҳҷавӣ, навъҳои воҳидҳои фразеологӣ аз нигоҳи мазмуну мундариҷа, категорияҳои луғавӣ он: муродифоти фразеологӣ,

таъбирҳои зидмано, ҳамгунаҳои фразеологӣ, фразеологизмҳои сермано ва сохтори онҳо-таркиб, ибора ва ҷумлаҳои фразеологӣ махсуб мешавад. Инчунин вижагиҳои услубии воҳидҳои фразеологӣ, фразеологияи соматӣ, зоонимӣ, фитонимӣ ва дараҷаи корбасти онҳо дар ғўйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ, аз ҷумла, минтақаи Кўлоб бо камали масъулият мавриди баррасӣ қарор гирифтанд. Ҳадафи мо дар ин таҳқиқот аз иҷрои масъалаҳои зерин иборат аст:

Овардани маълумоти зарурӣ оид ба фразеологияи лаҳҷа , нишона ва аломатҳои махсуси он дар ғўйишҳои маҳаллии минтақаи Кўлоб. - - -

Баррасии воҳидҳои фразеологии лаҳҷа аз рӯйи дараҷаи истемол, воҳидҳои фразеологии умумихалқӣ ва лаҳҷавӣ.

- Гуруҳбандии воҳидҳои фразеологӣ аз нигоҳи маъно: идиомаҳо (реҳтаҳои фразеологӣ), воҳидҳои фразеологии ғайриидиоматикӣ, вобастаҳои фразеологӣ, ифодаҳои фразеологӣ (фраземаҳо) ва таҳлили вижагиҳои онҳо.
- Баёни фарқи таркибҳои фразеологӣ аз ибораҳои фразеологӣ: ибораҳои фразеологии изофӣ ва ибораҳои фразеологии феълӣ.
- Таносуби маъноии фразеологизмҳо ва тобишҳои услубии онҳо ва нақши маҷоз дар воҳидҳои фразеологии лаҳҷа.
- Таҳқиқи қабатҳои луғавию семантикии воҳидҳои фразеологии лаҳҷа: муродифоти фразеологӣ, фразеологизмҳои зидмано ва омонимҳо.
- Вариантҳои фразеологӣ. Вариантҳои фразеологии ҳамқолиб ва роҳҳои ташаккулёбии онҳо.
- Шарҳу эзоҳ додани мулоҳизаҳои забоншиносон дар мавриди ба қатори воҳидҳои фразеологӣ шомил намудани зарбулмасалу мақолҳо.
- Нақши узвҳои бадани инсон дар ташаккули воҳидҳои фразеологии, таҳлили хусусиятҳои фардии онҳо дар лаҳҷа.

- Баррасии номи ҳайвоноти хонагӣ ва ваҳшӣ дар воҳидҳои фразеологӣ лаҳҷаҳои минтақаи Кӯлоб.
- Таркиби воҳидҳои фразеологӣ лаҳҷа.

Асоси назариявӣ ва методологии таҳқиқот. Асосҳои назариявӣ ва амалии таҳқиқоти мазкур пеш аз ҳама, асарҳои илмиву назариявии олимони забоншиносе, ки соҳаҳои мухталифи фразеологияро ба риштаи таҳқиқ кашиданд, маҳсуб мешавад. Мо зимни баррасии масоили назариявии диссертатсия асарҳои муҳаққиқон Ш. Балли, О.Есперсона, В. Крейзинг, В.В. Виноградов, Н.М. Шанский, Б.А. Ларин, В.А. А.В. Кунин, С.И. Ожегов, А.И. Смирнитский, С.И. Абакумов, А.А. Булаховский, В.П. Жуков, М.И. Сидоренко, Л. И. Ройзенсон аз олимони тоҷик: Н. Маъсумӣ, Р. Эгамбердиев, Р. Гаффаров, Б. Камолиддинов, С.В. Хушенова, Ҳ. Мачидов, Р. Саидов, И. Ҳасанов, Х.Чалиловро асоси назариявӣю методологии кори худ қарор додем.

Аҳамияти назариявии таҳқиқот дар он ифода меёбад, ки ин рисола ба пажӯҳишгарону тадқиқотчиён ва олимоне, ки соҳаҳои мухталифи фразеологияи лаҳҷаро мавриди тадқиқ қарор доданианд, ҳамчун роҳнамо хизмат менамояд. Маводи диссертатсия, бешакку шубҳа, дар тадқиқотҳои минбаъдаи олимони дар соҳаи лаҳҷашиносии таърихӣю муосир, фразеология, лексикология ва услубшиносӣ дасти ёрӣ дароз карда метавонад. Масъалаҳои пешниҳодшудаи диссертатсия барои тартиб додани барномаҳои таълимӣ аз ҷанҳои таълимӣ“,”Лаҳҷашиносӣ”, “Лексикология” ва “Услубшиносӣ” ва “Маданияти суҳан”ва дастури таълимӣ роҷеъ ба фразеологияи лаҳҷавӣ ба кор бурда мешавад.

Усули таҳқиқ. Усули асосии таҳқиқоти мазкур, пеш аз ҳама, мушоҳида, мусоҳиба, шарҳдиҳӣ, баргузориҳои назарпурсӣ, таҳлил ва таҳқиқи муқоисавӣ буда, бар пояи таҳлили синхронӣ ва дар мавридҳои хосса-диахронӣ тавзеҳ гардидаанд, ки он ҳангоми таҳлилу таҳқиқи хусусиятҳои луғавӣю маъноӣ ва услубии воҳидҳои фразеологӣ лаҳҷавӣ рӯйи кор омадааст.

Маводи асосии таҳқиқот аз деҳаҳои ҷанубу шимол ва шарқу ғарби минтақаи Кӯлоб ҷамъоварӣ карда шудааст. Аз маҳалҳои зикршуда миқдори зиёди воҳиди фразеологӣ, аз ҷумла, ибора, таркиб ва ҷумлаҳои фразеологӣ гирдоварӣ шудааст, ки аксари онҳо дар диссертатсия мавриди истифода қарор гирифтанд. Инчунин дар ин ҷода аз “Фарҳангҳои тафсирии забони тоҷикӣ”(муҳаррирон: С. Назарзода, А. Сангинов, С. Каримов, М.Ҳ. Султон) ва “Фарҳанги ғўйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ”(мураттибон: М. Маҳмудов, Ғ. Ҷўраев, Б. Бердиев) ва “Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ”ҷилди 5 (тартибдиҳанда: Ҷ. Мурватов) ва дигар маъхазҳои илмӣ истифода бурдем, ки феҳристи онҳо дар рӯихати адабиёти истифодашуда дода шудааст.

Навгонии тадқиқот дар он зоҳир мегардад, дар забоншиносии тоҷик хусусиятҳои луғавию семантикӣ ва сохтори воҳидҳои фразеологӣ дар лаҳҷаҳои ҷанубии забони тоҷикӣ, аз ҷумла, минтақаи Кӯлоб, бори нахуст мавриди баррасии системавӣ ва амиқ қарор дода мешавад. Дар диссертатсия роҳҳои тағйир ёфтани сохтори воҳидҳои фразеологӣ дар ҷараёни нутқ, иваз шудани ҷойи ҷузъҳои онҳо, ки яке аз воситаҳои ташаккули таҳаввули намуди зоҳирӣ ва мазмуни воҳидҳои фразеологӣ маҳсуб мешавад, бори аввал аз нигоҳи илмӣ маънидод карда мешавад.

Категорияҳои луғавии синониму антоним, омониму калимаҳои сермаъно бо вучуди мавриди баҳси васеи илмӣ қарор гирифтанишон дар ин диссертатсия бо диди нав-дар заминаи дастовардҳои тозаи илмӣ ва дар асоси маводи фразеологияи лаҳҷа баррасӣ шудаанд. То айна ҳол перомунӣ вижагиҳои воҳидҳои фразеологӣ дар лаҳҷаҳои ҷанубии забони тоҷикӣ, алалхусус ғўйишҳои мардуми ноҳияҳои Кӯлоб таҳқиқоте анҷом напазируфтааст. Навгонии таҳқиқот аз таҳлилу баррасии масъалаҳои зерин иборат аст:

1.Таҷдиди назар шудани вижагиҳои фардӣ маъноӣ ва услубӣ воҳидҳои фразеологияи лаҳҷаҳои мавриди назар.

2. Ба риштаи таҳқиқ кашидани воҳидҳои фразеологӣ аз нигоҳи мазмуну мухтаво, категорияҳои луғавии он: муродифоти фразеологӣ лаҳҷавӣ, таъбирҳои зидмаъно, ҳамгунаҳои фразеологӣ лаҳҷа ва фразеологизмҳои сермаъно.

3. Таҳқиқи сохтори воҳидҳои фразеологӣ лаҳҷа-таркибҳои фразеологӣ, ибораҳои фразеологӣ: ибораҳои фразеологӣ изофӣ ва феълӣ, инчунин ҷумлаҳои фразеологӣ.

4. Дар лаҳҷашиносии тоҷик бори нахуст мавриди баррасӣ қарор додани вижагиҳои услубии фразеологияи соматӣ, зоонимӣ, фитонимӣ ва дараҷаи корбасти онҳо дар ғўйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ, аз ҷумла, минтақаи Кӯлоб.

Диссертант мулоҳизаҳои чанде аз забоншиносонро доир масъалаҳои мухталифи фразеологияи лаҳҷа оварда, бо далелҳо ва таҳлилҳои амиқи илмӣ назари худро ба масъалаи баррасишаванда пешниҳод менамояд. Муҳаққиқ барои муқаррар намудани вижагиҳои фразеологияи лаҳҷаи ҷанубӣ, алаҳхусус минтақаи Кӯлоб, нишона ва аломатҳои онҳоро хотиррасон намуда, ба андешаҳои баҳсноки чанде аз забоншиносон мутобиқ набудани назари худро иброз менамояд. Инчунин муҳаққиқ доир ба чанде иштибоҳи ғалатҳое, ки дар баъзе таҳқиқотҳои лексикӣ маъноӣ перомунӣ воҳидҳои фразеологӣ ҷой доштанд, андешаҳои ҷолиб баён кардааст. Маводи дар диссертатсия таҳлил кардашуда ғувоҳи онанд, ки чунин воҳидҳои фразеологӣ аз ҷиҳати мазмуну мухтаво, хусусиятҳои фардӣ, образнокӣ ва пуробурангии суҳан дар пояи баланд қарор доранд.

Аҳамияти назариявии тадқиқот. Аҳамияти назариявии тадқиқот дар он ифода меёбад, ки ин рисола ба пажӯҳишгарону мутахассисони соҳа ва олимоне, ки соҳаҳои мухталифи фразеологияи лаҳҷаро мавриди тадқиқ қарор доданианд, ҳамчун роҳнамо хизмат менамояд.

Дар диссертатсияи мавриди назар бори нахуст дар шевашиносии тоҷик хусусиятҳои минтақавӣ доштани воҳидҳои фразеологӣ ва дар

мухити минтақа ташаккул ёфтани онҳо, нақши омилҳои забонӣ дар ташаккули воҳидҳои фразеологии лаҳча, таъсири шароити тарзи зиндагии мардуми деҳот дар шаклгирии фразеологизмҳои лаҳчавии маҳаллӣ ва дигар омилҳои, ки боиси инкишофи низоми фразеологии лаҳча гардидаанд, бо далелҳои мустаҳками илмӣ асоснок гардида, нишон дода мешавад. Ба ин васила дар лаҳчашиносии тоҷик барои баррасии диалектологияи фразеологӣ ҳамчун як соҳаи лаҳчашиносии тоҷик заминаи илмӣ фароҳам оварда мешавад.

Аҳамияти амалии таҳқиқот. Натиҷаҳои диссертатсияро метавон дар донишгоҳу донишкадаҳо зимни дарсҳои назариявӣ амалии луғатшиносӣ, таърихи забон, ҳамчунин курсҳо ва семинарҳои тахассусӣ доир ба фразеология, лаҳчашиносӣ ва услубшиносӣ, инчунин ҳангоми тартиб додани луғатҳои фразеологӣ истифода намуд. Масъалаҳои пешниҳодшудаи диссертатсия барои тартиб додани барномаҳои таълимӣ ва комплекси таълимию методӣ аз ҷанҳои “Лаҳчашиносӣ”, “Лексикология” “Маданияти суҳан” ва дастури таълимӣ роҷеъ ба фразеологияи лаҳчавӣ ба кор бурда мешавад.

Мўҳтавои қор, ки ба ҳимоя пешниҳод карда мешаванд:

1. Нишон додани вижагиҳо ва хусусиятҳои асосии воҳидҳои фразеологии лаҳчаҳои ҷанубии забони тоҷикӣ, дар мисоли гўйишҳои мардуми минтақаи Кўлоб;

2. Таҳқиқи муносибати воҳидҳои фразеологӣ бо забони умумихалқӣ ва лаҳчаҳои ҷанубии забони тоҷикӣ, аз ҷумла лаҳчаҳои минтақаи Кўлоб;

3. Нақши воҳидҳои фразеологии умумихалқӣ ва хоси лаҳча дар лаҳчаҳои ин сарзамин ва хусусиятҳои луғавию семантикии онҳо;

4. Таънифи воҳидҳои фразеологӣ аз нигоҳи маъно: идиомаҳо (реҳтаҳои фразеологӣ), воҳидҳои фразеологии ғайриидиоматикӣ,

вобастаҳои фразеологӣ, ифодаҳои фразеологӣ ва баррасии хусусиятҳои вижагии онҳо дар шароити лаҳҷа;

5. Нишон додани хусусиятҳои услубии воҳидҳои фразеологӣ лаҳҷа дар муомилаву муоширати соҳибони лаҳҷа.

6. Таҳлилу тадқиқи сохтори воҳидҳои фразеологӣ: таркибҳои фразеологӣ, ибораҳои фразеологӣ, ҷумлаҳои фразеологӣ ва таҳлили луғавию маъноии онҳо;

7. Баррасии ибораҳои фразеологӣ изофӣ ва феълӣ ва хусусиятҳои луғавию семантикии он ва таҳқиқи нақши алоқаи калимаҳо, махсусан алоқаи изофӣ ва вобастагӣ дар ибораҳои фразеологӣ мазкур.

8. Таҳқиқи қабатҳои луғавию маъноии воҳидҳои фразеологӣ лаҳҷаҳои минтақаи Кӯлоб

9. Вариантҳои фразеологӣ лаҳҷа ва воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб ва баъзе хусусиятҳои онҳо.

10. Таҳқиқи воҳидҳои фразеологӣ ташбеҳии лаҳҷавӣ, зоонимӣ. Нишон додани нақши ҳайвонҳои хонагӣ ва ҳайвонҳои ғайрихонагӣ дар онҳо.

11. Баррасии мавқеи воситаҳои луғавию грамматикӣ: нақши пешоянду пасояндҳо ва ташбеҳу истиора дар воҳидҳои фразеологӣ ташбеҳӣ;

12. Баррасии воҳидҳои фразеологӣ лаҳҷавӣ бо вожаҳои соматикӣ: аъзои бадани инсон: дил, чашм, рӯй, даҳон, лаб, забон, дандон, даст, пой, таҳлили хусусиятҳои луғавию семантикӣ ва услубии онҳо; .

13. Таҳқиқи воҳидҳои фразеологӣ фитонимӣ (олами растаниҳо), таҳлили хусусиятҳои луғавию маъноӣ ва фразеологӣ онҳо;

Қорқард ва татбиқи натиҷаи таҳқиқот. Аз тадқиқоти мавриди назар муаллифи он дар конференсияҳои умумичумхуриявии илмию амалӣ дар мавзӯи «Масъалаҳои мубрами лаҳҷашиносӣ ва номшиносии тоҷик»: дастовард ва дурнамо» (2016), «Нақши забони Ҷумҳурии Тоҷикистон дар таҳкими Ваҳдати миллӣ» (2017) ва «Масъалаҳои сарфи

забони тоҷикӣ”(2019) ва дигар ҷамъомадҳои илмӣ маъруза кардааст. Инчунин натиҷаи диссертатсияи мазкур дар як монография бо номи «Баъзе хусусиятҳои воҳидҳои фразеологӣ дар лаҳҷаи ҷанубии Кӯлоб» ба таърифи расидааст. Масъалаҳои асосии ин тадқиқот дар 25 мақолаи илмӣ дар маҷаллаҳои илмӣ бонуфуз, аз ҷумла 16 мақола дар маҷаллаҳои таъйиднамудаи КОА-и ФР ва КОА-и ҚТ ҷоп шудааст. Ин рисола дар ҷаласаи кафедраи назария ва амалияи забоншиносии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни аз 28.12.2018, суратҷаласаи №5 ва сексияи забоншиносии назди Шӯрои диссертатсионии БД.КОА-28 оид ба ҳимояи диссертатсияҳои доктори фалсафа (PhD) дар Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни (суратҷаласаи №11 аз 2.04.2019) муҳокима шуда, ба ҳимояи пешниҳод гардидааст.

Соҳтори диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, панҷ боб ҳуҷҷа ва феҳристи адабиёт иборат аст.

Боби 1

Воҳидҳои фразеологӣ лаҳҷа ва хусусиятҳои он

1.1. Дараҷаи омӯзиши мавзӯ

Забон ва масъалаҳои забоншиносӣ дар ҳама забонҳои олам аз зумраи масъалаҳои мубрам боқӣ мондааст, зеро он дорои паҳлӯҳо ва ҷанбаҳои зиёди то ҳол баррасӣ нашуда мебошад. Дар забони адабии тоҷикӣ ҳам масъалаҳои семасиологияву лексикология, синтаксису пунктуатсия, морфология ва ғайра таҳқиқу пажӯҳиши ҷиддӣ меҳоянд, ҷанбаҳои наву тозаии то ҳол ба ҷашм нарасида кашф карда мешаванд. Омӯхтани воҳидҳои фразеологӣ асарҳои шоирону нависандагони классик ва муосир ҳам аз ҷумлаи беҳтарин иқдом барои шиноختани мавқеъ ва дараҷаи истифодаи воҳидҳои фразеологӣ дар забони пурғановати мо мебошад. Махсусан, хеле зиёд будани захираи

фразеологичии забони тоҷикӣ гуногунӣ ва қонуниятҳои хоси инкишофи он торафт соҳаи махсуси забоншиносӣ қарор гирифтани фразеологияро тақозо мекунад.

Мустақилияти фразеологияро ҳамчун боби алоҳидаи забон чунин далел ҳам собит мегардонад, ки он ба як қатор соҳаҳои дигари забоншиносӣ, инчунин, бо илмҳои адабиётшиносӣ, таърих, этнография, психология ва амсоли инҳо ҳамбастагии қавӣ дорад. Аз илмҳои забоншиносӣ фразеология пеш аз ҳама бо услубшиносӣ, синтаксис ва лексикология алоқаманд аст.

Дар аввалин луғатҳое, ки то замони мо омада расидаанд, баробари калимаҳо воҳидҳои фразеологӣ низ шарҳу эзоҳ дода шудаанд. Ҳанӯз дар “Луғати фурс”-и Асадии Тӯсӣ (асри XI) “чашми олус” (нигаристан бувад ба гӯшаи чашм), “чанги зевар” (асби аблақ), “чашми оғил” (нигаристан бувад ба як сӯе), “шикасту микаст” барин таркибу ибораҳои устувор дар моддаҳои алоҳидаи луғавӣ оварда шуда, чун воҳидҳои мустақили луғавӣ (аниқтараш фразеологӣ) шарҳ дода шудаанд [142,49-55].

Маводҳои фразеологӣ дар фарҳангу луғатномаҳои баъдина боз ҳам меафзояд. Дар фарҳангу луғатномаҳои “Адот-ул-фузало”-и Қозихон Бадрмуҳаммади Дехлавӣ (соли таълиф 1419), “Фарҳанги Сурурӣ”-и Кошӣ (солҳои 1599-1600), “Фарҳанги ҷаҳонگیرӣ”-и Инҷуи Шерозӣ (соли 1608), “Кашф-ул-луғот”-и Ғафур Абдурахим ибни Аҳмади Суро (асрҳои XVI-XVII), “Бурҳони Қотей”-и Ибни Халаф Ат-Табрезӣ (соли 1652) таъбирҳо ва ибораю таркибҳои устувору тағйинаёбанда ба назар мерасанд. Дар ин ҷода мо аз фарҳангҳои тафсирий истифода бурдем, ки феҳристи онҳо дар рӯихати адабиёти истифодашуда дода шудааст.

Дар “Фарҳанги рашидӣ”-и Абдурашид бинни Абулғафур (соли 1654), захираи фразеологичии забон аз калимаҳо ҷудо кардашуда дар охири ҳар боби алоҳида оварда мешавад, яъне баъди шарҳи калимаҳои

ин ё он харф воҳидҳои фразеологиро оварда, ташреҳу тавзеҳ дода мешавад[21-65]. Дар аксари ин фарҳангу луғатномаҳо баробари шарҳу эзоҳи маъноҳои воҳидҳои фразеологӣ мавқеи истеъмоли онҳо низ нишон дода мешавад. Барои мисол фарҳанги “Баҳори Аҷам”-и Тик Чанди Баҳор (соли 1739), ки маъно ва корбурди воҳидҳои фразеологӣ бо мисолҳо нишон дода шуданд, аз ҳамин қабил аст. Инчунин дар “Ғиёсул-луғот”-и Ғиёсуддин бинни Ҷалолуддин (соли 1827) низ таркиб ва ибораҳои фразеологӣ забони тоҷикӣ ба тариқи фаровон ҷой дода шуда, онҳо аз назари таҳлилу тадқиқ гузаронида шуданд. [143,23]

Дар гузашта фарҳангҳои махсуси фразеологӣ низ таълиф ёфта, таъбирҳо аз нигоҳи мазмуну муҳтаво шарҳу эзоҳ дода шуданд. Луғатномаҳои “Мусталаҳот-уш-шуаро”-и Вораста (асрҳои XVII-XVIII) ва “Ҷароғи ҳидоят”-и Алихони Орзу (асри XVIII) аз ҳамин қабиланд [119,52-59]. Воҳидҳои фразеологӣ дар ин луғатҳо бо истилоҳоти гуногун ном бурда мешаванд. Аз ҷумла, истилоҳҳои “киноёт”, “истиорот”, “мураккабот”, “таркибот”, “истилоҳот”, “мусталеҳот” барои ифодаи навъҳои гуногуни воҳидҳои фразеологӣ ба кор бурда шудаанд. Одатан, дар ин луғатҳо ибораҳои устувори терминологӣ бо номҳои “истилоҳот” ва “мусталеҳот”, ифодаҳои пуробуранги рехта бо калимаҳои “киноёт” ва “истиорот”, таркибҳои ҷудонашаванда бо унвонҳои “таркибот” ва “мураккабот” ном бурда шудаанд. Гуногунии истилоҳот ҳатто дар гузашта аз фаровон ва гуногунранг будани захираи фразеологӣ забони тоҷикӣ шаҳодат медиҳад. Қисми зиёди маводи дар “Мусталаҳот-уш-шуаро” гирд овардашуда воҳидҳои фразеологӣ ва зарбулмасалу мақолро ташкил медиҳад. Дар “Ҷароғи ҳидоят” бошад муаллифи он- Алихони Орзу дар муқаддимаи асараш қайд менамояд, дар ин луғат калима ва таъбирҳои шарҳу эзоҳ дода мешавад, ки дар луғатҳои пешин оварда нашуда буданд.[119,24-25].

Дар забоншиносии тоҷик якҷанд фарҳангҳо ва асарҳои

тадқиқотие ба таъб расиданд, ки ба омӯзиши илми фразеологияи тоҷик кўмак мерасонанд. Фарҳанги фразеологии “Баҳори аҷам ва Чароғи ҳидоят” аз ҷумлаи онҳост. Забоншиносони гузаштаи мо фақат бо сабти бевоситаи ин сарвати гаронбаҳои забонамон қаноат накарда, доир ба сохт ва маънои ибораву ифодаҳои алоҳида, варианту синонимҳои онҳо, шаклҳои гуногуни истеъмолияшон низ маълумотҳо додаанд. Ба ин сабаб аст, ки таҷрибаи онҳо дар омӯзиши масъалаҳои мухталифи фразеологияи забони тоҷикӣ аҳамияти беандозаи илмӣ ва амалӣ дорад.

Дар омӯзиш ва пажӯҳиши фразеология саҳми олимону забоншиносони хориҷиро нодида гирифтанд аз рӯи инсоф нест. Забоншиноси маъруфи франсавӣ Шарль Балли, ки асосгузори назарияи яке аз соҳаҳои илми фразеология шуморидан раво аст, аз аввалинҳо шуда дар бораи таснифи воҳидҳои фразеологӣ андешаҳои худро баён намуда, онҳоро ба чор навъ ҷудо менамояд: 1. Ибораҳои озод (свободные словосочетание), 2. Ибораҳои муқаррарӣ 3. Қаторҳои фразеологӣ, 4. Воҳидҳои фразеологӣ.

Ш. Балли раванди ташаккули қабатҳо ва воҳидҳои фразеологиро натиҷаи такрор ва суфта шудани калимаҳо ҳангоми муносибат ва муоширати одамон, яъне дар нутқ медонад. Ин назарияи олим дар ин масъала баъдтар меъёри асосии гурӯҳбандии рехтаҳои фразеологӣ ва муайян намудани мавқеи воҳидҳои фразеологӣ бо калима гардид. [29-56-64].

Забоншиноси рус профессор А.В. Кунин назарияи лингвистии Ш. Баллиро аз назари таҳқиқ гузаронда, қайд менамояд, ки кори ӯ барои забоншиносони ҳозира, ки ба тадқиқи фразеологизмҳо машғуланд, як дастури рӯйимизӣ хизмат хоҳад кард [76,123-131].

Забоншиноси маъруфи испанӣ Х. Касарес ба масъалаҳои мухталифи фразеология таваҷҷуҳи махсус зоҳир намуд. Мавсуф баъди омӯзиши назарияҳои забоншиносони пешин доир ба илми фразеология, се навъи воҳидҳои фразеологиро аз ҳам ҷудо менамояд: а) ибораҳои

номӣ, б) таркибҳои феълӣ ва в) зарбулмасалу мақолҳо, Ба фикри Х. Касарес зарбулмасалу мақолҳо ҳамчун як навъи фразеологизмҳо таҳқиқ шуданаш дуруст аст. Назарияҳои Ш. Балли ва Х. Касарес, қатъи назар аз баъзе қамбудихояшон то ҳол аҳамияти худро гум накардаанд ва пажӯҳишгарон аз онҳо истифода мебаранд [76, 134].

Дар ташаккули назарияи фразеологияи англис корҳои тадқиқоти забоншиносии маъруф П. Смит нақши муҳим дорад. Таваҷҷуҳи ин олимро рехтаҳои фразеологии луғавӣ ба худ ҷалб кардааст. Дар навбати аввал идеомаҳосеро дар назар дорад, ки тобишҳои ҳисси-муассирӣ доранд. Дар бораи қабатҳои воҳидҳои фразеологӣ мавсуф фикру андешаҳои худро дорад. П. Смит воҳидҳои фразеологиро аз нигоҳи маъноҳои луғавии таркибашон мавриди тадқиқ қарор додааст, вале паҳлӯҳои асосии воҳидҳои фразеологӣ аз қабели сермаъноии воҳидҳои фразеологӣ, таркиби маъноии муқоисавии онҳо, фразеологизмҳо бо калимаҳои озод, аз назари муҳаққиқ дур монданд.

Хизмати олими дигари забоншиносии англис П. Есперсен дар он аст, ки ӯ шакли муайяни омехташавии устувори калимаро нишон медиҳад. Мавсуф ҳама гуна омехташавии забониро ба ду қисмат ҷудо мекунад: бо формулаҳо ва таркибҳои озод. Забоншиносии маъруф қайд мекунад, ки таркибҳои озод дар нутқ ҳама вақт намуди муқаррариро намегирад, тағйир меёбанд. аммо гурӯҳи калимаҳои устувор аз сари нав шакли худро дигар намекунанд. Онҳо ҳамеша дар шакли тайёр дар нутқ мавриди истифода қарор мегиранд [796, 122].

Ақида ва андешаҳои забоншиносии рус А. И. Смирницкий ҳангоми тадқиқоти масъалаҳои муҳталифи илми фразеология аҳамияти калони назариявӣ доранд. Ин олим дар бораи таъбирҳо тадқиқот бурда, мафҳуми воҳидҳои фразеологӣ ва нақши онро дар нутқ муайян намуд. Ӯ воҳидҳои фразеологиро ба яктаркиба, дутаркиба ва бисёртаркиба ҷудо намуда, тарзи муттаҳид шудани онҳоро нишон медиҳад. Чунин воҳидҳои фразеологӣ

метавонад аз калимаи мустақилу калимаи ёридиҳанда иборат бошад, ё аз якчанд калимаи мустақилмаъно. Ин ақидаҳои А. И. Смирницкий дурусту бамавриданд ва ва чунин воҳидҳои фразеологӣ дар забон хеле зиёд дучор мешаванд [152,53-58].

Омӯзиши адабиёти илмӣ нишон медиҳад, ки ривочу равнақи илми забоншиносӣ дар соҳаи тадқиқи илми фразеология асосан аз солҳои 40-и асри гузашта оғоз ёфтааст ва бо номи олими барҷастаи рус В.В. Виноградов иртибот дорад. Омӯзиши ин қисмати илми забоншиносӣ таърихи тӯлонӣ дорад. Ба ин маънӣ академик В.В. Виноградов менависад: «...ба таври эҷодӣ истифода бурдани забон аз тағйир додан ва аз нав ба гурӯҳҳо ҷудо намудани алоқаи фразеологии калимаҳо, ба вучуд омадани ҷузъҳои нави истеъмоли онҳо иборат мебошад» [35,64].

Таснифоте, ки академик В.В. Виноградов доир ба воҳидҳои фразеологӣ гузаронидааст, дертар дастурамали тадқиқоти забоншиносони соҳаи фразеология қарор гирифтанд. Мавсуф воҳидҳои фразеологиро ба се гурӯҳи семантикӣ ҷудо намудааст. 1. Ибораҳои рехта (фразеологические сращения), 2. Таркибҳои фразеологӣ (фразеологические единства) ва 3. Вобастаҳои фразеологӣ (фразеологические сочетания) (35,61).

Аз нигоҳи назариявӣ дақиқтар омӯхта шудани фразеология низ асосан бо ҷидду ҷаҳди ин олими рус вобастааст, Мавсуф перомунӣ сохтор ва семантикаи воҳидҳои фразеологӣ фикру андешаҳои судбаҳш баён намудааст. Инчунин дар ин солҳо доир ба назарияи фразеология дар қорҳои А.А. Потеня, И.И. Срезневский, А.А. Шахматов, Ф.Ф. Фортунатов ишораҳо ҷой доштанд. Дар ҳамон солҳо фразеология ҳамчун як соҳаи махсус ба адабиёти таълимию методӣ дохил карда шуд. Дар ин маврид қорҳои Е.Д. Поливанов, С.И. Абакумов, А.А. Булаховский далели гуфтаҳои болоанд. Забоншинос Н.М. Шанский ақидаҳои В.В. Виноградовро инкишоф ва такмил дода, воҳидҳои фразеологии забони

русиро ба чор гурӯҳ тасниф менамояд, яъне ба таснифоти В.В. Виноградов гурӯҳи чорумро бо номи “фразеологическое выражение” (ифодаҳои фразеологӣ) илова менамояд. Ва зимнан қайд менамояд, ки “ифодаҳои фразеологӣ аз ибораҳои рехта ғайр аз дигар аломатҳои асосиашон аз ҷиҳати обуранги бадеӣ низ тафовути муайян доранд”[253,121].

Агар ба таърихи тадқиқи фразеология назар афканем, мебинем, ки дар забоншиносӣ перомуни масъалаи ҳаҷму доираи воҳидҳои фразеологӣ, махсусан таснифоти семантикии онҳо дар байни забоншиносон баҳси васеи илмӣ рӯй додааст. Онҳо дар тадқиқотҳои минбаъдаи худ таснифоти машҳури академик В. В. Виноградовро такмил додаанд. Баъзе забоншиносон хусусиятҳои аломатҳои воҳидҳои фразеологиро омӯхта, нақши асосӣ ва мавқеи истеъмолии онҳоро дар забони умумихалқӣ ва забони адабӣ нишон дода, ба таснифоти В.В. Виноградов баъзе иловаҳо зам карданд. Ғайр аз ин, боз табақабандии профессорон Б. А. Ларин, С. И. Ожегов, И. И. Чернишева, Н. Н. Амосова ва дигарон ҷолиби тавачҷуҳ аст. Забоншиноси рус Б. А. Ларин дар таснифоти воҳидҳои фразеологӣ назарияи махсуси худро пешниҳод менамояд. Мувофиқи табақабандии ӯ воҳидҳои фразеологии ба се гурӯҳи зерин ҷудо мешавад: 1. Пайвастиҳои устувор (переменные сочетания) 2. Пайвастиҳои маҷозӣ (метафорические сочетание), 3. Идеомаҳоро дохил кардааст. Гурӯҳи пайвастиҳои фразеологии, ки дар шакли ҷумла вуҷуд доранд, дар таснифоти Б.А. Ларин нишон дода нашуданд. Онҳо таҳти унвони пайвастиҳои фразеологӣ ва пайвастиҳои устувор таҳлил карда шуданд [68,120].

Забоншинос В.П. Жуков хусусият ва вижагиҳои воҳидҳои фразеологиро омӯхта, ба хулосаи зерин меояд: “Таркиби мураккаби фразеологияи забони русӣ нишон медиҳад, ки хелҳои гуногуни ибораҳои устувор ва ҷумлаҳои идеомавиро дар нақшаи се гурӯҳи

фразеология дохил намудан мумкин нест” [61, 315].

Назария ва хулосаҳои илмӣ баъди солҳои 50-уми асри ХХ дар забоншиносӣ оид ба гузориши истилоҳи “фразеология”, таснифоти семантикӣ, сарҳади воҳидҳои фразеологӣ, умумият ва тафовути онҳо аз калима ва ибораҳои озоди синтаксисӣ дар байни олимон баҳси доманадоре ба амал овард, ки ин аз таппаккул ва таҳаввулоти ин соҳаи муҳим дарак медиҳад.

Олими рус А.В. Кунин андешаҳои ӯро перомуни аломат ва хусусиятҳои асосии воҳидҳои фразеологӣ ҷамъбаст намуда, ин тадқиқотро ба се гурӯҳ ҷудо менамояд: 1. Воҳидҳои фразеологӣ дорои хусусиятҳои устуворию таъғирнаёбандагӣ буда, аломатҳои махсуси худро доранд. 2. Воҳидҳои фразеологӣ ба системаи фразеология шомил мешаванд. 3. Воҳидҳои фразеологӣ ба микросистемаи фразеология тааллуқ доранд [76,85-87]. Ин назарияро В.П. Жуков, М.М. Сидоренко, И.И. Чернышева ва дигарон дастгирӣ намуданд. Хулосаҳои ҷамъбасти А.В. Кунин тарафдорони зиёде пайдо намуданд [76,146].

Фразеология хусусиятҳои миллии ба худ хос дорад. Дар забоншиносии миллии истеъмоли чунин пайвастиҳои устувор ба забон ва шеваи гуфтор хусну таровати махсус бахшида, хусусиятҳои вижагии забони миллиро дар худ таҷассум менамояд.

Дар забони умумихалқӣ ва забони адабӣ мавқеъ ва қисмати услубии ҳамаи типҳои ибораҳои фразеологӣ як хел нест, дар рисолаи О.Г.Улсиферов масоили ҳаҷм ва сарҳади воҳидҳои фразеологӣ, аломатҳои фарқкунандаи онҳо, аз калима, ибораҳои озод, таснифоти семантикии воҳидҳои фразеологӣ, инчунин ба масъалаи ба қатори фразеология дохил намудани зарбулмасалу мақол, афоризмҳои халқӣ дохил шуданд. Муаллиф аз руи масъалаҳои номбурда ба бисёр ақидаҳои В.В. Виноградов, А.И. Смирнитский, С.И. Ожегов, И.Е. Аничков А.Л. Булаховский, А.А. Реформатский, Б.А. Ларин, А.И. Эфимов муқобил

баромада, дар забоншиносӣ баҳси илмӣ тайин менамояд.

Таҳлили муҳокимаи Улсиферов дар бобати таснифоти воҳидҳои фразеологӣ, аломатҳои хоси онҳо, дар забоншиносӣ аҳамияти назарӣ дошта, муҳаққиқонро ба баҳс даъват менамояд. Забоншиноси номбурда аз назари грамматика дар байни ибораҳои устувор ва ибораҳои озод фарқ намегузорад. Дар ҳақиқат ақидаи О.Г. Улсиферов дар бобати бо ҷиҳати синтаксисӣ монанд будани қолиби ибораҳои устувор ва ибораҳои озод қолиби диққат аст, вале он тадқиқоти махсусро талаб менамояд

Дар забоншиносии форс муносибати воҳидҳои фразеологӣ бо феълҳои таркибӣ масъалаи хеле муҳим ба шумор меравад, вале аз назари лексикӣ семантикӣ омӯхта нашудааст.

Дар забоншиносӣ ба таври ҷудогона омӯхтани ҳам воҳидҳои фразеологӣ феълӣ ва ҳам феълҳои таркибӣ мушоҳида карда мешавад. Ю.А. Рубинчик ҳангоми муайян намудани аломатҳои фарқкунандаи онҳо, диққати забоншиносонро ба ин масъала ҷалб намудааст. Бахшида ба ин мавзӯ Ю.А. Рубинчик мақолае нашр намуд, ки дар он кӯшиши таҳқиқи хусусиятҳои воҳидҳои фразеологӣ феълӣ, тадқиқи хусусиятҳои сохторӣ – грамматикӣ онҳоро пешниҳод намуда, дучузба будани воҳидҳои фразеологӣ феълӣ забони тоҷикӣ – форсиро яке аз қолабҳои маъмули фразеолгизмҳо мешуморад [145,231].

Дар адабиётҳои илмӣ воҳидҳои фразеологӣ, ки ба феълҳои таркибии феълӣ//номӣ монанданд, феълҳои мураккаб ном ниҳоданд. Ба ин номгузорӣ Ю.А. Рубинчик розӣ намешавад. Муаллиф ин масъалаи хеле муҳимро асоси тадқиқи худ қарор медиҳад. Аз таҳлили феълҳои таркибии **нафас кашидан**, **заҳмат кашидан**, **бӯса задан** ва ғайра, ки он ба ибораҳои фразеологӣ ниҳоят монанданд, ба хулосае омадан мумкин аст, ки дар байни феълҳои таркибӣ ва воҳидҳои фразеологӣ девори сангин вучуд надорад. Вай ин гуна мисолҳоро ба воҳидҳои фразеологӣ феълӣ муқоиса намуда, масъалаи тадқиқи

чудогонаи чунин феълҳои таркибиро зарур мешуморад [146,275]. Рисолаи Рубинчик “Основы фразеологии персидского языка оид ба хусусиятҳои асосии сохторию семантикии воҳидҳои фразеологии номию феълӣ ва ҷумлаҳои фразеологии забони форсӣ маълумоти муфассали илмӣ медиҳад. Воҳидҳои фразеологии феълӣ ва феълҳои таркибии номӣ ҳам аз рӯи сохт ва ҳам аз ҷиҳати барҳам хӯрдани ҷузъҳои таркибии онҳо монандӣ доранд

Оид ба хусусиятҳои умумии феълҳои таркибӣ ва воҳидҳои фразеологӣ дар монографияҳои А.З. Розенфельд, В.С. Расторгуева ва А.А. Каримова маълумоти муфассал дода мешавад. Розенфельд 33 феълӣ ёварро, ки ба сифат, ки ҷузъи феъли таркибӣ қор фармуда мешавад, ба таври илмӣ таҳлил менамояд: **гӯш андохтан, тир андохтан, дам гирифттан, ҷон гирифттан, ҳисоб ёфттан, сар тофттан** ва ғайра батафсил шарҳ дода мешавад. Муаллифон феълҳои мазкурро феълҳои мураккаб унвон дода, аз нигоҳи сохтору маънӣ таҳлил намуда, хусусиятҳои ба фразеология шабеҳи онҳоро барҷаста нишон доданд.

Дар мактаби фразеологии Самарқанд дар соҳаи фразеологияи забони русӣ, узбекӣ, лаҳистинӣ, англисӣ, франсави забонҳои ориёӣ ва ғайра бисёр асарҳои тадқиқотӣ ба таъб расиданд. Олимони маъруф Ю.Ю. Аввалиани, Р.Эгамбердиев, А. Аҳмеджанов, Х. И. Икрамова, П.Холов ва дигарон масоили мухталифи соҳаи фразеологияро ба риштаи тадқиқ қашиданд.

Забоншиноси маъруфи ин мактаб Ю.Ю. Аввалиани ба таҳқиқи фразеологияи гурӯҳи забонҳои ориёӣ, аз ҷумла ба омӯختани феълҳои таркибӣ ва тафовути онҳо аз воҳидҳои фразеологии феълӣ машғул шуд. Ў тадқиқи проблемаи муродифот ва вариантҳои ибораҳои фразеологӣ, зарбулмасалу мақол муайян намудани ҳудуду вазифаҳои онҳоро яке аз вазифаҳои асосии фаъолияти илмии ҳеш мешуморад [6,256].

Таҳлили хусусиятҳои бадеию услубии воҳидҳои фразеологӣ дар “Бадосъ-ул-вақосъ”-и З. Восифӣ бо қалами забоншинос Р. Эгамбердиев

тааллуқ дорад. Мавсуф дар ин рисола хусусияти вижагӣ ва услубии воҳидҳои фразеологиро баррасӣ намудааст. Ў дар силсилаи мақолаҳои худ дар бораи ҷанбаҳои мухталифи воҳидҳои фразеологии асари маъруфи З. Восифӣ “Бадоеъ-ул-вақоеъ”, аз ҷумла, нақши ташбеҳу истиора дар воҳидҳои фразеологӣ, хусусиятҳои бадеии онҳо, маънои киноявӣ ва фразеологӣ, ҳодисаи эллипсис дар воҳидҳои фразеологии “Бадоеъ – ул-вақоеъ”-и З. Восифӣ андешаҳояшро баён намудааст, ки ин дар ташаккул ва таҳаввулоти илми фразеология саҳми босазост [69,142].

Таҳқиқи масъалаҳои ҷудогонаи фразеологияи забони ҳозираи тоҷик баъд аз назарияҳои машҳури академик В.В. Виноградов шурӯъ мегардад. [35, 235] .

Дар забоншиносии тоҷик қайдҳои аввалин доир ба ин масъала ба қалами Абдулғанӣ Мирзоев тааллуқ доранд. Ў дар мавриди таҳлили забони асарҳои Сайиди Насафӣ, дар хусуси ибораҳои халқии осори ин шоир таваққуф намуда, истифодаи шудани “сар додан”, “қад-қад паридан”, “ҳамёни бепул”, “пешпо хӯрдан”, “бе ресмон бастан”, “пушти даст газидан”, “ба дари касе фона сик кардан” барин ибораҳои халқиро нишон медиҳад [106,86].

Дар як силсила мақолаву асарҳои Д. Т.Тоҷиев масъалаҳои ҷудогонаи фразеология алоқамандона бо масъалаҳои лексика ва синтаксис аз назар гузаронида мешаванд. Аз ҷумла, дар тарикби ибораҳои рехтаи зиёде омадани калимаҳои алоҳидаи қадимаи тоҷикӣ, лексикализатсияи шудани ибораҳо бори аввал аз тарафи ӯ қаламдод шудаанд [188,65]. Қайдҳои ба ҳамин монандро аз асарҳои Ш. Ниёзӣ ҳам пайдо кардан мумкин аст. Ў дар мавриди таҳқиқи исм ва сифат ба ҳулосае меояд, ки баробари калимаҳо ба ин ҳиссаҳои нутқ боз як гурӯҳ ибораҳои устувор, (чунончи “боду ҳаво”, “обу ҳаво”, “тоҷи хурӯс”, “қирми ҳарак”, “тарҷумаи ҳол”, “қабат ба қабат”, “печ дар печ” низ дохил мешаванд.

Таҳқиқи воҳидҳои фразеологӣ дар забоншиносии тоҷик бо ду роҳ

пеш меравад. 1. Дар заминаи омӯзиши забон ва услуби асарҳои адабиёти тоҷик: Н. Маъсумӣ, (Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик-1959), Р. Гаффоров (Забон ва услуби “Одамони ҷовид”-и Раҳим Ҷалил-1966), Б. Камолитдинов (Забон ва услуби Ҳаким Карим-1967), Х. Ҳусейнов (Забон ва услуби “Одина”-и С. Айнӣ-1973), ки аз натиҷаи тадқиқоташон рисолаҳои илмӣ- номзадӣ навиштаанд. Инчунин аз тарафи забоншиносони ватанӣ силсилаҳои мақолаҳои илмӣ доир ба воҳидҳои фразеологӣ ба таърифи расонда шуд. Ин гувоҳи муҳим будани баррасии ин қисмати забоншиносиро нишон медиҳад.

2. Дар асоси тадқиқи сохту маъно хусусияту вазифаҳои грамматикӣ ва воҳидҳои фразеологӣ яқинд асари хурду калон ҷоп шуд. Монографияи Хушенова, “Ибораҳои фразеологӣ ва изофии забони тоҷикӣ,” (1971), рисолаи номзидии Т. Мақсудов “Лексика ва фразеологияи лаҳҷаи забони тоҷикӣ” (1972), дастури таълимии Т. Мақсудов, Ф. Зикриёев, Ҷалилов “Дар бораи воҳидҳои фразеологӣ ва вазифаи синтаксисии онҳо” (1976), аз инкишофи ояндаи ин соҳаи илмӣ муҳтаҷ расонанд. Аз таҳлили адабиёти илмӣ ин соҳа маълум мегардад, мундариҷаи асарҳои илмӣ ҳам гуногун буда вобаста ба тақозои илмӣ забоншиносӣ тақомул меёбанд.

Дар охири солҳои 50-уми асри гузашта асари маъруфи забоншиносии тоҷик Н. Маъсумӣ “Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик” ба вуҷуд омад. Муаллиф аввалин бор дар забоншиносии тоҷик кӯшиш намудааст, ки табиати махсуси воҳидҳои фразеологӣ тоҷикро ҳаматарафа кушода, гурӯҳҳо ва мақоми услубии онҳоро муайян кунад. Муҳаққиқи забони повести “Марги судхӯр”-и устод Айнӣ Носирҷон Маъсумӣ ҳангоми таҳлили воҳидҳои фразеологӣ онҳоро натавон аз нигоҳи семантика таҳлил намудааст, балки маҳорат ва санъати баланди нависандаро дар офаридани образи барҷастаи ҳаҷвӣ ба воситаи пайвастиҳои рехтаву устувор моҳирона нишон медиҳад. Нахустин таснифоти маъноии воҳидҳои фразеологӣ дар

забони тоҷикӣ ба калами Н.Маъсумӣ тааллуқ дорад. Воҳидҳои фразеологӣ дар ин асар ба ибораҳои феълӣ ва ибораҳои номӣ тақсим шудаанд. Ибораҳои феълӣ гуфта, муҳаққиқ ибораҳои фразеологӣ феълиро дар назар дорад. Дар зери мафҳуми ибораҳои номӣ- ибораҳои фразеологӣ изофӣ дар назар дошта мешавад. Муҳаққиқ нақши ҳар ду навъи ибораҳои фразеологиро ҳангоми образноку пуробуранг намудани забони персонажҳо дар асар бо мисолҳо нишон медиҳад. Дар дохили ин таснифот боз гурӯҳҳои хурд низ ба назар мерасанд. Тадқиқоти муфиди Н. Маъсумӣ сабаб шуд, ки дар соҳаи омӯзиши забон ва услуби нависандагонӣ ҷудоғонаи тоҷик (аз ҷумла фразеологияи онҳо) як қатор асарҳои дигар ба вуҷуд биёянд [91,293].

Гуфтан мумкин аст, ки солҳои 60-уми қарни сипаришуда ин давраи ташаккули илми фразеологияи тоҷик буд. Аввалин бор луғати фразеологӣ забони тоҷикӣ тартиб дода шуд. Забоншиноси тоҷик М.Фозилов воҳидҳои фразеологиро ҷамъоварӣ намуда, дар ду ҷилд бо номи «Фарҳанги ибораҳои рехта» [1963,952] ба ҷоп расонд. Масъалаҳои доира, ҳаҷм, ҳосиятҳои муҳим ва гурӯҳҳои асосии воҳидҳои фразеологӣ забони тоҷикӣ то андозае муайян гардиданд [1964,802].

Муаллифи «Забон ва услуби Р.Ҷалил», Р. Ғаффоров дар мисоли забони нависанда ва персонажҳои он хусусиятҳои воҳидҳои фразеологӣ забони тоҷикиро ба таври илмӣ нишон медиҳад. Услуби истеъмоли воҳидҳои фразеологиро Р. Ғаффоров на танҳо дар нутқи тасвирӣ, баррасӣ менамояд, балки мақоми истифодаи онҳоро алоқамандона бо мазмуну мундариҷаи асарҳои адиб нишон медиҳад. Таснифоти маъноии воҳидҳои фразеологӣ Н. Маъсумиро Р.Ғаффоров такмил медиҳад. Мавсуф дар асари тадқиқотиаш воҳидҳои фразеологиро ба се гурӯҳ ҷудо мекунад: рехтаҳои фразеологӣ, омехтаҳои фразеологӣ ва гурӯҳи сеюмро ном намондааст. ӯ аввалин шуда ба фразеология дохил кардани зарбулмасалу мақолаҳоро ба миён

гузошт, ки солҳои охир ин қазия дар забоншиносии тоҷик ҷорӣ шуда истодааст [51,225].

Муаллифи “Забон ва услуби Ҳаким Карим” Б. Камалиддинов ҳангоми таҳқиқи вижагиҳои забонии ҳикояҳои нависандаи маъруфи тоҷик – Ҳ. Карим дар бораи воҳидҳои фразеологӣ ин асар маълумот додааст. Муаллиф воҳидҳои фразеологиро яке аз омилҳои асосии кӯтоҳу мӯъҷаз ва образнок ифода намудани фикр меонад. Мавсуф дар бораи воҳидҳои фразеологӣ маълумот дода, роҳҳои пайдоиши онҳоро бо далелҳои муътамад маънидод менамояд. Бояд гуфт, ки Б. Камалиддинов дар масъалаи таснифоти воҳидҳои фразеологӣ ба таснифоти Р. Гаффаров чизи нави илова накардааст [71,185].

Забоншиносии тоҷик Маҷидов Ҳ. соли 1968 тадқиқоти илмиро доир ба воҳидҳои фразеологӣ феълӣ ба анҷом расонда, таҳти унвони “Хусусиятҳои лексикӣ-семантикии воҳидҳои фразеологӣ феълии забони адабии ҳозираи тоҷик” рисолаи номзадӣ ҳимоя намуд. Муҳаккик дар рисолааш перомунӣ роҳҳои ташаккули воҳидҳои фразеологӣ феълӣ, ки маҳсули давраҳои таърихӣ буда, барои ифодаи ягон раванди зиндагӣ дар забони халқ хизмат мекунанд, маълумотҳои муҳим оварда, сермаъноии унсурҳои луғавӣ, паҳлӯҳои мухталифи пайдоиши маъно дар воҳидҳои фразеологӣ феълӣ ва фарқи онҳоро аз феълҳои таркибии номӣ бо далелҳои эътимоднок исбот менамояд. Инчунин мавсуф роҷеъ ба хусусиятҳои услубӣ ва бадеии ибораҳои фразеологӣ феълӣ дар асоси мисолҳо аз адабиёти баррасӣ намудааст [90-249].

Дар солҳои 70-ум тадқиқи масъалаҳои ҷудогонаи фразеологияи тоҷик давом кард. Дар ин солҳо, аниқтараш соли 1971, рисолаи С. В. Хушенова таҳти унвони “Изафетные фразеологические единицы таджикского языка” ба таъбир мерасад, ки он ба яке аз типҳои воҳидҳои фразеологӣ забони тоҷикӣ- ибораҳои изофӣ бахшида шудааст.

Масъалаи омӯхтани қолаби воҳидҳои фразеологӣ, умумият, фарқи онҳо аз ибораҳои озод, махсусан аз калимаҳои мураккаб, инчунин масъалаи таркиби лексикӣ ва муносибати воҳидҳои фразеологӣ ба истилоҳҳо дар монографияи мазкур таҳқиқ гардиданд. Рисолаи мазкур аввалин асарест, ки ба яке аз ҳелҳои сермаҳсули воҳидҳои фразеологӣ воҳидҳои фразеологӣ изофӣ дар забони тоҷикӣ бахшида шуда, дар бораи роҳҳои пайдоиш ва ташаккули ин навъи фразеологизмҳо андешаронӣ намудааст [209,190].

Ба тадқиқи масъалаҳои мухталифи фразеологияи тоҷик, имрӯз на фақат мутахассисони бевоситаи он машғуланд, ин мавзӯ диққати мутахассисони соҳаи дигари илми филологияро низ ҷалб карда истодааст. Сабаб ин аст, ки дар асару мақолаҳои зиёди ба паҳлӯҳои гуногуни забону адабиёт бахшидаи муҳаққиқони тоҷик дар хусуси воҳидҳои ҷудогонаи фразеологӣ, сохт, маъно ва ҷиҳатҳои услубии онҳо маълумотҳои муфид оварда шудаанд.

Бояд хотирнишон намуд, ки дар соҳаи фразеологияи лаҳҷа асари Р. Абдуллозода бо номи “Ибораҳои халқӣ”-ро номбар кардан мумкин аст, ки дар заминаи воҳидҳои фразеологӣ лаҳҷаи Уротепи мурағаб гардидааст, дастраси оммаи васеи хонандагон гардид, ки ин аввалин кӯшиш дар соҳаи фразеологияи лаҳҷа маҳсуб мешавад. Ба ин китоб олими маъруфи лаҳҷашинос Ғ. Ҷӯраев муқаддимаи пурмуҳтаво навишта, саҳми муаллифро дар пешрафти соҳаи фразеология нишон дода, чунин менависад: “Маълум аст, ки фразеология як соҳаи муҳими забоншиносӣ маҳсуб мешавад ва ба комёбиҳои калон ноил гардидааст. Омӯзиши фразеология дар айни замон хеле вусъат ёфта, дар муддати кӯтоҳ вобаста ба маводҳои забонҳои гуногун садҳо асарҳои пурқиммат арзи вучуд карданд. Забоншиносони тоҷик ҳам дар ин бобат ба комёбиҳои назаррас ноил гардиданд. Омӯзиши фразеологияи забони тоҷикӣ дар заминаи тадқиқотҳои услубшиносӣ шурӯъ шуда, тадриҷан ба соҳаи махсус табдил ёфт ” [1,34].

Перомуни воҳидҳои фразеологӣ дар романи “Дохунда”-и С.Айнӣ забоншинос М. Юсуфова тадқиқоти пурарзише анҷом дода, бо номи ” Фразеологияи романи “Дохунда”-и С.Айнӣ”(1971) рисолаи номзадӣ дифоъ намудааст. Муаллиф дар рисолаи илмиаш навъҳои воҳидҳои фразеологиро аз рӯи маъно: рехтаҳои фразеологӣ, омехтаҳои фразеологӣ, ифодаҳои фразеологӣ ва ибораҳои фразеологӣ изофӣ ва феълиро аз назари тадқиқ гузарондааст. Муаллифи рисола вижагиҳои омехтаҳои фразеологӣ ва ифодаҳои фразеологиро бо далелҳои боэътимод таҷрибу тавзеҳ додааст.[269,203].

Асари тадқиқотии дигаре, ки доир ба воҳидҳои фразеологӣ бахшида шудааст, китоби И. Ҳасанов “Лексика ва фразеологияи романи “Духтари оташ”-и Ҷ. Иқромӣ” (1974) махсуб мешавад. Мавсуф дар ин асараш дар бораи пайдоиш ва роҳҳои истифодабарии ибораҳои фразеологӣ феълӣ ва изофӣ дар романи мавриди назар таваҷҷуҳ зоҳир кардааст. Инчунин навъҳои воҳидҳои фразеологӣ аз ҷиҳати маъно ва хусусияти услубии онҳо мавриди таҳқиқ қарор дода шуданд. Муҳаққиқ воҳидҳои фразеологиро воситаи муҳими таъсирбахш ва образнок ифода намудани фикр медонад [217,215].

Асари таърихӣ ба сулолаи манғитҳо бахшидаи Мирзо Абдулазими Сомӣ “Таърихи салотини манғития” дар таърихи илму фарҳанги тоҷик мақоми махсус дорад, Лексика ва фразеологияи ин асарро забоншинос Р. Набиева ба риштаи тадқиқ қашидааст. Ӯ дар асари тадқиқотии худ “Воҳидҳои фразеологӣ дар “Таърихи салотини манғития”-и Сомӣ”(1976) таркибҳо, ибораҳои фразеологӣ бо назардошти хусусияту имконоти услубиашон таҳлилу таҳқиқ карда шуданд [111,146].

Дар соли 1976 забоншинос Ҳ. Ҷалилов тадқиқотеро таҳти унвони “Хусусиятҳои таркибии семантикии воҳидҳои фразеологӣ ва вазифаи синтаксисии онҳо” ба анҷом расонд. Мавсуф дар ин рисолаи номзадӣ

худ хусусиятҳои маъноӣ ва услубии ин навъи воҳиди забонро таҳлилу таҳқиқ кардааст. Махсусан қисмати вазифаҳои синтаксисии воҳидҳои фразеологӣ ҷолиби таваҷҷуҳ аст, зеро то соли нигориши рисолаи мавриди назар касе ё олиме дар бораи вижаҳои нахвӣ фразеологизмҳо чизе нагуфта буд. Рисола аз нигоҳи мазмуну муҳтаво дар забоншиносии тоҷик, яке аз тадқиқотҳои арзишманд маҳсуб мешавад [230,151].

Дар замони ҳозира аҳли таҳқиқ акнун на фақат ба масъалаҳои фразеологияи забони ҳозираи тоҷик, инчунин, бо масъалаҳои фразеологияи осори гузаштагон, шеваҳои ҷудоғона, фразеологияи муқоисавӣ низ машғул шуданд. Дар солҳои охир як гурӯҳ муҳаққиқону забоншиносон паҳлӯҳои гуногуни воҳидҳои фразеологиро дар заминаи муқоиса(типология) тадқиқ карданд.

Рисолаи номзодии Х. Турсунова бо номи “Таҳлили муқоисавии муодилҳои фразеологӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва узбекӣ (аз рӯйи асари “Ғулӯмон”-и С. Айнӣ)”(1977) аз ҷумлаи онҳост. Дар ин рисола муҳаққиқ роҳҳо ва воситаҳои истеъмоли вариантҳои фразеологиро тавзеҳ дода, нақши онҳоро дар забони тасвирии нависанда ва ҳам дар забони персонажҳо мусбат арзёбӣ намудааст.[185,160]

Забоншинос М. Н. Азимова низ дар рисолаи номзодиааш “Таҳлили муқоисавии лексика ва фразеологияи соматӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ”(1980) ба масъалалаи муқоисаи фразеологияи соматии забонҳои тоҷикию англисӣ дахл намудааст. Дар ин тадқиқот фразеологизмҳои мавриди таҳқиқ қарор гирифтанд, ки ҷузъи асосии онҳо узвҳои бадани инсон: даст, рӯй, дил, пой, чашм, гӯш, абрӯ ба шумор мераванд. Чунин ибораҳои фразеологиро ба забонҳои тоҷикию англисӣ оварда, онҳоро бо ҳам муқоиса намудааст. Бояд хотирнишон сохт, ки муаллиф маводи таҳлилро аз ду забон – тоҷикию англисӣ оварда, аз нигоҳи луғавию семантикӣ таҳлил намудааст. Бояд қайд қайд кард, ки

дар рисола мисолҳо ба забони тоҷикӣ нисбатан кам ба назар расиданд [9,179].

Дар соли 1982 дастури таълимие бо номи "Фразеологияи забони ҳозираи тоҷик" муаллифаш Ҳ. Маҷидов ба майдон омад. Китоби мазкур доир ба масъалаҳои асосии фразеологияи тоҷик, аз ҷумла аломатҳои асосӣ ва фарқкунандаи он, ҳаҷм, хусусиятҳои маъноӣ, гурӯҳҳо, манбаъҳои пайдоиш ва хусусиятҳои услубии воҳидҳои фразеологӣ маълумоти васеъ ва боэътимод медиҳад. Инчунин дар ин дастури таълимӣ аз масъалаҳои муҳими фразеологияи тоҷик дар навбати аввал доир ба моҳияти лингвистии воҳидҳои фразеологӣ, ҳелҳо, қисмҳои таркибӣ ва иртиботи он ба ҷасмҳои дигари илми забоншиносӣ, ҷиҳатҳои маъноӣ услубӣ ва фарҳангсозии он суҳан меравад [87,102].

Аввали солҳои 90-уми асри гузашта воҳидҳои фразеологӣ дар забони умумихалқӣ (гуфтугӯӣ) низ мавриди баррасӣ қарор гирифт. Ташаббускори ин кор олими забоншинос Р. Саидов ба тадқиқи ҳамаҷонибаи воҳидҳои фразеологӣ дар назми халқӣ (дар асоси маводи эпоси "Гуруғли") шуруъ намуд. Ин рисола "Воҳидҳои фразеологӣ дар назми халқӣ" ном дошта, аз ду китоб иборат буд. Қисми аввали он соли 1991 ва қисми дуюмаш бошад соли 1992 нашр шуд ва соҳиби ин тадқиқот ба гирифтани дараҷаи илмии доктори илми филология мушарраф гардид буд. Муаллифи рисола дар ин таҳқиқоти худ ба масоили мухталифи фразеология, ибораҳои фразеологӣ аз нигоҳи истемол, воҳидҳои фразеологӣ аз рӯи маъно ва сохти онҳо андешаронӣ карда, онҳоро ба риштаи тадқиқ қашидааст. Инчунин фикру мулоҳизаҳои забоншиносони хориҷию ватаниро нисбат ба паҳлуҳои гуногуни соҳаи фразеология меоварад ва нисбат ба онҳо ибрази назар менамояд. (156,132)

Асари дигари профессор Ҳ. Маҷидов, ки дар натиҷаи заҳматҳои зиёди шабонарӯзии муаллифи рисола ба даст омадааст,

“Фразеологическая система современного таджикского языка». (Системаи фразеологии забони адабии муосири тоҷик)(2006) ном дорад. Ин китоб дастури рӯйимизӣ ва роҳнамои муҳаққиқони соҳаи фразеология маҳсуб мешавад. Дар ин рисола дараҷаю давраҳои омӯзиш ва сарчашмаҳои пайдоиши воҳидҳои фразеологӣ бо далелу таҳлилҳои амиқи илмӣ баррасӣ шудааст. Муаллифи рисола мулоҳизаҳои мухталифи забоншиносро перомунӣ фразеология оварда, дар иртиботи ин суҳанҳо андешаҳои ҷолиб баён мекунад. Инчунин таркибҳо, ибораҳо ва ҷумлаҳои фразеологӣ бо тамоми хелҳои луғавию сохториашон, аз лиҳози илмӣ таҳлилу таҳқиқ карда шудаанд. Бо мақсади муайян намудани хусусияту нишонаҳои асосии ҷумлаҳои фразеологӣ андешаҳои баҳсноки чанде аз забоншиносро хотирнишон намуда, ба категорияҳои грамматикӣ ҷумлаҳои озоди синтаксисиро ба ҷумлаҳои фразеологӣ муқоиса менамояд. Асари номбурда, ки дар он марворидҳои суҳан аз нигоҳи забоншиносӣ таҳлилу таҳқиқ карда шуданд, дар таҳқиқи масъалаҳои фразеологияи тоҷик нақши мондагор дорад [85,406].

Воҳидҳои фразеологии ташбеҳӣ дар пуробурангӣ ва образнокии суҳан нақши муҳим дорад. Ин навъи фразеологизмҳо асосан дар заминаи маҷоз ба воситаи ташбеҳу истиораҳо ташаккул меёбад. Ба тадқиқи чунин воҳидҳои фразеологӣ олими забоншинос Ҳ. Дустов камари ҳиммат баста, соли 2012 бо номи “Воҳидҳои фразеологии ташбеҳӣ дар забони тоҷикӣ ” китобе ҷоп намуда, пешкаши оммаи васеи пажӯҳандагон гардонд. Дар ин рисола муаллиф дар бораи воҳидҳои фразеологии ташбеҳӣ ва мақоми он дар забони тоҷикӣ, роҳҳои пайдоиши онҳо, мавқеи воситаҳои грамматикӣ, пешоянду, пасояндҳо, аз қабилӣ **мисли, монанди , чун**, пасояндҳои **-барин, -вор**, ки дар ташаккулёбии онҳо нақши калидӣ доранд, ибрази назар намудааст (60,135).

Забоншинос Д.А.Раҳимова рисолаи номзадиашро ба вижагиҳои

таркибию семантикии воҳидҳои фразеологӣи феълӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ бо номи “Структурно грамматические особенности глагольных фразеологических единиц в таджикском и английском языках”(2012) бахшидааст.

Фразеологияи лаҳҷа асоси мустаҳкам дорад, ки он дар заминаи боигарии устувори фонд ва таркиби луғавию сохти грамматикӣи вай зоҳир мегардад. Воҳидҳои фразеологӣи лаҳҷавӣ аз ҷиҳати маъно ва мухтаво дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ гуногунмазмун ва гуногунвазифаанд. Бояд қайд кард, ки фразеологияи лаҳҷа ниҳоят кам таҷқиқ шудааст, Дар забони тоҷикӣ муҳаққиқони ин соҳа ангушт шуморанд.

Дар соҳаи фразеологияи лаҳҷа рисолаи таҷқиқоти Т. Мақсудов “Лексика ва фразеологияи шеваҳои тоҷикони Исфара”(1977) қадами нахустин ба шумор меравад, чунки то он вақт касе дар бораи фразеологияи лаҳҷавӣ чизе таълиф накарда буд. Албатта, ҳар ташаббуси аввал аз камбудӣ ва норасоӣҳо оғоз мешавад. Лозим ба ёдоварист, ки муаллифи рисола шумораи хеле зиёди воҳидҳои фразеологӣи лаҳҷавиро ғирдоварӣ намуда, оид ба маънои умумии онҳо маълумот додааст, вале онҳоро ба андозаи даркорӣ таҳлили луғавию семантикӣ накардааст. Инчунин аз нуқтаи назари тобишҳои маъноӣ ва услубӣ низ аз риштаи таҷқиқ нагузарондааст. Аз ин сабаб профессор Ғ.Ҷўраев дар бораи рисолаи мазкур чунин изҳори назар дорад: “... ҷалби маводи зиёд ва васеъ гирифтани мавзӯ ба таҳлили амиқи филологӣ имконият надодааст, аммо “Лексика ва фразеологияи шеваҳои тоҷикони Исфара” ба ҳамин сурати анҷомёфтааш ҳам манзараи таркиби луғавии лаҳҷаро ба ҳубӣ ҷилва дода, барои таҷқиқи лаҳҷаҳои ноҳияҳои дигар манбаи муқоиса шуда метавонад” [94,28].

Забоншинос П. Холов ибораҳои фразеологӣи лаҳҷаи Самарқандро ба риштаи таҷқиқ кашид. Вай дар рисолаи илмиаш хусусиятҳои

семантикии воҳидҳои фразеологӣ, ибораҳои фразеологӣ синонимӣ, хусусиятҳои таркибии семантикии ибораҳои фразеологӣ антонимӣ, кабатҳои луғавӣ ва хусусиятҳои услубии воҳидҳои фразеологӣ лаҳҷаи Самарқандро аз нигоҳи илмӣ баррасӣ намудааст.

Тадқиқоти Б. А. Осимова “Воҳидҳои фразеологӣ дар лаҳҷаи Хуҷанд” (2004) бамаврид рӯйи қор омад. Дар муқаддимаи рисола забоншинос Б. А. Осимова перомуни ҳамаи он олимону забоншиносоне, ки дар бораи воҳидҳои фразеологӣ фикру андеша баён карданд, маълумоти мухтасар дода, назари худро нисбат ба он асарҳо баён менамояд. Мавсуф дар таҳқиқоти худ воҳидҳои фразеологӣ лаҳҷаи Хуҷандро ба чор гурӯҳ тасниф кардааст: рехтаҳои фразеологӣ, таркибҳои фразеологӣ, ибораҳои фразеологӣ ва ифодаҳои фразеологӣ ва дар бораи хусусиятҳои барҷастаи ҳар яки онҳо ба таври муфассал маълумот медиҳад. Инчунин муаллифи рисола дар бораи хусусиятҳои маъноиву бадеии воҳидҳои фразеологӣ изҳори назар карда, ҷузъҳои таркиби ибораро аз нуқтаи назари маъно ба риштаи таҳлил мекашад. Бояд гуфт, ки дар ин қор муҳаққиқ аз ӯҳдаи ба зимма гирифтааш ба хубӣ баромадааст. (114,23).

Таснифоти Б.А. Осимова ислоҳ мекунад, зеро таркибҳои фразеологӣ ва ибораҳои фразеологӣ ба сохтори фразеологизмҳо дахл доранд, рехтаҳои фразеологӣ ва ифодаҳои фразеологӣ бошад ба маъно далолат мекунад. Дар ин гурӯҳбандӣ муҳаққиқ таркиб (сохтор)-ро бо маъно омехта кардааст.

Забоншинос Д.С. Қодиров ҳангоми таҳлили воҳидҳои фразеологӣ дар лаҳҷаи Дарвоз, ки ба гурӯҳи лаҳҷаҳои ҷанубу шарқии забони тоҷикӣ шомил аст, кӯшишу ғайрати зиёдеро ба харҷ додааст. Муҳаққиқ асосан дар асари тадқиқотиаш ба воҳидҳои фразеологӣ изофии лаҳҷаи Дарвоз таъя намудааст. Вай роҳҳои сохташавӣ, таркиби воҳидҳои фразеологӣ изофиро, ки аз ҳиссаҳои номии нутқ ташаккул

ёфтанд, бо мисолҳо аз лаҳҷаи мазкур шарҳу эзоҳ медиҳад.[77,24].

Бояд хотирнишон намуд, ки олимону забоншиносони зиёде паҳлӯҳои гуногуни фразеологияро таҳлилу таҳқиқ намуданд, ки шумораи онҳо аз 100 мегузарад. Бинобар ин, имконият ба мо даст намедиҳад, ки дар ин ҷо ҳамаи онҳоро мо зикр намуда, перомуни ҳар яки онҳо андешаҳои худро баён намоем.

Хулоса, муҳаққиқон дар қушода додани симои ҳақиқии воҳидҳои фразеологӣ дар лаҳҷаи шимол ва ҷанубу шарқии забони тоҷикӣ саҳмгузори намуданд, ин боиси дастгирист.

1.1.Вижагиҳои воҳидҳои фразеологии лаҳҷа

Таҳаввулоти воҳидҳои фразеологӣ асосан дар забони умумихалқӣ ва дар ғӯйишҳои мардумӣ сурат мегирад. Аз қадимулайём мардум онҳоро барои ифодаи мақсадҳои худ дар муносибат ва муоширати гуногунсоҳаи худ мавриди баҳрабардорӣ қарор медиҳанд. Мардум барои дурусту образнок, муъҷаз ва таъсирбахш ифода қардани фикру мақсади худ таъбиру мақолҳои дар тӯли ҳазорсолаҳо дар забони мардум сайқал ёфтанду сӯфта шуда самаранок ба қор бурда, барои кӯтоҳу пуробуранг ва нишонрас баён намудани фикри худ таъбирҳои халқиро истифода мекунанд.

Ҳар даври замон таъбироти фразеологии ба худ хосро ба вуҷуд меоварад. Бо мурури замон ин ҳақидаҳо болои ҳам ҷамъ шуда, як ганҷинаи пурбаҳоеро фароҳам меоварад, ки ҳар қабати ин ҳазина аз нигоҳи ифода намудани маъноҳои мухталиф яке аз дигаре дар пояи баландтар меистад. Дар таъбирҳои фразеологӣ ҷаҳонбинӣ ва ақидаи мардуми маҳалҳои муайян инъикос меёбад. Азбаски макон, замон ва ҳаёти маишӣ ва иҷтимоии одамон бо расидани замони дигар тағйир меёбад, нуқтаи назари онҳо нисбат ба ҳаёти воқеӣ дигар шуданаш мумкин аст. Аз ин ҷо, мазмуну мундариҷаи фразеологизмҳо нисбат ба даври замон ва ҳудуди истеъмолии онҳо метавонад тағйир ёбад. Маҳз барои ҳамин бо мурури замон фразеологизмҳои

гуногунмаъно арзи ҳастӣ менамоянд, ки онҳо аз таъбирҳои фразеологии замони пешин ба кулӣ фарқ мекунад ва ҳатто аз лиҳози ақида ва ғоя ба таъбироти замони гузашта муқобиланд. Сабаби маъноҳои гуногунро ифода намудани таъбироти фразеологӣ ин аст, ки ҳар як воқеаву ҳодиса ва рӯйдодҳои ҷомеа дар назари аҳли илм, арбобони дину сиёсат, ҳомиёни давлат ба тарзҳои гуногун ҷилвагар мешаванд ва дар бораи онҳо ақидаҳои гуногун пайдо мешавад, ки ин рӯйдод боиси сар задани фразеологизмҳои мухталифмаъно мегардад.

Дар забони умумихалқӣ, инчунин дар забони адабӣ низ гурӯҳи калони воҳидҳои фразеологие вомехӯранд, ки на ҳамаи ҷузъҳои таркиби онҳо маъноӣ маҷозӣ касб менамоянд. Дар баъзе ибораҳо яке аз ҷузъҳои таркиби иборати фразеологӣ маъноӣ маҷозӣ гирифта, ҳамчун воҳиди мустақил ширкат варзидаву вожаҳои дигарро ба худ вобаста мекунад. Дар натиҷа унсурҳои луғавии гуногун ба як калима тобеъ шуда, ибораҳои устувору тағйирнаёбанда месозанд. Хусусияти барҷастаи ҷузъҳои таркиби ибора дар он зоҳир мегардад, ки як ашё бо ашёи дигар муқоиса карда мешавад. Ин боиси он мегардад, ки навъҳои мухталифи воҳидҳои фразеологӣ рӯйи кор меоянд.

Дар забони гуфтугӯӣ баъзе воҳидҳои фразеологӣ дар таркиби худ ҷузъҳои доранд, ки онҳо маъноӣ бо ҳам наздик ё маъноӣ муқобил доранд. Аз ин ҷо маъноӣ маҷозии тамоми ибора ба маъноӣ ҳамон калима вобастааст. Ин сабаб мешавад, ки воҳидҳои фразеологии синонимӣ ва антонимӣ дар гуфтор ва нутқ пайдо мегарданд: **яку якбора** (ногаҳон), **дил сиёху торик будан** (ғамгин будан, ғам хӯрдан), **бо ҳам часпидан** (занозанӣ кардан), **хърузък шидан** (чанг кардан) (муродифҳои фразеологӣ); **«бародари аз чашм дуру ба дил наздик»** (қаси наздиқи дар муҳоҷират буда), **сурху сафед шудан** (шарм кардан), **пастию баландии дунёро дидан** (шаҳси дунёдида), **пусту астоғун шидан** (хароб, лоғар), **саривъ вега** (ҳамарӯза) **хърь хов** (танбал, бекор). **сағъ пъшък шидан** (душмани ҳамдигар шудан); (антонимҳои

фразеологӣ) ва монанди инҳо. Воҳидҳои фразеологӣ дар боло овардашуда хусусиятҳои маъноӣ ва услубии худро дороанд, ки онҳо дар шароити вазъиятҳои мухталифи нутқ мавриди истифода қарор дода мешаванд.

1.2. Аломатҳои хоси воҳидҳои фразеологӣ

Воҳидҳои фразеологӣ дар давоми солҳои тӯлонӣ дар муомилаву муоширати мардум сайқал ёфтаву суфта шуда, то замони мо омада расидаанд. Дар давраи аввали ташаккули забони адабии ҳозираи тоҷик унсурҳои забони гуфтугӯӣ, аз ҷумла, таъбироти фразеологӣ ба таркиби луғавии забони адабии тоҷик шомил шуда, сабаби қувват гирифтани ҷанбаи умумихалқии он шудаанд.

Фразеологизмҳо роҳҳо ва омилҳои пайдоиши худро доранд. Аксари ибораҳои мазкур дар натиҷаи камистеъмол ё маҳдуд шудани доираи истеъмоли унсурҳои луғавӣ, ё дигар шудани маъноӣ луғавии ҷузъҳои ба зухур омада, нишонаҳои махсус пайдо мекунанд.. Аломатҳои асосӣ ва фарқкунандаи онҳо тахминан хусусиятҳои зерин маҳсуб мешаванд:

1. Маъноӣ маҷозӣ касб намудани ибора ё яке аз ҷузъҳои таркиби ибораи фразеологӣ: **дъл дохтан** (пазмон шудан), **гап гъръфтан** (розӣ шудан), **сари қок** (марди мучаррад), **ҷучаи парӣ** (зебо, соҳибҷамол), **рӯйи хънък** (каси бадзабон), **лав задан** (аз ҳад зиёд бисёр будан) **ақл-а хъдо гъръфтан** (ишора ба каси нодону беақл; чизи муҳимеро аз хотир баровардан), **хуна-ра ба сар-ъш вардоштан** (доду вовайло бардоштан, гӯши мардуми атрофро қар қардан), **шерак шидан** (ҳавасманд шудан, дили касе ба қор гарм шудан), **бълбъл қадан** (касоро ба иҷрои қоре ё фаъолияте розӣ қунондан), **қала қашидан** (нигоҳ қардан; касе ё чизеро аз ҷойи номаълум назорат қардан), **хун қадан** (ҷангу ҷанқол қардан), **овворӣ дунистан** (ба таври аъло донистан), **аз тарси ҷун** (ба ҳарос омадан; безобита шудан), **тана ба қор додан** (аз таҳти дил меҳнат қардан) ва ғайра.

Дар ин ҳолат алоқаи мантиқии байни ҷузъҳои ибораи фразеологӣ ва маъноӣ умумии ҳуди онҳо нигоҳ дошта мешавад. Ибораҳои номбурда

бинобар сабаби ба таври фаровон корбаст шуданашон рехтаву устувору тағйирнаёбанда шуда, ба образнокии баланди сухан соҳиб гаштаанд.

2. Нишонаи дигари воҳидҳои фразеологӣ набудани муносибати синтаксисӣ дар байни ҷузъҳои онҳо мебошад. Дар ин бора профессор Ҳ. Маҷидов чунин менависад: «Ифодаи маъноии яклухту устувори сохти таркибии фразеологизмҳо сабаб мешавад, ки дар байни ҷузъҳои таркиби ибораи фразеологӣ муносибати синтаксисӣ як андоза хира гашта, гоҳо, ҳатто аз байн меравад»[85,74].

Ба ин сабаб фразеологизмҳо аз якҷанд калима ва унсурҳои грамматикӣ ташкил ёфта, дар ҷумла ба вазифаи як аъзои он меояд: **хайру баракат паридан** (ҳама гуна маводи истеъмолий ба ҳолати нестӣ расидан), **дав дохтан** (фарбеҳ шудан), **туй гъръфтан** (сарзаниш кардан), **бенаво набундан** (ба касе ё мӯҳтоҷе ёрии беғаразона расондан), **лаҷум задан** (касоро ба тобеи худ даровардан), **акс гъръфтан** (бар хилофи раъйи касе амал кардан) **ҷамъу гир кадан** (захира намудан) ва ғайра .

Дар байни ҷузъҳои воҳидҳои фразеологии мазкур ягон навъи муносибати синтаксисӣ вучуд надорад. Онҳо бе ёрии воситаҳои грамматикӣ шакл гирифтанд ва ҳамчун як калимаи мустақил ба ҷойи як аъзои ҷумла мавриди истифода қарор мегиранд. Ҳамаи фразеологизмҳои номбурдаро, ки аслан ба вазифаи хабари ҷумла меоянд, воҳидҳои фразеологии феълӣ меномем, чунки онҳо аслан бо феълҳо тобеъ мешаванд..

3. Хусусияти дигари воҳидҳои фразеологӣ таркиби устувори лексикӣ доштани ибораҳои номбурда ба шумор меравад, ба ибораи дигар, онҳо таркиби яклухти лексикӣю грамматикӣ дошта, маъноӣ муъҷазро ифода мекунад: **димоғ сӯхтан** (ранҷидан), **дарди сар шудан** (касоро бо амали номатлуби худ безор кардан), **қасам хурдан** (савганд ёд кардан), **хунук хӯрдан**, **ғам хӯрдан**, **санг задан** (касоро бадгӯӣ кардан), **вардошт кадан** (сабру таҳаммул намудан), **хар ай ҷъбор паридан** (ишора ба касест, ки бо ёрии шахсе кореро ба манфиати худ анҷом медиҳаду дигар подоши онро намегардонад; нокаси ё ноодамӣ зохир мекунад) ва

монанди инҳо. Дар ин ибораҳо чузъҳо устувору тағйирнопазир ба назар мерасанд. Агар мо ҷойи яке аз чузъҳои онро иваз намоем, маънои умумии ибора бархам меҳӯрад.

4. Маънои умумии ибораҳои фразеологӣ ва муносибати онҳо ба маънои чузъҳои таркиби онҳо нишонаи дигари онҳост. Воҳидҳои фразеологӣ дар ифодаи маъноҳои гуногун мавриди истифода қарор мегиранд. Онҳо дар асоси образҳои анъанавӣ сар заданд. Ин чиз натиҷаи образҳои ҷамъбастшуда ва ба сурати умумиятдошта даромада, дар байни маънои луғавии чузъҳои таркиби фразеологизмҳо робитаи муайянеро ба вуҷуд меоварад. **ҷони гап** (сухани ҳақ), **лаҳти ҷигар** (фарзанд), **балои ҷон** (нокас), **айшу ишрат** (кайфу сафо), **бахти сафед** (хушбахтӣ, хӯшрӯзӣ), **ҷор тарафат қибла** (касери аз ҷойе, ё хонае пеш кардан), **кавшора гъръфтан** (пойафзоли меҳмонро дар пеши пояш мондан), **хун қадан** (буз ё гӯсфандро қурбонӣ намудан), **кор сар қадан** (оғози кор, ё фаъолият), **ай кор рафтан** (қатъ карда шудани шартномаи кор) **масъалаи касери дидан** (касери лату кӯб намудан; муҳокима намудан), **по ба лағи гур мондан** (давраи пирӣ ва барҷомондагӣ), **дасти кам** (камбағалӣ), **дасти холи** (бе дастовез) ва ҳоказоҳо.

Чи хеле ки мебинем, таркибҳои дар боло овардашуда дар дохили ҷумла омада, ҳамчун унсури луғавӣ ташаккул ёфта, маънои аслии худро аз даст дода, суфтаю нишонрас гардида, дар забони зинда мавқеи сазоворро ишғол менамоянд. Ногуфта намонад, ки маънои пурраи воҳиди фразеологӣ дар матн муайян карда мешавад, ба ибораи дигар, тавассути ҷумла мо метавонем мақсади асосии гӯянда ё мазмуни ифодакардаи воҳиди фразеологиро сарфаҳм равам.

5. Дар ибораҳои фразеологӣ дар баробари пуробурангӣ, таъсирбахшию муҷазбаёнӣ боз оҳангноки, ҳамвазну ҳамқофия шуда омадани чузъҳои таркиби он мушоҳида мешавад. Чунончи, **сухтану пухтан** (ошиқ шудан), **пастию баландӣ** (зиндагии мочароомез), **гап додану гап гирифтани** (сухбат намудан, ба якдигар сирри худро гуфтан),

дъмби ба дъмб омадан (қатор шуда омадан), **лав ба лав шудан** (пур шудани зарф аз об ё аз маводе), **қултъқ ба қултъқ шидан** (самимона якдигарро ба оғўш кашидан; вохўрї кардан), **каштал ба каштал шидан** (**даст ба** гиребон шудан, занозанї кардан), **бърам -нарам кадан** (дудила шудан), **хъръ пуч кадан**(чангу чанқол кадан, даст ба гиребон шудан), **лавъ линҷ кадан** (кору бор, зиёфат ё маъракаи касе ба атрофиёнаш маъкул нашудан; дар ҳаққи касе носазо гуфтан), **каш-каш кадан** (кори беҳуда кардан, беҳуда худро саргардон кардан) ва ҳоказо.

6. Обутоби ҳиссї-муассирї ва таъсирнокию образнокї дар ибораҳои фразеологї пурзўртар буда, онҳо ҳамчун воситаи мучазу таъсирнок гардидани сухан ва ороиши нутқ дар лаҳҷаҳо мавқеи хосса дорад. Ба ин васила, таъбирҳо баробари соҳиб шудан ба маъноҳои дигар нутқро бо образнокї ва додани ҷилоҳои тоза пуробуранг гардонда, ҳамчун маводи тайёр ва яклухт вазифаи ягонаи синтаксисиро иҷро менамоянд: **чор тарафат қибла** (касери аз ҷойе, ё хонае пеш кардан), **кавшора гъръфтан** (пойафзоли меҳмонро дар пеши пояш мондан), **хун кадан** (буз ё гўсфандро қурбонї намудан), **кор сар кадан** (оғози кор, ё фаъолият), **ай кор рафтан** (қатъ карда шудани шартномаи кор) **масъалаи касери дидан** (касери лату кўб намудан; муҳокима намудан), **по ба лави гур мондан** (давраи пирї ва барҷомондагї), **дасти кам** (камбағалї), **дасти холї** (бе дастовез). Аз ин рӯ, онҳо ҳамчун таъбирҳои маъмулу забонзада дар инкишофи забони умумихалқї ва адабї сахми беандоза дошта, барои пайдо шудани таъбирҳои нав замина мегузоранд ва бо ҳамин восита таркиби луғавї ва сохти грамматикии забони миллї ташаккул меёбад.

7. Дар лаҳҷаҳои мазкур гурӯҳи муайяни воҳидҳои фразеологие вомехўранд, ки зимни маъноӣ маҷозї гирифтани ҳама ҷузъҳои ибора, ё яке аз калимаҳои он шакл гирифта бошанд ҳам, дар онҳо обу ранг ва хусусияти ҳиссї-муассирї як хел нест. Ба ин маънї, Баъзеи онҳо чун воҳиди муқаррарї ва мустақил истеъмол мешаванд. Ин навъи воҳидҳои нутқ аз

образнокӣ ва обуранги бадеӣ маҳрум буда, тобишҳои услубӣ надоранд. Инҳо қисмати муайяни таъбирҳои фразеологӣ забони умумихалқӣ ва забони адабиро ташкил медиҳанд. Дар ғӯйишҳои мардуми Кӯлоб низ хеле воҳидҳои фразеологӣ мазкур ба таври зиёд гардиш меҳӯранд: **дашт рафтан// дъст ба хок рафтан** (қазои ҳоҷат намудан): **Намолӣ**(ҳозиракак) **дъст ба хок рафт**; (Зир.) **йаг дан** (даҳон) **гап доштан** (сухани кӯтоҳ): **Йаг дан гап-ъш дошт-ъм** (Хов.); **бандагӣ қадан** (мурдан, вафот кардан); **Ами сари** (сахарӣ), **олаи мърғфарёд бандагӣ қад** (Сх.). ; **яг сари қоқ** (каси танҳо, муҷаррад): **Раҷаб йаг ъмр яг сари қоқ-ъш қати зъндагӣ қад**(Т). **садқат бъшам**(зорию тавалло): **Садқа-т бъшам и бача-ра наза, ки гъна надора** (Доғ.) , **ови лави ов//хоки сийа** (беқурб, беарзиш): **Ови лави ов қъбър дорав-ъ и мардак не** (Лағ.), **ба хок рафтан** (ҷасадро ба қабр мондан), **насиб боша**(худо хоҳад), **ба розигӣи хъдо//ага хъдо розӣ шава**; **хова гърғфтан** (аз хоб сер шудан), **дъст мондан** (имзо кардан), **чочи шътър** (як навъи ангур). **Севи қосимсарқорӣ, тути мъзаффарӣ, тути ибройимхунӣ, зардолуӣи қандак, севи хубонӣ, дъмби руба** (номи як навъ мева мисли олу), **съхбат боқӣ, пай-ъш нағард** (нигарон набош), **қор доръм, яг бало қада** (илоҷе қарда).

Чӣ хеле ки мебинем, дар ин ҷумлаҳо обуранг ва вазифаҳои услубӣ надоштани онҳо боз дар он аён мегардад, ки ҳангоми бо муродифҳои луғавӣ ва ибораҳои озоди синтаксисӣ иваз намудани онҳо ба маъно ва услуб зараре намерасад. Мусаллам аст, ки воҳидҳои фразеологӣ ва муродифҳои луғавӣи онҳо аз ҷиҳати мансуб будан ба услуби гуфтгӯӣ ва китобӣ аз ҳам тафовут доранд. Аммо дар айни замон гап дар бораи он меравад, ки ибораҳои фразеологӣ мазкур монанди муодилҳои луғавӣ ва грамматикӣ худ танҳо вазифаи номбарқуниро адо менамояд.

8. Дар ғӯйишҳои мардуми минтақаи Кӯлоб таъбирҳои дигар низ мавҷуданд, ки аз лиҳози таъсирнокӣ ва образнокӣ аз гурӯҳи аввал фарқ мекунанд. Ба ин маънӣ, фразеологизмҳои гурӯҳи мазкур муродифҳои

образнокии калима ва ибораҳои озоди синтаксисӣ ба шумор мераванд. Чумлаҳои фразеологии **пусть астоғун гаштан (ниҳоят харобу лоғар шудан), Шъкам танбур навохтан** (гурусна мондан) нисбат ба муродифҳои луғавӣ ва синтаксисии худ як бартарӣ доранд: дар онҳо маънои иловагии ифодагари дараҷаи олии сифати предмет, амал, аломати амал ва ғайра мавҷуд аст. Бинобар ин онҳоро дар аксар мавридҳо бо муродифҳои лексикӣ ва ибораҳои озоди синтаксисӣ иваз кардан мумкин нест. Масалан. иборати «**пусть астоғун шидан**» харобшавии одӣ нест. Ин ҷо таъбири номбурдари «хароб шудан» маънидод кардан кам аст, чунки аз ҳад зиёд харобу лоғар шуданро ифода мекунад. Монанди ҳамин иборати «**танбур навохтани шъкам**» на гуруснагии одӣ, балки саҳт гурусна монданро далолат менамояд. Пас, воҳидҳои фразеологии боло аз калимаҳои ҷудогона ва ибораҳои ноустувори синтаксисӣ на танҳо бо обуранг ва таъсирнокии худ, балки аз ҷиҳати маънои иловагиро касб карданашон низ фарқ мекунанд. Ҳангоми гуфтугӯ ва муносибат мардум ин ҷиҳати масъаларо аз мадди назар дур намекунанд ва барои образнок ва нишонрас шудани фикри худ диққати махсус медиҳанд.

Ин навъи воҳидҳои фразеологӣ ба ҳодисаҳои муайяни зиндагӣ, сифат ва характери ҷудогонаи одамон алоқаи мустаҳкам доранд. Аз ҳамин сабаб, чунин ибораҳо ҳамчун таркибҳои устувори анъанавӣ ва ба қолиби ягона дар байни мардум бо ҳодисаҳои нисбатан мушаххас вобаста шуда меоянд ва ин намуди ифодаҳои фразеологӣ дар гӯйишҳои мардуми ҷанубу шимоли минтақаи Кӯлоб хеле серистеъмол буда, нутқи онҳоро образнок ва ҷаззобу нишонрас мегардонанд.

1.4. Воҳидҳои фразеологӣ аз рӯи дараҷаи истеъмол

Воҳидҳои фразеологӣ дар таркиби луғавии лаҳҷаҳои ҷанубии забони тоҷикӣ, аз ҷумла, дар гӯйишҳои минтақаи Кӯлоб хеле зиёд ба назар мерасанд. Онҳо аз ду қабати асосӣ иборат буда, аз рӯи маънову шакл як хел нестанд. Ҷой ва мавқеи истифодаи онҳо низ гуногун буда, ба соҳаҳои

мухталифи рӯзгори мо дахл доранд. Аз ин рӯ, фразеологияи гӯйиши минтакаи номбурдари аз рӯйи муносибат ба забони адабӣ ва ҳудуди интишори локалӣ ба ду гурӯҳ ҷудо менамоем:

1. Воҳидҳои фразеологии умумихалқӣ

2. Воҳидҳои фразеологии хоси лаҳҷа

Дар омӯзиши таркиби луғавии ин ё он лаҳҷа муқаррар намудани ҳамин ду гурӯҳи воҳидҳои фразеологӣ муҳим аст. Барои ҳамин ҳам фразеологияи лаҳҷа монанди системаи муқаррари лексикаи забон алоҳида омӯхта шавад, он гоҳ дар тадқиқи фразеологизмҳои умумиточикӣ (умумихалқӣ) ва диалектикӣ (лаҳҷавӣ) камбудӣ нахоҳад сар зад. Воҳидҳои фразеологии ин ё он лаҳҷа вобаста ба инкишофи лексикаи лаҳҷаҳои номбурда сарчашмаи муҳими рушди лаҳҷа маҳсуб мешаванд. Онҳо ҳангоми паҳншавӣ дар ягон тангҳои муайяни ҷуғрофӣ маҳдуд нашуда, яққоя бо хусусиятҳои луғавию грамматикӣ ин лаҳҷаро аз ҷиҳати генетикӣ ба лаҳҷаҳои дигари ҷанубии забони тоҷикӣ пайваст мекунад.

1.4.1. Воҳидҳои фразеологии умумихалқӣ

Воҳидҳои фразеологӣ мисли калимаҳо дар забони гуфтугӯӣ ва ҳам дар лаҳҷаҳо ва дар забони адабӣ дучор мешаванд. Саромати таъбирҳои халқӣ дар забони адабӣ забони гуфтугӯӣ аст. Баъзеи онҳо барои тамоми мардуми ҷумҳурӣ шинос буда, танҳо аз нигоҳи талаффуз тафовут доранд. Дар бораи калимаҳои умумихалқӣ профессор Ғ. Ҷӯраев чунин менависад: «Ба назари мо, калимаҳои умумихалқӣ чунин унсурҳои ҳамаҷониба назар аз тағйироти савтию лағшишҳои маъно дар тамоми ҳудуди интишори айни як забони миллӣ истифода мешаванд ва барои намоёндагони як ҷомеаи ҳамзабон фаҳмо мебошанд» [237, 45].

Ин ақида дуруст аст, яъне вожаҳои умумихалқӣ калимаҳои ҳамаҷониба барои ҳама соҳибони забон фаҳмову маъмуланд. Дар асоси воҳидҳои луғавӣ воҳидҳои фразеологӣ сар задаву суфта шуда оҳиста- оҳиста ба забони адабӣ роҳ ёфтанд ва вирди забони омма гаштанд. Воҳидҳои

фразеологии умумихалқӣ ҳамчун таъбирҳои маъмулу сайқалёфта барои инкишофи забони зинда, барои ба вуҷуд омадани ибораю таъбироти нав ба нав ва ба ҳамин васила боз ҳам ганӣ гардондани таркиби луғавӣ ва сохти грамматикӣ забони адабӣ нақши муҳим доранд. Дар лаҳҷаҳои шарқу ғарби минтақаи Кӯлоб гурӯҳи калони воҳидҳои фразеологӣ ба назар мерасад, ки дар забони умумихалқӣ тоҷик корбаст мешавад, ки қузӣ асосӣ ба маънои аслии худ омада, қалимаи дуом маънои маҷозӣ мегирад ва маънои маҷозӣ тамоми ибора ба он вобастааст. Вожаҳои дигар ба ҳамин гуна унсурҳои нутқ алоқаманд шуда, ибораҳои ҷадиду устувор месозанд. Ин гуна воҳидҳои фразеологӣ бештар ба унсурҳои луғавӣ, ки ба аъзои бадани инсон муносибат доранд, иртибот дорад: **дъл шъкастан** (ноумед гардондан), **дълвардорӣ қадан** (тассалӣ додан, ба сабру тааммул даъват намудан), **гушти рӯи бурё** (ишора ба одами танбал, ноқора), **ҷун ба саломат бурдан** (осеб надидан аз садама), **сухани касеро шикастан** (ба сухани каси наздик розӣ нашудан ё ҳамовоз нашудан), **гап-а дъ накадан** (бе ҷуну чаро розӣ шудан), **дахан гарм шидан** (аз ҳад зиёд гап задан), **ҷои ғърез надоштан** (илоҷи раҳой наёфтган), **хъда шърин қадан** (тамаллуққорӣ намудан, хушомад гуфтган), **бад бурдан** (аз чизе эътироз намудан) **мардаки ръхбоз** (марди аз пай занони зебо овора), **хокистари қуча шидан** (обруву эътибор ва кадрӯ қимати худро аз даст додан), **қора фър додан** (аз вазифа сабуқдӯш шудан), **сарисобъш гум** (қори оғозу анҷом надошта) ва ғайраҳо аз қабилӣ ибораҳои онанд, ки ҳам дар забони адабӣ ва ҳам дар забони умумихалқӣ истеъмоли карда мешаванд.

Воҳидҳои фразеологии умумихалқӣ бо чунин аломатҳои дар лаҳҷаҳои номбурда фарқ карда меистанд.

А) Воҳидҳои фразеологӣ, ки аз рӯи сохтори маъно ва шакл ба ибораҳои рехтаи дар забони адабӣ истеъмоли шаванда баробаранд. Ин нави таъбирҳои халқӣ (фразеологизмҳо) дар лаҳҷаи мазкур хеле зиёданд. Бояд хотирнишон кард, ки баъзеи онҳо аз рӯи мазмуну муҳтаво ва шакл андаке ба тағйирот дучор шуда мазмунҳои нав касб намудаанд.

Воҳидҳои

фразеологии **йаг севъ дъ пора** (монандии комил), **каждъми тайи бурйо** (хабаркаш, суханчин,) **дъст шиштан** (ноумед шудан). **дъсти норас** (камбағалӣ, нодорӣ), **паси сар хоридан** (ноумед шудан), **ай дъст рафтан** (бой додан, гум кардан), **дахан нашъкойдан** (хомӯш будан). **дил сухтан** (рахм кардан), **ба чун расидан** (азобу машаққат кашидан), **руз надидан** (ранҷ кашидан), **афтови сари кух** (мӯйсафед, барҷомонда), **рохгум задан** (гаранг шудан), **насиби овъ дон канда шидан** (аз як чо ба ҷойи дигар куч бастан; фавтидан, мурдан), **овгардун шидан** (як навъи беморӣ, ки дар натиҷаи ҷойи зистро иваз намудан хурӯҷ мекунад), **гап дар дахан бундан** (сухани нотамом, сухани касеро буридан), **саръ каловара гум кадан** (хайрон мондан, дар таачҷуб афтодан), **хар чарунда гаштан** (аз ҳамаи қору қочори дунё хабар надоштан), **сар-а ба санг задан** (илоҷи қорро наёфтан), **задан-ъ гъристан набундан** (ин ҷумлаи фразеологӣ ба шахсе далолат мекунад, ки аз замона ҷабру ҷафои зиёд дидааст, вале аз дарди дил қардан, ё ифшои онҳо андеша менамояд.), **Йаг-ъш дъ нашидан** (ишора ба қасе, ки ҳеҷ боигариро ба даст намедарорад), **дараки қор-а ёфтан** (аз пайи ошқор қардани сирри махфияе шудан), **ранг бурдан-ъ ранг овардан** (дар ҳиҷолат мондан: шарму изо қашидан), **пора қардан** (ба андозаи қаду қомат буридани матоъ), **раг қашидан** (қарахт шудани рағу пайванд), **пеш-пеш қадан** (зӯран қасеро бурдан, дастгир намудан), **пешандоз намудан** (муродифи «пеш-пеш қадан»), **чорхез қадан** (давидан бо суръати баланд), **пешпо додан**(фиреб додан, ба доми худ қашидан), **ай пъшти қасе паридан** (тавассути ҳимоятгари худ шердил шудан), **пасодъмқол рост шидан** (қатор шуда омадан), **паноҳ ёфтан** (пинҳон шудан), **хъш ай сар паридан**(сахт тарсидан, ҳаросидан), **сари қасеро хурдан** (қасеро ба ҳалокат расондан), **сари тиёқ хестан**(беҳтар шудани аҳволи бемор), **тарс хӯрдан/вардоштан**(аз тарс бемор шудан), **тарс додан** (тарсондан), **сар вардоштан**(қуштан, бисмил қардани ҳайвон), **дахан-а то веҳи гушо-ра дърундан** ҷумлаи фразеологии мазкур ду маънии бо ҳам муқобилро ифода менамояд: 1. Бо овози баланд ханда қардан. 2. Доду вояш ба осмони ҳафтум расидан, **ру шъринӣ қадан**

(киноя ба шахси шиносу наздик), **ай по-въ пар мундан** (нихоят хаста шудан: пиру барҷомонда шудан), **кора йагтарафа кадан** (супоришро иҷро намудан), **одами шири хомхурда** (доное, ки нодонӣ ва беақлӣ мекунад) ва хоказо аз ҳамин қабиланд: Бъгу-ш бийойа ай гъно-ш гъзашт-ъм (Ш); Ба и рузо-ра амиқа серкор-ъм, ки дъст-ъм ба даҳан-ъм намераса, (Шк); Дина шав бой Авсатор вазмин шид, гуфтем ак-ъ тамом (П); Чъко кънъм, хъд-м-а гъръфта натунист-ъм, арчи ки ай даҳан-ъм умад, гуфт-ъм (Ғеш); Ба хогири таға-м ҳама-ш-а ба гардан гъръфт-ъм (Крз); Хола-м сойаи бийар-ша ай бари девор метърошид (Х); Ғам-ъш нате уй-ъш къ чун-ъш ба хъши бъбройа (К); Ба оши йаг кас паша шидан кори хуб нест (Кд); Сънори майдаҳаки сара паст када кор мекъна (Ф); Хай, эҷ гап не, зъмин ба осмун начаспидас-ку? (Сх); Зъмин-а ниго када ранг мийора-въ ранг мебара (К); Дига мъ ай по-въ пар бундам, ягум бор бийо хавар-ъм бъги (Х); Бечора ҳамиқа кор мекъна, еҷ не, ки йаг-ъш дъ бъшава (М). Воҳидҳои фразеологӣ мазкур дар лаҳҷаи ҷанубу шимоли минтақаи Кӯлоб хеле серистеъмоланд.

Б) Воҳидҳои фразеологӣ, ки аксаран аз ду ва ё зиёда ҷузъҳо таркиб ёфта, мисли таъбирҳои дар забони адабӣ истеъмолшаванда ифодагари як маъноанд, дар қолаби ҷумлаҳои содаи яктаркиба ва дутаркиба меоянд. Бо вучуди он воҳидҳои фразеологӣ номбаршуда аз нигоҳи фонетикӣ аз таъбирҳои, ки дар забони адабӣ роиҷанд, тафовут доранд: **пустъ астоғун шидан-пусту устухон шудан (харобу лоғар шудан), **дъмби шътър ба зъмин расидан-думи уштур ба замин расидан** (орзӯю ҳавасе, ки ҳеҷ гоҳ воқеъ намегардад.), **зун кута кадан-забон кўтоҳ кардан** (касоро муттаҳам кардан), **саривъ вега –сахариву бегоҳ** (доимо, мунтазам), **дъстъ по съст шидан- дасту по суст шудан** (сахт тарсидан, нотоб будан), **ай гълун ичи нагъзаштан- аз гулу чизе нагузаштан** (сахт ғамгин будан, дар ташвиш будан), **ови дан/даҳан рафтан-оби даҳон рафтан** (чизеро орзу кардан; дар ҳайрат мондан), **тайи теф кадан - зери қанот гирифтан** (касоро зери тарбияи худ гирифтан), **пеш ай умадани пода хокбод андохтан - пеш аз омадани пода чанг андохтан** (чизеро, ё дар бораи касе пешгӯӣ кардан), **гап****

парундан –гап партофтан (суханҳои кинояомез гуфтан), **сътора рост навмадан – ситора рост наомадан** (аз ҳам ҷудо шудани навхонадорон) ва хоказо. Бояд хотирнишон сохт, ки чунин таркибҳои фразеологӣ дар лаҳҷаҳои номбурда хеле зиёданд. Чунончи: Тағай Идимад пуст-ъ астоғун шидас.(Пор) Дъ сум-ъм дод-ъ мъра дар пеши Хокиро зункута кад. (Анҷ). Сари-въ вега дар хуна-мун бъд (Сч.). Дид-ъм-ъшъ дъст-ъ пом съст шидан. (Сғ.)Чан руз шид, ки Назар касал-ай ай гълун-ъм ичи намегзара (Т) . Сътора-шун рост нагъръфт-ъ чидо шидан (Х).Пеш ай умадани пода хокбод накъ, амии ки умадан хъд-шун гап мезанан (П). Бъги амии хорзо-та тай теф къ (М). Мо да и дънйо хар чарунда гаштем (Шб) ва монанди инҳо.

В). Дар ин минтақа воҳидҳои фразеологие дучор мешаванд, ки аз забони зинда ба ин лаҳҷа ворид шуда бошад ҳам, аз рӯйи шакл ва аломатҳои грамматикӣ тафовут доранд, яъне дар охири баъзе ҷузъҳои таркиби ибораи фразеологӣ ба ҷойи **пасоянди-ро шакли лаҳҷавии –а** меояд. Чунончи: **дъст-а ба ови хънък назадан- дастро** ба оби хунук назадан (ягон коре накардан, бекор нишастан), **дандуно-ш-а** тез кадан-данонҳояшро тез кардан (ба мочаро, ё ҷанг кардан тайёрӣ дидан), **зъмин-ъ осмун-а** ба сар вардоштан-замину **осмонро** ба сар бардоштан (шуру мағал кардан), **руз-а нишон додан– рўзро нишон додан** (як навъ таҳдид барои ҷазо додан), **тана ба кор додан –танро ба кор додан** (аз сидқи дил кор кардан), **хов-а ба ов гуфтан – хобатро ба об гӯй** (кори намешудагӣ, хаёли хом), **хъд-а ба дъст гъръфтан – худро ба даст гирифтан** (сабр кардан, тоқат намудан), **кора ягтарафа кадан –корро яктарафа кардан** (ягон кор ё фаъолиятро ба итмом расондан), **гапа дъ накадан –гапро ду накардан** (бе чуну чаро ба таклифи касе розӣ шудан), **руза ёфтан –рузро ёфтан** (ризку рӯзии ҳаррузаро ёфтан) ва ғайраҳо.

Г). Воҳидҳои фразеологие, дар забони адабӣ ва умумихалқӣ ва лаҳҷаҳои мазкур баробар ба кор мераванд. Ин гурӯҳи воҳидҳои фразеологӣ шаклашон бо ҳам монанд бошанд, ҳам вале дар лаҳҷаи шимолу шарқии минтақаи ҷанубии Кӯлоб маънои дигар доранд. Барои мисол дар ҷумлаи «**Заҳри мор барои табобати**

дарди миён доруи хубе хаст». Ин чо «захри мор» чун номи дору воҳиди фразеологӣ маҳсуб мешавад. Дар ҷумлаи «И дъхтарак захри мор-ай.» «захри мор» маънои дигар- «қобилу ҷусту чолок»-ро дорад. Воҳидҳои фразеологӣ «алов гъръфтан» дар забони умумихалқӣ маънои «дар оташ сухтан; ҳалқа задани оташ»-ро дорад, дар лаҳҷаҳои мавриди назар бошад, маънои «ба балоғат расидан; дар ташвиш мондан»-ро ифодагар аст: **И чен шидас навмадаст, дъл-ъм алов гъръфтас, намедонъм чъко кън-ъм (Ш)** Дъхтари хола-т алов гъръфтас, дига пеши райи ура гъръфтан қинай (Уч), Ибораи фразеологӣ «диқат додан» дар забони адабӣ ифодагари маънои «ба касе ё ба чизе тавачҷӯх зоҳир кардан» маҳсуб мешавад, вале дар лаҳҷаҳои мазкур тамоман маънои дигар-«касеро азобу ранҷ додан»-ро дорад: **Бъра ай пеш-ъм, иқа диқат-ъм нате ва ғайра.** Агар дар ин ибора ба ҷои феъли ёридихандаи «додан» феъли ёвари «хурдан» биёяд, мисли «диққат хурдан» ин таъбир маънои «пазмон шудан, ғам хурдан»-ро мегирад: **Яг соли дъроз баши (барои) бача-м ғам хурда гашт-ъм(Б).** Диқат нах-ъ, мебини , ки яг руз нею яг руз бачат умад (Кан). Ибораи фразеологӣ «нағма қадан», ки дар забони умумихалқӣ маънои навохтани садои мусикиро дорад, дар лаҳҷаи мазкур тамоман маънои дигар - **ҳилаю макру фиребро** дорад: Бачайи ть ба Дъшанбера рафть **нағмаҳои нав бъровад** (Лағ.) .

Фразеологизми «нул ба нул шидан» дар забони гуфтугӯӣ маънои бўсобӯсиро ифода мекунад: Ба чъшмои хъд-им дид-ъм-шун, ки дар паси аму дърахти қачала **нул ба нул шидан.** (Шуг.)

Дар лаҳҷаҳои минтақаи Кўлоб ибораи мазкур ба маънои мочаро кардан, ҷангу хархаша кардан мустаъмал аст: Аввал гапа ба хубӣ сар қадан-ъ яке **нул ба нул шидан**, ага пеши ра-шун-а намегъръфтан, якдигар-шун-а мехурдан. (Йол.) Воҳиди фразеологӣ ташбеҳии «қад санг сахт» дар забони зинда маънои сахту мустаҳкамро далолат мекунад: Болодарии хунай ть ай дърахти арчай, ки **қад санг сахтай.**(Д0) Вале дар лаҳҷаҳои номбурда, маънои тамоман дигар-ҳасис, мумсикро аз бар карда, бе

мамониат гардиш мехӯрад: **И мардак қади санг сахтай**, дар сари сорхунъш доим дъста ниго мекъна, ки чанд нола гъръфтї (К)ва ғайра.

Ибораи «**соф кадан**» дар забони адабї ба маънои **полоёндан, соф кадани об, равған**, хулоса чизҳои моеъ истеъмол карда мешавад.

Дар лаҳҷаҳои минтақаи Кӯлоб бошад, ин ибора маънои **бехолу бемадор шудан, пир шуданро** гирифта, дар истеъмол хеле ғаёлол аст: Усто Мадғиё соф кадаст, дина базур ба хунаи мора умад (Пор.)

Д). Дар гӯйиши мазкур воҳидҳои фразеологие вомехӯранд, ки дар забони адабї ва умумихалқӣ муродиф доранд. Чунин воҳидҳои фразеологӣ зиёд набошанд ҳам, ба ҳар ҳол, ба назар мерасанд.

Масалан: **Кун-т-а ба шохи гов ҷанг надоз- Ба думи шер бозї накун**, (зури бехуда миён мешиканад, худатро азоб надех), **ай ра гаштан-дъдила шудан** (пушаймон шудан), **сара сойиб набъдан-** каси дасткушод (саховатманд, олиҳиммат). **каштал ба каштал гъръфтан-** даст ба гиребон шудан (ҷанг кардан, занозанӣ кардан) (Б). **алоавл кадан-** худдорӣ кардан (сабр кадан, тааммул кардан), **дъл дохтан-ғам хӯрдан** (пазмон шудан), **ба арзи лавша набъдан-** ба назар нагирифтан (писанд накардан)(Сул.), **хоки ро шидан-** хушомад задан, дар назми **ҷун бъдан - дар талвосаи марг будан** (дами вопасини зиндагӣ) (Ҷб), **кун-а гум кадан - даст бар сина задан** (мағрур шудан), **маст шидан, ай хъд рафтан**(муродифи даст бар сина задан), **хирагӣ кадан, измагӣ кадан** (киноя аз кӯдаки шилқин), **дасту пора ларза гъръфтан-дасту поҳо суфт шудан** (сахт тарсидан) ва ғайраҳо: **Касалӣ дар назми ҷўн-ай** дига ичи фойда-ш намеқна (Ш). **Дъ мардаки баақл дар як минут каштал ба каштал гъръфтан** (Т) .Баҳъдо, **ҷъшми дидан-ъш надор - ъм** .(Ш Гуфт-ъм, як бъбез-ъм-ъш бо **алоавл кад-ъм** (К). Мехрубон гуфта бъд, ки Узбекистон, хунай бобо-м намерам, бо чи хеле шид, ки **ай ра-ш гашт** (П): Назар дар дъ солаги-ш баши (барои) да-ш (падараш) **дъл дохта бъд**, қариб **бъмб-ъра** (Т): Акрам дар шаҳр йаг-дъ сум-а, ки ёфт **кун-ш-а гум кад**, дига иҷ ки-ра **ба лав намегъръфт** (Й): Иҷ мал (хеҷ гоҳ) ба хунай хешо-т-а **дъст дар почъки бъни нара** (К) ва ҳоказо.

Воҳидҳои фразеологӣ ишорашуда дар забони умумихалқӣ ва адабӣ ва ҳам лаҳҷаҳои минтақавӣ Кӯлоб ба таври муштарак истеъмоли мешаванд ва дар ғӯйишҳои мардуми ин ҷо муродиф низ доранд.

1.4.2. Воҳидҳои фразеологӣ хоси лаҳҷа

Воҳидҳои фразеологӣ хоси лаҳҷа чунин таъбирҳоианд, ки аз рӯйи интишор ва дараҷаи истеъмоли аз воҳидҳои фразеологӣ умумихалқӣ тафовут доранд. Онҳо танҳо дар ҳудуди лаҳҷаҳои ҳавзаи Кӯлоб гардиш меҳӯранд. Корбурди онҳо дар лаҳҷаҳои дигари забони тоҷикӣ маҳдуд ба назар мерасад. Бидуни соҳибони ҳамин лаҳҷа касе ба маънии онҳо сарфаҳм намеравад. Чунин нави воҳиди нутқро воҳидҳои фразеологӣ лаҳҷавӣ меноманд. Аломати хоси ин намуди таъбирҳои фразеологӣ ҳудуди муайяни истеъмоли доштани онҳост. Онҳо аз рӯйи мазмуну муҳтаво серсоҳа буда, лаҳҷаҳои гуногуни рӯзгори моро дар худ инъикос менамоянд. Ин нави таъбирҳои халқӣ дар лаҳҷаҳои минтақавӣ Кӯлоб барои мутаассир ифода намудани фикру марому мақсади соҳибони лаҳҷа истеъмоли мешаванд. Воҳидҳои фразеологӣ «**хавос шидан**» (дар изтироб мондан, мушаввашхотир шудан): **дер кадӣ, мо хавос шидем (Ш).**, **серун нишастан** (аз ҳеҷ чиз хабар надоштан, ҳудро ором, бекамбудӣ нишон додан): **то умани хола-м-а серун шиштем; дар куни кайк доғ бундан** (аз ҳад зиёд хушӯру зирак будан), **хода ранг кадан** (бекор ба ғӯшае нишастан, ишора ба марди танбалу ноқора). **бълбъл кадан** (бо зориву тавалло касеро бо иҷрои коре муваззаф гардондан), **лаҷум-ш-а кашидан** (касера аз роҳи бад гардондан), **сағ суз додан** (муродифи «хода ранг кадан»), **бъгу–бъгу кадан** (ҷанҷолу хархаша кардан), **съмб-ъш зъмин-а надидан** (ишора ба шахси ниҳоят **серкор**, чусти чолок ва қобилу кордон), **моламоли кадан** (худро ба кор андармон кардан), **търанг кадан** (касера бо иҷрои коре маҷбур кардан), **нохун кадан** (1. Навохтан; 2. Ҳақорат кардан), **дъст нарасидан** (нодорӣ, камбағалӣ), **дар ҷо-ш шинондан** (дурӯғи касера фаш кардан) **пийода хуй хурдан** (аз ҷои ҳодиса гурехтан), **вес надоштан** (киноя ба шахси мумсик), **мактав гардон шидан** (мактаб ба кор сар кард), **фър гаштан** (сайругашт

намудан), **танте кор кадан** (аз тахти дил кор кадан), **танови рара кашидан** (рохро кўтоҳ намудан; ба сафар тайёри дидан), **тепотеп дохтан** (шўру ғавфо бардоштан), **тах нахўрдан** (писанд накардан, ҳавобаланду мағрур шудан), **калапо шидан** (қаҳр кардан, ситеза намудан), **тефълинг кадан** (пора кадан, ба қисмҳо ҷудо намудан), **тасма шидан** (1. Дар қаҳр шудан, 2. Ба қиём омадан), **сангтасп шидан** (ишора ба ҳарорати гармӣ), **сари хова гъръфтан** (дубора хоб рафтан), **ръждъ рам кадан** (ба тартиб дароварани ҷиҳози хона), **ру дуд кардан** (ба гуфтани мақсади худ ҷуръат накардан), **тасанги кофтан** (ҷустуҷўйи ҳамсар), саръ по кадан (сару либос кардани арӯс), **дар гардани касе бастан** (гунаҳкор кардан), **фър /фъръндък додан** (аз баҳри вазифа ё коре гузаштан) **гулак-ъш дар мьнҷък-ъш мундан** (аз дунёо гузаштани яке аз волидони кўдак) ва ҳоказо аз ҷумлаи таъбирҳои фразеологии лаҳҷавӣ маҳсуб мешаванд: **Акс гъръфтас** соф гапи мър-а намегир-а и бача.(П). И бача **търанг-ъм кайсост**, ки мър-а ни ба Кўлоба бар холам-а бин-ъм (Ҷ.К). Амиқай, ки бълбъл-ъш кад-ъм гов-ша нафърухт.(Й) Раҳмат ба падар-ъш ай сарии хеста-гиш то вега-ра **сьмб-ъш зъмин-а намебин-а.**(Сх) Дар бозори Кўлоб ба ғайри **шири мърғ** дига амай ҷъз ёфт мешава. Э мардак , сағ суз дода мегардӣ, дар ягум ҷо кор къни, мембри (Ф) ва монанди инҳо.

Воҳидҳои фразеологии лаҳҷавиро аз нигоҳи ҷойгиршавии ҷузъҳо дар таркиби таъбирҳо ба чунин гурӯҳҳо тасниф кардан ба мақсад мувофиқ аст:

1. Ба гурӯҳи аввал чунин воҳидҳои фразеологииро дохил менамоем, ки таркиби онҳо аз ду ҷузъ иборатанд. Ин навъ фразеологизмҳо дар образнокӣ ва пуробурангии сухани соҳибони лаҳҷа нақши бориз доранд. Онҳо аз нигоҳи таркиб устувору тағйирнаёбанда буда, дар давоми солҳои тўлонӣ сайқал ёфтаву суфта шуда, то имрӯз омада расиданд ва мардум онҳоро дар нутқи ҳеш мавриди истифода қарор медиҳанд. Воҳидҳои фразеологии «**тангравшӣ кадан**» (дар иҷрои коре ба касе ҳалал расондан), **капа сухтан** (ба нокомӣ дучор шудан), **ру нашидан** (ба ҷавоби инкор ҷуръат накардан), **карақӣ дохтан** (худро ба нодонӣ задан), **гузгаз шидан** (ноумед шидан), **дав**

дохтан (фарбех шудан), **алохун шидан** (дар ташвиш мондан), **таф**
накашидан (ба халокат расидан), **чун ковундан** (ранч кашидан, мехнат
кардан), **тълт кадан** (ба ғазаб омадан), **кора кадан** (таъсир кардан), **лесък**
задан (худро тозаю озода нигоҳ доштан), **кълф бастан** (боқй мондани изи
ягон зарба), **калапесък додан** (касери чашми дидан надоштан, хўрдагирй
кардан), **неш задан** (кори бади касери пеши назараш оварда, ўро мутаҳхам
кардан»), **чал додан** (фиреб додан), **чаловй кадан** (найрангбозй кардан),
побанд кадан (номзад кардани духтар), **завқин шидан** (ошиқ шудан),
дълйов нашидан (чуръат накардан), **асра кадан** (тарбия кардан, нигохубин
намудан), **сацара кадан** (беҳудагўйй кардан, бисёр гап задан), **търиз кадан**
(парҳез кардан, эҳтиёт кардан), **соз шидан** (оштй шудан, сулҳ бастан), **търанг**
кадан (исрор кадан, маҷбур кардан), **ранг гардундан** (нимпаз шудани мева),
саркарда шидан (сардор ё роҳбар шудан дар тую маърака), **ови шидан** (ғарк
шудан), **соз гъръфтан** (дўст доштан, ошиқ шудан), **ру задан** (пайдо
шудан), **рах гъръфтан** (монесъ шудан), **хис кадан** (таксим кадан), **титупит**
шидан (несг шидан, барҳам хўрдан) **сарфаро рафтан/ сарисоб рафтан** (
сарфаҳм рафтан; илочи корери ёфтан), **пъреш хурдан** (пароканда шудан,
парешон шидан), **бетовранг шидан** (бемор шидан), **хъдовъ ростй** (дар
хақиқат), **ръпък назадан** (натарсидан, парвое накардан), **бод гъръфтан**
(мағрур шудан, ҳавобаланд шудан, касери эҳтиром накардан), **ғам додан**
(азобу ранч додан), **дайдугарй кадан** (беҳудагардй намудан) **шур дохтан //**
шурдозй кадан (хабаркашй кардан, ғаммозй намудан), **хаф гардундан** (
касери розй кунондан ба кори баде), **чои параҷ** (макони аз назарҳо ғоиб),
хърчини гап (ишора ба каси серҷоғ), **лавпъртак кадан** (мағруру
ҳавобаланд будан, касери ба назар нагирифтан, эътибор надодан), **каҷ кадан**
(дам гирифтан), **ахволи саг** (рўзгори бад, зиндагии пурмашаққат), **омъхта**
шидан (одат кардан;) **бъзанобигир кадан** (даст ба гиребон шудан); **дък –**
дък (як тарзи роҳравй) **рафтан**; **дъқада кардан** (дуқад шудан); **калачикак**
кадан (пинҳонй ё дуздида-дуздида нигоҳ кардан); **хуй хўрдан** (гурехтан);
дълшъкаста шидан (ноумед шудан, дилхунук шудан аз коре), бод гъръфтан

(мағрур шудан), халос хурдан (раҳой ёфтан), **хунасалот шидан** (муфлис шудан, бенаво мондан, камбағал шудан), **халол кадан** (куштан, бисмил кардани буз. гўсфанд ва гов) **ханг кандан** (монда шудан, ба беморӣ дучор шудан), **нотов шидан** (беҳолу бемадор шудан, бемор шудан), **хунапарӣ рафтан** (бо зани бегона муносибати маҳрамона кардан), **хунова додан** (азобу шиканча додан), **тиёр шидан** (ҷонро ба ҷаббор супоридан), **хъмори шидан** (пазмон шидан), **рах ниға кадан** (муродифи «хъмори шидан»), **фък тофтан** (қаҳрӣ шудан, гап назадан, муоширатро қатъ гардондан), **касери тофтан** (касери истинтоқ намудан), (аз хона бароварда пеш кадан), ҳичит кадан (пайғом намудан, даъват **трикчапаррун кадан** кардан), **шикам чарундан** (кайфу сафо кардан, маишат намудан), **ҷавр гуфтан** (ба ёрӣ даъват намудан), **хабар нашидан** (чизери ҳис накардан), **хай кардан** (пеш кардан, рондан), **шағаф кардан** (таърифу тавсиф намудан), **ҷағ додан** (кафидан), **шъкам рафтан** (исҳоли хунин шидан), **ширин кадан** (доғ кардани равған; хуомад задан; тамаллуқкорӣ кардан), **одамгарӣ кадан** (некӣ кардан, ба бечорагону дармондагон ёрӣ расондан), **парсъм набъдан** (бепарво будан нисбат ба кори муҳим), **панҷакаш кадан** (ҳамвор кардани бари девор, андова намудан), **пайи пъшък** (растани сўзанбарг аз қабиле шибит), **оталахър кадан** (задан, куфтан, майиб кардан), **паша шидан** (ба ҳар қор олуида шидан), **бача партофтан** (пеш аз муҳлат зоида шудани кўдак), **ошарфӣ шидан** (огоҳӣ ёфтан аз сири махфӣ), **почамбар истодан** (бахузӯр нишаста суҳбат кардан), **пакар шидан** (саргаранг шудан), **пучала шидан** (харобу беҳолу бемадор шудан), **пат-пат кадан** (дуруғ гуфтан, бо суҳанҳои подарҳаво нутқи худро оро додан), **рабат истодан** (қатор шудан), **рағд кардан** (1. Ҳамвор кардан. 2. Андова кардан) **тар ғалтидан** (зорию тавалло, илтиҷо намудан) ва монанди инҳо.

Ҳаминро ҳам бояд қайд кард, таъбирҳои «**капа суҳтан**», «**дълшъкаста шидан**» ва «**побанд кадан**» аз забони умумихалқӣ (зинда) ба лаҳҷаҳои номбурда шомил шудаанд. Мисолҳо:

Дар лави чъшмаи Севи шърин бърнобъгир кадан. (X). Пъга амсоя-мун говарабандун дора (Б). Пир, ки шидй, дъкада мешай (Зир). Ма, амии сева бърги-въ уй бърхъ, (Сул) И мардак хърчини гап бърдас, гуш-о-м-а бурд., Мъ дълшъкаста шид-ъм, дига да и ча кор када наметун-ъм. (М) Аму соло дар Порвор аволи саг-а доштем, (Т) Иқа калачикак-ъм накъ, ку бийо чй мегуй? Ба и гудако омърхта шидем, ийо бърраван чърко мекада бошем? (Км). ва ҳоказо.

2). Ба гурӯҳи дуном чунин воҳидҳои фразеологиеро дохил менамоем, ки сирф лаҳҷавӣ буда, аз се ҷуз таркиб ёфтаанд. Инҳо ҳам мисли таъбирҳои аввал дар нутқ маъноҳои яклухтро ифода менамоянд. Мазмуни умумии ибораро аз маъноии касбкардаи ҷузъҳои дохилии он сарфаҳм рафтан муяссар мешавад.

Ҳоло дар ин ҷо барои намуна якчанд воҳидҳои фразеологии сечузаро меоварем: **хокистари кӯча шидан** (дар назди мардум кадр надоштан, обрӯ ва эътиборро аз даст додан), **тур гъръфтан** (рамидан, хусидани асп), **ба даҳан задан** (пуштнокӣ афтидан), **дуг-ъ дангал кадан** (тарсондан, таҳдид намудан), **дъл хаво гъръфтан** (тарсидан, ҷуръат накардан), **кърт мъркир шидан** (кори кардаро инкор намудан), **тови кора ёфтан** (ба иҷрои кор сарфаҳм рафтан), **хати риш бървардан** (ишора ба бачаи навхати ҳаждаҳсола), **тайи шатта гъръфтан** (задан, латукуб намудан), **Кулоб-а ниго кадан** (тобеи Кӯлоб будан), **нърмък-а пос доштан** (подоши некиро гардондан), **туйи талотупи калун** (тӯйи серодам, бодабдаба), **гап-а ғунча кадан** (сирреро пинҳон доштан), **ай бахр-ърш гъзаштан** (дӯстиро кандан), **дар ба нахт** (ҳоло, феълан, дар айни замон), **по пеш нарафтан** (ҷуръат накардан, аз чизе ҳазар кардан), **иҷ гап надора\ҳеҷ гап не (нест)** (зарар надорад, боке нест), **сар-а ов гъръфтан** (касоро лату кӯб кардан, зарар расондан), **аво авр бърдан** (барои суҳбат ҷойи мувофиқ набудан), **ра-ра гум кадан** (сару калобаро гум кардан, дар изтироб мондан), **кун таҳ-да рафтан** (мағрур шудан, касоро ба назар нагирифта, хеле хурсанд шудан), **пачърк дърроз кадан** (аз ҳад зиёд гурусна мондан), **дърст-ъ по хурдан** (саросема шудан, гурусна мондан), **ба тан-а начаспидан** (ишора ба одами касалманд,

ки хўрок хўрдан намехоҳад), **пaтъкi кавш шидан** (хушомад гуфтан), **гуш чъхт шидан** (чизеро пайхас намудан, аз воқеае огоҳ шудан), **хър-ъ пуч кадан** (чангу чанчол кардан, занозанӣ кардан), **рў дар гъръфтан** (шарм кардан, дар хиҷолат мондан), **паша пар назадан** (оромӣ, хомӯшӣ), **зъмин сахт-ъ осмун бъланд** (дар иҷрои кор оқиз мондан, ҳеҷ илоҷу чора нест), **чапа-въ роста кадан** (кофту коб кардан), **нун-ъ нъмък** (ризку рўзӣ), **руз-а рўз-ъ шав-а шав нагуфтан** (ба шароити номусоид нигоҳ накардан), **дар байни ов-ъ алов бундан** (дудила шудан), **бел хок нагъръфтан** (барор нагирифтани кор), **дъст нъмък надоштан** (подоши некиро нагардондан), **ай хъд рафтан** (ҳавобаланд ва мағрур шудан), **ҳал-ъ дал кадан** (бо роҳи макру фиреб моли касеро тасарруф намудан), **тар ғалтидан** (зорию тавалло, илтиҷо намудан), **ай дав-ъ пар бундан** (бемор шудан, пир шудан), **дъсти ов доштан** (ғаввос будани одам), **кор чъғел шидан** (ногаҳон кор ранги дигар гирифтан), **нухта-ра дъроз партофтан** (барои ислоҳ шудани касе вақт ҷудо намудан), **ба замин задан** (обрӯи касеро резондан), **тай теф кадан** (касеро ба зери тарбияи худ гирифтан), **сари дъст-а гъръфтан** (ба касе ёрӣ додан, меҳрубонӣ намудан), **хок-ъ нъмък шидан** (нест шудани маводи хўрока), **санг сабък шидан** (обрӯю эътибори касе паст шудан), **ҳавсала пир шудан** (ноумед шудан аз зиндагӣ), **хоки по шудан** \ **пaтък-ъ пайтова шидан** (тамаллуққору хушомадгў будан), **сътора исоб кадан** (бехобӣ кашидан), **гъл-ъ бълбъл шидан** (ошиқ шудан), **дарун-а холи кадан** (сирру асрори худро фош намудан) **дъмби ғначин кандан** (ишора ба каси бақуввату тануманд), **нола-ш-а сойиб шидан** (ба балоғат расидан, ба сари вазифа баромадан, соҳибмансаб шудан), **чун танги кадан** (ба изтироб омадан, дар ҳолати ногувор мондан) **сари сангу кълух** (киноя аз каси оворагард), **дами дъл сухтан** (азоб кашидан, давидан ба масофаи дур), **дъмчък-а хода кадан** (фирор намудан, гурехтан), **чъшм шъкоф кадан** (киноя ба шахсе, ки чашмашро аз занону духтарон намеканад), **търъш кадан** (қавоқ гирондан), **райи гап омадан** (дар лаҳзаи зарурӣ омадани суҳан), **ай гап бундан** (наздик расидани аҷал), **қавс-аш-а танг кадан** (касеро ба иҷрои кори бад маҷбур

намудан), **ай зоғсърқънӣ умадан** (аз шиддати гуруснагӣ ба танг омадан), **хода ранг кардан** (киноя ба шахси танбалу нокора, ки дар ҷое кор намекунад), **нун-а нимта кадан** (ба ризки касе шарик шудан), **паси дъст задан** (касе ё чизеро ба назар нагирифтан), **дар руйи касе мурдагиан** (касера ниҳоят дӯст доштан), **дъла даф задан** (хурсандӣ намудан аз чизе), **кун-а мурчък нагазидан** (то ҳол ягон нокомиро надидааст), **ангуро чъшмък додан** (ба пухтан сар кардан), **кало бало намудан** (ягон илоҷ намудан), **одами да гав ҷушидагӣ** (одами сергап, пургӯй), **хар чарунда гаштан** (оворагардӣ намудан, дар ҷое кор накардан) ва ҳоказо.

Мисолҳо: Кору бор да иҷа бѣдаст-ъ мо хар чарунда гаштем (Дах)., То имруз-а дѣл – мун-а даф зада гаштем, ки бача-м дар Расия кор мекъна (шК)., И мардак-а толи кун-ш-а мурчък нагазидас (Сх)., Оста, мегуй, ки ай зоғсърқъни умада боша (Пор)., Дар дѣ руз хѣдиш-а бой дод (П)., Мъзафар доим дам-ъш дарун дохтагӣ, гап назана (Т), Қавс-аш-а танг кадем, ки ами эъмо-ра бѣкафун (Сч) ва ғайра.

Чи тавре ки мебинем, қариб ҳамаи воҳидҳои фразеологӣ мазкур ба ибораҳои фразеологӣ феълӣ марбут буда, онҳо ба феълҳои таркибии номӣ монанданд. Фарқи асосии онҳо дар он аст, ки таъбирҳои мазкур маъноӣ маҷозӣ гирифта, ба вазифаи феълҳои таркибӣ омаданд.

3. Ба ин гурӯҳ чунин воҳидҳои фразеологӣ лаҳҷавиеро дохил менамоем, ки аз чор ва аз ин ҳам зиёдтар унсури луғавӣ таркиб ёфтаанд. Воҳидҳои фразеологӣ зикршуда аксаран дар шакли ҷумлаҳои фразеологӣ омада, як маъно ё мафҳумро ифода менамоянд. Барои мисол ҷумлаи зеринро мегирем: Ами бачаи ночинсӣки, ки мебини-ш, **дар куни кайк доғ мебуна (Т)**. Дар ин ҷумла воҳидҳои фразеологӣ лаҳҷавии «дар куни кайк доғ бундан» дар шакли ҷумлаи содаи яктаркибаи муайяншахс омада, на фикри тамомшуда, балки як мафҳумро ифода мекунад. Маъноӣ таъбири мазкур – **хушёр ва зирак будан** аст. Дар ҷумлаи дигар «Ашура дар Шуробод дар сар-ъш чормағз шъкастан, ки дъзди-ра ба кала бѣгира». Дар ин ҷумла ҳамаи калимаҳои воҳиди фразеологӣ «дар сар-ъш чормағз шъкастан» як

мафхумро ифода мекунад, маънои иборати фразеологии мазкур, ки дар шакли ҷумла омадааст, касеро «**маҷбур кардан**» мебошад.. Мисли ҳамин воҳидҳои фразеологии зерин дар шакли ҷумлаи содаи яктаркиба омада, як мафҳум , ё фикри ба анҷомёфтаре ифода менамоянд: **одамо ҷъртаг рафтан** (хеле зиёд тарсиданд) **кора дъст ба дъст кадан** (аҳлона иҷрои коре ёфаъолиятеро таъмин намудан), **гър мегарда идора ба идора**(ба ҳар идора сар халондан), **насиби овъ дун-а кандан**(муҳлати сафар ба итмом расидан), **ай дъст-ой бахили ҷазир шидас** (ишора ба одами бахил, ноаҳл), **пайа ай хона кандан** (**касеро аз хона пеш кардан**), **тафи тан-а қати умадан** (дар як муддати кӯтоҳ ба ҷойи лозимӣ ҳозир шудан), **дар кърта кайк дъруман\ дърумада** (дар ташвишу изтироб будан), **сар ба санг хърдан** (аз чизе ё аз касе ибрат гирифтан), **як по ҷъхт истодан** (ба иҷрои супориш тайёр будан), **хуна-ра ба сар уч кадан** (шӯру мағал бардоштан), **дар мезък хаф дидан** (ба балоғат расидан), **ай дарун-ъш хугбача мепара** (киноя ба каси бадмуомила), **саги сервори дур дохтан** (касеро ба назар нагирифтан, мағрур будан), **ай та ов бастан** (ба касе зарар расондан, хиёнат кардан), **ай ҷъшм алов паридан** (муродифи «дар куни кайк доғ бундан»), **ҷил-ъ пустак-а хурданӣ шидан** (аз ҳад зиёд гурусна мондан), **дахан ба дахан шидан** (ҷанҷолу хархаша хезондан), **пълта-ра ай веҳи гуш кандан** (хушёр шудан), **пишаки касеро пъшт нагуфтан** (ба касе кордор нашудан), **ай охърҷаи бъланд ов хърдан** (киноя ба касе, ки падараш дар корҳои давлатӣ кор мекунад), **лав-а тай дандун кадан** (дар тааҷҷуб мондан, мутаҳайир шудан; меҳнати тоқатфарсоеро ба сомон расондан), **бо нуғи сузан ҷамъ кадан** (бо душвории зиёд пул захира кардан), **хари нар-а да(р) шир овардан** (барои иҷрои нияти нопоки худ зорию илтиҷо кардан), **сар-т-а ба сари касе набундан** (яъне ба ман тақлид накун, бо умеди касе нашудан), **по-т-а ба пой дига кас дърроз накадан** (муродифи «сарта ба сари мъ набун»): Мъқадас хари нар-а дар шир мийора (Т)., Сар-т-а ба сари мъ набун-ъ ай пайи кор-ът ша (ҷ К)., И дъхтарак ба амии майдаки-ш дар куни кайк доғ мебуна (ҷК)..

Акъ сар-ъм ба санг хурд, дига хъш-м-а ба сар-ъм мегир-ъм (Уч)., Ами хел да ру-т механда-въ ай та ов мебанда (Ош).

4. Воҳидҳои фразеологии лаҳҷавие, ки аз ибораҳои фразеологии ҳамқофия пайдо шуданд. Алоқои ҷузъҳои таркиби онҳо на танҳо ба муносибати луғавӣ – грамматикӣ, балки ба ҳамоҳангӣ ва ҳамқофия будани калимаҳо низ вобаста аст. Дар таркиби ҷузъҳои дохилии чунин ибораҳо баъзан унсурҳои луғавие кор фармуда мешаванд, ки онҳо ягон маънии мушаххасро ифода намекунанд. Ин калимаҳо одатан ҳамчун калимаҳои ҳамқофия барои таъкиди ҷузъи асосӣ хизмат мекунанд. Инчунин воҳидҳои фразеологии мазкур аз калима ва таркибҳои ҷуфт иборат буда, дар байни ҷузъҳо такрори пурра ва нопурра мушоҳида карда мешавад. Ин ҳолат ҳамоҳангӣ ва образнокии суханро дучанд гардонда дар аксар мавридҳо барои таъкиди фикр истифода карда мешавад. Чунончи: **Созак-ъ сарак доштан** (хилаю найранг эҷод кардан), **тефъ линг кадан** (пора-пора кардан), **съст-ъ фъльст бъдан** (беҳолу бемадор шудан), **ханг-ъ панг кандан**(сахт тарсидан, талхакаф шудан), **ҳал-ъ дал кадан** (чизеро хӯрдан, нобуд кардан), **рънд-ъ ру кадан** (ҳама чизи хонаро бардошта бурдан), **шаклу шамоил** (муродифи «афту башара»), **ай та фуна, ай ру шуна** (касоро далолат мекунад, ки худро меҳрубон нишон медиҳаду аз паси одамон ғайбат, ё бадгӯйӣ карда мегардад), **хала- хала кадан** (барангезонандаи ҷангу ҷанҷол), **синасипар кор кадан** (аз сидқи дил меҳнат намудан), **ҳак ба ҳақдор расидан** (ҳақиқат рӯйи об баромадан), **орову торо додан** (зебу зинат додан), **овозаю дарвоза кадан** (сиреро ба ҳамаи ҷо паҳн намудан), **айш-ъ ишрат кадан** (лаззат бурдан), **кайфу сафо** (муродифи «айшъ ишрат»), **касъ нокас** (одамони гуногунақида) ва монанди инҳо:

Мъ медун-ъм, ийо дар байни хъд-шун **чи созак-ъ сарак-е доран** (Кан). Гърго дар йаг минут гуспанд-а **теф-ъ линг кадан**(Мум.). Сънори вардаги-т **съст-ъ фъльст метова** (Шар).Ами ки дар шави торик ба гуш-ъм йаг овоз умад, **ханг-ъ панг-ъм канд**(До). Бъзи кыштаги-ра мемуну дар йаг шав **ҳал-ъ дал кадан-ъ бърафтан** (К). Дъздо хуна-мун-а **рънд-ъ ру кадан**

(Шуг), Сьнори нав гъръфтаги-мун амаи сири хуна-мун-а овоза-въ дарвоза кадаст (Чб). Дар ахир **хақ ба хақдор** расид.(К). Йаг соли дъроз **синасипар кор кад-ъм** ахир-ъш ичи (Ғеш). Пеши ар кас-ъ нокас-да гарданкачи накъ, мегум (Хов) ва ҳоказо.

Воҳидҳои фразеологии мазкур устувору тағйирнопазиранд. Аз ин лиҳоз мо ибораҳои мазкурро аз нигоҳи ҷойгиршавии ҷузъҳо ва хусусияти фардии онҳо ба гурӯҳҳои зерин тасниф менамоем:

4.1. Воҳидҳои фразеологии ҷуфте, ки ҷузъҳои асосии таркиби онҳо бидуни ширкати воситаҳои грамматикӣ меоянд, мавриди истеъмол қарордоранд: **бъгу-бъгу кадан** (моҷаро кардан, ҷанҷол намудан), **ғър-ғър кадан** (зери лаб норозӣ будани худро аз ҳамсухбати худ баён кардан), **гуз-газ шидан** (ноумед гаштан), **гуйа-гуйа омадан** (овоza паҳн шидан), **ғър-ғър кор кадан** (киноя ба одами қобилу кордон), **хът-хът кадан** (зери лаб хандидан), **геч-геч кадан** (пургуй кардан, беҳуда вақти касеро гирифтан), **пат-пат кадан** (муродифи геч-геч кадан), **қабат-қабат руған гъръфтан** (фарбех шудан), **соп-соп кадан** (ламс кардан, палмосидан), **мурда-мурда кор кадан** (бо дили нохоҳам кор кардан), **хуноваи дам-дам додан** (касеро азобу ранҷ додан), **дарун-дарун сухтан** (ранҷ кашидан, ғам хӯрдан), **въз-въз кадан** (зорию илтиҷо кардан), **гап-гап кадан** (сӯхбат кардан, бо ҳам рози дил гуфтан), **бълбъл- бълбъл кадан** (зорию илтиҷо намудан, касеро ба иҷрои коре ё фаъолияте маҷбур намудан), **вазмин-вазмин нафас кашидан** (сахт тарсидан, ба нокомӣ дучор шудан) **ва ҳоказо**: Дина дар сари бозор дъ мардак хела **бъгу-бъгу кадан.**(ҶК). Мадали ғър-ғър када, **айхуна бърумада рафт**(Д-Ҷ), Умад ки балък-ша(додарашро) наёфт, **гуз-газ шид**а бърумада рафт(Т). Иқа **хът-хът нак-ъ**, мезанъм-ът мемрӣ(Хн). Иқай, ки **бълбъл-бълбълъ-ш** кадъм гап-ма нагъръфт.(Й). То ними шав-а **гап-гап када** шишт-ем (Шар). Ами занакӣ хуб сьнор-ша **хуноваи дам-дам меод**(Хов), Дар пеши да-м хела **въз-въз кадъм** баъд амии чала-ра харид-а дод-ъм(Пор), Иқа **пат-пат накъв-ъ** бъра хуна-та ба дъст-ът бъги (Т),

4.2. Як қисмати воҳидҳои фразеологӣ такрори ҷузъҳо тавассути

пешоянди «ба» сураат мегирад. Чузъҳои дохилии онҳо мисли воҳидҳои фразеологӣ дар банди 4.1 омада, ба воситаи алоқаи ҳамроҳӣ сураат мегиранд. Чунин воҳидҳои фразеологӣ дар лаҳҷаи номбурда он қадар зиёд набошанд ҳам, ба ҳар ҳол дар нутқи соҳибони лаҳҷа барои образнок намудани сухани эшон хизмат мекунанд: **кала ба кала//ру ба ру шудан** (ба ҳамдигар маҳрамона сухбат намудан), **ной ба ной гъръфтан** (чанг кардан, даст ба гиребон шудан, ҳамдигарро лату кӯб намудан), **фък ба фък задан** (ногаҳон бо ҳам вохӯрдан), **хуна ба хуна шудан** (пароканда шудан, аз ҳам чудо шудан), **дандун ба дандун мондан** (сабру таҳаммул кардан, тоқат кардан), **лав ба лав шидан** (лабрез шудани зарфи аз об пур, ё ягон чизи дигар), **лъқ ба лъқ шидан** (муродифи «лав ба лав шидан»), **нуг ба нуг шидан** (тамом шудан, сарф шудан), **қултуқ ба қултуқ шидан** (ба оғӯш гирифтани гарму чӯшон вохӯрӣ кардан), **дар ба дар гаштан** (бесару сомон будан, оворагардӣ кардан), **ранги ба ранг пушидан** (либосҳои нави гуногун ба бар кардан), **ба кала гъръфтан** (гуноҳи каси дигарро ба уҳда гирифтани ба зимма гирифтани) : Кала ба кала када чи мегуфтен? (Т). Парчамо ҳар руз ранги ба ранг кърта мепуша (Пор). То чанд дар ба дар мегардӣ (Йол), Мърод дохънда-ша дид-ъ естъ бест накада қултуқ ба қултуқ шид (Т). Ку бин, бушка лав ба лав шид?(Йол). Кечабозӣ тамом шид-ъ ҳама-мун хуна ба хуна шид-ем.(С-ғ)ва монанди инҳо.

4.3.Воҳидҳои фразеологӣ, ин гурӯҳ ба феълҳои таркиби номӣ монанданд. Фақат фарқ ҳамин ки ин ҷо чузъи маънодори ибораи фразеологӣ маънои маҷозӣ гирифта, ҳамчун таъбир шинохта мешавад. Онҳо фразеологизмҳоеанд, ки чузъи дуҷумлашон дар шакли асли меояду чузъи аввали онҳо пасванди «-а» мегирад ва чузъи дуюм ҳамчун феъли ёридиҳанда вожаи асосиро қувват мебахшад: **хърхура шидан** (одат кардан, унс гирифтани), **дағдаға кадан** (мағрур шудан, ҳавобаланд будан), **васваса кадан** (касиро аз роҳ задан, бо роҳи бад ҳавола намудан), **кафкафа гъръфтан** (ба ягон чиз вобаста шудан, масалан, ба нос, тамоку, банг ва арақ) ва монанди онҳо.

Бояд гуфт, ки чунин навъи воҳидҳои фразеологӣ дар ин лаҳҷаҳо камтар ба назар мерасанд.

4.4. Воҳидҳои фразеологие, ки дар таркиби онҳо муродифҳо ва мутаазодҳо дар шакли такрори нопурра омада, таъбирҳои реҳтаро созон доданд. Онҳо аз аъзои чидаи ҷумла ташаккул ёфта, дар гуфтугӯ сайқал ёфтаву суфта шуда, ҳамчун воҳидҳои фразеологӣ як мафҳуми устуворро ифода намуда, дар нутқи соҳибони лаҳҷа мустаъмаланд. Дар ташаккули чунин фразеологизмҳо саҳми пешояндҳои содаи аслий, аз қабيلي «ай»(аз), «то», «дар» ва миёнванди «о» назаррас аст: **сари мь-в-ь пуни пойи ть** (хушомадгӯйӣ, тамаллуққорӣ), **гармоҳънък шидан** (касал шудан, зуком шудан), **гапойи пасть бъланд гуфтан** (суханҳои фаҳш гуфтан, ҳақорат қадан), **дар ба дар гаштан** (садақа талаб намудан), **дъст ба дъст намудан** (ба ҳамдигар ёрӣ расондан), **зъмина ай осмун фарқ нақадан** (маст шидан, мағруру ҳавобаланд шудан), **патыкъ пайтова шидан** (касери хушомад гуфтан), **сухтан-ъ пьхтан** (оҳи дили ошиқон), **пиштан-ъ хестан** (киноя аз хислати шахс), **дида-въ дуниста** (қасдан иҷро намудани қори бад) ва монанди онҳо.

4.4.1.

Фразеологизмҳои такрор, ки ҷузъҳои таркиби онҳо бо ҳамдигар муносибати синонимӣ доранд, ба ин гурӯҳ дохил мешаванд. Дар ин ҳолат агар ҷузъи аввал маънои асосӣ дошта бошад, ҷузъи дуюм дар истеъмол дар шакли мустақил дучор намешаванд, ё баръақс ҷузъи аввал мустақил бошад, ҷузъи дуюм дар истеъмол гардиш намехӯрад: **рӯйи чинҷ-ъ винҷ** (рӯйи ноҳамвор, носуфта), **мур-у мълах** (киноя аз одами зиёд ва беҳисоб), **ба раг-ъ пай таъсир қардан** (саҳт мутаассир шудан), **қънда-въ реша** (авлод, насл), **туба-въ надумат** (тавба ва зориву таввало, пушаймонию илтиҷо), **пуст-ъ парт намудан** (ғорат намудан), **так-ъ дарак намудан** \| **сурӯғу пай қан** (касери ҷустуҷӯ намудан), **қив – қив нишун додан** (ба қасе гап ёд додан), **дъсти қоқ-ъ воқ** (бе дастовез), **иш-ъ гуш қадан** (эътибор додан ба қисе ё ба қасе), **хър-ъ пуч қадан** (қанғу қанҷол қардан), **зада-въ чъқида умадан** (бо азобу машаққатҳои зиёд ҳозир шудан), **ай дав-ъ пар бундан**

(пир шудан), **гапи майда – чайда** (суханҳои беҳуда ва беаҳамият, камарзиш), **локъ пар** (либосу пойафзол), саръпо (ҷиҳози арӯсӣ, сару либос), **лав-ъ линҷ кадан** (касери ё чизери ба назар нагирифтани), **фарёд-у фиғон баровардан**\\ **дод-у вой гуфтан** (касери ба ёрӣ ҷеғ задани, ба мусибат дучор шудани), **дънг-ъ дав кадан** (аз пайи коре давидани, давутози, давуҳез кардани, тараддуд дидани), **фикр-ъ зикр кадан** (андеша кардани, сабру таҳаммул намудани), **сари қил мақол** (дар айни қор), **қору бор кадан** (фаъолиятеро амалӣ кардани), **ов-ъ тов додан** (ба тарбияи ҷисмонӣ машғул шудани), **дъст-ъ панҷа инар бъдан** (духтаре дар назар дошта мешавад, ки тамоми қорҳои рӯзгорро иҷро карда метавонад), **дъст-ъпо хурда шидан** (саросема шудани, саҳт дар ҳаяҷон мондани), **фаҳ-ъ фих-ъш дар осмун** (киноя аз каси мағруру ҳавобаланд), **таи дъст-ъ по** (вақти мувофиқ, замони мувофиқ) ва ҳоказо. Дар ибораҳои номбурда калимаҳои «**винҷ**», «**воқ**», «**иш**», «**пар**», «**ишрат**», «**ҷъкида**» ва ғайра дар истифодаи озод дучор намешаванд ва танҳо баъри таъкиду қувват бахшидани маъноӣ ҷузъи асосии ибора хизмат менамоянд.

4.4.2. Дар ин гурӯҳ фразеологизмҳои ҷуфт, ки ҷузъҳои таркибии онҳо маъноҳои муқобил доранд, фаъолият менамоянд. Ҳарчанд ки ҷузъҳои таркибии ибораҳои фразеологии мазкур дар ҳолати зидмаъноӣ воқеъ гардида бошад ҳам, маъноӣ умумии ибора фарогири маъноҳои мусбат ба шумор мераванд. Дар ин навъи воҳидҳои фразеологӣ ҷузъҳои таркибии ибора, ки маъноӣ хилоф доранд, гоҳо ба воситаи миёнванди **-о-** бо ҳамдигар пайваст мешаванд. Дуруст аст, ки чунин ибораҳо дар лаҳҷаи мазкур он қадар зиёд нестанд: **бъзанобъгир кадан** (ҷангу ҷанҷол бардоштан, кашоқаш кардани, якдигарро лату қўб намудани), **бурдовард кадан** (бахсу мунозира кардани), **шапошап кадан** (даст ба гиребон шудани). Ҷузъҳои таркибии гурӯҳи дигари чунин ибораҳои фразеологӣ тавассути пайванди пайвасткунандаи **-ъ (-у)** ташаккул меёбад: **шиштъ хез кадан** (бо ҳам муносибати дӯстона барпо кардани), **хову хез кадан** (муносибати маҳрамона бо ҷинси латиф), **вахт-ъ бевахт** (ҳар сари чанд гоҳ), **хъдивъ вегуна** (дар байни мардуми ноошно) ва ғайраҳо, **тагъ ру кадан** (шамол додани ғарами гандум ё юнучқа), **сари санги**

кълух (сарсону саргардон, бе хонаю дар), **дар пасти-въ бъландйъ бѣдан** (киноя ба шахсе, ки ба хама ёрии худро дарег намедоранд), **тагъ ру кадан** (шамол додани ғарами гандум ё юнучка), **сари санги кълух** (сарсону саргардон, бе хонаю дар), **бѣд-ъ набѣд** (боигарй, дорой, молу мулк), **ънгър – пънгър кадан** (норозй кардан аз чизе ё аз касе), **паст-ъ бъланд гап задан** (чанчолу хархаша кардан, суханҳои сахту ногувор гуфтан) ва ҳоказо.

Дар ибораҳои номбурда ҷилоҳои мухталифи сухан баръало эҳсос карда мешавад ва соҳибони лаҳҷа онҳоро бо ниятҳои гуногуни услубӣ мавриди истеъмол қарор медиҳанд. Ин аст, ки нутқи мардуми минтақаи мазкур қаззобу таъсирбахш буда, ҳамеша ба ҳадаф мерасад.

4.4.3. Воҳидҳои фразеологии зерин низ дар асоси калимаҳои тақрор ташаккул ёфтаанд: **руз ай руз** (тадриҷан, оҳиста – оҳиста), **руз то руз** (тадриҷан, оҳиста – оҳиста), **гапои печ дар печ** (пардапӯшона сухан кардан, гапҳои дарҳам – барҳам), **соли сер-ъ пър** (соли хушпайиқадам, бахосият), **лав-а ай лав чѣдо намекъна** (хомӯш мондан, сир бой надодан), **ай по-ву пар бундан** (ҳолати пириву дардмандй), **бахт ай таваккал** (ҳаёти худро дар хатар мондан), **чъшъм барқ барқ кадан** (аз ҳад зиёд хурсанд шудан), **ростумадй кадан** (пинҳонй байни якдигар кореро иҷро намудан), **говғел – говғел рафтан** (ҳазида рафтан, оҳиста – оҳиста ва боэҳтиёт роҳ рафтан), **мъх – мъх рафтан** (ҳазида рафтан, пинҳонй худро ба ҷойи даркорй расондан) ва ғайра.

5) Гурӯҳи дигари ибораҳои фразеологӣмаънан анъана, урфу одат ва расму оинро далолат менамоянд. Ин навъи воҳидҳои фразеологиро аз рӯйи мазмуну мӯхтавоҷшон ба гурӯҳҳои зерин ҷудо менамоем.

5.1. Таъбирҳои, ки онҳо дар рӯзи мотам ва мусибат ба қор мераваннд: **калунтари кадан** (ишора ба сарвари маъракаи мотам), **давра кадан** (расмест, дар он синну соли фавтшуда муқаррар карда мешавад), **коса алол кадан** (баъди се рӯзи ба хок супоридани шахси аз дунё гузашта, дар хонаи ўмаъракаи хурде барпо кардамешавад), **хатм кардан** (расмест, ки дар хонаи мурдадор ҳар ҳафта – рӯзи ҷумъа ҳамсоҷа даъват кардашуда, баъди зиёфат

дар ҳаққи марҳум дуо мехонанд), **чилум кардан** (Ин маъракаест, ки баъди чил рӯзи вафоти марҳум гузаронда мешавад), **сари сол** (ин номи маъракаест, ки расо баъд аз як соли вафоти марҳум барпо мегардад).

5.2. Воҳидҳои фразеологии ин гурӯҳ хангоми ба тую сур ва хушу хурсандии нигаронида мешавад: **авсақолӣ кардан** (хостгори кардан)

Нъмольк дърундан// ноншиканон кардан– (номзад кадани духтар) **калинг бърідан**- (пулу моле, ки барои арус дода мешавад). **Ҷихоздўзон кардан**- (дўхтани кўрпаю кўрпачаи арӯс). **Сарупо бурдан** (бурдани ҷихози арӯс). **Оши маслиҳат** (Ин номи маъракаест, ки як рӯз пеш аз тўй барпо мегардад), **бори чорвобар** (касе, ки гову гўсфандҳои туйро аз хонаи домод ба хонаи арус мебарад), **сари стол** (ин дар туйи арусӣ воқеъ мегардад), **оши ҳалол** (номи ҳаққи хизмати шахсест, ки подаи мардумро мечаронад), **шаҳтоз гъръфтан** (оинест, ки хангоми арӯсро ба хонаи домод овардан ба вуқуъ мепайвандад). **сари косаи ов** (расмест, ки хангоми никоҳ ба вуқуъ мепайвандад **оши наҳор** (зиёфате, ки дар туй дода мешавад), **дъстпъша қадан** (ин маърака бо иштироки гурӯҳи занҳо мегузарад: баъди се рӯзи гузаштани тўй арусро ба хамир кардан водор мекунанд) ва ғайраҳо.

Бояд

гуфт, ки ибораҳои фразеологии дар банди панҷум зикршуда, дар образнокӣ ва обуранги бадеӣ назаррас нестанд, чунки онҳо номи анъанаву урфу одати мардуми моро ифода менамоянд ва истилоҳҳои соҳавиро мемонанд.

1.5. Воҳидҳои фразеологӣ бо вожаҳои таърихӣ ва иқтибосӣ

Ибораҳои фразеологӣ дар лаҳҷаҳои минтақаи Кўлоб аз нигоҳи пайдоишашон хеле ҷолиби диққатанд. Дар таркиби ҷузъҳои ибораҳои фразеологӣ калимаҳои дучор кардан мумкин аст, ки онҳо соф тоҷикӣ-эронӣ, ё калимаҳои иқтибосианд. Дар лаҳҷаҳои мавриди назар воҳидҳои фразеологие ба назар мерасанд, ҷузъи маънодори он аз қабри асрҳо манша мегаранд. Масалан, дар ибораи фразеологии **сара кардан** ҷузъи аввали фразеологизми мавриди назар -калимаи **сара** ба маънои “**хубтар, беҳтар**” аз давраҳои хеле қадим дар матнҳои классикӣ-авестой истеъмо

мешудааст [118, 58]. Ин калима ба маънои аслии худ бо андаке тобиши маъноӣ дар лаҳҷаҳои минтақаи Кӯлоб вомахӯрад: йаг-дъ севи сара чидо када (о)вард-ъм. Маънои умумии таъбири **сара кардан** дар лаҳҷа адаб ёд додан, ба роҳи рост ҳидоят кардан аст: Бача-т-а сара къ, ки ай ҳъд рафтаи. Чи хеле ки мебинем, маънои умумии таъбир бо калимаи **сара** иртиботи маъноӣ дорад. Дар ибораи фразеологии **ғурбат кардан** ҷузъи маънодори ин ибора **ғурбат** (суғдӣ) буда, аз давраҳои хеле қадим то замони мо омада расидааст [79,314]. Маънои аслии калимаи номбурда, дар ”Луғати фурс **ғарибӣ, мусофирӣ** маънидод шудааст. Маънои умумии ибораи **ғурбат кардан** бошад касеро **ранҷондан, хафа кардан** мебошад, ки ба маънои ҷузъи асосии воҳиди фразеологии **ғурбат кардан** умумияти маъноӣ эҳсос карда намешавад. Ҷузъи маънодори ибораи фразеологии **дангала қадан** - **дангала** низ хеле қадимӣ буда, аз давраи авесто сарчашма мегирад (73,142). Маънои умумии ибораи мазкур **партофтан, аз худ дур кардан** аст. Инчунин таъбири **косалесун қадан** низ аз забони бостон боқӣ монда, як рӯкни тӯйи арусу домодиро ифода мекунад). **косалесун қадан** (маросими шаби акди никоҳ). **мунӣ бундан** (тухме, ки ба зери мурғ мегузоранд) ва ибораи фразеологии **арғъшт рафтан** аз забони суғдӣ мерос монда, дар ҳамаи лаҳҷаҳои ноҳияҳои Кӯлоб гардиш меҳӯранд. Вожаи **ханг (хушёрӣ, доной)** қадимӣ буда, дар ашъори Фирдавсию Анварӣ серистеъмол ба назар мерасад (296,379).

Вай бо калимаи **қандан** ҳамнишин шуда, дар натиҷа воҳиди фразеологии **ханг қандан** ташаккул ёфтааст. Маънои умумии ибораи мавриди назар дар лаҳҷа **ҳаста шудан, монда шудан** аст. Муродифи ибораи мазкур “**бефара шудан**” низ қадимӣ буда, маънои ғавқро таъкид менамояд. Ба қавли А.З.Розенфелд ибораҳои “**тур гъръфтан**”/туридан (тарсидан, хӯсидан) ва “**хуч кардан**”(бардоштан) низ ибораҳои фразеологии қадимӣ маҳсуб мешаванд ва дар насри классиқиамон вомахӯранд [139,135]. Инчунин вожаҳои **капук** (номи парранда), **алибоч**

(мисли уқоб), **пика** (пургў, лакқӣ), пьшк (саргини бузу гўсфанд), **тандър** (раъд), **кола** (молу матоъ) аз забони форсии бостон мерос монда, дар лаҳҷаҳои минтақаи Кўлоб гардиш мехўранд [140,136] . В. А. Капранов калимаҳои болоро диалектизмҳои **Луғати фурс** номидааст [73,212]. Баъзан ибораҳои фразеологӣ бе тағйир, дар шакли бутун аз давраҳои бостон то замони мо омада расиданд. Масалан, таъбири **дуди дил бъровардан**-ро дар як байти Мавлавӣ мебинем:

Дуди дили мо нишони савдост,

В-он дуд, ки аз дил аст, пайдост. [295-64]

Ин ибора дар лаҳҷаҳои номбурда ҳоло ҳам дар истеъмол фаъол аст. Воҳиди фразеологии **чин бар абру овардан-абру ҳам нахўрдан** (натарсидан, нахаросидан) дар абёти шоирони классикӣ дучор мешавад:

Дилаш пур зи дарду сараш пур зи кин,

Бар абрў зи хашм андароварду чин. (А. Фирдавсӣ)

[295-72]

Ибораи фразеологии феълии дигаре, ки дар забони классикиа мон серистеъмол буд, **дам фурў бурдан**(хомўш шудан) ба шумор меравад:

Чу Гургин шунид ин сухан шуд диҷам,

Рухаш гапт зарду **фурў бурд дам**.(А.Фирдавсӣ) [295-72].

Ҳамин тариқ, этимологияи воҳидҳои фразеологии **дам гъръфтан** (танаффус кардан, истироҳат кардан), **гардан кашидан/ гардан печидан** (аз иҷрои қор даст кашидан), **дилгир кардан** (пазмон шудан), **каш** (зебо, дилкаш) **гирифтан** (ҳамоғўш шудан), **рахт**(боигарӣ, дорой, чизу чора) **бастан** (мурдан, вафот кардан), **сур кардан** (таъқиб намудан) дар ин ибора маънои воҳиди луғавии **сур-нўшоба** буда, дар таркиби ибораи фразеологӣ омада, маънои тамоман навро касб кардаа, ки аз давраи қадими забони тоҷикӣ манша мегирад [296-.60].

Ибораҳои фразеологии номбурда дар ин лаҳҷаҳо маънои пешинаи худро сарфи назар карда, тамоман маънои нав гирифтанд.

Ногуфта намонад, ки дар лаҳҷаҳои минтақаи Кӯлоб баъзе вожаҳои бадахшонӣ низ гардиш меҳӯранд. Барои мисол калимаи **ли** ва ба маънои ғарами ҳезум, **мак** ифодагари маънои **гардан**, ки дар Бадахшон мавриди истеъмоли доранд, дар лаҳҷаи ҷанубии Кӯлоб ба ҳамин маъно корбурд мешавад. Тавассути калимаҳои мазкур воҳидҳои фразеологии **ли задан** (ғарами ҳезум сохтан) ва **мак задан** (куштан, ба қатл расондан) пайдо шуданд, дар лаҳҷаи мавриди назар истеъмол мешаванд.

Инчунин М.С. Андреев аз дараи тоҷикони Хуф калимаҳои **сафора** (замини бекорхобида, беҳосил), **яхдон** (сароб, сарғаҳи дарё), **кинок** (шикамдари аз забони шуғнонӣ) овардааст, ки онҳо бо баъзе тағйироти шаклию маъноӣ дар лаҳҷаҳои минтақаи Кӯлоб истеъмол мешаванд [15,36]. Вожаи **сафора** дар ин мавзӯ маънои замин, ки гандумапро даравиданд, вале то ҳол заминро тоза накарданд, роиҷ аст. Воҳиди луғавии **яхдон** дар ноҳияҳои Кӯлоб номи **сандуқ** аст. Калимаи **кинок**-ро ба маънои шикамдари **конок** мегӯянд.

Тағйироти меъёрҳои забони адабӣ ки дар марҳилаи гуногуни таърихӣ ногузир аст, ба масъалаи унсурҳои луғавии иқтибосӣ низ дахл доранд. Дар як давраи таърихӣ истеъмоли қисме аз онҳо дуруст ва раво бошад, дар марҳилаи дигар берун аз меъёри умумӣ доништа шуда корбурди онҳо дуруст нест. Аз ин рӯ, вожаҳои иқтибосӣ ба таркиби луғавии забонамон шомил шуда, меъёрҳои забони адабии моро пазируфта, бо калимаҳои тоҷикӣ ҳамнишин шуда, дар сохтан ва ташкили ибораҳои озоди синтаксисӣ ва ибораҳои фразеологию ҷумлаҳо нақши муҳим бозиданд. Маълум аст, ки калимаҳо бо роҳҳои гуногун аз як забон ба забони дигар мегузаранд, чунин калимаҳо дар забон бо истилоҳи “калимаҳои иқтибосӣ” ном мебаранд. Ворид шудани вожаҳои иқтибосӣ ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ сабабҳои худро дорад. Аввалан тасарруфи аҷнабиён сарзамини тоҷиконро боиси он шуд, ки вожаҳои зиёди бегона ба забони тоҷикӣ дохил шаванд. Инчунин ҳамзистии бисёрсола ва додугирифти фарҳангӣ, иқтисодию тиҷоратии

халқҳои гуногун низ сабаби гузаштани калимаҳо аз як забон ба забони дигар мешаванд. Бо ин маънӣ, забоншиноси маъруф Ҳ. Маҷидов менависад: «Аксарияти воҳидҳои забонӣ, ки ба забони мо дохил шудаанд, соҳаҳои мухталифи рӯзгори моро фаро мегиранд. Баъзе калимаҳои дигари иқтибосӣ дар забони тоҷикӣ муродиф дошта бошанд ҳам, бо ягон хусусияти услубӣ ба шоҳаҳои алоҳидаи услуби забонӣ мансуб буда, аз бобати тобиши маъно аз онҳо тафовут доранд. Калимаҳои бегонае, ки аз ин аломатҳо фориғанд, дар забони мо мавқеи устувор пайдо накарданд ва нахоҳанд кард». [87, 94]

Аз рӯйи маводи мо, ҳукм кардан мумкин аст, ки воҳидҳои фразеологие, ки дар заминаи калимаҳои иқтибосӣ ташаккул ёфтанд, вожаҳои асосиашон, ки ҷузъҳои дигарро ба худ тобеъ намуда ибораҳои устувору тағйирнаёбанда сохтанд, бештар аз забони **арабӣ, туркӣ-ӯзбекӣ ва русӣ-байналмилалӣ** дохил шуданд.

1.4.1. Воҳидҳои фразеологӣ бо калимаҳои арабӣ.

Дар таркиби луғавии забони адабии тоҷик, инчунин забони умумихалқӣ (гуфтугӯӣ, зинда) ва шеваю лаҳҷаҳо аз ҷумлаи калимаҳои иқтибосӣ калимаҳои арабӣ хеле зиёданд. Калимаҳои арабӣ тавассути нишонаҳои савтӣ, сарфӣ ва маъноиашон аз калимаҳои иқтибосии дигар тафовут доранд. Нишонаҳои забонии онҳо назар ба гурӯҳҳои дигари иқтибосӣ бештар ба назар мерасанд. Онҳо, чи хеле ки дар боло ишора намудем, бо калимаҳои тоҷикӣ «забон ёфта» дар матн ё нутқ ибораҳои устувору муҷаз сохтанд. Калимаҳои мазкур дар сохтани навҳои зерини воҳидҳои фразеологӣ фаъол ба назар мерасанд.

1. Ибораҳои халқӣ, ки маънои умумии ибораро аз маънои ҷузъҳои дохилии он дарк намудан имконият надорад. Ин навъи ибораҳо ро воҳиди фразеологии рехта (идиома) меноманд: **тарафи касеро гирифтан** (касера пуштибонӣ намудан, онро муҳофизат намудан), **ақл-а хурдан** (беҳирадию нодонӣ зоҳир намудан), **гап-а қарз намундан** (ҳозирчавобӣ

кардан), **акл нишун додан** (роҳу равиши корро омӯзондан), **гуру қиёмат-а сухтан** (хилофи дину шариат рафтор кардан), **раъди маърака шудан** (лаънаткардаи мардум шудан), **қабат ба қабат гушт гирифтан** (ниҳоят хурсанд шудан), **вахт ай даст рафтан** (лаҳзаи мувофиқро бой додан), **қарз-а ба қиёмат намондан** (баргардондани маблағи қарзи касе пеш аз вафот), **қарз-у қавола қадан** (ба зорию тавалло, илтиҷо аз чанд кас пул гирифтан), **беаҷал мурдан** (сахт тарсидан, ваҳм кардан), **бандаи хоки** (одамон), **қарзи бандаги-р-а ба ҷо овардан** (вафот кардан, реҳлат намудан), **вахт расидан** (мурдан, ин дунёи пур аз шуру шарро тарк намудан) ва ҳоказо. Бояд хотирнишон намуд, ки ду воҳиди фразеологии охир аз образнокӣ ва обуранги сухан маҳрум ҳастанд.

2. Гурӯҳи дигари калимаҳои арабӣ воҳидҳои фразеологии сохтанд, ки мазмуни касбкардаи ибора ё ҷумла ба маъно ва муҳтавои калимаҳои таркиби ибора умумияти маъноӣ доранд, яъне мазмуни умумии таъбирро аз мазмуни ҷузъҳои таркиби он дарк намудан мумкин аст. Ин навъи ибораҳоро забоншиноси шинохта Р. Саидов пайвастаҳои фразеологӣ ном бурдааст. [155,15]. Ибораҳои зерин тасдиқкунандаи гуфтаҳои болост: **хаваркаши қадан** (ғаммозӣ кардан, тамаллуқкорӣ намудан), **зикр қадан** (ёдовар шудан), **сирру савдо доштан** (дар дил суханҳои ногуфта доштан), **сикавь сурати хуб доштан** (намуди зоҳирии зебо доштан, соҳибҷамол будан), **сиёсат қадан** (сарзаниш кардан, касеро ҷанг намудан), **гърдь атроф** (сӯй, тарафҳо), **акл-а кор фармудан** (аз рӯйи донишу фаҳмиши худ қору фаъолият намудан), **лавз надоштан** (дурӯғ гуфтан, касеро фиреб додан, муболиға кардан), **қасам шъкастан** (ба аҳди додагӣ вафо накардан), **дар бало мундан** (ба ғам гирифтор шудан), **бе кафан шудан** (камбағал, нодор шудан), ай **ақибӣ касе гаштан** (касеро поидан), **чор тарафат қибла** (ҳар қуҷо, ки хоҳӣ, рафтани гир) **дар назар тофтани** (чизеро пайҳас намудан), **майлу хоҳиш** (орзую ҳавас), **сағираи тefканда** (кӯдаки бепадару модар), **ҷанатворӣ ҷойи хуб** (мақони зебо, дилхушқунанда), **фигри зиндагира қадан** (ба фаъолияти худ эътибор додан), **қадам мундан** (даромадан), **фарёду фиғон** (доду вой гуфтан) ва

гайра.

3.Ба гурӯҳи дигари воҳидҳои фразеологие, ки дар заминаи калимаҳои арабии ташаккул ёфтанд, таъбирҳои дохил менамоем, ки маъно ва муҳтавои модалӣ дошта, аз образнокӣ ва обуранги бадеӣ маҳрум ҳастанд. Хусусияти аз пуробурангӣ, ҷозибанокӣ ва образнокӣ маҳрум будани онҳо дар он аст, ки дар гуфтугӯ ҳамчун предмети мушаххас қорбурд мешаванд. Инчунин ибораҳои маъмур аз сабаби аз ҳад зиёд дар истифода буданашон ва амалу ҳолати маълумро ифода карданашон, ба ин қазия гирифта шуданд: **Худо подшо, Худо нақарда, бандегӣ қадан** (мурдан, вафот қардан, аз дунё гузаштан), **Худо ниғаҳбон, раҳмати қалон**, (як навъи миннатдорӣ изҳор қардан), **даст алол қадан** (хатна қардан), **ҳазор раҳмат//ҳазор раҳмати Худо, ношъқри-г бӯшава** (дуои бад), **руть сия** (сарзаниш), **Илоҳи ба сахарӣ нарасӣ** (дуои бад) ва монанди инҳо.

1.4.2. Воҳидҳои фразеологӣ бо калимаҳои туркӣ- ўзбекӣ

Калимаҳои туркӣ- ўзбекӣ миқдоран дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ он қадар зиёд нестанд. Онҳо низ аз рӯи аломатҳои забониашон аз дигар калимаҳо фарқ қарда меистанд: Калимаҳои туркӣ- ўзбекӣ, ки дар таркибашон ҳамсадои қ доранд, асосан дар вожаҳои соҳаи қорводорӣ истеъмол мешаванд. Онҳо дар забони адабии муосири тоҷик барои ифодаи мафҳумҳои муҳими ҳаёти воқеӣ қорбаст шуда, дар ҳамнишинӣ бо калимаҳои аслии забони тоҷикӣ ибора ва таъбирҳои тағйирнаёбандаи дорои маъмуну маъноҳои назаррас меофаранд. Инҳо ибораҳои халқанд, ки дар байни мардум, дар муносибату муоширати онҳо дучор мешаванд.

Дар таркиби воҳидҳои фразеологие, ки дар заминаи калимаҳои туркӣ- ўзбекӣ ташаккул ёфтанд, вожаҳои туркӣ ўзбекӣ унсурҳои дигари луғавиро ба худ тобеъ намода, навъҳои мухталифи воҳидҳои фразеологӣ месозанд. Чунин таъбирҳо нисбат ба воҳидҳои фразеологӣ бо калимаҳои

арабӣ камтар ба назар мерасанд, вале аз нигоҳи мазмуну мухтаво дар дараҷаи баланд қарор доранд: Як хусусияти умдаи ин навъи воҳидҳои фразеологӣ аз он иборат аст, ки ҷузъҳои таркиби ибора маънии аслии худро сарфи назар намуда, маънои дигар-маҷозӣ аз бар менамоянд. Бо ҳамин дар ташаккул ёфтани воҳидҳои фразеологӣ бо калимаҳои мавриди назар нақши муҳим доранд: **қаймоқи гап** (пӯстканди гап), **қошу қавок қадан** (ранҷидан, озурдахотир шудан), **қош парундан** (чашмакӣ задан), **қутара харид қадан** (савдои чакана), **қултуқ ба қултуқ шидан** (занозанӣ кардан), **қурут каф задан** (барои тайёр намудани қурутоб қурутро дар об молида ҳал мекунанд), **қъчоқ гъръфтан** (ба оғӯш каидан), **қурға пайдо қадан** (ҳилаю найрангҳои нав ёд гирифтани), **қъғум (туқум) задан** (касери мутеи худ гардондан), **қвсақоли рафтан** (ҳостгорӣ кардан), **қънғола қадан** (номзад кардани духтар), **қъльмсъқ гуфтан** (киноя задан), **қари арқан қадан** (чизеро ё касеро ба пушт бор қадан), **қари қутан рафтан** (ба бошишгоҳи саҳроии ҷўпонон рафтан), **қоши зин** (ҷойи нишаст дар асп), **қъръғ қадан** (чизеро аз онҳо худ кардан, соҳибӣ намудан), боз аз калимаи **қъръғ** воҳиди фразеологӣ **қъръғмоли қадан** пайдо шудааст, ки маънои муҳофизати ғаллазорро аз ҳайвонҳои сарҳуй ва парандагон далолат менамояд.

Дар ин ҷо бояд хотиррасон кард, ки **қъръғ** ин номи асбобест, ки барои доштани асп аз ғала қорбурд мешудааст. Калимаи мазкур дар ин ибора маънои маҷозӣ гирифта, дар ибораҳои фразеологӣ дар боло номбар шуда маънои тамоман дигарро касб кардааст. Воҳидҳои фразеологӣ ҳамчун намуна овардашуда, дорои дараҷаи баланди образнокӣ буда, барои кўтоҳу муъҷаз ва таъсирбахш ифода намудани фикр дар мавридҳои муносиб мавриди истифода қарор дода мешаванд.

1.4.3. Воҳидҳои фразеологӣ бо калимаҳои русӣ-байналҳалқӣ

Иқтибоси калимаҳои русӣ-байналмилалӣ дар забони тоҷикӣ назаррас аст. Онҳо дар соҳаҳои мухталифи зиндагии мардуми мо ба қор бурда мешаванд. Калимаҳои русӣ ва байналмилалӣ тавассути забони русӣ

иқтибосшуда таърихи чандон тӯлонӣ надоранд. Воридшавии чунин калимаҳо аз нимаҳои дуоми асри XIX, баъд аз забт шудани Осиёи Миёна аз ҷониби империяи Русия шурӯъ шудааст. Ин гурӯҳи калимаҳои иқтибосӣ низ якбора ба забони адабии хаттӣ қабул нашудаанд. Дар ибтидо онҳо дар забони зиндаи мардум ба кор бурда мешуданд, баъдан тавассути асарҳои адибони ҷудоғона ба забони адабии хаттӣ низ ворид шудан гирифтанд.

Аз ин ҷост, ки дар қиёфаи овозии аксари онҳо осори талаффузи забони зинда, мутобиқшавӣ ба меъёрҳои талаффузи забони тоҷикӣ баръало мушоҳида мешаванд. «Дар солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ дар қабули истифодаи калимаҳои русию байналхалқӣ ягон меъёри муайяне вуҷуд надошт. Аз ҳамин сабаб калимаҳои зиёди русию байналхалқӣ бе ягон зарурат ба ҷойи калимаҳои худӣ ба кор бурда мешуданд. Дуруст аст, ки вожаҳои зиёди русию аврупоии дар солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ воридшуда дар натиҷаи пош хӯрдани он аз истифода баромадан гирифтанд. Ба ҷойи бештарини онҳо имрӯз вожаҳои ҳамвазни дар забонҳои форсии бурунмарзӣ муродифҳои аслии тоҷикии онҳо ба кор бурда мешаванд»[87,35].

Дар забони тоҷикӣ ва лаҳҷаҳои он калимаҳои русӣ ибораҳои фразеологии навъҳои мухталиф сохта шуданд, ки эҳтиёҷоти мардуми моро қонеъ менамоянд: **лодъри коргърез** (танбали ландахур), **апетит надоштан** (барои хӯрдану ошомидан дил накашидан, иштиҳо надоштан), **краска-ш маъқул нашид** (намуди зоҳирии касе маъқул нашудан), **ремонт кадан** (задан, кӯфтан, майиб кардан), **сапсим маъқул нашидан**(рафтору одоби касеро напазируфтан), **палитка кадан** (баҳонаҷӯӣ кардан), **права гъръфтан** (шаҳодатномаи ронандагиро соҳиб шудан), **права-ра лишат кадан** (аз ҳуқуқи ронандагӣ маҳрум кадан), **полни ход ай хъш рафтан** (тамоман аз ҳуш рафтан), **тошни гап задан**(ҳаққи гапро гуфтан), **движени кадан//движ-движ кадан** (ишкварзӣ намудан), **свидани гъзарундан** (мулоқоти маҳрамонаи ошиқон) ва ғайра.

Ибораҳои фразеологӣ мазкур низ дар қатори ибораҳои фразеологӣ иқтибосӣ, таркиби луғавии лаҳҷа ва захираи воҳидҳои фразеологӣ гӯйишҳои мардуми Кӯлобро образнок ва дилнишин нигоҳ медоранд.

Боби 2

Таснифоти воҳидҳои фразеологӣ аз нигоҳи маъно ва сохтор

Таснифоти воҳидҳои фразеологӣ ба вижагиҳои аниқи воҳидҳои фразеологӣ алоқамандӣ дорад. Вобаста ба он ки ба фразеология кадом ифодаҳои устувори забон дохил мегардад, дар мавриди муайян намудани моҳияти лингвистии онҳо кадом аломатҳо асосӣ дониста мешаванд, ҳаҷму ҳудуд ва гурӯҳҳои фразеологӣ забон низ тағйир ёфта метавонанд. Аз нуқтаи назари ҳосиятҳои асосию иловагии воҳидҳои фразеологӣ забони тоҷикӣ ба гурӯҳи воҳидҳои фразеологӣ забонамон бояд таркиб, ибора ва ҷумлаҳои яклухтмаъно, суфташудаи сайкалётҳо дохил шаванд. Дар мавриди таснифоти воҳидҳои фразеологӣ аз лиҳози маъно ва сохти онҳо, пеш аз ҳама, мазмуну муҳтавои таъбирҳо ва таркиби онҳо пеши назар ҷилвагар мешавад. Таснифи семантикии воҳидҳои фразеологӣ яке аз таснифоти муҳими ин соҳа ба шумор меравад.

Дар забоншиносии тоҷик воҳидҳои фразеологиро аз рӯи семантика (маъно) ва сохташон тасниф карданд. Дар забоншиносии тоҷик кӯшиши аз ҷиҳати маъно ба қисматҳо ҷудо намудани воҳидҳои фразеологӣ аз тарафи забоншинос Р. Ғаффоров сурат гирифт. Эшон дар мақолааш “Ибораҳои фразеологӣ дар забони тоҷикӣ” таъбирҳои халқиро ба гурӯҳҳои маъноӣ тасниф карда буд. Олими маъруф дар заминаи далелҳои муътамад се гурӯҳи семантикии воҳидҳои фразеологиро нишон дода, гурӯҳи аввалро ибораҳои рехта, гурӯҳи дуюмро ибораҳои маҷозӣ номида, номи гурӯҳи сеюмро зикр накардааст [72,2-3] Минбаъд дар асоси

ин таснифот воҳидҳои фразеологиро олимони ҳар кадом мувофиқи ақида ва маводҳои дар дастдоштаи худ ба гурӯҳҳои семантикӣ ҷудо намуданд. Забоншинос М.Муҳаммадиев дар “Очеркҳо оид ба лексикаи забони адабии тоҷик” ном асараш воҳидҳои фразеологиро аз рӯи маъно ба се гурӯҳ тасниф менамояд: 1. Ибораҳои рехтаи фразеологӣ, 2. Ибораҳои маҷозии фразеологӣ. 3. Таркибҳои фразеологӣ [108,63].

Бояд зикр кард, ки ин таснифот ба фикри мо он қадар суфта нест. Гурӯҳи дуюми ин таснифот баҳсталаб аст, зеро ҳамаи воҳидҳои фразеологӣ, аз ҷумла, ибораҳои рехта низ дар заминаи маҷоз пайдо мешаванд. Агар калимаҳои таркиби таъбир ба маънои аслии худ оянд, маънои маҷозӣ нагиранд, вай воҳидҳои фразеологӣ сохта наметавонанд. Гурӯҳи сеюми таснифоти мазкур ба сохтори фразеологизмҳо дахл дорад. Аз ин таснифот ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки забоншиноси мӯхтамаъно маъно ва сохторро омехта кардааст, яъне дар ин гурӯҳбандӣ сохтор низ ҷойи худро дорад. Таркибҳои фразеологӣ ба сохт ва таркиби воҳидҳои фразеологӣ масуб доништа мешаванд.

Дар солҳои минбаъда аз ҷониби забоншиносон Мачидов Х., Хушенова С. В., Мақсудов Т., Зикриёев Ф., Ҷалилов Х. Саидов Р. ва дигарон дар заминаи таснифоти овардашуда воҳидҳои фразеологӣ ба гурӯҳҳо тақсим карда шуданд. Бо вучуди ин масъалаи таснифоти семантикии воҳидҳои фразеологӣ забони тоҷикӣ аз зумраи он масъалаҳост, ки пурра ҳалли худро наёфтааст. Барои он ки тафовути таснифоти семантикӣ ва сохторӣ маълум гардад, дар ифодаи гурӯҳҳои маъноӣ истилоҳоти анъанавии забоншиносӣ ба қор бурда мешаванд. Ин қор, агар аз як тараф дараҷаи гуногуни рехтагии воҳидҳои фразеологиро ба пуррагӣ ифода карда тавонад, аз тарафи дигар, гурӯҳҳои семантикиро аз гурӯҳҳои сохторӣ ҷудо мекунад.

Ба фикри мо, табиати духӯраи воҳидҳои фразеологӣ сабаби ба вучуд омадани ду навъи таснифоти онҳо гардидааст. Онҳо аз ҷиҳати ифодаи маъноӣ яклухт ба идиомаҳо, фраземаҳо ва фразеологизмҳои

гайриидиоматикӣ чудо карда мешаванд. Дар ин маврид идиомаҳо ифодаҳои ба дараҷаи олий рехтаи забон, фраземаҳо дараҷаи олии таъбирҳои фразеологиро ифода мекунанд. Воҳидҳои фразеологӣ гайриидиоматикӣ дараҷаи аввали фразеологизмҳо шуморида мешавад.

Аз ҷиҳати сохти зоҳирӣ воҳидҳои фразеологӣ қолабҳои гуногуни синтаксисиро ба хотир меоваранд. Баробари таркибҳои одии устуворшудаи калимаҳо, ибора ва ҷумлаҳои устувору рехта ва ба ҳукми воҳидҳои тайёри забон дохилшударо низ мушоҳида кардан мумкин аст. Аз ин сабаб воҳидҳои фразеологӣ забони тоҷикӣ аз рӯи сохт ба таркибҳо, ибораҳо ва ҷумлаҳои фразеологӣ чудо карда шудаанд. Дар рисолаи Чалилов Ҳ. “Дар бораи воҳидҳои фразеологӣ ва вазифаи синтаксисии онҳо” воҳидҳои фразеологӣ аз рӯи семантикашон ба чор гурӯҳ тасниф шудаанд. Гурӯҳи якум **рехтаҳои фразеологӣ, гурӯҳи дуюм омехтаҳои фразеологӣ, гурӯҳи сеюм вобастаҳои фразеологӣ ва гурӯҳи чорум ифодаҳои фразеологӣ** номида шудаанд. [233, 69-71].

Дар бораи таснифоти мазкур ҳаминро қайд карданӣ, ки нисбат ба гурӯҳбандии М. Муҳаммадиев беҳтар аст, чунки ҳамаи гурӯҳҳои зикршуда аз рӯи маъно нишон дода шуданд. Дар ин ҷо омехтаҳои фразеологӣ гуфта фразеологизмҳои дар назар дошта мешавад, маъноии умумии ибораи фразеологӣ аз маъноии ҷузъҳои таркиби онҳо бармеояд, яъне дар байни маъноии таъбир ва маъноии ҷузъҳои дохилии он як навъ умумияти маъноӣ ҳис карда мешавад. Дар мавриди рехтаҳо ва омехтаҳои фразеологӣ дар ин асар оварда шудааст: “Омехтаҳои фразеологӣ мисли рехтаҳои фразеологӣ ба ҳиссаҳои маъноӣ чудо нашуда, семантикаи бутун доранд, вале бар хилофи рехтаҳои фразеологӣ маъноии яқлухти онҳо ба мазмуни калимаҳои таркибашон як навъ алоқамандӣ доранд. Умумияти дигари байни онҳо ин аст, ки ҳангоми таҳлили синтаксисӣ ҳамчун як аъзои ҷумла маънидод карда мешаванд ва аксаран онҳоро бо як калима иваз кардан мумкин аст. Аз ин рӯ, “рехтаҳо” ва “омехтаҳо”-ро идиомаҳо низ меноманд.[233,18].

Ин аст, ки қисми зиёди онҳо ба дигар забонҳо тарҷума намешаванд, онҳо хоси забони тоҷикӣ мебошанд. Чунончи, дар забони тоҷикӣ “**ов када хӯрдан**” (устои мохир будан дар коре, чуқур аз худ кардани ягон илм ё соҳа), “**дасту по гум кардан**” (саросема шудан), “**тоқиро ба осмун партофтан**” (беҳад хурсанд шудан) барин рехтаҳои фразеологӣ мавҷуданд, ки онҳоро ба забонҳои дигар айнан тарҷума карда намешавад ва ё маънои дилхоҳи мавриди назарро ифода карда наметавонанд.

Дар дастури таълимии забоншинос Мачидов Ҳ. “Фразеологияи забони ҳозираи тоҷик” воҳидҳои фразеологӣ аз рӯйи гурӯҳҳои семантикӣ ба се гурӯҳ: идиомаҳо, фраземаҳо ва фразеологизмҳои ғайриидиоматикӣ ҷудо карда шудаанд [86,52-53].

Мо дар ин диссертатсия вижагиҳои воҳидҳои фразеологӣ ва андешаҳои олимони хориҷию ватаниро ба назар гирифта, воҳидҳои фразеологиро ба чор гурӯҳи маъноӣ тасниф кардем: **идиомаҳо, воҳидҳои фразеологии ғайриидеоматикӣ, вобастаҳои фразеологӣ ва ифодаҳои фразеологӣ.**

2.1.Идиомаҳо (рехтаҳои фразеологӣ)

Сарчашма ва манбаҳои асосии идиомаҳо забони зиндаи халқ аст. Забони гуфтугӯӣ ва шеваҳои лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ ганҷинаи бебаҳои рехтаҳои фразеологӣ маҳсуб мешавад. Дар онҳо ҳаёт, рафтор, хусусиятҳои этникию эстетикӣ, урфу одат ва рӯҳияи халқ инъикос меёбад. Идиомаҳо мисли дигар навъҳои воҳидҳои фразеологӣ таркибҳои устувори фразеологӣ дошта, яққолаба будани таркиби ҷузъҳо, якранг кор фармуданашон бо ҳам умумият доранд. Перомунӣ идиомаҳо забоншинос Ҳ. Мачидов чунин менависад: “Аз рӯи ифодаи семантикӣ идиомаҳо (аз калимаи юнонии “idioma” гирифта шуда, маънояш “ифодаи махсус” мебошад, ё худ ифодаҳои идиоматикӣ чунин воҳидҳои фразеологии махсуси забонро ташкил медиҳанд, ки бо мазмуни яққолу

тағйирнопазир ва сохти устувору ба қисмҳо чудонашавандаи худ ба калимаҳо наздикӣ доранд”. [86,29].

Вале дар идиомаҳо маъноӣ маҷозию киноявӣ ва устувору тағйирнаёбанда будан ва устувории алоқаи ҷузъҳо характернок аст. Маъноӣ яклухти идиомаҳоро аз семантикаи калимаҳои дохилашон дарк намудан душвор аст. Ин навъи воҳидҳои фразеологӣ бо устувории маъноӣ, тағйирнаёбандагии ҷузъҳои таркибашон фарқ карда меистанд: **Зъмина ай осмун фарқ нақадан** (аз ҳад зиёд мағруру ҳавобаланд будан), **ҷон додан, ҷон гирифтан** (мурдан, ба ҳалокат расондан), **умра хурдан** (айёми пиронсолӣ, заволи умр) **пустина чапа пушидан** (дар қаҳр шудан), **дълхънък шидан** (рӯҳафтада шудан), **ба сар ови хънък рехтан** (касоро ҷазо додан), **йах кардан** (ором шудан, мулоим шудан), **сари касоро хурдан** (касоро ба ҳалокат расондан), **теша ба пой хъд задан** (бар хилофи раъи худ амал кардан) ва монанди онҳо.

Дар таркиби рехтаҳои фразеологӣ дараҷаи олиӣ абстраксияи фразеологӣ-раванди фразеологизатсияро мушоҳида менамоем. Ноғуфта намонад, ки рехтаҳои фразеологӣ бештар маъноҳои умумӣ дошта, нисбат ба таркибҳои фразеологӣ мураккабтар ба назар мерасанд. Ин ифодаҳои дилҷасп аз ганҷинаи бою беҳири забони мардум маҳсуб мешавад, ки соҳибони забон онҳоро мувофиқи таъби худ ва дараҷаи фаҳмишу донишашон сайқал додаву суфта карда, мавриди қорбурд қарор медиҳанд ва онҳоро либоси лаҳҷавӣ мепӯшонанд. Дар бораи мавқеи фразеологизмҳо дар забони зинда ва лаҳҷаҳову забони адабии тоҷик забоншиноси маъруфи тоҷик Б. Қамолӣдинӯв ҷунин менигорад: “Фразеологизмҳо дар инъикоси муносибатҳои иҷтимоӣ одамон муносибати оилавӣ, аксар дар тасвири ҳолат, вазъият ва амалиёти шахс истифода мешаванд. Хусусиятҳои асосӣ воҳидҳои фразеологӣ дар қонуниятҳои миллии инкишофи воситаҳои таъсирбахши бадеӣ ва санъати қаломи мавзун ифода меёбад. Он қонуниятҳо то ҷӣ андоза ба ганҷинаи

эҷодиёти халқ наздиктар бошад, ҳамон қадар пурқувват ва амалиёти онҳо пойдор мегардад”[71, 60]..

Гўяндагон ва адибон аз забони зинда ифодаҳои образнокро чида гирифта, дар гуфтугў, муошират ва асарҳои худ қор мефармоянд, ки онҳо дар асоси маҷоз, ташбеҳ, киноя, муболиға ташаккул ёфтанд. Чунин ифодаҳо раванди ташаккули рехтаҳои фразеологиро кўтоҳу муъҷаз тасвир мекунанд. Таркибу ибораҳои рехта ҳаёлот, орзуву омили мардумро пурра, табиӣ ва беқаму қосат ифода менамоянд. Бо ёрии онҳо руҳия, мақсаду маром, фикру андешаи мардум ошқор карда мешавад. Баъзан идеомаҳо ба ибораю таркибҳои одӣ ҳаммаъно шуда, барои интихоби таъбирҳои сазовор имкониятҳои луғавии забонамонро фаровонтар менамоянд. Ибораҳои фразеологӣ умуман як тарзи ифодаи мафҳум ё муродифи одии ин ё он вожа набуда, инъикоси ниҳоят латифу образнокӣ ашёву ҳодисаҳо маҳсуб мешаванд. Бо ин маънӣ Н.М.Шанский чунин менависад: “ Ифодаҳои устувор аз ҷиҳати услуб назар ба қалмаҳои ҷудоғона ё ибораҳои озоди синтаксисии ҳаммаъношон пурқувваттар ва возеҳтаранд, бинобар ин онҳо нутқро таъсирбахш мегардонанд ”[226,134].

Баъзан мардум барои пурқувват намудани ифодаи фикри худ ибораҳои фразеологиро бар эзоҳи қалма ва ибораҳои одӣ меорад. Ибораҳои рехта воситаи муҳими ифодаи муносибати гўянда нисбат ба воқеаву ҳодисаҳои дар зиндагӣ руҳ дода ба шумор мераванд. Ибораҳои рехта дар мазаммати ахлоқи нопок ва кирдорҳои ношоистаи мардум воситаи муҳимтарини образнокӣ ва пуробурангии суҳан ба шумор меравад. Чунончӣ: **ба даҳан задан** (афтидан, захмдор шудан), **побанд қадан** (номзад кардани духтар), **пойи қасеро бо ришта бастан** (муродифи ”побанд қадан”) **ҳавои даҳан қадан**(лоф задан, худро таърифу тавсиф кардан), **хов лағат қадан** (дар вақти муайяншуда бедор нашудан), **хъш-а ба сар гъръфтан**(ба рафтори худ назорат кардан), **чун-а қач қадан**(фирор

кардан, гурехтан), **тур гъръфтан** (тарсидан ва хусидани ҳайвон), **фъка яглава гъръфтан** (ман-манӣ кардан, мағрур шудан), **пъштак шидан** (мурдан, ба ҳалокат расидан) **пъшти лич шидан** (нодору бенаво гаштан, муфлис шудан), **ранги хънък доштан** (киноя аз одами бадафту башара) ва монанди инҳо. Аз таъбирҳои овардашуда бараъло маълум аст, ки онҳо танҳо ба воҳидҳои фразеологии феълӣ мансубанд, зеро ин нави таъбирҳои халқӣ нисбат ба воҳидҳои фразеологии изофӣ бештар дар муоширати мардум саҳмгузоранд.

Ҳамин тавр ҳам мешавад, ки дар забони адабӣ-китобӣ олимон, адибон, рӯзноманигорон ба таркиби ибораҳои фразеологӣ тағйироти ҷузъӣ медароранд, ки дар натиҷа онҳо аз ҷиҳати маъно ба мазмуни умумии таъбир ягонагии том доранд. Ҳамин тавр, муодили тозаи ибора пайдо мешавад. Тафовут дар ин аст, ки муаллиф ҷузъҳои алоҳидаи ибораро бо калимаҳои дигар иваз менамояд ва ба воситаи калимаю таркибҳо, ҷузъи маҷозии таъбирро шарҳу эзоҳ дода, маънои аслии ибораро то як андоза зинда мегардонад. Ифодаҳои маҷозӣ яке аз роҳҳои асосии инкишофи маъноии калимаҳо ва пайдо шудани идеомаҳо буда, раванди зиндаи тараққиёти забонро инъикос менамоянд. Дар забони умумихалқӣ ва лаҳҷаҳо унсурҳои луғавӣ аз доираи асосии истемолиашон баромада, бо калимаҳои дигар таносуби маъноӣ пайдо менамоянд. Чунончи: Калимаи “**рӯй**” бо калимаҳои **ҳавлӣ, дастархон, бом, хона** таносуби маъноӣ дорад: **руйи ҳавлӣ**(саҳни ҳавлӣ), **руйи дастархон** (болои дастархон), **руйи бом** (болои бом), **руйи хона** (**фарши хона**) ва ғайра.

Хулоса, калимаҳо ҳеҷ гоҳ тасодуфан ба ҳамдигар алоқаманд шуда, ифодаҳои маҷозӣ намесозад, балки дар байни онҳо аз ягон ҷиҳат алоқаи маъноӣ вучуд дорад. Ҳамин тавр, ба гурӯҳи идеомаҳо-рехтаҳои фразеологӣ таъбирҳои дохил мешаванд, ки дар давоми солҳо дар байни мардум гардиш хӯрда сайқал ёфтаву суфта шуда ба иборати устувору тағйирнаёбанда мубаддал гардидаанд. Маъноии умумии рехтаҳои фразеологиро аз маъноии ҷузъҳои дохилиашон фаҳмидан корест ниҳоят

мушкил, чунки чузъҳои аксари ин гуна воҳидҳои фразеологӣ маънои аслии худро тамоман гум карда, маъноҳои нав пайдо намуда, муъҷаз ва рехта шуда мондаанд. Дар сурати тағйир додани ҷойи калимаҳои таркиби ибора маънои яклухти идиома барҳам меҷӯрад, ё комилан маънои нав мегирад. Барои мисол дар иборати фразеологӣ “дил бой додан”, бо як маъно хос шуда мондааст, яъне ошиқ шудан, агар ба ҷои калимаи “дил” “сар”-ро монем, маънои умумии таъбир сарфи назар мешавад: “сар бой додан” - маънои “мурдан”, ба ҳалокат расидан-ро мегирад. Маҳз барои ҳамин ин ибораҳо дар забоншиносӣ ибораҳои устувору тағйирнаёбанда ё воҳидҳои фразеологӣ рехта ном мебаранд. Агар ҷузъи аввали ин ибораҳо бо муродифаш иваз намоем ва ҷузъи феълиро нигоҳ дорем, маънои умумии таъбир тағйир намеёбад: **чаши андохтан- назар андохтан**. Инчунин чузъҳои таркибии баъзе ибораҳо тағйир диҳем, онҳо ба ҷузъи маънои хоси худ боз тобишҳои дигари маъноӣ мегиранд. Чунин таъбирҳо тавассути ифодаи маъно барои ҷозибанок баромадани фикр, образнокии сухан нақши муҳим доранд. Ин ҳолат дар ибораҳои исмию сифатӣ мушоҳида карда мешавад.

Ҳар як вожае, ки барои ифоданоку образнок баромадани фикр хизмат мекунад, исмию сифат будани он аҳамият надорад, берун аз матн маънои абстрактӣ мегирад. Масалан, дар иборати “**сағираи тефканда**” маънои ин ибора –кудаки бе падару модар аст. Ин ибора берун аз матн ё ҷумла **сағира, тефканда** фақат маънои умумиро ифода мекунаду ҳалос. Аз ин рӯ, матн барои кушода додани вазифаи наҳвӣ, услубӣ, ибораҳои идиоматикӣ, тобиши ҳиссӣ-муассирии вожаҳо мавқеи сазоворро ишғол менамояд. Ҳангоме ки ду калима бо ёрии воситаҳои грамматикӣ бо ҳам алоқаманд шуда ибораро ташкил медиҳанд, дар ифодаи онҳо бо туфайли алоқии синтаксисӣ асоси аввалини ба вуҷуд омадани тобиши маъноии нави калимаҳо гузошта мешавад. Бинобар ин, барои ба якдигар муносибат пайдо намудан ва ба як тобиши маъноӣ соҳиб шудани вожаҳо воситаҳои алоқии грамматикӣ ё калимаҳои дигар ба аҳамияти

махсус молик мешаванд.

Ибтидои таркиб ёфтани матн ба алокаи грамматикӣ вобаста буда, бе ин калимаҳо ба тобиши маъноӣ пайдо кардан ҳеҷ гоҳ муваффақ намешаванд. Маҳз барои ҳамин ифоданокӣ, таъсирбахшӣ, қувваи ҳиссиёти баланд мазмуни идеявии вожаҳо ба матн ё ҷумла вобастааст. Аз ин рӯ, рехтаҳои фразеологиро ба забони дигар тарҷума намудан амри маҳол аст. Воҳидҳои фразеологии рехта бо устувории таркиби худ аз дигар намуди фразеологизмҳо тафовут доранд. Обутоби ҳисси-муассирӣ ва қувваи таъсирбахшии онҳо зиёдтар аст.

Бояд гуфт, ки тарҷумонҳо дар аксар мавридҳо идеомахоро мазмунан тарҷума менамоянд, ё аз муодилҳои онҳо истифода мебаранд. Чунончи, ифодаҳои серистеъмоли **гӯш ба овоз** (хушёр), **араки пешонӣ рехтан** (меҳнати вазнин кардан), **ба назар тофтан** (намудор шудан), **касери ай раҳ задан** (фиреб кардан), **лаҷум-ш-а кашидан** (аз роҳи бад гардондан), **толеъ баландӣ қадан** (барор гирифтани қор), **дъл-ъ ҷигар рехтан**, (аз ҳад зиёд ғам хӯрдан), **дар байни ов-ъ алов бундан** (дар ҳолати ногувор мондан, дудила шудан), **санг задан** (ғайбат кардан маломат кардан), **дар по хина бастан** (суст, оҳиста роҳ рафтан), **сахт гъръфтан** (маҷбур кардан), **бел хок нагирифтан** (барор нагирифтани қор), **дъст нъмък надоштан** (некии касери ба инобат нагирифтан), **лағат қадан** (ба хонаи касе ногаҳон даромадан), **тънд қадан** (сарзаниш кардан), **пешии по задан** (ба назар нагирифтан), **оталахур қадан** (аз ҳад зиёд задан, ин ибора каси лату кӯб қардари далолат мекунад), **бенаво набундан** (қонеъ кардан, ё розӣ қунондани касе), **по пеш нарафтан** (барои ба хонаи ҳешу табор ва наздикони худ рафтан ҷуръат накардан), **туй гъръфтан** (касери сахт ҷангу ҷанқол намудан), **ови даҳан рафтан** (чизери ё касери орзую ҳавас кардан; дар орзуи духтари зебое шабро рӯз кардан), **кафшо-ш-а пешии по бундан** (аз хона бароварда пеш кардан; аз қор озод намудан), **ҷашми қор-а дунистан** (киноя аз одами таҷрибадор, устои моҳир), **дустқуши душманпарвар** (қаси хиёнатқор), **ба қард хӯрдан**, (киноя ба шахси

фоидаовар), **паст нафуроман** (касе, ки ғазабаш паст намешавад), **дъл тах задан** (хавотир шудан) ва ибораҳою чумлаҳои зиёди дигари ба инҳо монанд ба гурӯҳи идеомаҳо (рехтаҳои фразеологӣ) шомил мешаванд.

Дар идиомаҳо як калима ба калимаи дигар, як таркиб ба таркиби дигар муайянкунанда ё шарҳдиҳанда ва ё мустаҳкамкунандаи маъноӣ якдигар мебошанд. Хусусияти фарқкунандаи ҷозибанокии рехтаҳои фразеологӣ дар он аст, ки маъноӣ ҷузъҳои ибора бо маъноӣ фразеологӣ матн, ки дар шароити мувофиқи таърихӣ халқамон арзи вучуд кардаанд, корбурд мешавад. Яклухтмаъноии идиомаҳо аксар вақт дар қолаби тавсифҳои доимӣ ифода ёфта, рехта шуда мوندанд. Идиома **гӯё аломат** ва сифати доимии ин ва ё он ашё аст.

Дар шакли ифодаи идиоматикӣ мундариҷаи умумиятдодашуда ва ҷамъбасткунандае зоҳир шудааст. Ифодаҳои **хуртаи калункор** (киноя аз писари ҷаққон), **хари ланг** (муттаҳам), **мълоӣ ноида** (муллои хассис, ҳаққимардумхӯр), **нофи зъмин** (қадпаст, пакана), **ранги хънък доштан** (киноя аз одами зиштрӯ), **туйи руба** (борони саҳти кӯтоҳмуддат) аз қабилӣ тавсифҳои доимии идиоматикӣанд).

Соҳти идиомаҳо низ доимист ва ба маъноӣ яклухти онҳо саҳт вобастагӣ дорад. Ҳар қадар маъноӣ яклухти идиома равшан ифода ёфта бошад, соҳти идиомаҳо низ ҳамон қадар устувор, алоқаҳои граммматикию мантиқии байни ҷузъҳои он ҳамон андоза хира ва нонамоён шуда мемонад. Танҳо он воҳидҳои луғавие иборати фразеологӣ ноида мешаванд, дар забону муоширати мардум ғайрӣ буда, он ҷо сайқал ёфтаву суфта шуда, ҳамчун маводи устувору тағйирнаёбанда дар муносибатҳои гуногуни ҷомеа корбаст мешавад: **калла ҷумбондан//сар ҷунбондан** (розӣ шудан), **кавши касеро пеш бундан** (аз кор пеш кардан), **Къндъксина задан// ҷунбондан** (худситой намудан, лоф задан), **гънък шидан** (ба ҳалокат расидан, мурдан), **фъка чъхт гърфтан** (мағруру ҳавобаланд будан), **калапо шидан** (қаҳр кардан, ситеза намудан), **соз гърфтан** (ба якдигар унс гирифттан, ошиқ шудан),

сийай лагат кадан (хоби дахшатнок дидан), **мурдан-ъ зънда шидан** (аз шарму ҳаё чи кор карданро надонистан, дар ҳолати ногувор мондан), **гарда(н) надодан**, (итоат накардан, тан надодан, касеро гӯш накардан), **хъдира хурдан** (оҳу нола кардан, аз ҳад зиёд гирия кардан), **ба дил задан** (аз касе аз чизе безор шудан), **дил ов шидан** (мафтун шидан, ошиқ шудан), **дъл хун кадан** (ғам хӯрдан, пазмон шудан) ва монанди инҳо.

Инчунин даҳҳо таъбирҳои дигар маҳз бо усули маҷозонидан ба ифодаҳои рехта табдил ёфтанд. Образи дар заминаи ифодаи идиоматикӣ хобидагӣ воқеист. Аз ин ҷост, ки алоқамандии маъноӣ яқлухти идиома бо образи дар асоси он хобида бисёр вақт нигоҳ дошта мешавад. Ин ибораҳо баъзан дар шакли феъли ҳол омада (**ба ҷон омада, дил бой дода, дилсӯзӣ карда**) маънии таъбирро таъсирбахш мегардонанд ва бо ниятҳои нишон додани ҳолатҳои рӯҳӣ, кӯтоҳу муъҷазбаёнӣ мавриди истифода қарор мегиранд Масалан, идиомаи **“гавҳари тар”**, ки ба маъноӣ ашк дар лаҳҷаҳои мазкур қорбаст мешавад, дар асоси шабоҳати марвориди тозаӣ аз зери баҳр гирифташуда, ки бо оби дида монандӣ дорад, ба вучуд омадааст. Ҳамин тавр, семантикаи идиомаҳои **“гурги борондида”** (доно, ботаҷриба), **“дарди дъл”** (ҳасрат, андеша), **“кавши касеро пеш гузоштан”** (пеш кардан) ва ифодаҳои дигари овардашуда ҳам дар асоси маҷоз ташаккул ёфтаанд. Идиомаҳои **“пӯстинро чапа пӯшидан”**, (ба қаҳру ғазаб омадан) **“дъли касе хънък шидан”** (руҳафтода шудан, ноумед шудан), **“гъл-гъл шъкуфтан”** (аз ҳад зиёд хурсанд шудан) **“дъл сӯхтан”** (ба ҳоли касе раҳм кардан), **“гапа гърезундан”** (лаҷоми суҳбатро ба тарафи дигар гардондан), **дъл-а даф задан** (хурсанд шудан, шодӣ кардан) низ дар лаҳҷаи мазкур вобаста ба мавқеъ ва салоҳиди соҳибони лаҳҷа мавриди истифода қарор гирифтаанд:

Дъо мекънем, ки ҳеҷ маҳал(ҳаргиз) **дъсти кама набинӣ**, дойим бари ру-т сърх боша(К). Боз мегум, ки **лаҷуми бача-т-а бъкаш**, агане(вагарна) пъшаймун меша-йъ дига ҳеҷ ов сар-та намеша(Т). **Толе-т бъландӣ кад**, ки дар Масква одамой шънос ёфтӣ (Ш). Да(р) и дъ сол **дълъ ҷигар-ъм рехт**

ай ра нигокънира (П).

Ифодаҳои идиоматикии дар заминаи образҳои гуногун ба вучудомада бо обуранги такрорнашавандаи худ вохидҳои фардии забонро ташкил медиҳанд. Аксар ин ё он ифодаи идиоматикӣ бо нақле ва ё ривояте, бо ҳодисаи таърихӣ ва ё афсонавӣ алоқаманд аст. Масалан, соҳибони лаҳҷа дар мавриди як навъ будани ҳолу аҳвол ва саломатӣ ифодаи **“аз хок берун гаштан”**-ро ба қор мебаранд, ки бо мафҳумҳои **“мурдан-ъ зънда шидан”** алоқамандӣ дорад. Ё ин ки ифодаи маълуми **“дъм-аш дар хърчин”**, **“сърхъ сьфед шидан”** бо латифаи машҳури халқии тоҷикӣ алоқаманд аст.

Маълум аст, ки ифодаҳои идиоматикии пуробурангу пурчилоӣ фақат ба тоҷикон хос ба забонҳои дигар айнан тарҷума намешаванд. Дар мавриди тарҷумаи чунин ифодаҳо мутарҷим бояд ифодаҳои ҳамвазну ҳаммаъноӣ онҳоро дар забонҳои тарҷумашаванда пайдо кунад, дар акси ҳол матни тарҷумашаванда ба забони дигар нодуруст ва хато баргардонида мешавад.

2.2. Вохидҳои фразеологӣ ғайриидеоматикӣ

Ба гурӯҳи вохидҳои фразеологӣ ғайриидеоматикӣ чунин фразеологизмҳои марбутанд, ки онҳо бо хусусиятҳои алоҳидаи худ аз дигар намуди таркибҳои фразеологӣ тафовут доранд. Онҳо монанди идеомаҳо аз нигоҳи сохт ва таркиб устувору тағйирнопазир буда, маъноӣ яклухти онҳо ба маъноӣ ҷузъҳои таркиби он умумияти маъноӣ дорад. Мо ба маъноӣ ин гуна вохидҳои фразеологӣ бевосита не, балки ба воситаи маъноӣ маҷозии онҳо сарфаҳм мекунем. Ба таври маҷозӣ ва образнок ифода қардани мақсад яке аз хусусиятҳои барҷастаи ибораҳои фразеологӣ ғайриидеоматикӣ маҳсуб мешавад. Перомунӣ вохидҳои фразеологӣ ғайриидеоматикӣ забоншинос Ҳ. Маҷидов чунин андеша дорад: **“Ифодаҳои устуворе, ки маъноӣ яклухти онҳо дар асоси маъноҳои луғавӣ қалимаҳои таркибиашон ба вучуд меоянд, фразеологизмҳои ғайриидеоматикӣро ташкил медиҳанд”** [86, 35].

Онҳо маъноӣ худро на дар алоҳидагӣ, балки бештар дар ҷараёни нутқ ошкор сохта, мисли рехтаҳои фразеологӣ ба ҳиссаҳои маънодор ҷудо намешаванд ва семантикаи бутун доранд, вале бар хилофи рехтаҳои фразеологӣ маъноӣ яқлухти онҳо ба мазмуни ҷузъҳои таркибашон алоқаманд мешаванд. Умумияти дигари онҳо бо рехтаҳои фразеологӣ ин аст, ки дар синтаксис ба вазифаи як аъзои ҷумла меоянд ва дар аксар мавридҳо онҳоро бо як калима иваз кардан мумкин аст. Воҳидҳои фразеологӣ ғайриидеоматикӣ мисли унсурҳои луғавӣ ҳамчун маводи тайёр дар забони соҳибони лаҳҷа истеъмол шуда, ҳарчанд ба қисмати маъноӣ ҷудо нашавад ҳам, аммо дар онҳо низ маҷозу ташбеҳ, обуранги сухан, баҳодихӣ, образнокӣ ва монанди онҳо бараъло мушоҳида карда мешавад. Рехтаҳои фразеологӣ ғайриидеоматикӣ **мъшт-ъ лағат хурдан** (шалок хурдан), **қоқ шидани халқ** (ташна мондан), **қур гъръфтани сѣхбат** (авҷ гъръфтани сѣхбати гуворо ва хотирмон), **рахти сафар бастан** (ба сафар омодагӣ гирифтани; мурдан, фавтидан), **ба даҳан ов гъръфтан** (хомӯш будан) **беаҷал мурдан** (ногаҳон вафот кардан), **куч бастан** (аз як ҷо ба ҷойи дигар рафтан), **пусту астоғун шидан** (ба маънии хароб, лоғар), **сарличу пойлич** (киноя аз кӯдакони нимурёни либосҳояшон даридаву чиркин), **рѣпък задан** (як лаҳзаи кӯтоҳмуддат), **ручу қадан** (қасеро ба гап андармон кардан), **ру ба адир шудан** (оворагард шудан, сар-сарӣ гаштан), **ба руйи қасе омадан** (қасеро таънаю маломат намудан), **ресмун шидан** (харобу лоғар шудан), **руз дидан** (осудаҳолона зиндагӣ кардан), **рузъ ружгор набундан** (камбағал шудан, хонахароб гаштан), **рушод гап задан** (ҳақиқати ҳолро гуфтан), **олаи сағҷакъш** (сахарию барвақт, бомдод), **рухсат кардан** (гусел намудан), **савдои шудан** (ба бемории асаб гирифтани шудан), **сармо бурдан** (хунукӣ таъсир кардан) ва монанди инҳо ба ҳамин гурӯҳ дохил мешаванд. Маъноӣ яқлухти ин қабил фразеологизмҳо ба ҷамъи маъноҳои ҷузъҳои таркиби онҳо баробар меояд. Масалан, маъноӣ яқлухти ифодаҳои устувори “тани сихат”, “қабат ба қабат” ва монанди инҳо аз маҷмӯи маъноҳои ҷузъҳои таркибиашон ба вуҷуд омадаанд.

Калимаҳои таркиби онҳо “ниҳоят”, “дарача”, “тан”, “сихат”, “қабат” ба хамин маъноҳои худ берун аз доираи ифодаҳои устувори овардашуда ҳам истеъмол шуда метавонанд.

Ба ақидаи забоншиноси рус С, И. Ожегов чунин фразеологизмҳои ин ё он давраи замони будани онҳо: “Доираи чунин ифодаҳои устувор аз як давраи замони то даври дигар тағйир ёфта меистад, чунки устувории онҳо натиҷаи таҷрибаи ҷамъияту забон аст, ки дар замони ҳозира, ё ягон давраи дигари таърихӣ ба вуҷуд омадааст.” [113,86].

Бо вуҷуди он ки аксарияти ифодаҳои устувори ғайриидиоматикӣ ифодакунандаи ягонаи мафҳумҳои мебошанд ва бо калимаҳои ҷудогона муродиф надоранд, мумкин аст, ки дар натиҷаи равандҳои пайдарҳами фразеологизатсия, ки қисми зиёди онҳо аз сар мегузаронанд, маънои яқлухтасон боз ҳам инкишоф ёфта, ба синонимҳои луғавӣ соҳиб шаванд. Устувории сохти фразеологизмҳои ғайриидиоматикӣ аз хусусиятҳои муҳими онҳо ба шумор меравад. Ин хусусият дар доимӣ будани ҷузъҳои таркибӣ, ивазнашавандагӣ ва тағйирнаёбандагии ҷои он ҷузъҳо зоҳир мешавад.

Шояд ба сабаби аз бисёр ҷиҳатҳои муҳими фразеологӣ маҳрум будан бошад, ки ҷиҳати устуворӣ дар ин навъи воҳидҳои фразеологӣ ниҳоят равшан зоҳир мегардад. Масалан, ифодаҳои “як қад паридан”, “ба гӯш расидан”, “раҳ гаштан”, “намунаи ибрат”, “малоли хотир”, тамоман тағйир намеёбанд. Ба тариқи дигар, ифодаи “як қад паридан”-ро бо шаклҳои “ду қад паридан”, “як қомат паридан” ва ё дар ягон шакли дигари ба инҳо монанд тағйир додан мумкин нест.

Муносибати грамматикӣ байни ҷузъҳо дар воҳидҳои фразеологӣ ғайриидеоматикӣ возеҳу равшан ба назар мерасад. Калимаҳои таркиби он чун дар ибораҳои наҳвӣ аз рӯи қоидаҳои грамматикӣ имрӯза ба ҳам алоқаманд шудаанд. Ин хусусият қаробати онҳоро ба ибораҳои озоди синтаксисӣ нишон дода, дар заминаи ибораҳои наҳвӣ ба қолаби устувор табдил ёфтанишонро таъкид мекунад, аммо муносибатҳои

зиндаи нахвии байни ҷузъҳои фразеологизмҳо ҳатто дар ифодаҳои фразеологии ғайриидиоматикӣ ҳам зери таъсири маъноӣ яқлухти тамоми фразеологизм ҳолати барҳамхӯрӣ, фаромӯшир офаро мегиранд. Ин ҷиҳатро, махсусан, дар мавриди ҷудо кардани калимаҳои таркиби воҳиди фразеологӣ аз ҷиҳати мантиқ ба исмиҳои кул ва ҷузъ мушоҳида кардан мумкин аст. Ҳиссаҳои таркиби фразеологизмҳои ғайриидиоматикӣ бо вучуди ба ибораҳои синтаксисӣ хеле наздик буданашон ба исмиҳои кул ва ҷузъ ҷудо намешаванд. Масалан, дар ибораҳои “хърси қачпо” (киноя аз одами фарбех), “дарди сар” (ҳар чизи зиёдатии зараровар) ҳиссаи дуюмро (қачпо, сар)-ро ҳамчун қисми таркибии ҳиссаи аввал (хърс, дард) доништан дуруст нест, чунки устувории сохт ва ифодаи маъноӣ яқлухт ифодаҳои фразеологии ғайриидиоматикӣро ҳам ба масолеҳи тайёри забон, ба воҳидҳои таркибии он табдил медиҳанд. Гуянда ё соҳибони лаҳҷа чунин воҳидҳои фразеологӣро ҳам худ насохта, дар шакли тайёр аз захираи фразеологии забони умумихалқӣ тоҷик гирифта ба қор мебаранд.

Доираи истеъмоли воҳидҳои фразеологии ғайриидиоматикӣ ҳамчун ифодаҳои устувор васеъ буда, аз як давр то даври дигар ба тағйироти ҷиддӣ дучор мешаванд, чунки устувории таъбирҳои мазкур натиҷаи таҷрибаи ҷаҳонироли нутқи соҳибони забон аст, ки дар айни замон ё ягон давраи дигари ҷомеа ба вучуд омадааст. Бо мурури вақт як қисми чунин ифодаҳои устувор аз байн мераванд, ба ҷои онҳо ифодаҳои нави устувор пайдо мешаванд. Қобили қайд аст, ки ин гурӯҳи фразеологизмҳо хеле ба осонӣ тарҷума мешаванд. Дар забони тоҷикӣ қисмати бузурги воҳидҳои фразеологии ғайриидиоматикӣ бо усули тарҷума аз забонҳои дигар пайдо шудаанд.

2.3 Вобастаҳои фразеологӣ

Дар байни воҳидҳои фразеологии лаҳҷаҳои номбурда таъбирҳои воҷеҳӣ, ки ҷузъҳои таркиби он бо ҳам вобаста мешаванд, ё бо ҳам иртибот доранд. Таркиби вобастаҳои фразеологӣ аз ҷузъҳои иборатанд, ки

ба таври озод ва ҳам дар иртибот ба унсурҳои дигари воҳидҳои фразеологӣ истифода мешаванд. Ин навъи вожаҳо бо калимаи дигар вобаста шуда, бо ҳамдигар алоқаманд мешавад. Ба ибораи дигар, муайянкунанда бо муайяншаванда вобаста шуда, алоқаманд мешаванд. Дар бораи вобастаҳои фразеологӣ забоншинос Р. Саидов чунин андеша дорад: "Хусусияти ифоданокии вобастаҳои фразеологӣ танҳо дар ҳамин аст, ки ҳар як ҷузъи онҳо баробари ба якдигархислати муродифӣ доштан маънои якдигарро қувват медиҳанд, таъкид менамоянд ва танҳо объекти тасвириро ҷозибанок мегардонанд". [155,56] Дар ин ҳолат, ҷузъи тобеъ ҳатман аз маънои аслиаш дур рафта, ифодагари маънои маҷозӣ мешавад. Масалан, ибораи фразеологии **дъсти холӣ** (бе дастовез) аз ду калима иборат аст. Дар ин ибора вожаи «**дъст**» озод буда метавонад бо вожаҳои дигар низ мавриди истифода қарор бигирад, яъне вай бо маънои аслиаш омадааст. Чунончи дасти чап, дасти рост, дасти норас, дасти кутӯҳ ва ғайра. Калимаи **холӣ** бошад, маънои маҷозӣ гирифта, ибораи мазкурро ба ибораи фразеологӣ табдил дода, бо калимаи **дъст (даст)** вобаста шуда омадааст ва ҳамеша бо калимаи номбурда якҷоя кор фармуда мешавад: **Мъ ай у яғум (ягон) чъз надид-ъм, дойим ба хуна-ра дъсти холӣ мевмад. (Т.)**

Назари забоншиноси маъруф Р. Ғаффоров оид ба вобастаҳои фразеологӣ чунин аст: «Ибораҳои фразеологии гурӯҳи сеюм- вобастаҳои фразеологӣ-(Н. Г) аз ду гурӯҳи боло фарқ мекунад. Маънои маҷозии ин ибораҳо монанди фразеологизмҳои рехта ва маҷозӣ на ба маънои маҷозии ҳамаи калимаҳои таркиби онҳо, балки асосан ба маънои маҷозии яке аз калимаҳои алоқаманд мебошад. Аз ин ҷиҳат калимаҳои таркиби ибораҳои фразеологии ин гурӯҳ ду хел мешавад: озод ва вобаста» [51,72]. Баъд забоншинос барои тақвият бахшидани фикраш ибораи фразеологии **устои гулдастро** мисол меоварад. Дар ин ҷо «**усто**» вожаи озод буда, ба маънои муқаррарии худ омадааст. Вай метавонад бо чандин калимаҳои дигар алоқаманд шавад, аммо вожаи «**гулдаст**» аз чунин хусусият маҳрум аст. Вай

ба ғайр аз «усто» боз метавонад ба як ё ду калимаи дигар вобаста шаванду халос. Ибораҳои **гапи овдор**, **рузи сахт** низ ба ҳамин гурӯҳ мансубанд.

Инчунин ба ин гурӯҳ воҳидҳои фразеологие шомил мешаванд, ки аз ду ва ё зиёда ҷузъҳо ташкил ёфтанд ва калимаҳои таркиби он аз маънои аслии худ дур рафта, маъноҳои нав қабул менамоянд. Маъноҳои нави онҳо таъсирбахшу нишонрас буда, соҳибони лаҳҷа онҳоро дар нутқи худ бо ниятҳои гуногуни услубӣ истеъмоли менамоянд:

Дар воҳидҳои фразеологие «**ҷўҷаи парӣ**» (ишора ба духтари хеле зебо) ва **бачаи бепаиқадам** (бепарор) низ бо калимаҳо вобаста шуда, воҳидҳои фразеологӣ сохтанд. Калимаҳои **ҷўҷа** ва **бача** озоданд, метавонанд ба худ муайянкунанда қабул намуда, таркиби дигар ибораҳо биёянд: **ҷўҷаи хурд**, **ҷўҷаи баҳорӣ**, **ҷўҷаи тирамоҳӣ**, ё **бачаи беодоб**, **бачаи боақл** ва ғайра. Вале дар ин сурат ибораҳои дар боло овардашуда иборати фразеологӣ набуда, ибораҳои озоди нахвӣ маҳсуб мешаванд. Мисли ҳамин ибораҳои зерин дар асоси гуфтаҳои боло бо ҳам иртибот гирифта дар қатори вобастаҳои фразеологӣ шомил шуданд: **димоғи чоқ** (шоду хуррам), **димоғи сухтагӣ** (ранҷидан, хафа шудан), **нони меҳнатӣ**, (ишора ба лукмае, ки бо меҳнати ҳалол ба даст омадааст), **дъсти рост** (ёрдамчӣ), **гапи овдор** (сухани таъсирбахш), **рузи сийа** (мусибат), **рўзи сахт** (муродифи «рузи сийа»), **пири кор** (шахси баобрў, арҷманд, хирадманд), **гапи ката** (сухани муболиғаомез), **дъхтари очаш мачак накадагӣ** (духтари шавҳар накарда; бокира), **наҳъти пеши қошъқ** (киноя ба шахсе, ки ба ҳар кор худро шарик мегардонад), **сари бесоҳиб** (одами аҳлу ақрабо надошта), **гови бешохбанд** (одами беақл, ҳарҷогард), **ҷъшми сер** (одами шикастанафс). **гарди алов** (киноя аз кўдаки харобу ҷисман хурд), **ҳавои дан** (дахан) (киноя аз одами мағрур, худро таъриф мекардагӣ), **хамирмуни търъшшидагӣ** (шахсеро далолат мекунад, ки доим бекору дар хона хоб аст), **қадами мўборак** (ба дунё омадани фарзанд), **шери нар** (нотарсу ҷасур, олиҳиммату саховатманд), **одами аз кўҷаи одамгарӣ нагузаштагӣ** (одами беақл,

бехирад), девори намкаш (киноя аз одами хама чизро ба худ қабул мекардагӣ) одами хушёрчоп (каси зираку доно), лавзи алолӣ (аҳде, ки бе ягон тамаъ баста мешавад) ва ҳоказо. Дар ибораҳои боло ҷузъи тобеи онҳо бо калимаҳои озод вобаста шуда, дар вожаҳои дигар истеъмоли намешаванд ва дар шакли маводи тайёр мавҷуданд. Маҳз барои ҳамин, дар ин навъи воҳиди фразеологӣ аз образнокӣ дида, бештар вобастаҳои калимаҳои ҷудогона ба назар гирифта мешавад. Воҳидҳои фразеологие, ки аз исму сифат ташаккул ёфтанд, барои образноку пуробуранг ифода намудани фикр бештар имтиёз дошта, дар соҳаҳои мухталифи зиндагӣ истеъмоли карда мешавад. Хусусияти дигари ин навъи фразеологизмҳо дар он аст, ки онҳо сабабу мақсад ва тарзи воқеъ шудани амалу ҳолатҳои гуногунро нишон медиҳад: И мардак барой, ки дълсиёи қадан и гапора бофта бървард (ш К) . Гӯянда баробари дар аснои муошират истеъмоли чунин воҳидҳои фразеологӣ на танҳо бадеияти суҳанро пуркуват намудааст, балки сабаби воқеъ гардидани амалу ҳолатро низ нишон додааст.

Ҳамин тариқ, хусусияти барҷастаи ин навъи воҳиди фразеологӣ дар он зоҳир мешавад, ки калимаҳои вобасташуда бо калимаҳои дигар пайваст шуда наметавонанд. Хусусияти бо калима ба таври доимӣ алоқаманд будан ва ба онҳо ҳамеша бо ҳам омадан имконият медиҳад, ки ибораҳои устувор арзи вучуд намоянд.

Вобастаҳои фразеологӣ дар лаҳҷаҳои ҷанубии забони тоҷикӣ, аз ҷумла лаҳҷаҳои минтақаи Кӯлоб ба таври васеъ ва фаровон истеъмоли шуда, забони онҳоро таъсирноку пуробуранг мегардонанд.

2.4.Ифодаҳои фразеологӣ (фраземаҳо)

Ифодаҳои фразеологӣ низ устувору тағйирнаёбанда буда, ҷузъҳои дохилии онҳо маъноии луғавии худро дар аксар мавридҳо нигоҳ медоранд ва мазмуни умумии он ба маъноии вожаҳои таркиби ибора то андозае алоқамандӣ доранд. Аз ин ҷиҳат онҳо ба ибораҳои озоди синтаксисӣ монандӣ доранд, танҳо тафовути онҳо аз ибораҳои грамматикӣ дар он аст, ки

ибораҳои озод дар раванди нутқ пайдо мешаванд, вале ифодаҳои фразеологӣ ҳамчун маводи тайёр дар ғўйиши мардум мавҷуд буда, дар нутқ мавриди истифода қарор мегиранд. Онҳо аз нигоҳи муассирӣ, обуранги сухан, образнокӣ нисбат ба дигар навъи фразеологизмҳо то дараҷае маҳрум буда, танҳо аз ҷиҳати сохтор устувору тағйирнаёбандаанд. Ифодаҳои фразеологиро “фразема” низ меноманд. Истилоҳи фразема (аз калимаҳои юнонии “phrasis” ва “ema” гирифта шуда, маънои “phrasis”-ифода ва “ema”-(воҳиди таркибии забон)-ро мефаҳмонанд номидаанд.[86.102]

Чи хеле ки қайд кардем, фраземаҳо монанди идиомаҳо мундариҷаи яклухт ва сохту таркиби доимӣ дошта, пуробуранг ва образнок мешаванд. Лекин дар ташаккули маънои яклухт ва сохтори онҳо як дигаргунӣ дида мешавад, ки танҳо ба ҳамин гурӯҳ хос мебошад. Оид ба фраземаҳо низ муҳаққиқи соҳаи фразеология Ҳ. Маҷидов чунин менависад: “Фраземаҳо аз гурӯҳҳои дигари семантикӣ маҳз бо тарзи махсуси ташаккули маънои яклухти худ фарқ меkunанд. Агар маънои бутуни ифодаҳои идиоматикӣ дар натиҷаи тағйирёбии куллии маънои ҳамаи ҷузъҳои таркибӣ ба вуҷуд ояд, пас мундариҷаи яклухти фразема дар заминаи маҳдудшавӣ, дигар шудан, тағйирёбӣ, вобаста шуда мондани маъно ва ё доираи истеъмоли як ё якчанд ҷузъи таркибӣ сурат меёбад”[86,32]. Чунончи, дар ифодаҳои **қоқу вок, дуғу пуписа, тълфи бегна, нону намак, кайфу сафо, айшъ ишрат, сикавъ сурат, сиръ савдо, ҳақорати овдор, доду фиғон , фарйоду фаза, фигуръ хаёл, фигуръ зикр , чъшми чор, чунъ қигар, хок шудан, каллаи холӣ, теғи нигах ва ҳоказо.** Дар ин ҷо калимаҳои “вок”, “дуғ”, “бегна”, “намак”, “сафо”, “ишрат”, “сикка”, “қибла” “савдо”, “фиғон” ва ғайраҳо аз ҷиҳати маъно ва ё истеъмол маҳдуд мебошанд, Онҳо ба ҷузъи асосии ибора дар иртибот қарор гирифта, маънои асосӣ ва умумии таъбирро таъкид менамояд, ки барои таъсирбахш ва ба ҳадаф расидани мазмуни ибора мусоидат менамояд. Фраземаҳои **дъл реш кардан, дъсть по хурдан, кори пъхта, дъл сӯхтан, гапа гърезундан, сухтанъ пъхтан** ва ғайра дар

лахзаҳои гуногун истифода шуда, барои таҷассум ва тасвири лаҳза ва ҳолатҳои гуногуни ҳаёти воқеӣ заминасозӣ кардаанд. Чунончи, калимаи “сѣбх”(субх) ба маънои сахарии барвақт, сафед шудани рӯз танҳо бо калимаҳои “содик”, “босафо” алоқаманд шуда, ифодаҳои **сѣбхи содик**, **сѣбхи босафо** -ро ба вучуд меоварад. Калимаи “сѣбх” назар ба муродифи худ “сахаргоҳон” серистеъмол аст. Доираи истеъмоли он фақат бо мавридҳои зикршуда маҳдуд намегардад. Дар аксар мавридҳо маънои фразема дар заминаи як ё ду ҷузъи таркиби он ташаккул меёбад. Ҷузъҳои дигар ҳамчун унсури партофтани чунин воҳидҳои мебошанд, ки ба ташаккули маънои фразема дар зохир бевосита иштирок надоранд, вале дар мавриди фурӯгузор шудани онҳо хусусияти фразеологӣ тамоми ифода аз байн меравад. Чунончи, фраземаҳои **лоқу пар**, (сару либос), **қоқу воқ** (хушкӯ холӣ), **ҷышми касеро тарсундан** (касера тарсондан), **ақла шънохтан** (авҷи камолот), **мышт фурувардан** (фурувардан, яъне задан), **афтъ андом**, (рӯй, намуди зохирӣ), **хъд ба хъд** (шахсан), **дорую дармон** .(маводе, ки ба воситаи он одамон, ё ҳайвон табобат карда мешавад), **ангушти шаҳодат** (шоҳид), **ба камол расидан** .(ба балоғат расидан), **ҷун қовундан** (қоҳондан) (заҳмат кашидан), **ҷашм духтан** (нигоҳ кардан) аз ҳамин қабиланд. Ҳарчанд семантикаи чунин воҳидҳои фразеологиро яке аз ҷузъҳои таркиби онҳо ифода карда тавонад ҳам, бо вучуди он дар ташаккули мазмуни умумии тамоми фразема ҳамаи ҷузъҳо иштирок мекунанд. Ба ибораи дигар, мавриди истеъмол ва маънои “**лоқъ пар**” дигар асту калимаи “**лоқ**”(либос) дигар, ё ки “**хату савод**” дигар асту “**савод**” дигар ва ғайра. Аксар ҷузъи маҳдуди таркиби фразема маҷозонида шудааст. Дар ифодаҳои **қамчин задан**, **зарба шинонидан**, **мушт шинонидан**, **гапи пухта**, **қори пухта**, **фикри пухта** калимаҳои **шинонидан** ва **пухтан** маъноҳои маҷозиро ифода мекунанд. Маънои маҷозӣ фақат дар таркиби чунин ифодаҳо дучоршавандаи калимаҳо натиҷаи раванди дуру дарози фразеологизатсия мебошад. Бисёр вақт доираи истеъмоли чунин

калимаҳо маҳдуд буда, бо маънои маҷозии худ танҳо дар таркиби фраземаҳо ба кор мераванд. Масалан, калимаҳои “гулдаст” (моҳир), “гап” (раъй), “хурдан” (гуфтан), “кушодан” (сар додан) бо яке аз маъноҳои маҷозии худ фақат дар таркиби фраземаҳои “устои гулдаст”, “гапи касеро гардондан”, “қасам хӯрдан”, “оташ кушодан” омада метавонанд. Маъноҳои калимаҳои зикршуда берун аз доираи фраземаҳо маълум нестанд. Ибораи **дъл сухтан** (ба маънои дилсӯзӣ, аз рӯи меҳрубонию шафқат ба касе кӯмак расонидан) истифода шудааст, ки дар алоҳидагии ҷузъҳо маънои худро гум мекунанд. Дар ин ҷо ҳам рехтагӣ ва устувории таркибҳо ба назар мерасад, ки агар ҷузъҳо дар алоҳидагӣ мавриди баррасӣ қарор дода шаванд, ҳеҷ гоҳ маънои мавриди назари дар ҷумлаи боло бударо намедиханд, балки ҳар кадом дар алоҳидагӣ ба сари худ маъно мегиранд ва мустақил мешаванд. Фраземаҳои **сърхъ сьфед шудан** (ба маънои шарм кардани духтар, сурх шудани гунаҳои духтар), **дасть по гум кардан** (саросема шудан, худро гум кардан), **даҳана бастан** (хомӯш кардани мардум, яъне кори ғайриимконро ба иҷро расонидан), **гап кадан** (чизи одиеро ҳама ҷо гуфтан, касеро ғайбат кардан) ва ғайра.

Фраземаҳое, ки яке аз ҷузъҳои таркибиашон маънои маҷозӣ касб менамоянд, бо обуранги хоси худ бештар ба идиомаҳо қаробат доранд. Онҳо ҳам монанди идиомаҳо дар услуби баланди бадеӣ истеъмоли меёбанд. Чунончи, “гавҳари чашм” ба маънои яке аз қисмҳои дохилии чашм фразема аст, аммо ифодаи “чун гавҳараки чашм” (ба маънои хеле азиз) идиома мешавад, чунки дар ин маврид ҳамаи ҷузъҳои он маънои маҷозиро ифода мекунанд.

Таснифи воҳидҳои фразеологӣ аз рӯи сохт

Воҳидҳои фразеологӣ ҳамчун таъбирҳои маъмулу забонзада дар бобати инкишофи забони умумихалқӣ, ба вучуд овардани калимаю ибораҳо ва таъбироти нав, ба ин васила бою пуробуранг гардидани таркиби луғавӣ ва сохти грамматикӣ забони адабии ҳозираи тоҷик

мавқеи муҳим доранд. «Воҳидҳои фразеологӣ аз ҷиҳати сохт ва тарзи истеъмол аз якдигар тафовут дошта, ҳар кадом дар забони мардум ба таври ҳархела сайқал ёфтаву маъноҳои луғавии худро сушт намуда, маъноҳои дигар гирифта, ба тағйироти маъноиву сохторӣ дучор шудаанд» [156,14-17].

Мувофиқи қоидаву қонунҳои дохилии рушди забон тағйир ёфтани фразеологизмҳо, иваз шудани ҷузъҳои онҳо яке аз воситаҳои инкишоф ёфтани шакл ва мазмуни воҳидҳои фразеологӣ ба шумор меравад. Ин сабаби дар забон ба вучуд омадани ибораҳои нав ва аз ҷиҳати сохт ва мазмун пурра ва мукамал мегардад. Ба ин маънӣ академик В.В. Виноградов менависад, ки ба таври эҷодӣ истифода бурдани забон аз тағйир додан ва аз нав ба гурӯҳҳо ҷудо намудани алоқаи фразеологии калимаҳо, ба вучуд омадани ҷузъҳои нави истеъмоли онҳо аст [35, 140-142]. Воҳидҳои фразеологӣ дар лаҳҷаҳои ноҳияҳои Кӯлоб аз ҷиҳати сохташон ба гурӯҳҳои зерин ҷудо мешаванд: **а) таркибҳои фразеологӣ, б) ибораҳои фразеологӣ, в) ҷумлаҳои фразеологӣ.**

3.1.Таркибҳои фразеологӣ

Таркибҳои фразеологӣ аз ифодаҳои рехтаву устувори забон буда, ба мисли гурӯҳҳои дигари воҳидҳои фразеологӣ маъноӣ яклухту тағйирнопазирро ифода мекунанд. Таркибҳои фразеологӣ ҷузъҳои асосии асосии тобеъкунанда надоранд. Онҳо дар натиҷаи бо ҳам пайвастанавии ду калима-яке мустақилмаъноӣ дигаре ёридиҳанда ташкил меёбанд. Забоншиноси маъруф, профессор Ҳ. Маҷидов оид ба таркибҳои фразеологӣ дар таҳқиқоти худ- “Фразеологическая система современного таджикского языка”(Системаи фразеологии забони адабии муосири тоҷик) маълумотҳои муфид пешкаш намудааст[85-406].

Ҷузъҳои таркибҳои фразеологӣ бо калимаю ибора алоқаманд шуда, баъзе аломатҳои морфологӣ қабул менамоянд. Масалан, ҷузъи аввали баъзе таркибҳои фразеологӣ бандакҳои соҳибӣ қабул менамоянд: ҷонак-ъм дар ҷун-ът, сар-ъм-дъл-ъм шидан (ҳомила шудан). Ҳар кадом ҷузъи

такрор бо пешояндҳои асли бо ҷузъҳои такрор муносибати устувор дорад. Чунин таркибҳо дар натиҷаи маъно ва мазмунҳои маҷозӣ ва киноявӣ гирифтани вожаҳо аз ибораҳои озоди синтаксисӣ ба вуҷуд меоянд. Ҳар қадар ки калимаҳои таркиби чунин ибораҳо зиёд маъноҳои маҷозӣ бигиранд, ҳамон қадар сафи воҳидҳои фразеологӣ пурра мегарданд. Он гоҳ маънои ибораҳо сифатан тағйир ёфта, муҳтавои онҳо яқлухт аз мазмуни ҷузъҳо берун меояд. Чунончи: ифодаҳои рехтаи “**лок-ъ пар**”-(либос), “**дънг-ъ дав**”(сарсону саргардонӣ), “**лав-ъ лаҷа**”-(гуфтор), “**шав-ъ рӯз**”(доимо, ҳаррӯз), “**имруз-ъ пьга**”-(ба наздикӣ), “**дар ба дар** (оворагардӣ), **лав-ъ линҷ** (эрод гирифтани), **кор-ъ бор** (фаъолият), **гъл-ъ бълбъл** (ошиқон), **маст-ъ аласт** (ишора ба марде, ки аз таъсири арақ дар ҳолати ногувор қарор дорад ва хандахариши одамон гаштааст) **лав ба лав** (пур шудани зарф аз об), **хокъ нъмък**(нест шудани ягон чизи истеъмоли), **тезь тьнд** (моҷаро, хархаша), **ба ову тов** (фарбеҳ шудан), **хоку туроб** (ҳолати нестӣ), **гуру чув** (қабр) ва монанди инҳо, таркибҳои фразеологиро ташкил медиҳанд.

Бояд бигӯем, ки таркибҳои фразеологӣ пешоянддор: **лав ба лав, сар ба сар, сар то сар, дар ба дар, ру ба рӯ, дашт ба дашт** ва ғайра низ дар гӯйишҳои мардуми минтақаи Кӯлоб мақоми хосса доранд. Таркибҳои фразеологӣ гоҳо бо феълҳо алоқаманд шуда, барои ифодаи ягон амалу ҳолат хизмат мекунанд. Агар онҳо бо феъли дорои тобиши маҷозӣ биёяд, аз доираи таркибҳо фразеологӣ баромада, ба қатори ибораҳои фразеологӣ дохил мешавад. Дар натиҷа ибораҳои фразеологӣ феълӣ инкишоф ёфта, миқдори онҳо дар захираи умумии фразеологияи ибораҳои феълӣ дучанд зиёд мегардад. Хелҳои гуногуни таркибҳои фразеологӣ бо хусусиятҳои шаклию маъноии худ аз ҳам фарқ мекунанд. Аз ин рӯ, онҳо дар гӯйиши мазкур ду навъ ба назар мерасанд.

1.Ба гурӯҳи аввал он таркибҳои фразеологӣ дохил мешаванд, ки дар таркиби онҳо воситаҳои грамматикӣ аз қабилӣ пешоянду пасояндҳо мавқеъ надоранд. Ин намуди таркибҳои фразеологӣ дар тӯли солҳои дароз рехтаву

суфта шуда омаданд. Онҳо дар навбати худ ба гурӯҳҳои зерин ҷудо мешаванд:

1.1. Аввалан, таркибҳои аз назар мегузаронем, ки ҳар ду ҷузъашон аз воҳидҳои луғавии маънодор иборатанд.: **шишту хез** (одобу ахлоқ), **фикру хаёл** (андеша), **афту башара** (симои зоҳирӣ), **бусу канор** (ишқварзии ошиқон), **хору мол** (нигоҳубин кардан), **рагъ пай /рагъ пайванд** (тамоми аъзои бадани инсон), **сар-ъм дъл-ъм** (ҳомила), **вахт-ъ бевахт** (доим, ҳамеша), **гоҳу ногоҳ** (муродифи “вахтъ бевахт”), **хурд-ъ гъръфт** (муносибати неки ҳамсоғӣ), **гул-у гумроҳ** (нодон, камақл), **хун-ъ пуст** (муродифи “рагъ пай”) **хов-у хез** (муносибати маҳрамонои зану шавҳар), **сухтанъ пъхтан** (финоқ; дур аз Ватан, дур аз маъшуқа), **сърх-ъ сьфед** (дурӯғ гуфтан; шармсор шудан), **дъзд-ию гърғӣ** (хислати бад), **овораи дъ дънё** (киноя аз каси бе хонаю дар), **чамъ-у гир** (ғундоштани ҳосил), **хор-ъ хас** (дӯсту душман; худиву бегона), **афт-ъ ашткънӣ** (чангу чанқол) **гърд-ъ атроф** (дуру наздик), **гърд-ъ гуша** (гирду атроф), **дидав-ъ дуниста** (кардан ба иҷрои коре камар бастан), **зада -въ чъкида** (базур, бо машаққатҳои зиёде кореро ба анҷом расондан), **лав -ъ линҷ** (мағрур, ҳавобаланд), **ай дъл -ъ чун** (самимона, ай сидқи дил), **патък-ъ пайтова** (киноя аз каси хушомадгӯ, тамаллуқкор), **ов-ъ алов** (офат), **рост-ъ дърӯғ** (суханҳои подарҳаво), **бегап-ъ гъп** (муродифи бечуну чаро), **нун-ъ насиба** (тақдир, қисмат) ва ғайра.

Дар мисолҳои боло яке аз ҷузъҳои дигареро қувват мебахшад, ба ибораи дигар онҳо пурқувваткунандаи маъноӣ ҳамдигаранд ва дар як таркиб истеъмол мешаванд. Аксари чунин таъбирҳо, агар дар ифодаи маъноӣ манфӣ биёяд, нисбат ба фикри баёншуда тобиши маъноӣ хисси-муассирӣ қабул менамояд: **шаклу шамоил**, **афтъ башара**, **(рӯй) шикам пур қадан**, **ба таги бинӣ задан**, (хӯрдан) ва монанди инҳо.

Баъзан мардум таъбирҳоро барои возеҳу равшан ифода намудани симои зоҳирӣ ва ботинӣ ашхоси гуногун истифода бурда, сухани худро эътимодбахш месозанд. Дар лаҳҷаи маҳаллӣ воҳидҳои фразеологӣ дар

шароитҳои мухталифи зиндагии аҳли ҷомеа ба вуҷуд омаданд, ки бо мақсади образнок ва ҷозибанок гардондани забони худ мардум аз онҳо истифода мебаранд ва ба одамон ва воқеаву ҳодисаҳои атроф баҳои ҳаққонӣ медиҳанд. Онҳо ифодакунандаи хусусиятҳои умдатарини анъана ва урфу одати аъзои ҷомеа аз давраҳои пешин то ҳозир башумор мераванд. Чунин таркибҳо, ҳарчанд ки рехтаву тағйирнопазиранд, аз нигоҳи муносибати синтаксисӣ вазифаи як аъзои ҷумларо иҷро намуда, ҳамчун маводи тайёр дар нутқ мавриди истифода қарор дода мешаванд.

1.2. Қисмати дигари таркибҳои фразеологӣ ин гурӯҳ ҳам аз ду ҷузъ иборатанд. Аз ду-яке аз онҳо маъно дорад. Ҷузъи маънодор ҳиссаи дигарро ба худ тобеъ намуда, бо ин роҳ ҷузъе, ки маънои мустақил надорад, барои аниқ ва тавзеҳу ташреҳ намудани ҷузъи маънодор ва таъкиди маънои вожаи асосӣ хизмат мекунад: **сърх-ъ бьк** (саломат ва фарбеҳ), **ба ов-ъ тов** (муродифи “сърх-ъ бьк”), **бача-въ кача** (фарзандон: писару духтар), **сан-ъ ман** (ҷанҷол), **тит-у пит** (пароканда, парешон шудан), **циль пустак** (ҷиҳози хона) **кач-ъ ваҷ** (ишора ба ашъест, ки намуди зоҳириаш он қадар зебо нест), **латтав-ъ пата** (як қисмати ками матоъ, ки барои тоза намудани ашъҳои рӯзгор истифода бурда мешавад), **чьриғ-ъ вьриғ** (сарзаниш), **қолу мақол** (дар вақти муносиб), **созь боз** (дуруст намудани ягон ашъ), **мьрғ-ъ чьрғ** (ба ҳар тараф пароканда кардан), **фанд-ъ фьлук** (фиреб кардан, найрангбозӣ намудан), **съст-ъ фьльст** (одами ниҳоят танбалу нокора), **рьжд-ъ рам** (ба тартиб даровардани ашъҳои хона), **хьр-ъ пуч** (ҷангу ҷанҷол), **гел-ъ бел** (ҳақоратҳои гушношунид), **бач-у кач// бача-ву кача** (фарзандон) ва монанди инҳо.

Истеъмоли чунин таркибҳои фразеологӣ дар лаҳҷаҳои номбурда ва дар бобати нишонрасу таъсирбахш ифода намудани нутқи соҳибони лаҳҷа назаррасанд.

2. Сохтори ин гурӯҳи таркибҳои фразеологӣ нисбатан мураккабтар аст.. Дар сохта шудани онҳо нақши пешояндҳои асливу номӣ назаррас буда, аз ҷиҳати иштироки воҳидҳои луғавӣ низ аз гурӯҳи аввала тафовут

доранд. Аксари чунин таркибҳо аз се ҷўзь (калима, вожа) ташкил ёфтаанд. Масалан, таркибҳои рехтаи пешоянду исм бештар ба калимаҳо майл доранд, зеро ҷўзҳои онҳо як ҷо талаффуз мешаванд. Онҳо зохиран калимаҳои таркибиро ба хотир меоваранд ва сохту семантикаи доимӣ доранд. Ҷудо навишта шудани ҷўзҳои ин қабил таркибҳо фақат бхотири риояи қоидаҳои имлост, ки бо моҳияти илмии масъала иртибот надорад, чунки ҳиссаҳои дохилии онҳо на аз ҷиҳати аломатҳои маъноӣ-грамматикӣ ва на аз ҷиҳати хосиятҳои фонетикӣ худ воҳидҳои мустақили забон шуда наметавонанд. Аз ин сабаб таркибҳои устувори пешоянду исмро, ки ба дараҷаи баланди идиоматикӣ расидаанд, фақат шартан ба воҳидҳои фразеологӣ дохил кардан мумкин аст. Масалан, ифодаҳои **дар ҷушу хъруш** (авҷ гирифтани кор), **ба чун** (самимона), “**бало ай пасъш**” (бе тафовут будан нисбат ба ягон кор), “**ай рангъш**” (эҳтимол), **ай тайи дъл** (самимона), **ай яг лав** (ботартиб), **лав ба лав** (пур шудани ягон зарф аз об), **дъст ба дъст**, **ба хубиву нағзи** (ҳал намудани ягон масъала бо роҳи мусолиҳа), **бо яг холь зор** (бо азобу машаққатҳои зиёд), **бо нону намак** (як тарзи истиқбол намудани меҳмон), **бо карру фар** (бо дабдаба), **ба овъ тов** (фарбех, тануманд), **бо дъстъ панҷа** (киноя ба зани хунарманд), **бо ҷону дил** (бо амри дил ҳамроҳ шудан ба коре ё фаъолияте), **сол ба сол** (ҳар сол), **рўз ба рўз** (рўз то рўз) ва ғайраҳо.

3. Қисми калони таркибҳои фразеологӣ аз ду ва ё зиёда калимаҳои мустақилмаъно ба вучуд омадаанд: **хушқу холӣ** (бе дастовез), **дида-въ дуниста** (фаҳмидан), **нарезунда-ву начъкунда** (илова накардан), **доду гирифт**, (муносибати нек) **сиру савдо** (рози пинҳонӣ), **сиккаву сурат** (намуди зоҳирӣ) **афт-ъ башара** (муродифи “сиру савдо”), **тую тамошо**, **фикръ хаёл**, **бъхоҳӣ нахоҳӣ**, **шъкаст-ъ рехт**, **гърдъ гуша**, **хиллавъ найранг**, **ғаму ғусса**, **пастиву баландӣ**, **дида-ву дониста**, **хор-ъ хас**, **ов-ъ алов**, **сар-ъ по** ва монанди инҳо. Бо вучуди он ки ин таркибҳои фразеологӣ ҳам ба калимаҳои таркибӣ то андозае монандӣ доранд, бо бисёр хусусиятҳои хоси худ ба гурӯҳи воҳидҳои фразеологӣ дохил мешаванд. Хусусияти

барчаастаркибҳои фразеологӣ дар устувору яклухт будани таркиби онҳост. Мавқеи устувори чӯзҳои дохилӣ, аз ҳам ҷудоинопазирӣ ва яқоя шаклгирии онҳо аз хосиятҳои ниҳоят муҳими ин навъи воҳидҳои фразеологӣ забони тоҷикӣ ба шумор мераванд. Дар байни чӯзҳои таркибҳои фразеологӣ калимаҳои бегона ва унсурҳои дигари грамматикӣро ҷой додан мумкин нест. Дар акси ҳол таркиби фразеологӣ ҳамчун воҳиди забон аз байн рафта, аҳамияти худро гум мекунад. Ин хосияти ба ҳамаи хелҳои таркибҳои фразеологӣ хос, махсусан, дар таркибҳои ҷуфти фразеологӣ ба таври барҷаста зоҳир мешавад. Забоншиноси маъруф Н. Маъсумӣ маҳз ҳамин ҷиҳати таркибҳои ҷуфти фразеологиро ба назар гирифта, чунин қайд карда буд: “Хусусияти характерноки онҳо маҳз дар ҳамин аст, ки онҳо таркибан бо “у” пайваст мешаванд. Ҳамин ки ба ҷои “у” пайвандаки “ва” оварда шуд, онҳо характери фразеологӣ ва хусусияти як андоза устувори худро гум карда, ба ҳиссаҳои ҷидаи муқаррарӣ мубаддал мешаванд. Аз ин ҷиҳат онҳоро “таркибҳои ҷуфти ҷида” номидан мувофиқтар аст”[91,-154].

Воҳидҳои фразеологӣ, ки дар шакли таркибҳои ҷуфт омада, чӯзҳои бо пайвандаки «-у» алоқаманд мешаванд, дар лаҳҷаҳои ғавқузикр суфта шуда, ҳамчун таркибҳои фразеологӣ амал мекунанд. Барои мисол якчанд таркибҳои фразеологӣ муродифоро аз назар мегузаронем: **сиккаву сурат- сикка ва сурат; ёру ҷура – ёр ва ҷӯра //ёру ошно- ёр ва ошно; афту андом- афт ва андом, // афту башара- афт ва башара; Таркибҳои фразеологӣ антонимӣ: дусту душман- дуст ва душман; хору хас- хор ва хас; дуру наздик- дур ва наздик; шавъ рӯз- шав ва рӯз;**

Инҳо таъбирҳои онд, ки ду калимаи гуногуншаклу гуногунмаъно сар зада як мафҳуми тодро ифода карданд. Аз ин мисолҳо таркибҳои бо пайвандаки пайвасткунандаи “у” омада таркибҳои фразеологӣ анд, чунки **онҳо** рехтаву устуворанд. Дар таркибҳои, ки ба ҷои пайвандаки маъмур муродифи вай- пайвандаки “ва” овардем, онҳо воҳиди фразеологӣ маҳсуб намешаванд, балки ҳамчун аъзоҳои ҷида ба шумор мераванд.

Маҳз ҳамин хусусияти онҳо, яъне рехтаву устувор будан, тағйирнопазирӣ асоси мазмуну мухтавои онҳоро таъмин менамоянд.

Бо вучуди он ки таркибҳои фразеологӣ дорои хосияти шаклгирии морфологӣ мебошанд, онҳоро бо калимаҳо як доништан мумкин нест, чунки аломатҳои морфологии дар аввал ва ё охири онҳо иловашаванда фақат шаклҳои гуногуни морфологии онҳоро ба вучуд меоранд.

Чузъҳои дохилии таркиби фразеологӣ бошанд, мустақилияти фонетикии худро гум накардаанд, ҳар яке бо задаи мустақил талаффуз мешаванд, дар байни калимаҳои ташкилдихандаи таркиби фразеологӣ ист (пауза) мавҷуд аст.

3.2. Ибораҳои фразеологӣ

Дар лаҳҷаҳои минтақаи Кӯлоб ибораҳои фразеологӣ хеле зиёданд. Воқеан, қисмати аз ҳама бузурги захираи воҳидҳои фразеологии забонамонро ибораҳои фразеологӣ ташкил медиҳанд. Шояд аз ин сабаб бошад, ки дар адабиёти забоншиносии тоҷик гоҳо маънои воҳидҳои фразеологиро бо истилоҳи “ибораҳои фразеологӣ” номбар кардаанд [155,22]. Дар ин маврид истилоҳи “ибораҳои фразеологӣ” чун ҳаммаънои истилоҳи воҳидҳои фразеологӣ (фразеологизмҳо) ба кор бурда мешавад. Қисмати асосии ибораҳои фразеологӣ дорои системаи муайяни шаклҳои грамматикӣ мебошанд ва ҳангоми муошират дар яке аз шаклҳои грамматикӣ худ зоҳир мешаванд: **хандаи сьбх, хайоли хум, фигури пьхта, гьрги борундида, мьрғи посухта, тоҷи хьруз, ошьқи печон** ва ғайра.

Онҳо дар шаклҳои гуногун дар нутқи соҳибони лаҳҷа истеъмол мешавад. Дар лаҳҷаҳои мазкур бештар ду навъи ибораҳои фразеологӣ

1. Ибораҳои фразеологии изофӣ. 2. Ибораҳои фразеологии феълӣ дучор мешаванд. Ҳар ду намуди ибораҳои фразеологӣ аз рӯи сохти зоҳирии худ ба ибораҳои озоди синтаксисӣ монандӣ доранд. Онҳо ҳам аз ду ва зиёда калимаҳои мустақилмаъно ташкил ёфтаанд ва алоқаи байни онҳо низ

зоҳиран тобеъ аст, чун ки дар ибораҳои озод ва дар ҳамин навъи устувор ибораҳои устувор низ яке аз ҷузъҳо калимаҳои дигарро ба худ тобеъ мекунад. Аммо ҳамаи ин аломатҳо ҷиҳати зоҳирии ибораҳои фразеологиро, ки дар заминаи ибораҳои озоди синтаксисӣ ба вучуд - меоянд, ташкил медиҳанд.

Ибораҳои фразеологӣ баръакси ибораҳои нахвӣ дар қолаби воҳидҳои рехтаи забон ҷо гирифта як мафҳуми бутунро ифода мекунад. Ин ҳодисаро, махсусан, мавриди муқоисаи онҳо бо калимаҳои ҳаммаъношон равшан мушоҳида намудан мумкин аст. Чунончи: **зувон бървардан**-(гап задан); **лава ай лав ҷудо нақадан**-(хомӯш шудан), **хешӣ қадан** (тӯйи арӯсӣ қардан), **ҳолаи занак** (серҷоғ, сергап), **ҷышми танг** (хасис), **тайи гап** (асли сухан), **ҷуни шърин** (фарзанд), **балои осмунӣ** (фалокат), **рӯзи сахт** (фалокат, мусибат), **търми зъмн** (туҳми зироате, ки барои кишт қардан нигоҳ медоранд), **рузи менат** (музди қор, моҳона), **ови ширин**(об барои табобат), **насиби овъ дон**(киноя ба меҳмони ноҳонда), **ай дъстайи търа...** (аз ҷабру ҷафойи ту), **сари дърав** (ҷои исти даравгарҳо), **димоғи ҷоқ** (вақти хуш), **дъртари қашанг** (духтари соҳибҷамол) ва монанди инҳо.

Гурӯҳи дигари ибораҳои фразеологис, ки ҷузъҳои ба феъл тобеъ мешаванд, дар нутқ тобишҳои мухталифи маъноӣ мегиранд.

Гӯянда барои ҷураф додани сухани худ аз онҳо беминнат истифода мебаранд: **қалзоғ шидан** (қасе,ки мӯйи сараш рехтааст), **дар додан** (гирондани оташ),**ҳок пошидан** (фиреб қардан), **тов хурдан** (хабар гирифтани, аз аҳволи қасе бохабар шудан), **хун гиристан** (дар азобу ранҷ қарор доштан), **авру парондан** (гапи пинҳонӣ доштан), **ҷапмакӣ задан** (муродифи “авру парондан”), **қорсуз шидан** (аз қор мондан), **хунасалот шидан** (қамбағал шудан, боигарӣ аз даст рафтани), **сия қадан** (тӯҳмат қардан), **сузук гъръфтан** (дард қардан, ба сӯзиш даромадан), **хунова додан** (азобу ранҷ додан), **қора пазундан** (барор гирифтани нақшаи ягон қори сиёҳ), **раг наҷъмбидан** (бехабар мондан; ҳоби бофароғат қардан), **сағворӣ ҷақидан** (бо овози баланд қасеро дашном

додан), **хугворӣ шум дидан** (чашми дидан надоштан ва хоказо. Дар ифодаи шаклҳои морфологӣ ҳамаи ибораҳои фразеологӣ як хел нестанд. Баробари иборасое, ки системаи муайяни шаклҳои морфологӣ доранд, чунин иборасое низ вомахӯранд, ки дар ин ё он қолаб шах шуда мондаанд. Дар лаҳҷаҳои мавриди назар низ асосан воҳидҳои фразеологӣ дар ду намуд вомахӯранд: воҳидҳои фразеологии изофӣ ва феълӣ.

3.2.1. Ибораҳои фразеологии изофӣ

Воҳидҳои фразеологии изофӣ як қисмати калони фразеологияи забони адабӣ ба шумор меравад ва дар ҳамаи шеваҳои лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ ба таври васеъ мавриди истифода қарор доранд. Агар мо баъзе тағйиротҳои фонетикии ҷузъҳои онро ба назар нагирем, онҳо воҳидҳосанд, ки кайҳо боз дар забони тоҷикӣ мавриди истифода қарор доранд. Воҳидҳои фразеологии изофӣ бештаринашон хоси шеваҳои лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ буда, хусусиятҳои гуфтугӯии маҳалҳои мухталифро дар бар мегиранд.

Забоншиноси тоҷик С. В. Хушенова доир ба воҳидҳои фразеологии изофӣ таҳти унвони “Изафетные фразеологические единицы таджикского языка@ тадқиқоти илмӣ анҷом додааст, ки он ба хусусиятҳои услубӣ ва семантикии яке аз типҳои серистеъмоли воҳидҳои фразеологии забони тоҷикӣ бахшида шудааст. Масъалаи омӯختани қолиби воҳидҳои фразеологӣ, умумият, фарқи онҳо аз ибораҳои озод, махсусан, аз калимаҳои мураккаб, инчунин масъалаи таркиби лексикӣ ва муносибати воҳидҳои фразеологӣ ба истилоҳҳо дар монографияи номбаршуда тадқиқ гардиданд. Муаллиф яке аз хелҳои сермаҳсули воҳидҳои фразеологӣ-воҳидҳои фразеологии изофӣ, роҳҳои пайдоиш, вижагиҳои луғавию семантикӣ, ташаккули грамматикӣ онҳоро ба риштаи тадқиқ қашидааст ”[209,182].

Ба тадқиқи масъалаҳои мухталифи фразеологияи тоҷик, имрӯз на фақат мутахассисони бевоситаи он машғуланд, ин мавзӯи диққати мутахассисони соҳаи дигари илми филологияро низ ҷалб карда

истодааст. Сабаб ин аст, ки дар асару мақолаҳои зиёди ба пахлӯҳои гуногуни забону адабиёт бахшидаи муҳаққиқони тоҷик дар хусуси воҳидҳои ҷудогонаи фразеологӣ, сохт, маъно ва ҷиҳатҳои услубии онҳо маълумоти муфид оварда шудаанд. Номгӯи ҳамаи он асару мақолаҳо, ки ба фразеологияи тоҷик бахшида шудаанд, ё ин ки дар онҳо ба таври фишурда ҳам бошад, доир ба ягон масъалаи ҷузъии ин соҳа суҳан меравад, дар асари библиографии тартибдодаи С.В. Хушенова бо номи "Библиографический указатель литературы по таджикского фразеологии" гирд оварда шудаанд [210,65].

Воҳидҳои фразеологии изофӣ аз муайяншаванда ва муайянкунанда ташаккул ёфта, ба воситаи бандиҳои изофӣ алоқаманд мешаванд. Воҳидҳои фразеологии изофӣ дар нутқ на ба маънои муқаррарӣ, балки ба таври яқлухт як маънои умумиро ифода менамоянд.: **сари афтов** (тулӯи офтоб), **гапи пӯхта** (сухани рост), **кори рӯғанӣ** (кори сардаромад), **нони меҳнатӣ** (луқмаи ҳалол), **дӯхтари соз** (духтари одобу ахлоқи ҳамида дошта), **гапи раирост** (сухани оммафаҳм, ба ҳама дастрасбуда), **нули ғук** (киноя ба одаме, ки худро доно метарошад ва ба ҳама кори одамон худро ҳамроҳ мекунад), **кавги рав** (кабққос, ки дар тирамоҳ хангоми хунук шудани обу ҳаво ба ҷойҳои нисбатан гарм кӯч меканданд). **инсонӣ фӯкҷӯхтҷоп** (шахсе, ки баъзан худро аз дигарон боло мегирад), **гапи вайрун** (сухани зиёновар), **кӯлҷаи зону** (узви бадани инсон), **одами нук** (ишора ба шахсе, ки беҳудаву баҳуда меранҷад), **нуки кор** (охири кор), **кӯлфи ғӯревун** (асбоби ороиши занона, ки аз нуқра сохта мешавад), **дӯшмуни(ҳақорати) овдор** (дашноми қабӯҳи ғӯшношунид), **ҷӯроғи хуна** (зан, ҳамсар), **хуғи мири** (одами фарбӯҳ) ва ҳоказо. Ҳар кадоми чунин ибораҳо устувор буда, маъноҳои гуногунро ифода менамоянд. Ҳар як калимае, ки дар забон бо ҳамдигар алоқаманд мешаванд, аз ягон ҷиҳат олами воқеиро бо пастиву баландиҳояш дар худ инъикос менамоянд. Онҳо дар қолаби муайян шакл гирифта бо ҳам зич вобаста мегарданд ва ба ин васила, дар пеши назари мо бо ҷилоҳои рангоранг

медурахшанд. Бе алокаи чузъҳои лексикӣ ифодаи маъною мафҳумҳои мураккаб имконнопазир аст. Барои ифодаи маъноӣ яклухт як воҳиди луғавӣ бидуни дигараш моҳияти худро гум менамояд ва дар аксар мавридҳо чузъҳои таркиби иборави фразеологӣ изофиро тағйир додан мумкин нест. Аз ин рӯ, таҳлили сохту маъноӣ онро муқаррар намудан дар омӯзиши ҷиҳатҳои дигари ин навъи воҳидҳои фразеологӣ аз ҷоида холи нест. Ибораҳои изофии фразеологӣ асосан аз ду ва ё се чузъ ташкил шаванд ҳам, асосан таркиби онҳо дуъзогӣ ба назар мерасанд. Дар ташкили ибораҳои изофии фразеологӣ чузъҳои таркиби он баробархуқ нестанд, мисли ибораҳои озоди наҳвӣ яке ба дигаре вобаста шуда, онро аз ягон ҷиҳат тавзеҳ медиҳанд. Ба ин маънӣ, муҳаққиқи ин соҳа С,В, Хушенова дар бораи ибораҳои изофии фразеологӣ чунин менависад: “Ҳангоми тадқиқи таркиби ибораҳои фразеологӣ изофӣ истилоҳҳои чузъ ва элемент (калимаи ёвар)-ро тобеи якдигар шуморидан мумкин нест, чунки онҳо чузъҳои нисбатан баробархуқии ибора ба шумор мераванд. [209,60]. Гоҳо ибораҳои изофии фразеологӣ якҷоя бо чузъҳои мураккаб ба инобат гирифта мешаванд. Барои мисол иборави “гапи дуру дароз”-ро мегирем, ки чузъи сода “гап” бо таркиби фразеологӣ “дуру дароз” шомил шуда, иборави фразеологӣ изофӣ месозад. Чузъҳои дур+дароз яклухт шуда, ҳамчун идиома, чузъи мураккаби иборави фразеологиро ташкил медиҳад. Баъзан дар таркиби иборави фразеологӣ изофӣ калимаҳои дигар ба чузъҳои ибора аз нигоҳи маъно ва аз рӯи муносибати грамматикӣ алоқаманд мешаванд, ки онҳо ҳамчун чузъҳои асосии таркиби иборави изофии фразеологӣ шуморида мешаванд.

Калимаҳо дар таркиби ибораҳои изофии фразеологӣ ворид шуда, аз як тараф, маъноӣ аслии худро сарфи назар карда, маъноӣ навро ифода кунанд, аз тарафи дигар, сохти ибораҳои фразеологӣ изофиро мураккаб мегардонанд. Ба ҳамин тариқ, яке аз онҳо дорои маъноӣ фразеологӣ буда метавонанд. Калимаҳо дар таркиби ибора бо

аломатҳои дохилии худ муносибатро зич намуда, маъно ва сохти қолиби мураккабро ба вуҷуд меоранд: **баъд аз сари ман** (баъд аз вафоти ман), **ду нарғиси пурҳумори ту** (чаҳми зебою мафтункунандаи ту), **пайғоми намози шом** (суханҳои пур аз меҳру муҳаббати ошиқона) ва ғайра.

Ибораҳои фразеологӣ изофӣ дар заминаи ба якдигар вобастагии қалимаҳои алоҳида ба вуҷуд меоянд, вале маъно ва мафҳумҳои гуногун чунин таркибҳои фразеологӣ аз пайвастиши унсурҳои луғавӣ ба амал омада наметавонанд. Онҳо аз пайвасти таърихан ташкил ёфтани вожаҳо ташаккул ёфта, таҳаввулоти бузургро аз сар гузаронда, системаи муайяно ташкил намуданд. Аз ҳамин сабаб аст, ки дар гӯйишҳои мардумӣ ҳама вожаҳо дар ташкили ибораҳои мазкур ва дар бар гирифтани маъно баробар хизмат намеkunанд.

Гурӯҳи қалони қалимаҳо ҳастанд, ки дар ташкилшавии таркибҳои фразеологӣ ва ифодаи маъноҳо нақши муҳим доранд. Гурӯҳи дигари қалимаҳо дар иҷрои ин вазифа он қадар фаъол нестанд. Чи навъе ки ишора кардем, гурӯҳи қалони ибораҳои фразеологӣ изофиро идиомаҳо ташкил медиҳанд, ки маънои умумии онҳо ба яке аз қузҳои таркиби таъбир алоқаманд аст.: **Сузиши дъл** (дарди ҳичрон), **арақи қабин** (меҳнати ҳалол), **доғи дил** (ғаму ғусса), **чъшми пурнам** (муродифи “сӯзиши дил”) ва ҳоказо. Ин гурӯҳи ибораҳо дар як маврид ҳамчун фразеология, дар мавриди дигар ҳамчун ибораҳои озоди наҳвӣ баромад менамоянд.

Маънои образнокии ибораҳо дар сухани бадеӣ қувваи бузург аст. Қузҳои ибораҳои мазкур маънои маҷозӣ гирифта, чун воситаи тасвири бадеии сухан хизмат менамоянд. Маънои аслии қузҳо бошад кам шуда, маънои образнок ва бадеӣ дар онҳо ғалаба мекунад. Маъноҳои нав ибораҳои мазкурро аз як сифат ба сифати нави ибора бурда мерасонад: **лахти қигар**, **рузи азал**, **чъшми пурнам**, **лавзи** (забони) **ширин** ва ғайра.

Барои ифодаи маъноҳои гуногун ҳама гурӯҳҳои ибораҳои

фразеологӣ дар ифодаи маъноҳои маҷозӣ ба таври умумӣ ширкат мебаранд, аммо на ҳамаи маъноҳои ибораҳои фразеологӣ дар заминаи бадеияту образнок ташаккул меёбанд, балки қисми дигари онҳо дар асоси маъноҳои ҳаяҷонбахшу кинояомез пайдо мешаванд. Ин навъи идиомаҳо дар рафти суҳан намесозанд, балки онҳо ҳамчун қолабҳои тайёри нутқ барои ифодаи мақсаду мароми гуянда хизмат мекунад. Дар дохили ибораҳои фразеологӣ изофӣ баъзе калимаҳои дигар бо ҷузъҳои ибора аз нигоҳи аломати дохилӣ ва грамматикӣ алоқаманд иштирок мекунад, ки онҳоро ҷузъи баробарҳуқуқи таркиби фразеологӣ доништан мувофиқи мақсад аст. Воҳидҳои луғавӣ нисбатан нави қолаби ибораҳои фразеологӣ исми тавассути ҷузъҳои марказиаш сифатҳои нави маъноӣ ва вариантҳои нисбатан мураккабро ташкил медиҳад. Ҳамин ки калима дар таркиби ибораҳои фразеологӣ изофӣ ҳамчун ҷузъи он мавқеъ пайдо кард. вай аз нигоҳи морфологӣ тағйирёбии худро суст ё гум мекунад.

Маълум аст, ки алоқии изофӣ асосан дар байни муайяншаванда ва муайянкунанда сурат мегирад. Истеъмоли ибораҳои фразеологӣ изофӣ дар лаҳҷаи мазкур хеле зиёд ба назар мерасад. Онҳо ба тамоми соҳаҳои зиндагии мо бахшида шуда, рангорангии ҳаёти ҳаррӯзаи моро бо тамоми пастию баландиҳо ва нозуқиҳо ба каму кост дар худ инъикос менамоянд ва хусусият, ҳолати рӯҳӣ, аломатҳои фардӣ, мақсад, амалиётҳои мухталифи одамонро ифода менамоянд. Онҳо аз ҷиҳати сохт ва таркиби худ як хел нестанд.

Воҳидҳои фразеологӣ изофӣ, ки дар лаҳҷаҳои минтақаи Кӯлоб нисбат ба воҳидҳои фразеологӣ феълӣ камтар ба назар мерасанд ва хусусиятҳои фардии худро дороанд. Воҳидҳои фразеологӣ изофӣ, ки аз ду ҷузъ сохта шудаанд, дорои чунин аломатҳои хос мебошанд :

1.Дар онҳо калимаи аввал ба маъноӣ асли омада, вожаи дуюм маъноӣ маҷозӣ мегирад ва дар ҳамбастагӣ чун ибори фразеологӣ як мафҳумро ифода намуда, ҳамчун маводи тайёр дар нутқи соҳибони лаҳҷа истеъмол

мешаванд. Дар ин намуди ибораҳо танҳо ҷузъи дуҷум пурбурангӣ, ҷилоҳои маъноии суханро таъмин менамоянд: **шӯрвои тънък** (шӯрбои камравған), **нолаи дан** (ризқу рӯзӣ), **дъсти норас** (камбағалӣ, нодорӣ), **раҳи вазмин** (роҳи пурпечутоби хавфнок), **гӯши вазмин** (кар, ношунаво), **сёнори белавъ дан** (келини хапак, камгап), **сағи хапгир** (одами хавфнок), **хови вазмин** (**хоби даҳшатнок**) ва ҳоказо: Дъсти нораса хёдо бёгира (Х): И дъхтарак сесола ам боша, гапи пъхта мезана (Ф): Ага этиёт накънӣ, нолаи дан-та ай дан-ът кашида мегира (Й): Шурвои тънъкъм мефора (Т): Занаки безот ами хел кор-а мекъна (ҷ. К): Бой Малоик ягчанд рӯз касали учпо гашт (П): Сахт гап бёза, ки гушо-м вазмин-ай (ҷ. К): Кутали Нолак-а ра-ш вазмин бёд (Т): Саъдъло фақат кори руғанӣ мекова (П) ва монанди инҳо.

2. Як гурӯҳи муайяни рехтаҳои фразеологие ҳастанд, ки ҷузъҳои таркиби онҳо дар заминаи алоқии изофӣ воқеъ гардида, дар образноку мӯъҷаз ифода намудани фикр мавқеи муҳим доранд. Аз лиҳози мазмуну мундариҷа онҳоро ба се гурӯҳ ҷудо кардан лозим аст.

а) Ба гурӯҳи аввал он ибораҳоеро дохил менамоем, ки онҳо ба ҳама шахсҳои ҳодисаҳои рӯзгор як хел муносибат доранд. Хусусияти образнокии чунин таъбирҳо дар он аст, ки ҳар як ҷузъи таркиби онҳо баробари тобеи якдигар будан, яке дигареро аз нигоҳи маъно эзоҳ медиҳад, қувват мебахшанд, таъкид менамоянд.: Ибораҳои **лави лата** (зан), **ҷунбозӣ қадан** (мубориза бурдан), **дъои ҷон қадан** (касери ташаккур гуфтан, миннатдорӣ изҳор намудан), **нури чашм** (фарзанд), **дидаи умед** (боварӣ) **овораи дъ дънӣ** (харҷогард, бечогард, сарсону саргардон, оворагард), **руйи сёрх** (киноя аз одами бобарор), **гапи сахт** (тахқир қардан), **сари бесоҳиб** (киноя аз одами бе пушту паноҳ), **савдои ёр** (издивоҷ аҳду паймони якумрӣ қардан), **оврави ватан** (ҳамшаҳрӣ), **дами гарм** (хӯрок), **кърми сағ** (одамони бисёри дар як ҷо ҷамъшуда), **мъндъқи беру** (киноя аз одами қадпасте, ки тамоми хислатҳои бади инсонӣ дар ӯ инъикос ёфтааст), **даҳани воз** (киноя аз одами содаву гумроҳ), **дъхтари хунадор** (духтари шавҳардор), **мағзи гап** (муродифи «пӯстқандаи гап»), **гапҳои подарҳаво** (суханҳои пуч, дурӯғ, асоси воқеӣ

надошта), **вахти расида** (замони омадани ачал), **бичаи як б'ъз** (ду каси бо хам монанд), **нури дида** (фарзанд), **д'ъли бенорг'й** (шиками хол'й – нахор'й накарда), **п'ъшти зур** (сарпарастии тавоно, химоятгар, пуштибон), **ш'ъринии хов** (хоби бофароғат), **хубии тутпаз** (вақти пухтани тут – моҳи июн), **хубии ёш'й** (овони наврас'й), **яг сари кадам** (як лаҳза) ва ҳоказо.

б) Ба гурӯҳи дуҷум чунин ибораҳоеро дохил кардан ба маврид аст, ки дар онҳо муносибати неки гӯянда исбат ба мусоҳиб инъикос ёфтааст: **хотири чамъ** (осудаг'й, беташвиш, хушбахт'й), **шери нар** (марди ҷасур ва далеру нотарс), **кадами м'ъборак** (ба дунё омадани фарзанд), **забони б'ълб'ъл** (киноя аз ҳофизи хушовоз), **кавгвори х'ъшр'ў** (ишора ба духтари зебо), **хавари қоғазпеч** (муждаи хуш), **д'ъсто пеши бар** (ишора ба шахси одобу ахлоқи нек дошта), **моҳи шави чорда** (зани зебо, мафтункунанда), **димоғи чоқ** (вақти хуш), **забони тез** (ҳозирҷавоб, саҳтгап), **ч'ъшми сер** (одами қонё, шикастанафс) ва ғайра.

в) Ибораҳои фразеологии ин гурӯҳ мазмуну мундариҷаи мусбат надоранд. Онҳо хусусиятҳои манфии шахси гуногунро дар худ инъикос менамоянд. Гӯянда нисбат ба чунин ибораҳо хусни таваҷҷуҳ надорад: **зехни кунд** (нодон, бефарҳанг), **х'ърҷини гап** (киноя аз одами пург'ў серҷоғ), **нофи з'ъмин** (одами қадпаст), **пойи қач** (рафтори ношоиста), **хати сийа** (фоҷиа, фалокат), **кори безеб** (фаъолияти ношоиста), **х'ърси қачпо** (киноя аз одами танбал, ландаҳур), **балои азим** (кор ё фаъолияти мушкил, офати ниҳоят калон), **хамирмуни т'ършшидаг'й** (киноя аз одами бадқавоқ, туршр'ў, тундмиҷоз), **девори намкаш** (киноя аз одами дур'ўя, нотинҷ, ғаммоз, бадгумон), **муши мурда** (дузде, ки дар зоҳир каси хубу ҳалолкор менамояд), **муши р'ъжд'ък** (каси бадкирдори дар зоҳир орому дар ботин қаззоб), **саги г'ърнда** (киноя аз одами бад ва пархошгар), **одами аз к'ўчаи одамгар'й нагузаштаг'й** (одами беақл, беҳирад), **хоки сийа \ \ хоки сари куча** (одами бекадр), **д'ъсти кам** (муродифи «д'ъсти норас», киноя аз одами камбағал), **дахани воз** (одами танбал, ноқора), **дахани х'ън'ък** (гуфтори бад), **куни хар** (киноя аз одами беақл), **хари қалун** (шахси нодону ҳавобаланду мағрур) ва

монанди инҳо.

Алокаи грамматикии байни ҷузъҳои воҳидҳои фразеологии дар ҷумлаҳои боло овардашуда бандаки изофӣ ба шумор меравад ва мисли ибораи озоди синтаксисӣ ифодагари як мафҳум ҳастанд.

Аз рӯйи сохтору таркиб ва муносибати байниҳамдигарии ҷузъҳои дохилӣ ибораҳои номбурдари ба гурӯҳҳои зерин тасниф мекунем: Воҳидҳои фразеологии изофии дучузъа ва бисёрҷузъа .

1. Воҳидҳои фразеологии изофии дучузъа нисбат ба бисёрҷузъа дар лаҳҷаҳои мазкур хеле зиёд истеъмол мешаванд. Чунин ибораҳо танҳо аз исму исм, исму сифат ва исму ҷонишин таркиб ёфтаанд: **рӯйи нодид** (киноя аз касе, ки қаррӣ шудааст), **дъсти рост** (ёрдамчии вафодор, киноя аз фарзанд), **гудаки дъруза** (бачаи бетачриба), **тути осунбърок** (киноя аз касе, ки содалавҳ ва худбовар аст ва ҳама вайро қор мефармоянд), **рубай зарин** (киноя аз каси бою бадавлат), **гапи ката** (сухани беасос), **одами мурда** (хасис, мумсик), **касалии вазмин** (бемори дар вартаи марг), **зъмине қобил** \ **фарбех** (замине ҳосилхез), **меҳнати сухта** (меҳнати баръабасрафта), **занаки сарсахт** (зани бетолеъ, сиёҳбахт), **мъшти овдор** (зарбаи сахт, ҷонқоҳ), **сухтан-ъ пъхтан** (оҳи дили ошиқон), **пиштан-ъ хестан** (киноя аз хислати шахс), **дида-въ дуниста** (қасдан иҷро намудани қори бад), **нуни гаштак** (хӯроке, ки мардум дар моҳи рамазон бо навбат пухта, мардумро барои хӯрдани он даъват менамоянд), **ҷуни гап** (сухани муҳим, ҷони гап), **пои қач** (беҷоғард, харҷоғард), **девори намкаш** (киноя аз одами хабарқаш, зудранҷ, бадгумон), **ҷуҷай парӣ** (соҳибҷамол), **сари қоқ** (одами муҷаррад), **хоки сийа** (одами беқадру қимат, арзон, беобрӯй), **қабакӣ хънък** (киноя аз касе, ки ба ҳеҷ кас рӯйи хуш намедихад), **зани сарсахт** (зани бетолеъ, бахтбаргашта), **дъсти сабък** (киноя ба табибе, ки дар табобати беморон ҳамто надорад) ва монанди инҳо: Гапи ката наза, дохънда, ама-ш-а медуъм. (П): Мълохокиро **одами мурда** набъд (М): Дина ай хуна бърумада даштакӣ шид (С-Ғ): Дар паси макъш **яг мъшти овдор** хурд (Ф): Зъминой Паҷ – зъминой қобил-ан (П): Дар астановка одамо **ранги кърми саг бъсёр** ҷамъ шидан (К): Дар забонът

бъгардъм, **чун** **гап-а** гуфтӣ (Ш): **Гудаки дърӯза** ть мь-ра нав чив – чив нишун метӣ (К).

Бояд гуфт, ки воҳидҳои фразеологии изофии дучузъа дар лаҳҷаҳои номбурда хеле зиёд буда, онҳо дар нутқи соҳибони лаҳҷа бо ниятҳои гуногуни услубӣ ба кор мераванд.

2. Воҳиди фразеологии бисёрҷузъа. Ба ин гурӯҳ воҳидҳои фразеологии дохил мешаванд, ки аз се в а ё зиёда ҷузъҳо ташкил ёфтанд ва калимаҳои таркиби онҳо аз маъноӣ аслии худ дур рафта, маъноҳои нав қабул намуданд. Маъноҳои нави онҳо таъсирбахшу нишонрас ба назар мерасанд: **афтови сари ку** (одами пир, солхӯрда), **саги дари хуна** (киноя аз каси ниҳоят вафодор, одами хуб), **каси шири хум хурда** (киноя аз каси нодону гулу гумроҳ; касе, ки кори ғайриҷашмдошт мекунад), **аруси пшти лич** (арӯси ҷиҳозаш кам), **ҷойи кори руганӣ** (макони дар он ҷо порахӯрию порагирӣ ба авҷи аъло расидагӣ), **бе пайи қадам** (фарзанде, ки ҳангоми зода шудани ӯ модараш вафот мекунад) ва ҳоказо.

Ибораҳои фразеологии ҳам ҳастанд, ки бо устувории таркиби худ аз гурӯҳи ифодаҳои боло фарқ мекунад. Обутоби ҳиссӣ – муассирӣ дар онҳо зиёдтар эҳсос мешаванд: **наҳъти пеши қошқ** (киноя аз шахси ба ҳар кор мудохилакунанда, пешдаст), **каждъми тайи бурё** (одами зоҳиран хубу ботинан бад, душмани хавфноки ба назар нонамоён), **гови бе шохбанд** (киноя аз касе, ки ақлу тамиз надорад ва ҳар коре, ки хоҳад кардан мегирад), **холаи занак** (зани сергап), **мърғи посухта** (киноя аз каси ошуфтаву беқарор), **одами тьньксътора** (каси тарсончак, дилнокаш, безеб), **пуфаки дамкадагӣ** (киноя аз одами фарбех) ва монанди инҳо.

Ҳар ду навъи воҳидҳои фразеологии изофӣ дар лаҳҷаҳои минтақаи Кӯлоб ба таври васеъ ва фаровон гардиш хӯрда, нутқи онҳоро таъсирноку мӯъҷаз мегардонанд.

2.2.2. Ибораҳои фразеологии феълӣ

Дар ташкили воҳидҳои фразеологии феълӣ сермаъноии унсурҳои луғавӣ мақоми махсус дорад. Паҳлӯҳои мухталифи маъноӣ дар феълҳои забони тоҷикӣ якбора ба вуҷуд намеоянд. Онҳо маҳсули давраҳои таърихӣ буда, барои ифодаи ягон раванди зиндагӣ дар забони халқ хизмат мекунад. Забоншиноси тоҷик Мачидов Ҳ. тадқиқоти илмиашро доир ба воҳидҳои фразеологии феълӣ ба анҷом расонда, таҳти унвони “Хусусиятҳои лексикӣ-семантикии воҳидҳои фразеологии феълӣ забони адабии ҳозираи тоҷик”(1968) рисолаи номзадӣ ҳимоя намудааст. Муҳаккик дар рисолааш перомунӣ роҳҳои ташаккули воҳидҳои фразеологии феълӣ, ки маҳсули давраҳои таърихӣ буда, барои ифодаи ягон раванди зиндагӣ дар забони халқ хизмат мекунад, маълумотҳои муҳим оварда, сермаъноии унсурҳои луғавӣ, паҳлӯҳои мухталифи пайдоиши маъно дар воҳидҳои фразеологии феълӣ ва хусусияти услубии онҳоро дар нутқ бо мисолҳо баррасӣ намудааст[90-249].

Забоншиноси рус Н.М. Шанский дар мавриди ибораҳои фразеологии феълӣ чунин ақида дорад: “Онҳо (ибораҳои фразеологии феълӣ-Г.Н.) ба мо имконият медиҳанд, ки предмет ва ҳодисаҳои олами воқеиро кўтоҳ, равшану зебо тасвир намоем”. [226, 15]. Алоқамандшавии феълҳо бо дигар ҳиссаҳои нутқ зимни муносибатҳои грамматикӣ маъноӣ мураккаберо созмон медиҳанд. Пайвастанӣ ҳиссаҳои номӣ бо феълҳои мустақилмаъно дар забони тоҷикӣ ибораҳои феълӣро созмон медиҳанд. Чунин маъноҳо бо туфайли пайвасти гардидани ҳиссаҳои номӣ бо феълҳои, ки дорои маъноӣ аслианд, ба вуҷуд меояд. Ибораҳои озоди синтаксисии феълӣ дар инкишофи ибораҳои фразеологии феълӣ вазифаи муайяноро иҷро менамояд. Қисмати муайяни феълҳо ҳангоми муносибат пайдо карданишон бо ҳиссаҳои номии нутқ, маъноӣ аслии худро сарфи назар карда, ҳамчун феълӣ ёвар тобишҳои мухталифи маъноӣ мегиранд, ки ин маъноҳо дар воҳидҳои фразеологӣ инъикос ёфтааст. Онҳо ибораҳои фразеологии феълӣро бо образнокӣ, пуробурангӣ ва таъсирбахшӣ таъмин менамояд. Баъзан

ибораҳои озоди синтаксисӣ маъноӣ маҷозӣ киноявӣ касб намуда, бе ягон тағйироти шаклӣ ибораи фразеологӣ месозанд.

Дар ин бора забоншиноси рус В.П. Жуков чунин менависад: «Маъноӣ маҷозӣ дар ибораҳои фразеологӣ феълӣ дар натиҷаи васеъшавии доираи маъноӣ умумӣ барои тасвири образҳои типӣ ба вуҷуд меояд [61,5]. Н.М. Шанский бошад сабабҳои арзи вуҷуд намудани ин қонуниятро чунин шарҳ медиҳад: «Мунтазам ва такроран истеъмоли пайвасти калимаҳо ба маъноӣ асли, балки ба маъноӣ маҷозӣ образнокӣ рехтаҳои устувори фразеологӣ ба вуҷуд меоварад».[227,86] Қонуниятҳои ба ибораи фразеологӣ феълӣ баргардондани ибораҳои озоди нахвӣ феълӣ гуногун аст. Ҳангоми муайян намудани сабабҳои тағйироти нави сифатӣ ибораҳои озоди феълӣ, тадқиқи таркиби луғавӣ ва муайян кардани ҷузъҳои марказӣ ибораи фразеологӣ феълӣ, дар ташкил намудани сохти он фаъоланд, аҳамияти аввалиндараҷа дорад.

Дар лаҳҷаҳои минтақаи Кӯлоб воҳидҳои фразеологӣ феълие дучор мешаванд, ки ҳамчун воҳиди ҷудогонаи лексикаи феълӣ маъноҳои алоҳида ва маҷозӣ қабул менамоянд. Ибораҳои фразеологӣ феълии лаҳҷаҳои мазкур аз ҷузъҳои номӣ ва феълӣ иборатанд. Ҷузъи аввали қолиби ин навъи ибораҳои фразеологӣ бештар калимаҳои ғайрифеълӣ ҳастанд, вале гоҳо ҷузъи феълӣ вобаста ба ифодаи маъно пеш аз ҷузъҳои номӣ ибораи низ омада метавонанд. Ҷузъҳои таркибии ибораҳои фразеологӣ феълӣ аз калимаҳои фаъоли забони адабӣ ва гуфтугӯӣ, аз калимаҳои архаистӣ ва шевагӣ иборатанд. Ҷузъҳои номӣ ибораи фразеологӣ феълӣ ҳуқуқи маъноӣи предметӣро гум менамоянд ва ё ин хусусияташонро дар натиҷаи алоқамандшавӣ бо феълҳои маъноӣ маҷозӣ гирифта нигоҳ медоранд. Дар натиҷа ҷузъҳо то дараҷае рехтаву устувор мешаванд, ки як гурӯҳи ин навъ ибораи фразеологӣ феълӣро аз ҳамдигар ҷудо кардан ва ҳатто бо муродифҳошон иваз кардан сабаби раҳна ва вайрон

шудани ҳам сохт ва ҳам маъноии яклухти онҳо мегардад. Ҷузъҳои маъноии ибораҳои мазкур аз ҳамдигар дур шуда, дар байни онҳо калимаҳои дигар илова мешаванд. Ба ҳар ҳол, дуршавии ҷузъҳои таркиби ибораҳои мавриди назар ба рехтаву устувории онҳо ҳалал намерасонад. Калимаҳои парокандаи ибораҳои фразеологӣ феълӣ дар ҳамаи маврид ҳам яклухт як вазифаро иҷро менамоянд. Ибораҳои «дил ёфтани», «дарди сар шудани», «хун гиристан» бе иловаи калимаҳои дигар таъбири фразеологиро далолат менамоянд. Ибораҳои фразеологӣ феълӣ дар байни ибораҳои зикршуда вобаста ба талаботи маъноии сухан дар алокаи грамматикӣ бо калимаҳои дигар адои вазифа мекунанд. Махсусан ҳиссаҳои номӣ баъди худ муайянкунанда қабул намуда, доираи истемолӣ ибораҳои фразеологӣ феълӣро мураккабтару мушаххастар мегардонад. Ин нишонаи он нест, ки алокаи озоди нахвӣ вучуд дошта бошад. Баъзан дар байни ҷузъҳои воҳидҳои фразеологӣ феълӣ аъзоҳои дигари ҷумла истемол мешаванд, вале онҳо хоҳ дар аввал, хоҳ дар мобайни ҷумла биёянд, ибораи фразеологӣ феълӣ дар ҳама мавридҳо вазифаи грамматикӣ худро адо менамояд. Калима ё ибораи озод танҳо ба яке аз ҷузъҳои ибораи фразеологӣ феълӣ алокаи грамматикӣ надошта, танҳо яклухт ба сохту мазмуни умумии ибораи фразеологӣ феълӣ иртибот пайдо мекунад: гирди сар гаштан, побанд шудан ва ҳоказо. Масалан, феъли «гъръфтани» дар ибораҳои фразеологӣ феълӣ «дъм гъръфтани» (духтаре, ки бе иҷзати падару модар аз қафои писаре меравад), гап гъръфтани (розӣ шудан ба коре ё амре), (Бояд хотирнишон кард, ки ибораи мазкур дар мавриди розигӣ додани волидони духтар барои кудо шудан бо падару модари писар бештар истемол мешавад), чап гъръфтани (якравӣ кардан, нодуруст фаҳмидан), чап шидани (душман шудан, ба касе хусумат доштан, якдигарро чашми дидан надоштан), дасти чап рафтани (қазои ҳоҷат рафтани). Феъли «сухтани» дар ибораҳои фразеологӣ феълӣ «дъл сухтани» (ба касе раҳму шафқат зоҳир намудан, бо вай меҳрубон шудан), димоғ сухтани (аз касе ранҷидан), хуна сухтани

(ба бадбахтӣ гирифтोर шудан), **чашъм сухтан** (аз касе тарсидан, харос доштан) маъноҳои мухталифро ифода мекунанд. Дар ду ибораи аввал онҳо маъноҳои ба ҳам муқобилро ифода кунанд, аз ибораи сеюм маъно бармеояд, ки онро калимаҳои таркиби ибора далолат намекунанд. Ибораи фразеологӣи **“бой додан”** (бохтан, мулзам шудан) ба худ пуркунандаи бевосита қабул намуда, таъбирҳои месозад, ки маъноҳои мухталифро инъикос менамоянд: **хъдира бой додан** (харобу лоғар шудан), **бозиро бой додан** (бозиро бохтан), **вазифара бой додан** (сабукдӯш шудан аз мансаби ишғолкарда), **обурура бой додан** (мавқеи худро дар ҷомеа аз даст додан) ва монанди онҳо.

Феълҳои **«дърумадан»**, **«бърумадан»** низ воҳидҳои луғавии гуногунро ба худ тобеъ намуда, ифодагари маъноҳои нав мешаванд. Чунончи ибораҳои **«ба никохи касе дъруман»** (завҷа, ҳамсари касе шудан), **ба гап дъруман** (сихат шудан аз касалӣ, ба гап даромадан), **ба кор дърумадан** (ба ҳаракат даромадан, чизи корношоямро дуруст кардан), **ба пусти касе кайк дърумадан** (аз хабари нохуш ноҳинҷор, безобита, бесаранҷом шудан), бо феъли **«бърумадан»** чунин ибораҳои фразеологӣи ташаккул меёбад: **аз дойраи қонун берун бърумадан** (ба қонун итоат накардан, онро зеро по кардан), **аз дойраи одамгари бърумадан** (бадахлоқу бадмаст шудан) дар нутқ тобиши услубӣ гирифта дар ғӯйишҳои мардумӣ ба кор бурда мешаванд.

Ҳамин тавр, воҳидҳои фразеологӣе, ки дар заминаи як калима ё як ибораву ҷумла ташаккул ёфта, дар ифодаи маъноҳои гуногун истифода мешавад, фразеологизмҳои ҳамқолиб ном дорад. Ин нави ибораҳо низ аз нигоҳи устувории таркиби худ аз воҳидҳои фразеологӣе, ки мо дар бораи онҳо сухан рондем, ҳеҷ монданӣ надоранд.

Инчунин воҳидҳои луғавии **«сйя»**, **«сахт»**, **«нек»**, ки сифатанд, дар таркиби ибораҳои фразеологӣи феълӣ омада, маънои аслии худро аз даст медиҳанд ва маъною мафҳумҳои гуногунро ифода менамоянд. Дар

натиҷа ибораҳои фразеологии сермаъно пайдо шуда, таъсиринокии гуфторро қавӣ мегардонанд: **рӯзҳои сийара дидан** (рӯзи мотам, бадбахтӣ), **дъли сийа доштан** (бадкеш, бадандеш, нисбати каси суханчин нигаронида мешавад), **хати сийа расидан** (хабарӣ нохуш расидан), **сийаи лағат кардан** (хоби даҳшатнок дидан), **одам-а сийа қадан** (нисбати касе бадгӯӣ намудан, касеро тухмат кардан), **дъли касе-ра сийа қадан** (касеро саҳт ранҷондан, озор додан), **сари саҳт доштан** (каси азоб қашидан, ранҷ дидан, муҳталои азоб будан), **гапи саҳт шӯнидан** (дашном, ҳақорат шунидан), **ҷазои саҳт дидан** (маҳкум шудан, барои амали бади худ сазои ҳудро дидан), **рӯзи саҳт омадан** (ба мусибат гирифта шудан), аз ҷумлаи он ибораҳои фразеологисанд, ки дар муоширати соҳибони лаҳҷа мавриди истифода қарор доранд ва нутқи онҳоро таъсириноку ҷаззоб мегардонанд.

Ногуфта намонад, ки вожаҳои «пеш», «соя», «сер», «ов» низ дар таркиби ибораҳои фразеологӣ ҳамчун ҷузъи номӣ омада маъноҳои мухталифро ифода менамоянд: бо калимаи «пеш»: **кор пеш гъръфтан** (шурӯъ ба кори хубе), **пешӣ гап-а бастан** (ба суханҳои зиёновар роҳ наодан), **пеш – пеш рафтан** (гоҳ – гоҳ рафтан ба аёдати касе): бо калимаи «соя»: **ай сояи касе тарсидан** (доимо дар ҳавфу ҳатар будан) **сойаи касеро ай девор тарошидан** (касеро қашми дидан надоштан), **сойаи касе бӯдан** (хушомадгӯӣ кардан, аз думболи касе рафтан), **ба гап гъръфтан** (касеро ба гап андармон кардан), **гап-а ҷума пӯшондан** (суханҳои дурӯғ ва подарҳаво гуфтан, аз ҳад зиёд таъриф кардан) **дъл таҳ қашидан** (тарсидан, авзо дигар шудан, воҳима зер кардан). Дар умедӣ, дълъм таҳ қашид (П), **дъл пър шидан** (ба касе боварӣ доштан, эътимод кардан, аз ниҳояти ғамгинӣ ба дараҷаи гиря расидан, ба риқъат омадан аз ҳоли бади худ ё каси дигар): Ай ть дълпър шидъм, қайе ки мефорат бийо (С-Ғ). ва ғайраҳо.

Ибораҳои фразеологии «дарди сар шидан» ва «дарди баҳайр» аз қабилӣ он ибораҳоеанд, ки ҷузъҳои он аз якдигар дур нашудаанд ва дар

байни унсурҳои луғавии бегона дучор нашуданд, аммо баъзан ҳолатҳое рӯй медиҳад, ки ҷузъҳои номӣ (бештар исмҳои ғайришаҳс) муайянкунанда қабул кунанд ҳам, вай танҳо ба муайяншавандаи худ, ки ҷузъи ибори фразеологӣ феълӣ буда, ҳамчун калимаи бегона берун аз қолаби ибори фразеологӣ феълӣ ҷой гирифтааст, тобеъ нашуда, яклухт ба тамоми қолаби ибори фразеологӣ феълӣ тобеъ шуда, онро шарҳу эзоҳ медиҳад. Дар ташкилҳои воҳидҳои фразеологӣ феълӣ ҷузъҳои феълҳои таркибӣ ҳамчун калимаҳои ба қолаби муайян даровардани ҷузъҳои таъбири номбурда нақши асосиро иҷро менамоянд. Исмҳо дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ хусусияти устувор пайдо менамоянд. Фразеологизмҳо дар мавриди пайвастании ҷузъҳои номӣ ва сохтани ибори фразеологӣ феълӣ ҳамон хусусияти анъанавии худро нест намекунанд, ки мо ин хусусиятҳои онҳоро дар ҷузъҳои иборҳои фразеологӣ мушоҳида кардем.

Аз рӯйи маводи ҷамъшуда маълум мешавад, ки дар ташаккули иборҳои фразеологӣ феълӣ 73 феъли сода истифода шудааст, ки намунаи онҳоро дар боло овардем.

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик вожаҳои зиёде ба назар мерасанд, ки дар сохтани воҳидҳои фразеологӣ хеле фаъоланд, ин гурӯҳи вожаҳо як қисмати муайян и таркиби луғавии лаҳҷаи мазкурро ташкил медиҳанд. Баъзеи онҳо чун ҷузъҳои муқаррарӣ вобаста ба мавридҳои услубӣ дар қатори калимаҳои дигар мустақиланд. Дар зухуротичунии таркибҳои феълӣ феълҳои алоҳида мавқеи муайян доранд. Барои мисол феъли “хӯрдан”ро мегирем, ки тавассути он фразеологизмҳои - ғам хӯрдан, барҳам хӯрдан, ғусса хӯрдан ба вучуд омаданд. Инчунин феълҳои **гаштан**, **задан**, **сухтан**, **харидан** низ ҳамин гуна имкониятро доранд. Гурӯҳи дигари онҳо дар ихтиёри ибори фразеологӣ изофӣ даромада, мисли калимаҳои солҳои сол суфтаю забонзада шуда монданд ва баъзан калимаҳои ҳамчун ҷузъҳои дохилии ибори мазкур

шуморида мешавад. Баъзан калимаҳо ба ҳукми қолиби ибораи фразеологии феълӣ даромадан замон маънои аслии худро тамоман аз даст медиханд: **Хар чарунда гаштан** (вактро беҳуда гузарондан), **лав задан** (хеле зиёд, фаровон), **ба кап задан** (дастгир шудан), **дар кад-ъш гулак задан** (ҳомиладор шудан) ва ҳоказо.

Лаҳҷаҳои мазкур аз ибораҳои рехта ва устувор бойанд. Дар ибораҳои фразеологии феълӣ ҷузъҳои номӣ ва феълӣ яклухт кор фармуда мешаванд. Васеъшавию мураккабшавии ибораҳо ва маънои феълии онҳо дар ибораи феълӣ ва сохти морфологии ибораҳо вобаста аст. Ҳар қадар ки дар ибораи фразеологии феълӣ маҷоз зиёд бошанд, ҳамон қадар маънои яклухти ибора васеътару мураккабтар мегардад. Чунин тарзи ифодашавии ибораҳои мазкур ба маънои маҷозии ҷузъҳои таркиби ибораҳои устувор вобаста аст. Аломати таркибии ибораҳои фразеологии феълӣ ва хусусияти объективии ашёҳо, ки дар ифодаи маъноҳои ибораҳои мазкур роли ҳалқунанда мебозад, саҳт алоқаманд аст. Ба вучуд омадани сохти устувори ибораҳои фразеологии феълӣ дар забон бо ташкилҳои таъбирҳо ба мазмуни умумии он вобаста аст, яъне сохту маънои вай зимнимунтазам истеъмоли шудани ҷузъҳо дар як қолаби ибора ба вучуд меояд. Ҳарчанд қонуниятҳои умумии пайдо шудани маъноҳои таъбирҳо якхелаанд, дар ифодаи маъноҳои яклухт баъзе ҷузъҳо нақши махсус доранд. Таъбирҳои **роғ- роғ рафтани**, **дил сухтани**, **ғам хурдани**, **чаши партофтани**, ки дар забони умумихалқӣ ва лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ инчунин дар забони адабӣ ҳам маълум ҳастанд, як хел ба вучуд наомадаанд. Дар ибораи фразеологии феълии **роғ- роғ рафтани** дар ҷузъҳои таркиби ибора ҳеҷ муносибати маъноӣ вучуд надошта бошад ҳам, дар таъбири **дил сухтани** муносибати маъноии ҷузъҳо ҳис карда мешавад, ҷузъҳои таркиби ибораи **чаши партофтани** ба маънои умумии ибора иртиботи маъноӣ мушоҳида карда мешавад. Дар ибораи мазкур феъли **партофтани** дар забони адабӣ маънои маҷозӣ касб

намуда, маъноӣ фразеологӣ ибораро таъмин менамояд ва ҳамчун ҷузъи асосӣ ибора мавқеи худро нишон медиҳад. Ҳодисаи барҳам хӯрдани аввалин аломати дохилӣ дар ибора зимни тағйироти маъноӣ ҷузъҳои қолиби ибора ба вуҷуд меояд. Дар аксар мавридҳо маъноӣ фразеологӣ ибора ба маъноӣ ҷузъҳои дохилиаш таъя мекунад. Маъноӣ яқлукти ибораҳои фразеологӣ феълиро ҳамеша аз маъноӣ ҷузъҳои дохилии он ҷустан ғайриимкон аст. Барои ҳамин ҳам, аз хусусияти устуворӣ ва дар забон маълум будани онҳо аз тағйирнаёбандагӣ ва муттаҳидшавии ҷузъҳои гуногун дар як қолиби муайян маъноӣ яқлукту умумии фразеологӣ низ пайдо мешавад.

Барои муайян намудани хусусиятҳои иборати фразеологӣ феъли омӯхтан ва тадқиқи сохти онҳо аз назари морфология аҳамияти калон дорад. Дар қолиби ин ибораҳо қариб ҳамаи ҳиссаҳои нутқ иштирок карда метавонанд.

Мувофиқи сохту тарзи ташкилшавиашон иборати фразеологӣ феълиро мо ба гурӯҳҳои зерин ҷудо менамоем: **исм+феъл**; **сифат+феъл**; **исм+сифат+феъл**; **пешоянд+исм+феъл**; **исм+пайвандак+пешоянд+исм+феъл** ва ғайраҳо. Ҳамаи ин ибораҳои мазкур дар ҷумла ба вазифаи хабар меоянд. Ибораҳои, ки дар заминаи қолибҳои фавқ овардашуда сохта мешаванд аз нигоҳи обуранги бадеӣ дар пояи баланд меистанд.

1. Қолаби **исм+феъл**: **чашмак задан**, **дил ёфтан**, **рах додан**, **абру парондан**, **ғам хурдан**, **доғ мондан** **дъл кашол будан**, **қарз кандан**, **қаҳр қадан** (аз қасе ранқидан), **шох-о-ш-а шъкастан** (қасеро ҷазо додан), **афсала гъръфтан** (аз қорс ё аз қисе дилмонда шудан), **бахт хандидан** (бахти қасе қушода шудан), **ном бървардан** (шӯҳратёр шудан), **яқъш дъ нашидан** (дар ҳолати қашшоқӣ мондан) ва монанди инҳо дар сохтани ибораҳои фразеологӣ фаъол ба назар мерасад.

2. Ба қолиби **сифат+феъл** ибораҳои зеринро дохил намуданмумкин аст: **хънък хурдан**(сармо асар қардан), **беқафан шидан** (нодору қамбағал шудан), **қаҳрӣ шудан** (аз қасе ранқидан), **бод-ворӣ умадан** (тез омадан,

дар вақташ омада расидан), **руба-орӣ коқ шидан** (ниҳоят харобу лоғар шудан), **катагӣ қадан** (мағрур ё ҳавобаланд шудан) ва ҳоказо дар лаҳҷаи мазкур ба таври васеъ қорбурд мешавад.

3. Қолиби **исм+сифат+фeyл** нисбат ба қолиби аввал серистеъмом набошад ҳам, дар муъҷазбаёнӣ ва образнокӣ аз ибораҳои гурӯҳи яқум ҳеҷ монданӣ надоранд: **соя-ра ғафс дидан** (дар зиндагӣ пуштибон доштан), **гъли дъкушаворӣ зъндагӣ қадан** (дӯстона рӯз гузарондан), **бандаи хокӣ бъдан** (киноя аз одамизод), **нафаси озод қашидан** (мустақил шудан, истиқлолият ба даст даровардан), фикри зиндагира қадан, (аз қорҳои ношоям парҳезгор будан), **хуни қасера хурдан** (азобу ранҷ додан), **сари қасера хурдан** (қасеро ба ҳалокат расондан) ва ғайра. Ин қолиб мисли қолибҳои дигари фразеологӣ дар шакли аналитикӣ ташкил меёбад. Дар ин қолиб исм ҳамчун муайяншаванда баромад намуда, сифат муайянқунандаи исм дар таъбирҳои номбурда хизмат кардааст, дар маҷмӯъ исму сифат дар алоқамандӣ бо якдигар бо фeyл иртибот гирифта, ибораҳои фразеологӣ рехтаро ташкил доданд.

4. Қолиби **пешоянду пасоянд+исм+фeyл** низ дар лаҳҷаҳои мазкур ба қадри зарурӣ мавриди истифода қарор дорад. Ҳангоми ташаккулёбии ибораҳои фразеологӣ фeyлӣ саҳми пешоянду пасояндҳо назаррас аст. Онҳо бо исмҳои қондору бечон ва моддию маъние, ки маънои аслии худро сарфи назар намудаанд ва маъноҳои маҷозӣ қабул кардаанд, алоқаманд шуда, маънои яқлухту бутунро дар худ инъикос меқунанд: **дар бало гърфтор шудан** (ба вазъияти носолим мувоҷеҳ шудан), **ай шакли қасе безор шидан** (қасеро ниҳоят бад дидан), **бало-ра надунистан** (нодону бефаҳм будан), **ба хотир овардан** (ба ёд овардан), **ба сари маҳсад умадан** (натичагирӣ қардан аз қоре), **ба хъш умадан** (хушёр шудан баъди беморӣ), **тарафи қасе-ра гърфтан** (пуштибонӣ қардан аз қасе), **аз ҳаво умадан** (муфт ба даст даровардан), **ба сархорӣ ваҳт надоштан** (ба қоре банд будан), **тарбъз ай бағал ғалтидан** (ноумед шудан), **қойи шиштан-ш-**

а наёфтан (аз ҳад зиёд хурсанд шудан), **ба пустин кайк дърумадан** (безобита шудан, дар ташвиш мондан) ва монанди инҳо. Дар ибораҳои боло маъноҳои ҷузъҳои дохили таъбирҳо ба мазмуни умумии ибораҳои фразеологӣ умумияти маъноӣ ҳис карда мешавад.

Ҳам ҷузъи исмӣ ва ҳам феълии ибора шаклан ба калима мувофиқат кунанд ҳам, он маъноеро надорад, ки ҳар кадоми онҳо дар мавриди ҷузъҳои таркибӣ шуданашон ҳамчун воҳиди мустақили луғавию семантикӣ баромад мекунад. Аммо ҷузъҳои таркибии таъбирҳои мазкур ин аломатҳоро пурра дар бар карда наметавонад. Ҳеҷ ҷузъи ибори фразеологӣ феълӣ хусусиятҳоро қонуниятҳои тағйирёбӣ ва калимасозиро то дараҷае ки дар калимаҳои мустақили таркиби ибора рӯй медиҳад, инъикос карда наметавонад..

Калимаҳои қолаби исму феъл ва дигар қолибҳои фразеологӣ баъзе аломатҳои морфологӣ (бандакҳои соҳибӣ, феълӣ, пешоянду пасояндҳо, артикли номуайянии «е») қабул менамояд, вале онҳо низ ҳамчун як ҳиссаи ибора ба ҷузъҳо иртиботи ногустастанӣ доранд..

Вожаҳо ҳамчун ҳиссаҳои қолаби фразеологӣ, чунонки дар калимаҳои мустақилмаъно вомехӯрад, бо роҳҳои калимасозӣ худро тағйир дода, наметавонад. Дар қолиби фразеологӣ исму феъл ҷузъи феълӣ бештар ба сифати ҷузъи асосӣ баромад кунанд ҳам, гоҳо баъзе феълҳо чунин хусусияташонро аз даст медиҳанд. Онҳо барои ифодаи маъноӣ грамматикӣ ва танҳо барои суръатнокии категорияҳои грамматикӣ ибори фразеологӣ феълӣ хизмат мекунад: **дъл бундан, карашма қадан, дуди дъл баровардан, дъл тар шидан, саргум шидан** ҳоказо дар ин қолиб яке аз ҷузъҳо ба маъноӣ аслии худ омада, ҷузъи дигар дар натиҷаи маъноӣ маҷозӣ гирифтани маъноӣ муқаррари худро сарфи назар мекунад: **ови дида боридан** (гиря қардан) ва ғайраҳо.

Дар таркиби қолибҳои ибораҳои фразеологӣ феълӣ ҷузъҳосанд, ки шартан ба вазифаи пурқунандаю ҳоли тарзи амали ибора биёянд ҳам,

дар асл алокаи грамматикии байни онҳо барҷаста нест.. Дар ин маврид ҳам ҷузъҳои феълӣ ва ҳам калимаҳои дигар аз маъноӣ мустақилу аслишон бенасиб монданд.

Хусусияти дигари ибораи фразеологии феълӣ дар он аст, ки ҳеҷ гоҳ ба маъноӣ аслишон намеоянд ва ибораи нахвӣ озод ҳам шуда наметавонанд, ҳамчун ибораи озоди синтаксисӣ мавриди истифода қарор мегиранд: **ов када хурдан** (як соҳаи илмо бо тамоми ҷузъиёташ доништан), **ба сари касе ови хънък рехтан** (ба касе хиёнат кардан), **тоқи-ра қач мунда гаштан** (шоду хурсандона зиндагӣ карда гаштан), **лав газидан** (дар ҳайрат мондан) ва ғайраҳо .

Ибораҳои фразеологии феълӣ чунин хусусиятҳоро дороанд:

1. Ҳамаи ҷузъҳои дохилии таъбирҳои мавриди назар маъноӣ маҷозӣ гирифта, маъноӣ умумӣ ва яқлухти ибора дар заминаи маъноӣ маҷозӣ ба вучуд омадааст.

2. Ибораи фразеологии феълӣ ба ҳиссаҳои маъноӣ ҷудо намешавад, чунки онҳо семантикаи бутун доранд. 3. Инчунин онҳоро ба калимаҳои мустақилмаъно иваз карда намешавад ва муодили маъноӣ ҳам надоранд. Шартан агар бар ивази ибора вожаи маънан ба он наздикро истифода барем ҳам, ҳамон маъноро бо тамоми ҷузъиёташ ифода карда наметавонад.

4. Ҷузъҳои таркиби таъбир дар нутқ аз якдигар дур ё пароканда шуданаш мумкин аст, вале аз ин ба маъноӣ умумии ибора ҳалал намерасад.

5. Аксари ибораҳои фразеологии феълӣ дар заминаи қиёси ашёву ходисаҳо арзи вучуд намуданд, воситаҳои муқоиса дар паҳлуи феъл қой мегиранд ва аз рӯйи маъноӣ фразеологии таъбир эҳсос мешаванд.

6. Як қисмати муайяни ибораи фразеологии феълӣ дар заминаи ибораҳои идеоматикӣ пайдо шуданд.

7. Гурӯҳи

дигари ибораҳои фразеологии феълӣ дар гӯйишҳои мардумӣ гардиш меҳӯранд, ки аз лиҳози таркиби луғавӣ мураккабтаранд. Ин гурӯҳро

профессор Р. Саидов «ибораи фразеологии феълии бадеӣ» номидааст [178,98].

Дар ин бора мавсуф чунин менависад: “Вобаста ба мураккабию бисёрчӯзба будани воҳидҳои фразеологи феъли доираи таносуби предметии ҷузъҳои таркибии таъбирҳо барҳам меҳӯрад. Ин ҳолат аз он сар мезанад, ки ҷузъҳои таркиби ибораҳои бадеӣ вобаста ба услуби нутқ аз маъноӣ мустақили худ фориғ шуда, ҳамчун аъзои ибораҳои фразеологӣ мавқеи мустаҳкам мегиранд” [177,63]. Дар ин ҳолат дар таркиби ибора маъноӣ яклухти фразеологӣ ба вуҷуд омада, мустаҳкам мешавад. Дар ин масъала олими рус В.В.Виноградов фикрашро чунин асоснок менамояд: «...образнокӣ ва муъҷазбаёни родаринкишофи семантикаи воҳидҳои фразеологи феъли қувваи бузург меҳисобад» [35, 216].

Ибораҳои фразеологии бадеӣ ду хусусият доранд:

1. Ба маъноӣ аслии худ омада, чун ибораҳои озоди наҳвӣ ба ҳиссаҳои маънодор ҷудо мешаванд. 2. Ҳам ба сифати ибораҳои фразеологии идиоматикии феъли дар либоси образнокӣ ороиш ёфта, маъноҳои яклухтро ифода менамоянд.

Тадқиқи ин навъ фразеологизмҳо нишон медиҳад, ки дар лаҳҷа мавридҳои мешавад, ки ибораҳо ба маъноӣ аслиашон омада бошанд ҳам, тамоман маъноӣ дигарро ифода менамоянд: **зълфи касеро шуна қадан** (нигоҳубин қадан, парасторӣ қадан), **қадан қач қадан** (аз қасе қисе илтимос қадан), Маъноӣ аслии онҳо ба воқеият наздиканд.

Чи хеле ки гуфта гузаштем, маъноӣ образнок дар асоси муқоиса мустаҳкам мешавад. Муқоисаи ду ашё, ду амалу ҳодиса бо ёрии воситаҳои грамматикӣ (пешояндҳои **гӯё, ранги, қад мисли, монанди**) як навъи воҳидҳои фразеологиро ташкил медиҳад.

Тадқиқгарони назарияи фразеология масъалаи ба қалима муродиф шудани фразеологизмҳо яке аз масъалаҳои асосии фразеология

медонанд. Онҳо таъбирҳоро ҳамчун муодили калима аз рӯйи аломатҳои дохилиашон ба боби лексикология нисбат медиҳанд. Аз нуқтаи назари грамматика омӯхтани фразеологияро кори хайр мешуморанд. Дар бобати муносибати ҷузъҳои таъбирҳо ба калима, хусусиятҳои умумии онҳо нисбат ба иборати озоди синтаксисӣ корҳои илмиро тақозо дорад.

Фарқи ибораҳои фразеологии феълӣ аз феълҳои таркиби номӣ

Дар забони адабии тоҷик феълҳои таркибии номӣ ба баъзе хусусиятҳои худ ба ибораҳои фразеологии феълӣ умумият доранд. Дар байни ҷузъҳои номӣ ва феълӣ муносибати грамматикӣ ҳис карда мешавад: **ғам хурдан, ҷавр дидан, нафаси озод кашидан, ҳаво хурдан** ва ғайра. Ба ин нигоҳ накарда, дар байни ин ду воҳиди забон то як андоза тафовутҳои луғавию грамматикӣ эҳсос карда мешаванд. Пеш аз ҳама, **фарқи ибораҳои фразеологии феълӣ аз феълҳои таркиби номӣ аз** зарурияти омӯзиши тадқиқи илмӣ ин ду воҳиди забонӣ-ибораҳои фразеологии феълӣ ва феълҳои таркибии номӣ сар мезанад:

1. Ҳар дуи онҳо аз ҷиҳати сохт, маъно ва вазифаҳои грамматикашон ниҳоят наздиканд ва хусусиятҳои умумиашон бештар ба назар мерасад. Дар зери хусусиятҳои умдатарини онҳо хусусияти барҷаста ва ҷиддӣ ниҳон аст, ки тавассути онҳо ин воҳидҳои забонӣ аз ҳамдигар тафовут доранд. Ҳангоми ба вуҷуд омадани маънои умумӣ яклухтии қолибҳои таркиби иборати фразеологии феълӣ манзараи дигар пеши назар меояд. Иборати фразеологии феълӣ то дараҷае ба ҳодисаи лексикализатсия пурра дучор нашавад ҳам, маъное, ки марбути ҷузъҳои иборати фразеологии феълӣ ҳаст, як гурӯҳи калимаҳо ба мазмуни ҷузъҳои дохилии онҳо вобаста ва алоқаманд нест. Семантикаи аввалини ҷузъҳои номӣ ва феълӣ дар иборати фразеологии феълӣ барҳам хӯрда, маънои дигар мегиранд. Инчунин маънои умумии ибораҳои мазкур фақат маънои маҷозӣ мегиранд, ки ин хусусият ба феълҳои таркибии номӣ хос нест.

2. Мазмуни умумии феълҳои таркибии номӣ аз маънои худӣ ҷузъҳо

сар мезанад, чузъҳои феълии феълҳои таркиби номӣ маъноӣ ёридаҳандагӣ доранд. Маъноӣ аслии феълҳои таркибии номӣ онҳоро ба маъноӣ мустақили маҷозӣ таъмин карда наметавонад ва танҳо чун ёвар дорой тобишҳои грамматикӣанду ҳалос. Аммо танҳо дар маъноифарӣ чузъҳои ибораҳои фразеологӣ феълӣ ҳамчун калимаи мустақил боқӣ мемонанд. Баръакси чузъҳои феълии таъбирҳои мазкур чузъҳои ёвари феълҳои таркибии номӣ ба маҳдудияти маъноӣ дучор омаданд, ки дар иҷрои вазифа қариб ба дараҷаи морфемагӣ омада мерасанд.

Маъноӣ умумӣ дар таъбирҳои лаҳҷавӣ қануби забони тоҷикӣ, аз ҷумла, дар минтақаи Кӯлоб дар заминаҳои зерин пайдо мешавад.

1. Дар асоси ба таври таърихӣ зич алоқамандшавӣ чузъҳои номӣ феълӣ, ки онҳо дорой маъноӣ маҷозӣанд, маъноӣ умумӣ ва яқлухти ибораҳои фразеологӣ феълӣ тавлид меёбанд: **ду бор аз модар таваллуд шидан**, **дълъ чигар рехтан** (ғам хурдан), **акла кор фармудан** (аз рӯи фаҳмиши худ кор кардан) **акла хурдан** (нодонӣ ва беақлӣ кардан), **гуру қиёмата сухтан** (гуноҳи азиме содир кардан) ва монанди инҳо.

2. Феълҳои таркибии номӣ амалу ҳолатро мисли ибораҳои фразеологӣ феълӣ пуробуранг ва таъсирбахш ифода карда наметавонанд. Ибораҳои фразеологӣ феълӣ бошанд, бидуни зикри амалу ҳолат боз маъноӣ иловагӣ образнокро ифода менамояд.

Таъбирҳои фразеологӣ феълӣ чунин воҳидҳои забонӣанд, дар забони зинда нумӯъ карда, дар заминаи феълҳои таркибии номӣ ва феълӣ дар забони адабӣ ба майдон омаданд. Чузъҳои дохилии ин навъи фразеологизмҳо ба хабарӣ ҷумла, яъне ба феъл тобеъ мешаванд ва як мафҳуми сайқалёфтаву суфтаро ифода менамоянд.

Дар лаҳҷаҳои мавриди назар ибораҳои фразеологӣ феълӣ мисли феълҳои таркибии номӣ аз ҳиссаҳои мухталифи нутқ ташаккул меёбанд ва таркиби устувору рехта доранд. Дар гуфтугӯ вобаста ба мақсад дар услубҳои гуногун кор фармуда мешавад. Воҳидҳои фразеологӣ феълӣ шаклан ва ҳам

мазмунан аз якдигар тафовут доранд. Як қисмати калони онҳо ифодакунандаи мазмунҳои ҳаҷвӣ, киноявӣ истехзоомез бошанд, қисмати дигарашон мазмунҳои мусбатро далолат менамоянд. Қисми асосиашон ҳамчун муродифҳои вожа барои ифодаи мақсаду мароми гӯянда дар нутқ мавқеи истеъмолий пайдо менамоянд.

Масалан: **къш-къш кадан** (касоро ба муқобили касе шӯронидан), **моламол кадан** (худо ба кор андармон кардан), **коръ кочор гардун кадан** (чангу чанҷол кадан), **куфтъ кълух-а бървардан** (пас аз кори вазнин истироҳат намудан), **по чъкидан** (ба нокомӣ рӯ ба рӯ шудан) **тана ба кор надодан** (танбалӣ кардан, аз таҳи дил кор накардан), **сар-а дар санго задан** (худо ба иҷрои коре маҷбур кардан), **ов када хӯрдан** (доно будан, доди суханро додан), **руз кур кадан** (вақт гузарондан, дар ҷое кор накардан, беҳудагардӣ кардан), **алов гъръфтан** (ба балоғат расидан; бадхашм (оташин) шудан), **лав-а тайи дандун кадан** (худдорӣ ва сабру таҳаммул кардан), **балав нагъръфтан** (касоро ба назар нагирифтан, эътироф накардан), **дъст ба хок кадан** (қазои ҳоҷат рафтан), **пеши по ғалтидан** (зорию илтиҷо кардан), **даштакӣ шидан** (оворагард шудан), **сар-ъ калова-ра гум кадан** (сарфаҳм нарафтан ба кор, ё фаъолият чи кор карданро надоништан), **шур дохтан** (суханчин будан, хабаркашӣ кардан), **дар тай по бундан** (имконияти фаъолият карданро надодан), **дар даруни ов-ъ алов бундан** (муродифи «сару каловаро гум кардан»), **чъшм санга кафундан** (киноя аз одами бахил ва бадният) ва хоказо:

И мардак ичи тан-а ба кор намета, дойим лох-лох мегарда (Йол). Авдъло сар-а дар санго мезана-въ ръзқ-ъ рузии вега-ша пайдо мекъна (Анҷ.). Тавар дар къшлоқ зъндагӣ мекънав-ъ руз кур када мегарда (Хов). И дъхтарак алов гъръфтаст, дарав шу-ш бътан кори хуб мешава (Шар). Чъшми Санги Ларок санга мекафуна (Х-чо).. Ҷонибек ами ки мактаб-а тамом кад, йаке даштаки шид (П). Чъко кън-ъм дар пешии по-ш ни ғалтид-ъм, гап-ма нагъръфт (С-ғ). Иқа вардор-вардор-ъш накъ, уқа одами хуб нест (Й). Ба Порвор-а рафтъм-ъ дар тайи пойи мардъми таҷои бундем. (Т).

Воҳидҳои фразеологӣ дар лаҳҷаҳои минтақаи Кӯлоб асосан аз феълҳои таркибии номӣ ташаккул меёбанд. Дар ин маврид ҷузъи аввали ин навъи фразеологизмҳо аз исму сифат ва баъзан аз ҷонишинҳо ташаккул меёбанд. Инчунин баъзан тавассути исмҳои мураккаб ва таркибӣ (такрор) ё муродифҳои ҷуфт сурат ёфта, ҷузъи дуумашон аз феълҳои тасрифшаванда сохта мешаванд. Истеъмоли онҳо аз лиҳози миқдор низ нисбат ба воҳидҳои фразеологии феълӣ афзалтар аст. Онҳо таркиби устувор дошта, ҳамагӣ дар шакли идеомаҳо дучор шуда, дар нутқи соҳибони лаҳҷа серистеъмоланд. Ин навъи таъбирҳо ҳам дар шакли ибора ва ҳам дар шакли таркибҳои фразеологӣ вомехӯранд.

1.1. Сохта шудани ибораҳои фразеологӣ ба воситаи **исм**. Мо танҳо он ибораҳоро интихоб намудем, ки аз ду вожа ташкил ёфтанд. Дар байни ҷузъҳои фразеологизмҳои мазкур муносибатҳои грамматикӣ барҷаста нестанд. Онҳо ҳам таркиби устувор дошта, дар образнок намудани суҳан нақши муҳим доранд: **чъшъм духтан** (назар кардан, нигоҳ кардан), **қасам хурдан** (савганд ёд кардан), **ғам хурдан** (азоби руҳӣ кашидан), **ҷун гъръфтан** (фарбех шудан; бехтар шудани вазъи саломатии бемор), **нохун қадан** (навохтан; ҳақорат кардан), **дъл дохтан** (зиқ шудан, пазмон шудан, орзӯи дидори касеро кардан), **қабоб шидан** (азоб кашидан; муродифи «дъл дохтан»), **ру сухтан** (чуръат накардан), **ҷафо қашидан** (қалон кардан, тарбия додан), **лав лесидан** (аз чизе бенасиб мондан), **миюн шъкастан** (ба мусибат гирифта шудан), **опнои қадан** (бӯсидан), **чъшъма гърезундан** (киноя аз шахси гунаҳкор), **гугърдов дохтан** (ҷангу ҷанҷол кардан), **шурдозӣ кардан** (хабаркашӣ кардан, ғаммозӣ кардан), **бу набурдан** (нодон будан, гулу гаранг будан), **сиёсат қадан** (кудакро ҷанг кардан), **мърғ-ъ чърғ қадан** (ҷангу ҷанҷол бардошта, ҳамаро парешон кардан), **руз шави торик шудан** (зиндагии тоқатфарсо доштан), **побаста қадан** (номзад намудани духтар), **дъл қандан** (ноумед шудан), **саргардун шидан** (дар ташвиш афтодан), **лавгазък қадан** (дар ҳайрат афтодан), **моламоқ қадан**

(худро ба кор андармон кардан), **дъст шиштан** (ноумед шудан), **дъста ёфтан** (имкони хубе пайдо шудан) **зардов шидан** (муродифи «ғам хўрдан»), **кьнда партофтан** (хуш кардани арўсшаванда), **диқат хурдан** (муродифи «ғам хурдан»), **маза қадан**, (хурсанд шудан), **алохун шидан** (пазмон шудан, дар изтиробу ташвиш афтодан), **димоғ сухтан** (аз касе ранҷидан) ва ҳоказо.

1.2. Ба гурӯҳи дуҷум ибораҳоеро меоварем, ки вожаи маънодори таъбир **сифат** аст. Чунин ибораҳо дар лаҳҷаи мавриди назар кам андар кам ба назар мерасад, вале дар пуробурангии сухан аз воҳидҳои фразеологие, ки аз исми ташаккул ёфтанд, монанди надоранд: **хунук хурдан** (сард задан), **соф қадан** (шалпар шудан, монда шудан), **сармо бурдан** (хунук задан, сард задан), **алола қадан** (дубора никоҳ кардани ҳамсари собик), **ҷарма шидан** (дар изтироб афтодан), **қач ғамидан** (нодурӯст ғамидан), **қаламфури тез шудан** (атрофиёро бо суханҳо нешдор ранҷонидан), **бъзӣ қадан** (хабар бурдану хабар овардан, суханчин ва ғаммоз), **вазнин шудан** (ҳомиладор шидан), **вазнин шудан** (ҳомиладор шудан) **дучон шудан** (муродифи «вазнин шудан»), **ҷышми бад расидан** (ба нодорию камбағали мувоҷеҳ шудан), **дънийо дар назаръш танг шидан** (ба эҳсосот дода шудан, ба ҳолати номусоид гирифта шудан) ва монанди инҳо:

1.3. Аз ҷонишинҳои **ҷонишини нафсӣ-таъкидии «худ»** дар таркиби ибораҳои фразеологӣ серистеъмом буда, мавқеи устуворро касб намудааст. **Худ**- асосан ифодакунандаи шахс- инсон буда, дар матн ба ҷойи ҷонишинҳои шахсӣ ҳамчун субъекти амал ё иҷрокунандаи он кор фармуда мешавад. Вай ба шахсе ишора мекунад, ки дар шароити муайяни нутқ иҷрокунанда ё соҳиби амал аст. Бинобар ин, ҷонишини «худ» ба ҷонишинҳои шахсӣ наздиктаранд. Шакли классикии ин вожа «**хеш**», «**хештан**» аст. Вале дар лаҳҷаи мавриди назар шакли классикии ин вожаро дучор накардем. Унсурҳои луғавии «худ» ҳамчун ҳиссаи нутқ ифодагари чунин маъноҳост: 1. Ба майл ва иродаи худ, ба ихтиёри худ; 2. Бе ягон сабаб (хъд ба хъд), 3. Аз худ кардан, соҳиб шудан; 4. Худро ба нодонӣ задан; 5. Худро нишон додан ва монанди онҳо.

Дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ калимаи «хъд»(худ) ҳамчун ҷузъи асосӣ омада, маъноҳои **азони худ намудан, тасарруф кардани ашӯ, вазъи гуногуни ботинии инсон, мағруру ҳавобаланд шудан, худро ба нодонӣ задан, ба эҳсосот роҳ надодан, ба балоғат расидан, дар иҷрои кор ё фаъолияте дудила шудан, пушаймон шудан аз кардаи хеш, мустақил будан, зорию тавалло кардан, харобу лоғар шудан** ва ҳоказоҳо ифода менамояд, ки ба маънои луғавии вожаи номбурда иртиботи қавӣ доранд.

Баъзан қонишини нафсӣ-таъкидии «худ» бо пешоянду пасоянд омада дар ҷумла ба вазифаи пурқунанда корбаст мешавад: **хъд-и-ра хурдан** (меҳнат кардан, захмат кашидан), **хъд-и-ра бой додан** (бемор шудан, харобу лоғар шидан), **хъд-и-ра шърин қадан** (хушомад гуфтан, тамаллуққорӣ кардан), **хъд-и-ра ба нодуни задан** (худро бардурӯғ беҳабар вонамуд кардан), **ба хъд гуфтан** (аз дил гузаронидан), **хъд-и-ра бадъст гъръфтан** (худро идора карда тавонистан), **хъд-и-ра шънохтан** (ба балоғат расидан), **қадр-ъ қимати хъд-ира дунистан** (ба худ эътибор додан, худро нигоҳубин кардан), **хъд-а ақъб кашидан** (аз ҷангу ҷанҷолу хархаша гурехтан), **ай хъд намудан** (соҳиб шудан ба амволи касе), **хъд-ира нишун додан** (қудрату тавоноии худро ба атрофиён намоиш додан), **гапа ба хъд кашидан** (ин киноя ба шахсест, ки гумон мекунад, ки ҳама ўро бадгӯйӣ, ё ғайбат мекунад), **ба хъд умадан** (ба хуш омадан, хушёр шудан), **ба сари хъд кор қадан** (ақли худро кор фармудан, мустақилона фаъолиятеро ба сомон расондан), **ба пой хъди омадан** (бе даъват дар вақти зарурӣ омада расидан), **чъшъма пеши хъди гъръфтан** (ба хубрӯёну соҳибҷамолон назар накардан), **хъд-и-ра ба ар дар задан** (садақа талабидан, гадоӣ кардан, ёрӣ пурсидан), **ба дъли хъди кор қадан** (муродифи «ба сари хъд кор қадан»), **ба кори хъдӣ шидан** (лаҳзаи охиринаи ҷон ба ҷаббор супоридан, аз дунё гузаштан, вафот кардан), **гъревуни хъд-и-ра бу кашидан** (аввал ба худ нигару баъд дигаронро мазаммат намо), ва ҳоказо: И мардаки бечора афтова дар дъст-ъш ба кори хъди мешава-въ. (Шуг). Хъд-и-та шърин накъ, иқа (ҷ.К). Ага қадри хъд-и-та бъдунӣ, ама қадр-та медуна (Тоқ). Хъд-и-та ақъб накашъ бъра насият-шу къ.

(X).Бача-та хунадор къ, хъд-иш-а шънохтас (Йол). Касали-мун ним соат пас ба хъд умад.(Сч). Гап-а ба хъд накаш, мъ тъ-ра нагуфта бѣдъм (С-ғ). Ба куча бѣрумади, чѣшм-о-та пеши хъдѣ бѣгѣ (Анѣ.) Ба пои хъди умадѣ, акъ бѣшивѣ мѣра гуш къ.(Ток),

1.3. Қисмати муайяни воҳидҳои фразеологии феълӣ ин минтақа ба воситаи пешоянду пасояндҳо сохта шуда, таъбирҳои рехтаи халқиро ташкил намуданд, ки онҳо мустаҳкамӯ тағйирнаёбандаанд. Аксари онҳо низ дар шакли ҷумлаи сода арзи вуҷуд намуда, дар муносибату муоширати мардум нақши муҳим доранд: **ай лав хов бѣдан** (аз чизе ё ҳодисае хабар надоштан), **дахана гърѣфта натунистан** (сабр карда натавонистан, тоқат накардан), **дѣст-ѣ по-ра хурданѣ шидан** (аз ҳад зиёд гурусна мондан), **руш-а ниго када натунистан** (дар хиҷолат мондан, хиҷил шудан), **чѣшъм-ша дѣзунда гърехтан** (ноаён аз пеши касе гурехтан), **чѣшми дидан-ѣш надоштан** (бад дидани касе), **хѣши кор надоштан** (кор накардан, бекор ба гӯшае нишастан), **дар фикрѣ хайол ғутидан** (мутаассир шудан аз чизе ё аз касе), **дар овѣ арақ ғутидан** (аз ҳад зиёд шарм кардан), **тай (таги) теф қадан** (касери саробонѣ намудан, ғамхорѣ кардан): **сагѣ пѣшѣк шидан** (бо ҳамдигар душман шудани дўстони ҷонѣ, ё бародарони ҳамхун), **ҷун ай дѣстѣ по бѣруман** (сахт тарсидан, ба ҳарос афтодан) ва ғайраҳо.

Чунончи: Бобоки Ғозибек ай дур мѣставѣ мардъм-а къш-къш мекъна, дига кори дига надора (Тагн). Сари (сахари) ваҳти нѣмоз чѣшъм-шуна дѣзунда гърехт-ъм. Бечора баши (барои) бача-ш сухтѣ пѣхт, дига таф накашид. (С-М)., Мо да и дѣнѣо хар чарунда гаштем(Д-ѣ). Толѣ по-т начѣкидас, барои ами хѣрсандѣ (Дах). То хуна-мун-а расид-ъм, ки дѣстѣ по-ма хурданѣ шид-ъм Акаву бийар да йак соли зѣндагишун сагѣ пѣшѣк шидан (Й).

Дар лаҳҷаҳои мавриди назар дар таркиби фразеологизмҳои феълӣ ҳолатҳои рӯй медеҳад, ки дар натиҷаи он зоҳиран шакли муқаррари таъбирҳои феълӣ вайрон мешавад, калима ё иборае дар байни ҷузъҳои омада, онҳоро аз ҳамдигар ҷудо менамоянд, вале аз ҷунин ранг

гирифтани кор муносибати байни калимаҳо бетағйир мемонад: **вахт** **надоштан-вахти сархорӣ** **надоштан**, **кора лой кадан-кори яг бечора-ра** **лой кадан**, **сар-ша хурд –сари атав-ъ оча-ша хурд**, **кувват** **надоштан-** **куввати хъфазанӣ** **надоштан**, **азоб** **кашидан-сагворӣ** **азоб** **кашидан**, **акл** **надоштан-говворӣ** **акл** **надоштан**, **ба осмун** **вардоштан-ба осмуни** **хафтъма** **вардоштан**, **одами наздик-одами ба дъл** **наздик** **ва монанди** **инҳо**.

А). Дар байни ҷузъҳои воҳидҳои фразеологӣи феълӣ калима ва ибора ҳамчун пуркунанда меоянд: **хари нара дар шир овардан** (аз ҳад зиёд зорию илтиҷо намудан), **гъревуни хъд-и-ра бу** **кашидан** (аввал ба худ нигару баъд дигаронро мазаммат намо), **чун ай дъст-ъ по бърумадан** (сахт тарсидан; ба мусибат мувочех шудан), **тайи (таги) теф кадан** (касоро саробонӣ намудан, ғамхорӣ кардан), **дъма хода кадан** (гурехтан, фирор намудан), **хъшт ай қолаб хестан** (аз касе ранҷидан, ҷудо шудан), **дар кала-ш гап бастан** (тухмат намудан, бадгӯйӣ кардан), **по-т-а чени курпа-т дъроз къ** (ба каси аз худат мартабаи боло дошта дӯстӣ нақун, ё шахсе, ки нисбат ба ту сарватманд аст, додугирифтро қатъ намо), **кур тиёқша йаг бор гум мекъна** (аз гузашти рӯзгор панд нагирифтӣ, вой бар ҳолат), **думан-а бод додан** (худро намоиш додан, сирри дилро ба касе гуфтан, худро фош кадан), **бо нуги дъст салом кадан** (касоро ба назар нагирифтан, ўро хурмат нақадан), **оча-ш-а нишун додан** (касоро ҷазо додан, лату кўб кардан) **ру-ра ба нъмъков шиштан** (ҷуръат пайдо кардан, шарму ҳаёро ба як сў гузоштан), **ай санг овоз набаромадан** (киноя ба одамони нодону беҳирад ва бемаърифат) **дъстъ пора хурданӣ шидан** (аз ҳад зиёд гурусна мондан), **алови чъшм-а гърьфтан** (тарсондан, задан, кўфтан), **ба дъли хъдӣ кор кадан** (муродифи «ба сари хъд кор кадан»), **пора дар яг муза бундан** (дар кавли худ истодагарӣ намудан), **ръзқ-а пеши по задан** (ба чизи будагӣ шукрона нақардан, аз онҳо ҳам маҳрум шудан), **сар-а соиб набъдан** (киноя ба шахси саховатманд, дасткушод), **ба**

кори хъдй шидан (лаҳзаи охирини ҷон ба ҷаббор супоридан, аз дунё гузаштан, вафот кардан) ва монанди инҳо:

Б). Дар байни ҷузъҳои воҳидҳои фразеологӣ феълӣ калима ва ибора ҳамчун ҳол меоянд. Аз рӯи маводи дар даст доштаи мо аниқ кардан мумкин аст, ки бештар ҳоли макон дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ феълӣ меоянд. Ин навъи воҳидҳои фразеологӣ чандон зиёд нестанд : **ай чышм алов паридан** (хушёру зирак будан), **чун ай дстъ по бъруман** (сахт тарсидан, ба ҳарос афтодан), **ай димоғ дуд бъруман** (сахт тарсидан, безобита шудан), **ай та ов бастан** (ба касе хиёнат кардан), **дар лави теф-ъш нъмоз хундан** (киноя аз одами одобу ахлоқи ҳамида дошта), **дар по печундан** (туҳмат кардан, бадгӯйӣ намудан), **дар таи каш калун қадан** (касиро аз тифлиаш парасторӣ намудан), **тарбъз ай бағал очидан** (ноумед шудан, умеду орзуҳо барбод рафтган), **лингга ай осмун овардан** (касиро ҷазо додан, лату кӯб кардан), **хъдира қафо кашидан** (ба иҷрои ягон кор ё фаъолият ҷуръат накардан), **ай ра гаштан** (пушаймон шудан), **нун дар руған ғутидан** (ба мансаби калон соҳиб шудан), **хар ай ҷъбор паридан** (киноя ба касе, ки ба муроду мақсадаш расидааст), **дар кала гап бастан** (туҳмат намудан, ғайбат кардан, бадгӯйӣ кардан) ва монанди инҳо:

Тъ оли **ай лав ховй**, иҷ чира намедунӣ, ки дънйи-да чи гап-ай.(До). Шав-ъ руз қатим бъд, йаг чо мешиштем, чой мехурдем, неки **ай та ов-м баст**(Мум). Мехрбон-а **ай чышмо-ш алов мепара**(Т), Дар лави **теф-ъш нъмоз бърунӣ**, мешава (Хон), Ами ки дид-ъм-ъш **чун ай дъст-ъ по-м бърумад**(Х-ҷо). Мъродбегим **хари нар-а дар шир мийора** (П).Бой Мазокир хорзоҳо-ша **тай теф кад-ъ** калун кад.(П). Авал **гъревуни хъд-и-та бу бъркаш-ъ** бад дигарора насақ къ(ҷ.К.). Бърава гум шава дига шакл-ша набин-ъм, **хъшт ай қолаб хест** (Ёх). Дар кала-ш **гап бастан**, ки ба дъхтари бой Шеръло мегарда (Т). То хуна-мун-а расидъм, ки **дъст-ъ пом-а хурданӣ шид-ъм**(С-ғ), Акъ харъш ай ҷъбор парид, дига мехра мегарда (Хх) Бой Самада **нун-ъш дар руған ғутид** бачаша вазифаи бъланд доданд (П).

Дар лаҳҷаҳои минтақаи Кӯлоб ибораҳои фразеологӣ феълӣ дучор мешаванд, ки танҳо дар шакли инкор ба кор бурда мешаванду шакли тасдиқиашон вучуд надорад. Чунончи: **астоғун надоштан**, (дар иҷрои кор беҳамто будан), **чашми дидан надоштан** (аз ҳад зиёд касеро бад дидан), **ба як пули пучак наарзидан** (беқадр, беобрӯӣ) **миҷа таҳ накадан (хоб накардан)** “**ба собуни касе сар нашиштан**”(қудрату тавоноии касеро ба эътибор нагирифтдан), ё фақат дар шакли бавосита истеъмоли мешаванду шакли бевосита надоранд (**шаб гузаронидан, ай ғалбер гузаронидан, чашми худро гурезондан**), туй гузарондан ва монанди инҳо. Қайд кардан бамаврид аст, ки ин ибораҳо маъноҳои манфиро ифода накарда, маъноҳои мусбатро ифодагаранд. Бо вучуди дар захираи фразеологӣ забонамон мавҷуд будани чунин ибораҳои дар ягон шакле шах шуда монда, ба кулли тағйирнаёбанда пиндоштан дуруст нест.

Гурӯҳи калони воҳидҳои фразеологӣ дар лаҳҷаҳои минтақаи Кӯлоб истеъмоли мешаванд, фразеологизмҳои аз забони зинда (гуфтугӯӣ, умумихалқӣ) арзи вучуд намуданд. Бояд гуфт, ки аз забони зинда омадани таъбирҳо аз он маълум мешавад, ки ҳамаи калимаҳо, хусусияти грамматикӣ ибораҳо ба хусусиятҳои забонии забони гуфтугӯ созгор аст: **рӯзи рушан дар пеши чашм-ъм торик шид.**(ш.К)

Бояд қайд кард, ки хусусияти асосии ибораҳои фразеологӣ феълӣ дар он аст, ки ин таъбирҳо мафҳуми рамзӣ-киноявро соҳибанд. Онҳо баъзан дар нутқи соҳибони лаҳҷа маъноҳои иловагии маҷозӣ гирифта, забони ин мардумро образнок мегардонанд ва онҳо ба рӯҳия, муносибату муошират ва амалиёти гуногуни одамон нигаронида шуданд. Гурӯҳи дигар аз рӯи қолабҳои ибораҳои пешояндиву пасояндӣ ба вучуд омадаанд: **пеш ай ҳама, ба по хестан, ай дъль чун, ба чашм намоён, ба яг овоз, пьшти нохунвори, ба дъл нагръфта, ай сар гъзарундан, гуш ба овоз, зоғвори сия, ай тарси чун, ай дасти ть** ва монанди инҳо. Табиист, ки хелҳои гуногуни ибораҳои фразеологӣ на фақат аз ҷиҳати ифодаи маъноҳои лексикӣ-грамматикӣ, балки аз ҷиҳати системаи шаклҳои

грамматикии худ низ аз ҳамдигар тафовут доранд.

Ба ҳамин тариқ, воҳидҳои фразеологӣ мавриди назар дар лаҳҷаҳои ҷанубу шимол, шарқу ғарби минтақаи Кӯлоб хеле зиёд гардиш хӯрда, ҳамчун маводи тайёри забон дар нутқи соҳибони лаҳҷа барои образнок ва пуробуранг ифода намудани афкори хеш мавриди истифода қарор дода мешаванд.

2.3. Ҷумлаҳои фразеологӣ

Воҳидҳои фразеологӣ ба таъриху анъана ва урфу одати халқ алоқамандии зич доранд. Онҳо дар давраҳои дуру дарози таърихӣ ташаккул ёфта, суфтаю рехта мешаванд. Воҳидҳои фразеологӣ мисли калимаҳои маъноӣ-лексикӣ-грамматикии худро дар ҷумла равшантар зоҳир менамояд ва ягон вазифаи нахвиرو иҷро карда, боигарии асосии таркиби луғавии лаҳҷаҳоро ташкил менамояд. Онҳо аз нигоҳи маъно, ҳаҷму доираи истеъмоли мухталифанд. Маъноҳое, ки аз ҷумлаҳои фразеологӣ бармеоянд, характери коммуникативӣ гирифта, дар ҷараёни нутқ бо воҳидҳои фразеологӣ ҳамнишин шуда, вазифаи худро иҷро менамоянд.

Дар забоншиносӣ ҷумлаҳои фразеологӣ назар ба дигар воҳидҳои фразеологӣ камтар тадқиқ шудаанд. Ҳар кадом забоншинос роҷеъ ба ҷумлаҳои фразеологӣ ба таври худ андеша рондааст. Хулоса, аҳли тадқиқ доир ба ҷумлаҳои фразеологӣ афкори ягона надошта, онҳо вобаста ба аломатҳову хусусиятҳои воҳидҳои фразеологӣ ақидаҳои худро ба таври гуногун пешниҳод менамоянд. Оид ба нақш ва мавқеи ҷумлаҳои фразеологӣ дар забон забоншиноси рус А.В. Дудников чунин менависад. “Вобаста ба он ки ҷумлаҳои фразеологӣ ба қатори воҳидҳои лексикӣ дохил нестанд, хусусиятҳои онҳоро дар қисмати синтаксис аз назар гузарондан ба мақсад мувофиқ аст”[215,100]. Воҳидҳои фразеологӣ асоси лаҳҷаро ташкил медиҳанд.

Забоншиносон В.В. Виноградов, Т.В. Дибина, Ш.И. Шеболева,

В.И. Кодухов, И.Б. Голубь, А.В. Дудников доираи таснифоти воҳидҳои фразеологиро боз ҳам васеътар нишон дода, онҳоро ба қолабҳои сохтори ибораҳои фразеологӣ дохил накарда, бараъкс дар байни онҳо тафовут мегузоранд. Дар ин масъала ҳаминро бояд қайд кард, баъзе ҷумлаҳои фразеологӣ воқеан ҳам муодили як калимаанд: **Аз дънӣю гъзаштан- мурдан, офтоби сари кӯҳ шудан - айёми пирӣ.**

Ҳаминро гуфтан ба маврид аст, ки вобаста ба матн ҷумлаҳои фразеологӣ ба қолибҳои таркибии воҳидҳои фразеологӣ шомил мешаванд. Онҳо метавонанд як фикри анҷомёфтaro ифода намоянд: **Банд-а дъроз партофтан** (барои ислоҳ шудан мӯхлат додан), **По-ра чени курпа-г дароз қадан** (дар зиндагӣ ҳадди худро ниғаҳ доштан) ва монанди инҳо.

Дар забоншиносии тоҷик оид ба ҷумлаҳои фразеологӣ забоншиносон Ҳ. Маҷидов, Х. Ҷалилов. Р. Саидов бештар таваҷҷуҳ зоҳир намуданд. Ин олимони номбаршуда дар қорҳои илмии худ доир ба ҷумлаҳои фразеологӣ боби алоҳида ҷудо намудаанд. Профессор Ҳ. Маҷидов доир ба ҷумлаҳои фразеологӣ дар асари тадқиқотиаш “Системаи фразеологӣи забони адабии ҳозираи тоҷик” маълумоти муфассал медиҳад. Дар ин рисолаи монографӣ перомунӣ ибораҳо ва ҷумлаҳои фразеологӣ бо тамоми ҳелҳои луғавию сохториашон аз лиҳози илмӣ таҳлилу таҳқиқ карда шудаанд. Муҳаққиқ бо мақсади ошқор намудани хусусияту аломатҳои асосии ҷумлаҳои фразеологӣ фикру ақидаҳои баҳсноки чанде аз забоншиносонро хотирнишон намуда, ҷумлаҳои озоди синтаксисиро ба ҷумлаҳои фразеологӣ муқоиса менамояд. Асари номбурда, ки дар он марворидҳои суҳан аз нигоҳи забоншиносӣ таҳлилу таҳқиқ карда шуданд, дар таҳқиқи масъалаҳои фразеологияи тоҷик мавқеи муҳимро касб кардааст. Бо ин маънӣ, Ҳ. Маҷидов дар бораи ҷумлаҳои фразеологӣ чунин ақида дорад: “Як хусусияти ҷумлаҳои фразеологӣ дар он аст, ки онҳо аз ҷиҳати луғавию

грамматикӣ ҳамчун воҳиди забон дар ҳар ҳолатҳои гуногуни нутқ фикри анҷомёфтаре мефаҳмонад”[85,342].

Забоншинос Ҳ, Ҷалилов тадқиқотеро таҳти унвони “Хусусиятҳои таркибии семантикии воҳидҳои фразеологӣ ва вазифаи синтаксисии онҳо” ба анҷом расондааст. Мавсуф дар ин рисолаи номзадии худ хусусиятҳои маъноӣ ва услубии ин навъи дурдонаҳои суҳанро таҳлилу таҳқиқ кардааст. Махсусан қисмати вазифаҳои синтаксисии воҳидҳои фразеологӣ ҷолиби таваҷҷуҳ аст, зеро то соли нигориши рисолаи мавриди назар касе ё олиме дар бораи вижаҳои нахвӣи фразеологизмҳо чизе нагуфта буд. Рисола аз нигоҳи мазмуну муҳтаво дар забоншиносии тоҷик яке аз тадқиқотҳои арзишманд маҳсуб мешавад. Инчунин доир ба тадқиқи ҷумлаҳои фразеологӣ, муайян намудани сохт таркиб, маъно ва тобишҳои маъноии онҳо Ҳ. Ҷалилов саҳми арзанда дорад. Мавсуф ҷумлаҳои фразеологиро як навъи алоҳидаи воҳидҳои фразеологӣ мешуморад. Таҳлили ҷумлаҳои фразеологӣ аз ҷиҳати сохту таркиб, тафовутгузори муаллиф дар байни ҷумлаҳои фразеологӣ ва ҷумлаҳои озоди нахвӣи меъёри хеле хубро ба роҳ мондааст.

Андешаҳои муҳаққиқ ва хулосаҳои ӯ оид ба ҷумлаҳои фразеологӣ қобили дастгирианд. Хулосаи муҳаққиқ чунин аст, ки ҷумлаҳои фразеологӣ ҳамон воҳидҳои фразеологианд, ки шаклан ба ҷумлаҳои одии синтаксисӣ наздик буда, мувофиқи ифодаи маънояшон аз онҳо фарқ менамояд [230, 164]. Тафовути онҳо пеш аз ҳама, аз хусусиятҳои рехтаву маъмул будан, ҳамчун воҳидҳои дорои тобишҳои ҳиссӣ муассири нутқ, хусусияти умумиистеъмолий пайдо намудан, инчунин аз семантикаи яқлухти онҳо воқеъ мегардад. Ҷумлаҳои фразеологӣ дар лаҳҷа се хусусият доранд:

1. Аксари онҳо ба меъёрҳои забони адабӣ мувофиқ ҳастанд: **бозор хънък шидан, хънъки дайров қадан, хъшбоши қадан, дар чуни касе задан, хъшт ай қолаб хестан** ва ғайра.

2. Ҷумлаҳои фразеологӣ характери гуфтугӯӣ дошта, ба забони

зиндаи мардуми маҳал тааллуқ доранд: толеъ бъланди кадан, ба як тори мўйи касе наарзидан, умр ба сар бурдан, устухон сьфед шидан ва монанди инҳо.

3. Онҳо дар ифодаи маънои яклухт меоянд. Ҳарчанд, ки калимаҳо ҳамчун ҷузъи асосии таркиби воҳидҳои фразеологӣ маънои луғавии худро қисман нигоҳ медоранд, вале дар онҳо тобишҳои образнокию бадеӣ бар маъноҳои модалӣ ғалаба мекунад ва дар унсурҳои ғайрифразеологии матнҳо таносуби шаклию семантикӣ ташаккул ёфта, яклухтии ҷумлаҳои фразеологӣ тағйир наёфта, устувор мемонад. Инчунин ҷумлаҳои мавриди назар хусусияти асосии худ – хабаррасонию нигоҳ медоранд. Ҷумлаҳои фразеологиро аз матн ҷудо кунем ҳам, хусусияти коммуникативии худро гум намекунам, мисли ҷумлаҳои муқаррарӣ фикри нисбатан пурра ва тамомшудро ифода мекунам. Дар ҷумлаи фразеологӣ маълумотдиҳӣ ва хабаррасонӣ ба таври маҷоз - бо маънои фразеологӣ ба шунаванда расонда мешавад. Онҳо маънои нутқро равшантар, муъҷазтар ва образнок намуда, ба шунаванда фаҳмо мерасад. Чунин ҷумлаҳо такмилдиҳандаю ҷилодиҳандаи маънои бадеӣ маҳсуб мешаванд.

Ҷумлаҳои фразеологӣ чун ҳамаи хелҳои дигари воҳидҳои фразеологӣ дар қолабҳои таркибии рехта маъноҳои яклухтро ифода мекунам, яъне аз ҷиҳати ифодаи маъно ҷумлаҳои фразеологӣ ба гурӯҳҳои дигари фразеологӣ монандӣ доранд. Ин қабил ҷумлаҳо дар лаҳҷаҳои номбурда аз нигоҳи миқдор нисбат ба ибораҳои фразеологӣ кам бошанд ҳам, истемולי онҳо дар гуфтори соҳибони лаҳҷа хеле фаровон ба назар мерасанд. Онҳо ҳамчун воҳиди фразеологӣ дар қолабҳои гуногун сохта шуда, маъноҳои яклухту бутунро ифода менамоянд. Аз ин рӯ, ҷумлаҳои фразеологиро аз ҷиҳати дар бар гирифтани маъно ба навҳои зерин тасниф намудан мувофиқи мақсад аст:

1. Баъзан ҷумлаҳои фразеологӣ ҳангоми муошират як мафҳумро ифода

менамоянд. Чунончи, чумлаҳои фразеологии **димоғи касе сўхт** (хафа шудан), **чаши касе бечо тофт** (нияти бад доштан); **афтови сари ку шудан** (айёми пирӣ, барҷомондагӣ); **дар алов ов рехтан** (барангезонидани касе ба муқобили шахси дигар); **раи кор баста шидан** (ноомади кор), **ба дъсти чап хестан** “(барор нагирифтани кор,)”, **ай ов қок бўруман** (беғуноҳии касе исбот шудан), **хъдмурда шидан** (харобу лоғар шудан), **қасам хўрдан** (қавл додан), **қасам шъкастан** (вафо накардан ба аҳд). **руйи дига гаштан** (ранҷидан), **зъмина песундан** (хомӯш мондан, даҳон накушодан), **бачаи чор кас медидагӣ** (бачаи қобил, бачае, ки аз уҳдаи ҳамаи кор мебарояд) ва монанди инҳо.

2. Чумлаҳои фразеологӣ хусусияти хабарӣ дошта, дар алоқамандӣ бо чумлаҳои дигар вижагиҳои луғавию семантикии онҳо зоҳир мегардад. Онҳо дар нутқи соҳибони лаҳҷа монанди чумлаҳои одии нахвӣ фикру интонатсияи ба охиррасидаро ифода карда, ба категорияҳои хабар, модалият ва унсурҳои дигари чумла соҳиб мешаванд. Ҳоло якчанд чумлаи фразеологиро аз назар мегузаронем, ки дар худ хусусияти хабаррасониро нигоҳ доштаанд: **тайи чъшм қадан** (касери назора кардан), **дарди сари касе шидан** (касери ранҷ додан), **қангу қанқол-а ховундан** (тарафҳои муқобилро ба сулҳу якдигарфаҳмӣ даъват намудан), **гапи қалун задан** (худро аз ҳама боақл нишон додан), **сара сьфед қадан** (1. пир шудан; 2. ба касе тўхфа додан), **линг-о-ра саг-о қандан** (қашшоқу камбағал шудан), **шарми рў набундан** (одаме, ки на шарм мекунаду на парво), **ранги пусти пиёз тьньк будан** (киноя ба одаме, ки тез дар қаҳр меояд, оташ мегирад), **курсира холӣ қадан** (аз вазифа рафтани), **қадам қанда нашидан** (ба як ҷо бисёр равуо кардан), **ба по рост шидан** (давлатманд шудан), **зиндагира дарёв қадан**// **зиндагира бақап қадан** (муродифи “ба по рост шидан,”), **хандара ниго дошта натунистан** (аз ҳад зиёд хушхол будан), **ранг бурданъ ранг овардан** (сахт тарсидан; ногаҳон бемор шудан), **дъсть по сьст шидан** (муродифи “ранг бурданъ ранг овардан ва ғайраҳо).

3. Дар лаҳҷаи мазкур баъзе чумлаҳои фразеологии хабарӣ

вомехӯранд, ки хабари онҳо танҳо дар шакли инкор меоянд, вале ин ҷумлаҳо маънои мусбатро ифода менамоянд: **пашара озор надодан** (одами хуб, мулоимтабиат), **аз касе сари тарс надоштан** (аз ҳеҷ кас наметарсид), **чъшъм напаридан** (нисбат ба воқеаву ҳодисаҳо бепарво будан), **ай дънѐ яг коса ов нахурдан** (ишора ба касе ин дунѐро дар ҷавонияш тарк гуфт), **илоҳи, дар по-т хор назана** (сихату саломат бош), **касоро чъшми дидан надоштан** (касоро аз ҳад зиёд бад дидан), **қадам канда нашидан** (хонаи касоро охурча кардан), **хандара гъръфта натунистан**(ниҳоят хушҳол шудан), **хъши кор кадан надоштан**(ишора ба одами танбалу ноухдабаро), **ҷуни гарм надоштан** (ишора ба одами камқуввату беҳавсала), **қуввати хъфазани надоштан** (ишора ба одами лоғару касалманд), **шарми ру набундан** (аз ҳеҷ кас шарм накардан), **дасти кама надидан** (ба тангдастӣ мувоҷеҳ нашудан, хама вақт бою бадавлат мондан) ва монанди инҳо.

Як хусусияти барҷастаи чунин ҷумлаҳои фразеологӣ дар он аст, ки онҳо маъноҳоро ифода менамоянд, ки онҳоро аз маънои ҷузъҳои дохили ҷумла дарк кардан мумкин нест.

4. Ҷумлаҳои, ки ягон маънии мушаххасро ифода накарда, танҳо ба нутқ тобишҳои гуногуни маъноӣ-модалӣ мебахшанд. Инчунин ин ҷумлаҳои аз **обу** ранги бадеӣ ва образнокии сухан маҳруманд. Чунин ибора ва ҷумлаҳо дар ягон шакли тасрифӣ шах шуда мондаанд ва як навъ дуои неку бади одамон нисбат ба одамони дигар дар сари ҳар қадам дучор шуданаш мумкин аст: **ру-т лахча, ру-т сия** (муродифи “рут лахча”), **хъдо хоҳад, хъдо бъгират, ру-т дар таи хок, ай пайъш нагард, гуфти у мардак, кънда бодът бъхра, афтът дар гур (бърава), нун бъзанам, ки..., бало ай пасъш, хъдо-подшоҳ, ай хъдо бъгардъм, хъдо курът къна, қанд-та бъзан, шалпар нашавед, саломат бошед, хъдо баракатът бъта, баракат шава** ва ғайра.

Ҷумлаҳои фразеологӣ дар шакли муҷаррад, берун аз матн ифодакунандаи мафҳумҳои алоҳида мебошанду бас. Ҳамин ки ин гуна воҳидҳои фразеологӣ дар матни муайян, дар алоқамандӣ бо ҷумлаҳои

дигар ба кор бурда шуданд, таркиби як андоза мураккаби онҳо гӯё барқарор мешавад. Дар ин маврид ҷумлаи фразеологӣ на фақат аз ҷиҳати сохт, балки аз рӯи ифодаи фикри том ва оҳангу интонатсия низ аз ҷумлаҳои дигари матн фарқ мекунад. Азбаски вазифаи асосии ҷумлаҳои фразеологӣ яклухт ифода кардани маъно аст, чун як воҳиди алоҳидаи фразеологӣ дар забон эътироф карда мешавад ва аз рӯи он ки дар онҳо тобишҳои гуногуни модалӣ таҷассум меёбад, онҳоро ба гурӯҳҳои алоҳидаи семантикӣ ҷудо кардан ҷоиз аст.

1. Ҷумлаҳои фразеологии амрӣ (хитобӣ) хиссиёту ҳаяҷон ва амру фармонро ифода менамояд. Дар ин навъи ҷумлаҳо мубтадо зикр намешавад. Онҳо дар аксар мавридҳо дар шакли ҷумлаи яктаркиба меоянд **дълма наков, (ба кори шахсии ман даҳлат накун), **биё дъст-ма бъги** (ба ман ёрӣ расон), **хоки поятон шавам** (як навъи зорию тавалло, илтиҷо) **ҷунъм дар ҷун-ът** (як навъи зорию тавалло) **падари хеш бош** (мард бош, ҳамаи мушкилиҳои зиндагиро худат ҳал намо), **қанта бъзан** (офарин, дастатон дардро набинад), **монда нашавед** (муродифи “ҳаста набошед”, дар иҷрои кор муваффақ бошед), **чор тарафат қибла** (касери аз хона рондан), **ба шаҳри ягҷышма рафти**, **яг чъшмта кур къ**, **ба гуфтаи мълло бъравъ ба кардаш-не**, **каи (коҳи) кунара бод накъ**. ва ғайра.**

Чи тавре ки мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ҷумлаҳои дар боло овардашуда аз рӯи намуди зоҳирии худ ба ҷумлаҳои муқаррарии синтаксисӣ монандӣ доранд, дар низоми қолибҳои ҷумлаҳои яктаркиба ташаккул ёфтанд, вале онҳо як мафҳумро ифода мекунанд. Аз рӯи иштироки унсурҳои асосии ҷумла-мубтадою хабар ҷумлаҳои фразеологӣ ба ду гурӯҳ тасниф карда мешавад: ҷумлаҳои яктаркиба ва дутаркиба

2. Ҷумлаҳои фразеологии яктаркиба ва дутаркиба

Дар аксар мавридҳо ҷумлаҳои фразеологӣ ба монанди ҷумлаҳои одии наҳвӣ фикри тамомшударо ифода намекунанд. Дар таркиби чунин ҷумлаҳо ҳамаи аъзоҳои ҷумларо мебинем, вале онҳо на фикри тамомшуда, балки як мафҳуми мураккабро низ ифода менамоянд. Онҳо дар давоми

солҳои дуру дароз аз нигоҳи мазмуну мундариҷа бо ҳам иртибот пайдо намуда, дар забони мардум суфта шуда, сайқал ёфта ба як ибораи мазмунан устувору тағйирнаёбанда мубаддал гашта, интонатсияи ягона гирифтанд: **ай тайи дор гърехтағӣ**(далеру нотарс), **тънък шидан**(аз хуш рафтан), **дар хуни касе зомин шудан** (худро гунаҳкор донистан), **дългир кадан** (пазмон шидан), **хун чуш задан** (дар қаҳр шудан), **хундӣ кадан** (посбонӣ кардан), **ба хоки пой касе нарасидан** (касоро хурмату эҳтиром накардан) **ба сархорӣ вақт надоштан** (аз ҳад зиёд серкор будан), **Хар-ъш ай ҷъбор парид**// **Хар-ъш ай лой гъзашт** (кор ба иҷро расидан) ва монанди инҳо. Аз нигоҳи таркиб ҷумлаҳои фразеологӣ як хел нестанд, дар онҳо аъзоҳои ҷумла ба пуррагӣ иштирок намекунанд.

Аз рӯйи маводи дар дастдоштаи мо намоён аст, ҷумлаҳои содаи яктаркиба нисбат ба ҷумлаҳои содаи дутаркиба хеле зиёд ба чашм мерасанд: **қъртъқи касеро съфед кадан** (як навъи табобат аз гулузиндонак), **қошу қавоқ кадан** (нигоҳи норозиёна доцтан), **қълъмсъқ гуфтан** (касоро хандахариш намудан), **ба тағдир тан додан** (ба зиндагии носолим муросо намудан), **соџи касеро ғафс дидан**(дар паноҳи касе савлат намудан), **ай касе сари тарс надоштан** (аз касе натарсидан, наҳаросидан), **сикаву сурат надоштан** (киноя аз шахси намуди зоҳириаш дилгиркунанда), **нафаси озод кашидан** (аз балое халос шудан), **қуввати хъфазанӣ надоштан** (аз ҳад зиёд харобу лоғар будан), **кайфу сафо кадан** (вақтро бо хушу хурсандӣ гузарондан) ва ҳоказо. Дар ҷумлаҳои фразеологӣ мазкур хабари онҳо дар ин ё он шакли тасрифӣ ба таври устувор мавқеи худро нигоҳ доштааст. Дар аксари ин ҷумлаҳо, ки хабар дар ҷойи муқаррарии худ шах шуда мондааст, як мафҳуми мураккабро ифода намуда, дар нутқи соҳибони лаҳҷа бо ниятҳои гуногуни услубӣ кор фармуда мешавад.

Дар захираи фразеологӣ лаҳҷаи мазкур қариб ҳамаи навъҳои ҷумлаҳои фразеологӣ яктаркиба, аз ҷумла, ҷумлаи муайяншаҳс, умумишаҳс, бешаҳс, номуайяншаҳсро дарёфт кардан мумкин аст.

а) Ҷумлаи муайяншаҳс мубтадо надорад, соҳиби амал, яъне мубтадо ба

воситаи бандакҳои феълӣ ифода мешавад, аммо дар лаҳҷаҳои мазкур дар бештари мавридҳо бандакҳои феълӣ зикр мешаванд.: **таритхур-ъш кад-ъм** (ҷазо додан), **ташнаи дидори шъмо шид-ъм** (ай дидори шумо шодам), **фурсат-а ай дъст дод-ъм** (дар лаҳзаи мувофиқ амал кардан), **фикри зиндагира кад-ъм** (барои рӯзгори хубу намунавӣ фикру андеша кардам), **тарафи касеро гирифтан** (касоро пуштибонӣ намудан) **қасам хурдан** (савганд ёд кардан), **беаҷал мурдан** (шахси наздикро талаф додан), **ай хъдо натарсидан** (гуноҳи азиме содир намудан), касеро хаваркашӣ кадан

(кирдори касеро фош намудан), **Шътър-а ба элак ов додан**(киноя аз музди меҳнати кам), **Ба арзи лав-ша набудан**(кору ғаъолияти касеро ба назар нагирифтан), **реви кора дунистан**(тарзи иҷрои корро хуб доништан), **радди маърака шидан** (обрӯ ва эътибори худро аз даст додан), ва монанди инҳо.

б). Дар лаҳҷаҳои минтақавӣ Кӯлоб ҷумлаҳои фразеологӣ хеле зиёд дар истифодаи мардум қарор дорад. Ин навъи воҳидҳои фразеологӣ хусусияти коммуникативӣ (хабаррасонӣ доранд) ва танҳо фикри тамомшударо далолат мекунанд. Ба ин гурӯҳи фразеологизмҳо асосан **зарбулмасалу мақол ва афоризмҳо**, ки дар давоми солҳову қарнҳо дар байни мардум шакл гирифта, устувору рехта шуданд, дохил намудан ба мақсад мувофиқ аст, чунки онҳо аломатҳои воҳидҳои фразеологиро дар худ доранд .

Қайд кардан бамаврид аст, ки то ҳол олимони дар бораи ба фразеология дохил кардан ё накардани мақолу зарбулмасалҳо ба як қарори ягона наомаданд. То имрӯз байни олимони ҳамдигарфаҳмӣ мушоҳида намешавад. Ба ин маънӣ профессор Ғаффор Ҷӯраев чунин менависад:”Зимнан бояд бигӯем, ки масъалаи ба фразеология дохил шудан ё нашудани зарбулмасалу мақолҳо яке аз нуқтаҳои баҳспазири назарияи фразеология мебошад”[5,3-11].

Академик В.В.Виноградов, ки яке аз асосгузори илми филология маҳсуб мешавад, дар мақолаи нахустини худ оид ба фразеология-“Основные понятия русской фразеологии” шомил шудани мақолу зарбулмасалҳоро ба қатори воҳидҳои фразеологӣ тарафдор буданашро ошкоро қайд карда бошад

хам, аммо дар мақолаи дуумаш-“Об основных фразеологических единиц в русском языке” дар таҳлили масъалаҳои алоҳида баъзе мақолу зарбулмасалҳоро ҳамчун намуна истифода карда, дар бораи ба фразеология дохил шудани онҳо чизе нагуфтааст.

Забоншиноси варзидаи рус Ефремов А.Ф. дар бораи воҳидҳои фразеологӣ чунин менигорад:“ Ба қатори воҳидҳои фразеологӣ на танҳо идеомаҳо, инчунин зарбулмасалу мақолҳо, афоризмҳо, ифодаҳои кӯчидаи назмӣ, таркибҳои устувор ифодаҳои характери илмӣ-терминологӣ дошта, баъзе ифодаҳои касбӣ –техникӣ дошта дохил мешаванд” [67,250].

Ба ҳамин тарик, олимони машҳури рус Н. М. Шанский, А.Д. Рейхштейн, А.Ф.Ефремов, Б.А. Ларин, А.В. Кунин, В. Л. Архангельский ва ҷанде дигарон мақолу зарбулмасалҳоро ҳамчун воҳиди фразеологӣ маънидод карда, онҳоро як қисмати фразеология медонанд. Баъзе олимони хориҷа, низ, аз ҷумла профессорон Скорупка (Польша), шарқшинос Мансур Шакӣ (Чехославакия) низ мақол ва зарбулмасалҳоро ба гурӯҳи фразеологизмҳо мансуб донистанд.

Як қисмати ками олимони аз ҷиҳати сохт, ифодаи маъно, муносибати маъноии байни ҷузъҳо нисбат ба ибораҳои фразеологӣ фарқ доштани мақол ва зарбулмасалҳоро нишон дода, чунин нуқтаи назарро тарафдорӣ менамоянд, ки мақол ва зарбулмасалҳо ба фразеология дохил карда нашавад, аз ҷумла олимони рус А. М. Бабкин, А.И. Молотков С.И. Ожегов, В.Н. Телия зарбулмасал ва мақолҳоро ба қатори воҳидҳои фразеологӣ дохил намекунанд. Онҳо ин воҳиди забонро як соҳаи алоҳидаи адабиёт мешуморанд.

Забоншиноси маъруфи тоҷик Ҳ. Маҷидов ба қатори воҳидҳои фразеологӣ дар як саф гузоштани зарбулмасалу мақолҳоро мувофиқи мақсад намешуморад. Бо ин маънӣ мавсуф менависад: ”Зарбулмасалу мақолҳо аз воҳидҳои фразеологӣ пеш аз ҳама, аз бобати маънӣ ва сохти як андоза мураккаби худ фарқ мекунад. Онҳо баръакси воҳидҳои фразеологӣ фикрҳои пурраи ба анҷомрасидаро ифода менамояд. Одатан зарбулмасалу мақолҳо

чунин фикр ва аксиомаҳои зиндагиро дарбар гирифтанд, ки бо воқеа ва зиндагии конкретии ҳаёти ҳаррӯзаамон алоқаманданд. Ба ин маънӣ гоҳо дар мавридҳои муайяни нутқ қор фармуда мешаванд”[85,17].

Аз олимони забоншиносии тоҷик Р.Ғаффоров, М. Муҳаммадиев, Р.Саидов, Ҳ. Ҷалилов тарафдори ба қатори воҳидҳои фразеологӣ шомил гардондани зарбулмасалу мақолҳо ҳастанд. Олимони дигар дар ин масъала хомӯш монданро авлотар донистанд. Дар ҳамин ҷо ҳаминро қайд кардан бамаврид аст, ки воҳидҳои фразеологӣ низ воқеаву ҳодисаҳо, манзараҳои пурпечутоби зиндагии ҳаррӯзаамонро дар либоси бадеӣ пеши назар ҷилвагар месозанд.

Ба фикри мо, ба гурӯҳи фразеологизмҳо дохил намудани зарбулмасалу мақолҳо айни муддаост, зеро зарбулмасалу мақолҳо ба бештарини аломатҳо ва хусусиятҳои воҳидҳои фразеологиро дороанд. Онҳо маъноӣ маҷозӣ, кинояву ташбеҳ мегиранд. Онҳо дар давоми солҳои тӯлонӣ дар байни мардум дар истифода қарор дошта сайқал ёфтаву суфта шуданд. Мардум онҳоро мисли фразеологизмҳо барои нишонрас шудани нутқи худ, ҳамчун маводи тайёр дар нутқашон мавриди истифода қарор медиханд. Ба ибораи дигар онҳо маводи бинокори забон маҳсуб мешаванд. Ҳар як калима дар таркиби зарбулмасалу мақолҳо мисли воҳидҳои фразеологӣ ҷойи худро дорад. Зарбулмасалу мақолҳо низ мисли фразеологизмҳо таркиби устувору тағйирнаёбанда дошта, барои пурқуввату таъсирбахш баён намудани фикри гӯянда хизмат мекунанд. Инчунин онҳо дорои семантикаи бутун ҳастанд. Ҷузъҳои зарбулмасалу мақол ва афоризмҳоро ба калимаи дигар иваз намудан ба он оварда мерасонад, ки намуди зоҳирӣ ва ботинии ин ҳикмати халқӣ мисли воҳидҳои фразеологӣ коҳиш меёбанд.

Масалан, дар зарбулмасали **гапи бӯсёр хара бор**; мо калимаи “хар”-ро бо “асп” иваз намоем, **гапи бӯсёр аспа бор** ҳосил мешавад, ки ягон тоҷик чунин зарбулмасал ё мақолро нашоунидааст ва он ҳикмати халқ моҳияти худро гум мекунад. Ё бигирем. зарбулмасали дигарро **гап дар**

салла не, гап дар калла дар ин чо калимаи “салла”-ро бо вожаи “тоқӣ” иваз намоем гап, дар тоқӣ не, гап дар калла зарбулмасал мазмуну мўхтавои худро ба кулӣ аз даст медиҳад. Чунончи: афти хънък дошта бошӣ, аз оина гъла накъ; чъшми сойиб-дору; Дар бари теф-ът чъхт мест-ъм; Беизор ба почаканда хандидас; моргазида ай ресмуни ала метарса; панҷ чиллик (ангушт) баробар нест; ба амонат хиёнат намекунанд; аввал хеш баъд дарвеш; ҳазор дуст кам астъ яг дъшман бъсйор; тавила-ша дъроз партофт; дустии насанчида-чормағзи нашъкаста; тани гарм бедард нест; Дарди бада давош бад. Гушт беастроғун намешава. Дъсти бърида тай остин. Гови бешир овози бъланд дора ва ғайра.

5. Чумлаҳои фразеологӣи шартӣ-хоҳишмандӣ. Чунин чумлаҳо дорои семантикаи яклухт буда, тобишҳои шартӣ-хоҳишмандӣ, модалӣ-субъективӣ ва объективӣи гўяндаро, ки дар шакли замони ҳозира-ояндаи сифаи шартӣ-хоҳишмандӣ(аорист) устувор шуда монданд, ифода менамоянд: **хоки по-тон шавъм, зинда дар гур шавам, руют сиёҳ шавад, арвоҳ занад, илоҳӣ тъхм-ът намона, хъдо бъгира-т, ба ҳалво гуфтан даҳан шърин намешава, йаг дъст садо надора. ваҳти мева гўши боғун (боғбон) кар мешава. ба ҳалво гуфтан даҳан ширин намешава. бори қаҷ ба манзил намераса. гушт-а ай астроғун ҷудо карда намешава; моргазида ай банди ала метарса. ови дари хуна қъбър (қадр) надора; дъ сънор ягҷо шид, хона норуфта мемона. Дар хунай бачадор ғайбат намешава ва монанди инҳо дар лаҳҷаи мавриди назар хеле зиёд гардиш мехўрад.**

2. Чумлаи умумишаҳс. Ин навъи чумла ба шахси дуҷум нигаронида мешавад, вале ба аҳли ҷомеа-гурўҳи одамон нигаронида мешавад. Дар чунин чумлаҳои фразеологӣи бештар зарбулмасалу мақолҳои мардумӣ шомил мешаванд, ки дорои мазмунҳои баланди тарбиявӣю панду ахлоқӣанд. Ай пашша фил насоз; **бъра, хуна-т-а овод къ** (ҳамсар пайдо намуда, ба зиндагии осудаҳолона оғоз намо) **Одамо-ра фандъ фълук накъ** (одамонро фиреб накун). **Гапи бъсйор нагу, ай хъдът калуна хърмат бъкън, дар**

пеши мемун қавақ-о-та надоз ва монанди инҳо..

Таъбирҳои дигари фразеологӣ низ аз ҷиҳати сохташон мураккаб буда, ҳамчун маводи тайёр дар образнокӣ ва таъсирбахшии нутқи соҳибони лаҳҷа сахм доранд: **зъмин-а ай осмун фарқ нақадан** (мағрур шудан), **нун дар руған ғутидан**, (давлатманд шудан), **пул доданъ дарди сар харидан** (сарсону саргардон шудан), **лингга ай осмун овордан** (задан, кўфтан), **афтов-а ба думан пўшонда нашудан** (овозаву дарвоза кардан), **дъст берун ай гур бьдан** (навмедона аз дунё гузаштан), **сари каловар-а гум қадан** (роҳи иҷрои корро наёфтан), **тана ба кор додан** (аз таҳти дил кор кардан); **ай давъ пар бундан** (монда шудан, ҳаста шудан), **дар пуст ка чо қадан** (азобу ранҷ додан), **хари нара дар шир овардан** (истинтоқ кардан), **гуш алов гъръфтан** (ғайбат кардан), **дандун йаг газ давидан** (дар ғзаб шудан), **ай дъмби касе рост шидан** (аз қафои касе рафтан), **йаг кърта гушт гъръфтан** (аз ҳад зиёд хурсанд шудан, **ба сар ови хънък рехтан** (ноумед шудан) ва ғайра.

Дар лаҳҷаҳои минтақаи Кўлоб баъзан чунин ифодаҳои фразеологие вомехўрад, ки муносибати мусбат ё манфии гўяндаро нисбат ба шахс инъикос менамоянд. **Муносибати хайрхоҳона:** илоӣ хоқа бьгирӣ, дар дъстът зар бьгарда, дар пот (поят) хор назана, шав-ът-хъш, панот(паноҳат) ба худо, дасти кама набинӣ, ай бачот (бачаҳоят) серът кьна, хъдо, насиб боша, ба розигии хъдо//ага хъдо розӣ шава; хъш умадӣ, хъш бошӣ; ва хоказо.

Муносибати манфӣ: ру-тъ сийа; кьндабод-ът бьхра; гум-ша, шакл-та набин-ъм; илоӣ пот қоқ шава; ношъгр-ит бьшава; сари давъ ма-ш-а хурд; ру-т дар тайи хок бьрава ва монанди инҳо.

Баъзан ҷумлаҳои содаи дутаркиба низ дар қолиби зарбулмасалу мақол омада, дар муносибату муоширати соҳибони лаҳҷа гардиш меҳўранд. Онҳо миқдоран он қадар зиёд нестанд. Қисмати зиёди ин навъи ҷумлаҳоро зарбулмасалу мақолҳо ва афоризмҳо ташкил менамоянд: **Навси бад-балои ҷун, Исроф ҳаром аст. Давлат чърки дъст аст. Давлат дорӣ - савлат дорӣ. Гови рихин подара рихин мекьна. Ақл на ба сол астъ на ба риш. Ба ҳалво гуфтан даҳан ширин намешава. Йаг дъст садо надора. Ай хеши**

дур амсоя бех, Бозори амсойа амсойа аст. Вахти мева гўши боғун(боғбон) кар мешава. Бо халво гуфтан дахон ширин намешава. Бори кач ба манзил намераса. Гапи бьсёр хара бор. Гушт-а ай астоғун чидо када намешава ва монанди инҳо. Як гурўҳи муайяни ҷумлаҳои фразеологиро ҷумлаҳои мураккаб ташкил мекунанд. Ин ҷумлаҳо ҳамагӣ ба зарбулмасалу мақолҳо тааллуқ дошта, мазмунҳои баландро соҳибанд.

Аз маводи овардашуда аён аст, ки ҷумлаҳои фразеологӣ тавзеҳдиҳандаи маъноӣ ҷумлаҳои одии нахвӣ маҳсуб мешаванд, аз ин рӯ онҳоро берун аз матн маънидод намудан имкон надорад.

Ҷумлаи мураккаби пайваст. Маълум аст, ин навъи ҷумлаи мураккаб аз ду ҷумлаи содаи мустақил ташаққул меёбад. Ҷумлаҳои сода дар таркиби ҷумлаи мураккаби пайваст метавонанд ба воситаи пайвандҳои пайвасткунанда ва ҳам бепайвандак бо ҳам алоқаманд шаванд. Аз ҷумлаҳои пешниҳодшуда маълум мешавад, ки аксари ҷумлаҳои мавриди назар бе иштироки пайвандакҳо ҷумлаи мураккаби пайвастро созмон доданд. Бояд хотирнишон кард, ки қариб ҳамаи чунин ҷумлаҳо ба ҷумлаи мураккаби пайвасти бепайвандак дахл дошта, ба зарбулмасалу мақолҳо ва афоризмҳо тааллуқ доранд: **Ақли расо қанд хурад, ақли кута фанд; Зъмин сахт, осмун баланд; Зъмина ов вайрун мекънавъ одамро гап/одам); Ай рӯ шона, ай таг фуна. Ай хубон шарофат, ай бадон касофат. Ай хурдон хатову ай бьзъргон бахшидан. Ангура бьхъвъ боғ-ша напърс. Бьз дар ғами чун астъ кассоб дар ғами чарбу. Бьза аз пойи хъд кашол мекънанъ гуспанда аз пойи хъд ва ҳоказо.**

Ҷумлаи мураккаби тобеъ. Дар захираи фразеологии лаҳҷаи мазкур ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, ки бештар дар таркиби зарбулмасалу мақолҳо меоянд, нисбат ба ҷумлаҳои мураккаби пайваст миқдоран зиёданд. Қариб ҳамаи ҷумлаҳои мураккаби тобеи гирдовардашуда, ҷумлаи пайрави шарт ба шумор мераванд: **Ай гъндъшк бьтарсӣ, арзън накор, Бо мох бьшинӣ. мох шавӣ, бо дег бьшинӣ, сийа. Кор кънӣ, нон мехърӣ; Сабр**

кънй, ғурра ҳалво мешава; Ай бъни- ш бъкапи, чун-ъш меброя; Ба кадъм дъсте, ки додй, ба хамун дъст мегири; Ваъда додй, вафо кън; Қавл додй, иҷро кън; Зарур боша ага, раво боша ва монанди инҳо.

Дар ин ҷумлаҳо, ки шартӣ иҷро шудани амали сарҷумларо шарҳу эзоҳ медиҳад, ҳамагӣ ҷумлаҳои пайрав ба воситаи интонатсия ба сарҷумла тобеъ шуда, онро шарҳу эзоҳ медиҳанд. Қайд кардан ба маврид аст, ки хусусияти асосии чунин ҷумлаҳо дар он аст, ки дар онҳо умуман пайвандаҳои тобеъкунанда мавқеи истеъмолий надоранд. Аз байни ҷумлаҳои зиёди дар боло овардашуда танҳо ду ҷумлае ёфт шуд, ки бо пайвандаки тобеъкунандаи шарт “ага(р)” ҷумлаи асосиро аз рӯи мазмуну муҳтаво пурра мекунад: **Ага бъни набоша, йаг чъшъм чъшми дига-ш-а канда мехъра. Камбағал ага кишт къна, ов намиёва** ва монанди инҳо.

Ҷумлаҳои фразеологӣ бо вучуди он ки аз рӯи намуди зоҳирии худ аз ҷумлаҳои одии синтаксисӣ тафовути кам доранд ва дар асоси колабҳои гуногун онҳо ба вучуд омаданд, бо сохти устувор ва семантикаи яқлухти худ аз онҳо ба куллий фарқ мекунанд.

Ба ҳамин тариқ, гурӯҳҳои ҷумлаҳои фразеологӣ аз рӯи семантикаи яқлухти худ муносибати гӯяндаро нисбат ба мазмуни умумиашон, ки дорой тобишҳои мухталифи маъноӣ ҳастанд, ифода мекунад. Ҷумлаҳои фразеологӣ муносибати гӯяндаро нисбат ба ҳаёт, хоҳиш, нияту орзуи нек ва ғайраҳо инъикос менамояд. Чунин тобишҳо дар онҳо на аз маъниҳои ҷузъҳои алоҳидаашон, балки аз маҷмӯи маъниҳои ҳамаи ҷузъҳои таркиби ҷумла, ки бо ҳам зич алокаманд ҳастанд, бармеояд. Дар лаҳҷаи мазкур ҷумлаҳои мураккаб низ дар нутқи мардуми ин сарзамин мавриди истифода қарор доранд. Дар маводи ҷамъовардаи мо ҷумлаҳои мураккаб дар муқоиса бо ҷумлаҳои сода камтар ба назар мерасанд. Ҳар ду навъи ҷумлаҳои мураккаб эҳтиёҷоти соҳибони лаҳҷаро хангоми муносибату муошират конеъ мегардонанд.

Чи навъе ки мушоҳида намудем, ҷумлаҳои фразеологӣ аксаран аз ду ҷузъи асосӣ-мубтадо ва хабар ташкил меёбанд. Албатта, ҷумлаҳои фразеологие, ба назар меҳӯранд, ки ки нисбатан мураккабтар буда, аз ду зиёд ҷузъҳо доранд, ё ин ки фақат аз як ҷузъи асосӣ-хабар таркиб ёфтаанд, вале ҷумлаҳои фразеологӣ дучузъа дар гӯйишҳои ҷануби забони тоҷикӣ, аз ҷумла дар гӯйишҳои мардумии минтақаи Кӯлоб хеле фаъол ба назар мерасанд.

Боби 3

Хусусияти маъноӣ ва услубии воҳидҳои фразеологӣ .

Забон ва масъалаҳои забоншиносӣ дар ҳама забонҳои олам аз зумраи масъалаҳои мубрам боқӣ мондааст, зеро ҳоло ҳам қисматҳо ва ҷанбаҳои зиёди илмӣ кашфношуда боқӣ мондааст. Дар забони адабии тоҷик ва лаҳҷаҳои он низ масъалаҳои семасиологияву лексикология, синтаксису пунктуатсия, морфология ва ғайра тадқиқ карда шуда, паҳлӯҳои наву тозаӣ то ҳол интизори таҳқиқи пажӯҳиш бисёранд.

Воҳидҳои фразеологӣ дар лаҳҷаҳои минтақаи Кӯлоб аз ҷиҳати маъно ба соҳаҳои гуногуни зиндагии рӯзмарра дахлдор буда, хусусият, руҳия, характер, идея ва амалиётҳои гуногуни шахсро дар худ инъикос менамоянд. Дар лаҳҷаҳои ғавқуззикр як миқдор воҳидҳои фразеологие дар гардишанд, ки бо феълҳои таркибии номӣ шабоҳат доранд. Фарқи онҳо аз феълҳои таркибии номӣ дар он аст, ки байни ҷузъҳои номиву феълӣ алоқаи тираи грамматикӣ эҳсос карда мешавад: **Хов кардан, хова задан, масти хов бӯдан, хова гърфтан, хов рафтан** ва ғайраҳо. Дар ин навъи ибораҳо ҷузъи асосӣ «хов» буда, дар нигоҳи аввал ҳамаи ин фразеологизмҳо, ки маънии «хоб кардан»-ро доранд, ба ҳамдигар муродиф мешаванд. Ин ҷо ҷузъи асосӣ дар таркиби ибораҳо тағйир намеёбад. Масалан, воҳиди фразеологӣ «**хов кардан**» ба ғайр аз маънои аслии худ- «**хобидан**» боз маънои «**хобондан**»-ро далолат менамояд: Дилбар бачата хов кадӣ? Дар ибораи «**хова задан**» вожаи «хов» пасоянди –а (-ро) қабул намуда, хоби

орому бофароғатро ифода мекунад:

Сари (сахарӣ) то афтовбърумада хова зад-ъм.

Аз маънои ин воҳиди фразеологӣ бармеояд, ки дар ибораи мазкур ҳолати хобидан ба охир расидааст. Вале дар воҳиди фразеологии «масти хов» ҳоло ҳам раванди хоб ба итмом нарасида, давом дорад:

Бин, Мехрбон масти ховай.

Воҳидҳои фразеологии «**хова гъръфтан**» бошад, маънии «аз хоб сершудан»-ро ифода мекунад. Воҳидҳои фразеологии «**хов рафтан**» дар лаҳҷаҳои мазкур маънои оғози хобиданро тавзеҳ медиҳад:

Мъқадас ба хови шърин рафт.

Дар воҳидҳои фразеологии боло «хов кадан» ва «хов рафтан» ба феълҳои таркибӣ монанданд. Инчунин дар гӯйишҳои мазкур воҳидҳои фразеологии вомехӯранд, ки таркиби устувор доранд ва ибораҳои халқии сайқалёфта ба шумор мераванд. Воҳидҳои фразеологии лаҳҷа дар тасвир ва тавсифи аломату хусусияти мусбату манфии инсон ва воқеаву ҳодисаҳои ҳаёт нақши муҳим доранд. Барои мисол таъбири «**ов хӯрдан**» ба маънои фиреб хӯрдан дар гӯйишҳои маҳаллӣ роиҷ аст:

Ба и(н) кор-ът ов хӯрдӣ.

Ов хӯрдан – амалиёти ҳамешагии организм аст. Ҳамарӯза ин амалиёт такрор шуда меистад. Агар ин ибора ба шахси дуҷум нигаронида шавад, он гоҳ ин воҳиди забон маънии маҷозӣ-киноявӣ касб намуда, шахсеро далолат мекунад, ки дар зиндагии хеш пешпо хӯрдааст. Ин ҷо «**ов хурдан**» ба «**пешпо хурдан**» муродиф шуда, ҳар ду ибораи мазкур аз лиҳози маъно ва тобишҳои маъноӣ ва мавқеи истеъмол дар нутқи соҳибони лаҳҷа тафовут эҳсос карда намешавад. Аз маъноҳои дарбар гирифтаи ибораҳо ҳамин чиз аён аст, ки воҳидҳои фразеологӣ ҳам мисли калима пойбанди як маъно нашуда, дар муомилаву муоширати мардум маъноҳои нав ба нав мегиранд, ё ҳамон маънои маъмулро бо ҷилоҳои тоза пешкаши мардум мегардонанд. Чи хеле кайд намудем, қисмати асосии воҳидҳои фразеологии идиоматикиро ибораҳои феълии устувор ташкил менамоянд. Онҳо вобаста бо

мақсаду мароми гўянда дар услубҳои мухталиф ифои вазифа мекунад. Ин ибораҳо аз нигоҳи шаклу мазмун хеле гуногунанд. Дар лаҳҷаҳои номбурда бештари ин таъбирҳо ҳамчун муродиф барои мақсаду мароми гўянда интиҳоб карда мешаванд. Баъзан воҳидҳои фразеологии рехта ҳаҷву истехзоро ифода мекунад. Онҳо ба мавзӯ, ё ба ҳодисаи муайяни зиндагии ҳаррӯза иртибот доранд. Соҳибони лаҳча дар аксар мавридҳо мавқеи истеъмолии онҳоро риоя мекунад. Маъноӣ ҷузъҳои таркиби ибора ба муҳтавои умумӣ дар ибора ифода кардашуда иртиботи маъноӣ ҳис карда мешавад. Барои мисол воҳидҳои фразеологии «**ба сари касе чормағз шикастан**» маъноӣ «маҷбур кардани шахс ба иҷрои коре ё амале»-ро дорад. Инчунин иборайи мазкур барои иҷрои мақсади нопоки худ таҳдид намудан, задан, кўфтанро низ дар назар дорад: **Дар Шуробод дар сари Ашури менатрузӣ (бечора) чормағз шикастан, ки ами дъздии аспо-ра ба гардан бьги-ра (II).**

Қисмати дигари воҳидҳои фразеологӣ дар ин лаҳҷаҳо мавзӯ ва муҳтавои доимӣ надоранд. Онҳо аз рӯйи шакл ва мазмун мундариҷа устувор буда, мазмуни умумиро далолат менамоянд. Доираи ифодаи маъноҳо дар ин типии фразеологимҳо васеъ буда, мавзӯи онҳоро аз як ҷо ба ҷойи дигар кўчондан имконнопазир аст. Аз ин лиҳоз соҳибони лаҳча ҳангоми интиҳоб ва истеъмоли онҳо дар нутқ бештар ба он таваҷҷуҳ зоҳир менамоянд, ки ҳар кадом ибора дар мавриди нутқ ба мавзӯ ва предмети суҳан, мазмун ва мақсади ифода, барои пурраю ҷоннок баён намудани фикр чи тавр мадад мерасонад. Ба ин гурӯҳ ҷумлаҳои **хонаи касе ё чизе сухтан, ов карда хўрдан, паси сар хоридан, ба дъл ови хънък рехтан, дъл йах кардан, линги касеро аз осмон овардан** ва ғайраҳо дохил намудан ба мақсад мувофиқ аст: Э вой хуна-м сухт, дига қувати хъфазани надор-ъм. Амаи у сураҳои ть мегуфтагира мь кайҳо **ов када хурд-ъм-шун** (Кан). Баъд мебинӣ, паси сар-ш-а хорида –хорида умад (Кан). Дар ҷумлаи аввал воҳидҳои фразеологии «хуна сухтан» се маъноро ифода мекунад: 1. Ба сари касе фалокат мусибате ё фалокате омадан; 2. Зарар расондан ба касе аз

нигоҳи моддӣ ва иқтисодӣ; 3. Зиёд сарф шудан, исрофкорӣ. Воҳидҳои фразеологии «паси сар хорида- хорида омадан» бошад ифодагари ду маънист: 1. Ба нокомӣ дучор шудан дар қору фаъолият. 2. ноумед шуданро.

Ҷумлаи фразеологии «**ба дъл ови хънък рехтан**» аз нигоҳи мазмуну мундариҷа ба воҳиди фразеологии «паси сар хоридан» муродиф мешавад. Ҳар ду ибора ҳам маъноии **муваффақ нашудан ба мақсади худ ва ноумед шуданро** дорад. Дар ҷумлаи «Олӣ мебинӣ, ага бийом, **линг-ш-а ай осмуни афтъм миёр-ъм.**» (Кан). Дар ин мисол таъбири «**линг-а ай осмуни афтъм овардан**» маъноии задан, кӯфтани касеро дорад. Агар ҷумлаи мазкурро ба ибораи фразеологӣ ба таври муқаррарӣ ифода намоем, (Хозир мебинед. ки агар биёям, вайро мезанам, мекӯбам) дар он заррае образнокӣ ва обуранги сухан ҳис карда намешавад.

Мардуми минтақаи Кӯлоб барои он ки суханашон ҷаззобу диққатҷалбкунанда барояд, доимо дар ҷустуҷӯи сухани тоза ҳастанд. Сухани зебо танҳо бо туфайли дар нутқ ва дар доҳили ҷумла истеъмол намудани таъбиру ибораҳое, ки дар матн маъноии маҷозӣ касб менамоянд, муяссар мегардад. Дар ин сурат ибораҳо, таъбирҳо ва рехтаҳои фразеологӣ ташаккул ёфта, сухан таъсирбахшу нишонрас мегардад.

Бояд бигӯем, ки дар лаҳҷаҳои мавриди назар боз ибора ва ҷумлаҳое ба назар мерасанд, ки онҳо на хандаю истехзо, балки мафҳум ва ҳолатҳои муқаррариро ифода менамоянд. Онҳо муътадил ва ба таври ҳолисона ба қор бурда мешаванд.

3.1. Хусусиятҳои услубии воҳидҳои фразеологӣ

Имконоти услубии воҳидҳои фразеологӣ аз табиати нозуки он сар мезанад. Баръакси дигар воҳидҳои луғавӣ фразеологизмҳо маъниро на ошкоро, балки пӯшида, барҷаста ва рангину муассир ифода мекунанд. Чи хеле ки пештар хотиррасон карда будем, ин унсур забон барои саҳеҳу пурра ифода намудани мақсаду мароми соҳибони лаҳҷа хизмат мекунад. Мисли ҳамин аз байни маводи ҷамъоваришуда, ҷумлаҳои зеро

пайдо кардан мумкин аст, тафсил дода шуда, дар сухани соҳибони лаҳча бо ниятҳои гуногуни услубӣ мавриди истеъмол қарор дода шудаанд.

Дар ҳақиқат ин кор саҳл нест. Мардум забондонанд. Баъзан ҳангоми суханронии баъзеи онҳо истифодаи воҳидҳои фразеологиеро мушоҳида карда, ангушти ҳайрат мегазед. Онҳо воҳидҳои фразеологиро дар нутқи худ бадеҳатан истифода бурда, чойи чузъҳои онҳоро тағйир медиҳанд, ё ба он ягон калимаи дигар илова мекунанд, ки ба ин васила маънои воҳидҳои фразеологӣ аниқу пурра ё қаззоб шуда, маънии он ривоч дода мешавад ва нутқ пурмазмуну таъсирнок мешавад.

Гоҳо мардум барои бо маҳорати фавқулоддаи хеш диққати ҳамсӯҳбаташро ба худ ҷалб карда тавонанд, аз таъбирҳои нав ва обнарасида истифода мебаранд. Ин аз маҳорати сухандонӣ, забондонӣ ва эҷод карда тавонистани таъбирҳо аз тарафи ашхоси алоҳида вобастагӣ дорад. Барои мисол воҳидҳои фразеологии зеринро намуна пешниҳод менамоем: **дар куни кайк доғ бундан** (аз ҳад зиёд ҳушёру зирак будан), **бълбъл кадан** (бо зориву тавалло касеро бо иҷрои коре муваззаф гардондан), **акс гъръфтан** (қасдан аз иҷрои коре сар печидан), **лачум-ш-а кашидан** (касера аз роҳи бад гардондан), **саг суз додан** (муродифи «хода ранг кадан»), **бъгу–бъгу кадан** (чанҷолу хархаша кардан), **сьмб-ъш зъмин-а надидан** (ниҳоят чусту чолок), **търанг кадан** (касера ба иҷрои коре маҷбур кардан), **нохун кадан** (навохтан; Ҷақорат кардан), **дъст нарасидан** (нодорӣ, камбағалӣ), **дар чо-ш шинондан** (дуруғи касера фош кардан) **пийода ҳуй хурдан** (аз чойи ҳодиса гурехтан), **мактав гардон шидан** (мактаб ба кор сар кард), **фър гаштан** (сайругашт намудан), **дар гардани касе бастан** (гунаҳкор кардан), **кора фъръндък додан** (аз баҳри вазифа ё коре гузаштан) **гулак-ш дар мънчък-ъш мундан** (аз дунё гузаштани яке аз волидони кӯдак) ва монанди инҳо: **Синаҳош** халтаи дуғворӣ **кашол** аму гудак-ш-а ни сер када наметуна (Б). Дар яг сол **сари атав-ъ очаш-а хурд**.(Сд) Ҷар чи ки **патък-ъ** пайтова шид, **фойда-ш** накад.(Йол) Ахир, ки **дъм лъкунда** ба пеши мъ-ра умад. Ба хъдо, **бърутои**

и мардака **тавари** тез ни **намебра**.(К) Ба Порвор-а рафт-ъм, **азоби** саг-а **кашид-ъм**. (Т). Санги Ларок ай хароби-ра **қувати** хъфазани **надошт**.(П) Тъ чи хел одами, **ай чуни** хъдодода-гим ни **безор-ъм кади**.(Х) Ҳами хели шид-ам, ки дига **қувати** хъфзани **надор-ъм**.(Х-чо) Эҳа, хунара бе хъштуман ёфтаи-ъ ҳар чи ки ай дъст-шун мевмад, кадан.(Сғ).

Воҳидҳои фразеологӣ ҳамчун ифодаҳои мухтасару пурмаъно вобаста бо мақсади дар назди худ гузоштаи гӯянда дар аввал, мобайн ва дар охири нутқ меоянд. Дар аввали сухан онҳо ба предмете, ки мақсади гӯянда ба он равона карда шудааст, баҳои яклухт медиҳад, ки дар ин ҳолат нутқи гӯянда моҳиятан шарҳу тафсил ва ошкоркунандаи мазмуни фикри пешакӣ пешниҳод кардашуда маҳсуб мешавад. Гӯянда дар бораи чизе ё касе сухан ронда истода, дар рафти сухан гоҳо фикри худро ба воситаи таъбирҳои халқӣ тасдиқ ва пурқувват менамояд ва барои он ки нутқаш комилан боварибахш барояд, баъзан таъбирҳои халқиро тафсил ё эзоҳ медиҳад. Ин чиз ба воҳидҳои фразеологӣ тавсеаи маъно мебахшад. Воҳидҳои фразеологӣ метавонанд дар мобайни нутқ омада воситаи муҳими муҳокима ва ташреҳи воқеаву ҳодисаҳо гарданд.

Дар лаҳзаҳои минтақои Кӯлоб воҳидҳои фразеологӣ тамоми соҳаҳои рӯзгори мардумро дар худ инъикос менамоянд. Аксари онҳо ба қору кирдор, рафтору хислатҳои мухталифи одамон бахшида шуданд. Онҳо суфтаю пурмазмун буда, дар байни мардум машҳур гардиданд.

Барои мисол якчанд ибораи фразеологиро мебинем. Ин ибораҳо устувору тағйирнопазир буда, дар давоми садсолаҳо сайқал ёфтаву суфта шуда омаданд: **Мову рӯз будан** (ҳомиладории моҳи охир, наздик расидани лаҳзаи ба дунё омадани кӯдак), **умедвор бӯдан** (ҳомиладории ҳафтаҳои аввал), **тӯғумо-ш чап гаштан** (шаҳси ба эҳсосот додашуда), **ба зорагар зор задан** (шаҳси муҳтоҳи ёрибуда), **дандуно як газ давидан** (ба ғазаб омадан), **рука кадан** (барои харидорӣ ба болои чизе чамъ шудан), **пъдъст кадан** (касери барои нигоҳубин муваззаф гардондан), **дъмби ғъначин кандан** (киноя аз одами кордону бақувват) ва ғайраҳо ихчаму

чаззобу пурмазмун буда, образнокии гуфтори соҳибони лаҳҷаро таъмин мегардонанд. Ҳар як ибораи мазкур мавқеи фардии истеъмоли худро дорад. Чунончи воҳидҳои фразеологии «мову рӯз бӯдан» ба зани ҳомила далолат менамояд ва ба ибораи дигари ин силсила «умедвор бӯдан» муродиф ба шумор мераванд. Ҳар ду ифодагари як маъноанд, вале аз рӯйи тобишҳои маъноӣ аз якдигар фарқ мекунад. «мову рӯз бӯдан» ба зани ҳомилае нигаронида мешавад, то вақти ба дунё омадани кӯдак рӯзҳои ба шумор мондааст: Сӯнори бобои Маризо **мову рузай**. Шу кадани Ҳъснияра нъ мо шид, ки мовъ рузай?

Ибораи фразеологии «**умедвор шудан**» ба зани ҳомилае нигаронида мешавад, ки ҳафтаҳои аввали ҳомиладориро аз сар мегузаронад.

Ибораи фразеологии «**тӯғумош чапа гаштан**» маънои «қаҳру ғазаб»-ро ифода мекунад. Ба болои ин, ибораи мавриди назар хашмгиншавии одиро не, балки ғазабе, ки дар натиҷаи он ҳолате ба вучуд меояд, ки кас ба ғурриш меояд, дасту пояш меларзад:

Ага(р) тӯғумош чап гаштан, бӯдун, ки мурдъм (Пор.).

Воҳидҳои фразеологии «ба зорагар зор шудан» бошад, ифодагари маънои «ба касе мӯҳтоҷ шудан, бо ёрӣ эҳтиёҷ доштан»-ро мефаҳмонад, яъне ба касе далолат мекунад, ки чашмаш дар роҳ чор аст ва ба ҳар тараф бо умеди нигоҳ мекунад, ки шояд ягон одами хайрхоҳ омада, ба вай ёрӣ расонад, вале ин нигоҳи ӯ воқеъбинона нест:

Ашраф ба зорагар зор шидас, ки кӣ умада дъсти у-ра мегира (Пор) .

Чи хеле ки мебинем, ибораҳои фразеологӣ нисбат ба синонимҳои луғавии худ як бартарӣ доранд: дар онҳо маънои иловагии ифодакунандаи дараҷаи олии сифати предмет, худи амал, аломати амал ва ғайра мавҷуд аст. Бинобар ин онҳоро дар бисёр мавридҳо ба муродифҳои лексикӣ ва ибораҳои озоди синтаксисӣ иваз кардан мумкин нест. Масалан, ибораи «**як сеvu ду кафун**»-ро монанд гуфтан кам аст. Дар ин маврид комилан монанд буд –гуфтан лозим аст. Монанди ҳамин чумлаи фразеологии «**ай зоғсъркнӣ умадан**» маънои «аз ҳад зиёд гурусна

мондан, ё ки дараҷаи олии гуруснагиرو ифода мекунад. Маҳз барои ҳамин воҳидҳои фразеологӣ рехта ва образнок аз калимаҳои ҷудогона ва ибораҳои ноустувори синтаксисӣ на танҳо бо обуранг ва бо ҳаяҷонбахшии худ, балки аз ҷиҳати маъноӣ иловагиро касб карданашон тафовут доранд. Ин навъи воҳидҳои фразеологиро аз ҷиҳати мавқеи истеъмоли ба ду гурӯҳ тасниф намудан лозим аст.

а) Як қисмати муайяни воҳидҳои фразеологӣ сифат, аломату хислатҳои ҷудогонаи одамонро дар худ инъикос менамоянд. Аз ҳамин сабаб онҳо ҳамчун таркибҳои устувори анъанавӣ ва ба қолаби ягона дохил шудаи мавзӯи муайян дар лаҳҷаҳои номбурда мавқеъ пайдо карданд. Мардум барои ҳар мавзӯъ ва предмети муҳокимашаванда ибораи мувофиқ дарёфт намуда, дар нутқи худ мавриди истифодабарӣ қарор медиҳанд. Барои мисол воҳидҳои фразеологӣ **«хода ранг кардан»**-ро мегирем. Ин фразеологизм касеро далолат мекунад, ки вай дар кӯчаю бозор бе ягон мақсади муайян сар-сарӣ мегардад. Вай ба бекорӣ ва тайёр хӯрдан одат кардааст. Этимологияи ибораи мазкур чунин аст: Хода чӯбдастаи дарози се-чор метраи на он қадар ғафсе аст, ба воситаи он тут меафшонанд. Ба қавли баъзе мӯйсафедон, ҳангоми бекорӣ ҳамон ходаро (чӯбдаста)-ро пӯст карда, онро ҳар хел ранг мемолиданд, то ки зебо намояд. Пӯшида нест, ки зебо будану набудани хода дар тутпайӣ муҳим нест, муҳим он аст, ки хода дарозу вазндор бошад, ки ба болои шохи дарахти тут, ки зада шуд, тут дар чодар бисёртар бирезад, яъне **«хода ранг қадан»** ҳеҷ фоидае надошта, мақоли **«аз бекорӣ сархорӣ»**-ро ба хотир меовардааст. Аз ин рӯ, таъбири **«хода ранг қадан»** ба одами танбалу аз кор безор нигаронида мешавад. Воҳидҳои фразеологӣ **«дъста дар ови хънък назадан»** низ маъноӣ танбалию бекорхӯчагиро мефаҳмонад. Ва ба ибораи **«хода ранг кардан»** муродифи лексикӣ маҳсуб мешавад. Танбалию ноқорагии ин одам ба дараҷаест, ки дасташро ба оби хунук намезанад, барои даст шӯстан хуш надорад, ба ибораи дигар комилан танбалу ноқора.

Дар лаҳчаҳои шимолу ҷануби Кӯлоб воҳидҳои фразеологӣ «**ба лав кълух молидан**» инъикоскунандаи маъноӣ «дидаю дониста худро ба нодонӣ задан» нисбат ба муродифҳои худ серистеъмомтар аст. Аз рӯи мавқеи истеъмоли ба осонӣ пайхас кардан мумкин аст, ки ибораи мавриди назар танҳо ифодагари мафҳуми **худро ба нодонӣ задан набуда**, балки боз тобишҳои маъноии «**худро гулу гумроҳ нишон додан, ягон кори бадро иҷро карда, сонӣ худро аз қору кирдори бад парҳезгор нишон додан**» аст. Таъбири мазкур ба шахсоне нигаронида мешавад, ки ба мардум хайрхоҳ нестанд, дар байни одамон худро одами ниҳоят хуб нишон дода, барои расондани зарар ба мардум пайт мечӯянд ва дар лаҳзаҳои мувофиқ заҳрашро мечаконанд, ё дигаронро ба ин қор ташвиқ намуда. ба лаб қулук молида мегарданд: **Исроил ама кори бада мекънавъ ба лаво-ш қълух молида мегарда (Йол).**

Воҳидҳои фразеологӣ «дандуно як газ давидан» низ мисли ибораҳои боло дар асоси маҷоз ташаккул ёфтааст. Дар ҳақиқат вақте ки қас хашмигин мешавад, беихтиёр дандонҳо бо ҳам бармехӯранд, ё фишурда мешаванд, ин дар ҳолате рух медиҳад, ки одам аз ҳад зиёд ба ғазаб омада бошад. Аз ин рӯ, ибораи мазкур маъноӣ иловагире ба худ мегирад, ки айна мақсади гӯянда ба шумор меравад: Ами қор-о-ш-а мебин-ъм, дандун-о-м як газ медаван (Оф). Ибораи мазкур тобиши манфӣ дорад.

Воҳидҳои фразеологӣ дигаре, ки тобиши маъноии манфӣ дорад, «шур дохтан» аст. «**Шур дохтан**» ё «**шӯрдози қадан**» ибораи фразеологӣ феълӣ буда, дар лаҳчаҳои номбурда доираи васеи истеъмоли дорад. Вай ба маъноӣ хабарқашӣ ва ғаммозӣ қор фармуда мешавад. Чунин хабарқашие, ки дар натиҷаи он байни мардум шӯру ғавғо мехезад, ҳатто баъзан ин ба даст ба гиребон шудани одамон меанҷомад: Дина шав дар сари дъстархун Анифа қоръ бори апа-ша дар пеши да-ш (падараш) шурдози қад (Т). Воҳидҳои фразеологӣ «**рӯз дидан**» дорои тобиши маъноии мусбат аст. Вай шахсоро далолат

мекунад, ки аз зиндагии \bar{y} $r\bar{u}z$ то $r\bar{u}z$ беҳтар шуда истодааст. Аз ин вай комилан розӣ буда, худро хушбахт меҳисобад ва мефахраду меболад.

Ибораҳои фразеологии «**хъдира шърин кадан**» ва «**патыкъ пайтова шидан**» маънои хушомад задан, тамаллуқкорино ифода менамоянд. Аз ин $r\bar{u}$ онҳо бо ҳам муродифҳои фразеологӣ ба шумор мераванд. Ибораи аввал бар иловаи хушомадгӯйӣ, боз ба маънои худро одами хубу беозор нишон додан меояд. Ибораи «**патыкъ пайтова шидан**» бошад дараҷаи олии хушомадгӯйиро далолат мекунад. Барои ҳамин соҳибони лаҳча ин ибора ва ибораҳои дигарро аз қабилӣ «**қашмаш дар осмун**» (киноя аз зане, ки худро ниҳоят хушбахт меҳисобад), **дъл рафтан** (шъкамдard шудан), **чъшмо-ш хуна кардан** (андаке хароб шудан), **дъл ба пъшт часпидан** (комилан харобу лоғар шидан), **капа-ш сухтан** (ба бадбахтӣ мувочех шудан), **кун-ш-а мурчък нагазидас** (то ҳозир ягон бадбахтӣ ё мусибатро надидан ё аз сар нагузаронидан), **рӯйи дига гаштан** (дар ҳолати ногувор мондан), **дъст берун ай гур** (киноя аз каси фавтшудае, ки ният ва орзуҳои худро амалӣ карда натавонистааст), **санг задан** (ин ба касе нигаронида мешавад, ки мардум дар ҳаққи вай бадгӯйӣ мекунад), **саги дани дари касе шудан** (худро паст задан, хушомад гуфтан, ба касе содиқона хизмат кардан), **дод-ша додан** (хазо додан, лату кӯб кардан), **талхакаф шидан** (саҳт тарсидан, ваҳм зер кардан), тайи бънӣ кадан (муродифи «**нӯши чон кардан**»), **чойи шиштан-а наёфтан** (ниҳоят хурсанд шидан, аз хурсандӣ болидан; ба эҳсосот дода шудан), **ба гӯш овоз умадан** (ба овозаҳо бовар накардан; худро ба нодонӣ задан), **фанд хурдан** (фиреб хӯрдан), **чун дар кафи дъст** (барои иҷрои коре таваккал кардан), **кълет шидан** (аз таъсири арақ маст шидан), **дъма хода кардан** (гурехтан, чон ба саломат бурдан), **куни хар шидан** (фиреб хӯрдан, беақлӣ кардан), **дар тафи даҳан-ъш чалпак пъхтан** (киноя аз одами ниҳоят ҷиддӣ), **ай хъд рафтан** (худбину мағрур шидан), **дълшурок шидан** (муродифи «**дългир шидан**»), **дъ дандун-а гъръфтан** (касоро ҷангу ҷанхол кардан) ва ҳоказо дар мавридаш устокорона бо ниятҳои гуногуни

услубӣ ба кор мебаранд.

Ҳамин тавр, воҳидҳои фразеологие, ки дар лаҳҷаҳои минтақаи Кӯлоб истеъмол мешаванд, вобаста ба матн тобишҳои ҳархелаи маъноиву услубӣ мегиранд ва нутқро нишонрасу таъсирбахш мегардонанд.

2. Гурӯҳи дигари воҳидҳои фразеологӣ ба ҳодисаҳои нисбатан мушаххас баҳшида шуда, ҳодиса ва воқеаҳои гуногуни ҳаёти моро инъикос менамоянд. Чунин таъбирҳои фразеологӣ дар лаҳҷаҳои номбурда он қадар зиёд нестанд. Барои мисол якчанд намунаи онро пешкаш менамоем: **тир ай камун хато шидан** (муродифи «баъди туй нақора»), **остун ғалтундан** (ичрои кор ба осонӣ ба даст омадан), **оль зор** (вазъияти ноҳинҷор), **афтов шишт//афтов шум хурд** (фурӯ рафтани офтоб), **олаи савзачънбъш** (аввали баҳор), **хокъ нъмък шидан** (нест шудан, барҳам хӯрдан), **кора кадан** (таъсир кадан), **ба хар куфтагӣ** (чизи хеле зиёд, маводи фаровон), **куни коса** (фарзандони набера), **чой намегрза** (вақти чойнӯшӣ нест), **пари пашша // хоки сийа** (чизи аз ҳама беқадр), **гап-а дар зъмин набундан** (ҳозирчавоб), **ай гъргхурда пуст** (як ҳиссаи камтарини чизе), **руз бевахт шидан** (пардаи торикӣ паҳн шудан), **дъст пеши кор нарафтан** (ба кор кардан хуш надоштан), **ранги руз гаштан** (муродифи «руз бевахт шидан»), **кор чъғел шидан** (вазъият дигар шудан), **бел хок нагъръфтан** (ичро нашудани кор), **алохун шидан** (ташвишвар, вазъияти ногувор), **олак шидан** (киноя аз вазъи носолим) ва ғайраҳо.

Хусусиятҳои умдатарини воҳидҳои фразеологие дар боло овардашуда таркиби устувор доштани онҳост. Бинобар ин, бе ягон зарурат дигар намудани чузъҳои таркиби ибора хоҳу ноҳо ба барҳам хӯрдани таъбири фразеологӣ оварда мерасонад. Баъзан дар гӯйишҳои мардумӣ бо андаке тафовут истеъмол шудани баъзе ибораҳои фразеологӣ мушоҳида карда мешавад, ки ин ҳодиса тасодуфӣ набуда, инъикоси муодили дигари онҳо мебошад. Гоҳо ибораҳои фразеологие мавриди назар ба мавзӯ ва ҳодисаҳои муайяне баҳшида мешаванд. Аз

ин рӯ, онҳо бо сабаби ба мавзӯ ва ҳодисаҳои муайян бахшида шуданашон дар нутқ мавқеи нисбатан устуворе доранд. Маҳз барои ҳамин дар ғӯйишҳои мардумӣ дар баёни ин ё он ҳодиса гоҳ-гоҳ такрор шуда омадани ибораҳои фразеологӣ ба мушоҳида мерасад, зеро дар айни ҳол муодили лексикаш мақсадро бо пуррагӣ, чӣ хеле ки ғӯянда меҳаҳад, ифода карда наметавонад. Ҳамаи он воҳидҳои фразеологие, ки дар боло овардем ва баъзан тавзеҳу ташреҳ додем, дар заминаи маҷоз, муболиға, киноя, ташбеҳ ва амсоли онҳо арзи вучуд карданд. Хусусияти барҷастаи онҳо дар табиати пуробуранг доштани онҳост. Ин таъбирҳои фразеологӣ монанди ҳамаи фразеологизмҳои дигар дар чараёни нутқ эҷод карда шуда, чун маводи тайёр сайқал ёфта, суфтаю устувор гаштанд.

3.2. Қабатҳои луғавӣ – семантикии воҳидҳои фразеологӣ

Чӣ хеле ки қайд кардем, ҳар як вожа ва ибора дар забони адабӣ ва гуфтугӯ ҳангоми муносибат ва муошират аз маънои аслии худ дур рафта, маънои маҷозӣ касб мекунад ва бо ниятҳои гуногуни услубӣ дар нутқ қорбаст мешаванд. Аз ин ҷост, ки вожаҳо зимни маҷоз маъноҳои мухталиф пайдо намуда, ба воҳидҳои фразеологӣ табдил меёбанд. Аз рӯи мушоҳидаҳои мо ибораҳои фразеологӣ нисбат ба забони адабӣ дар забони гуфтугӯ бештар вомехӯранд. Ин раванд аз давраҳои пеш оғоз ёфта, то имрӯз давом дорад.

Дар таркиби луғавии лаҳҷаҳои ҷанубу шарқӣ ва шимолии Кӯлоб ибораҳои фразеологӣ аз рӯи мазмуну мундариҷа гуногуншаклу гуногунмазмун дучор мешаванд. Воҳидҳои фразеологӣ дар ин ҷо дар шакли муродиф, мутаҷозд ва ҳамшаклу сермаъно дар нутқ истеъмол мешаванд.

3.2.1. Муродифоти фразеологӣ.

Вожаи синоним (к. ю.-ҳамном) мафҳуми ҳаммаъноӣ ва ё наздикмаъноии воҳидҳои луғавии мухталифи забонро дарбар мегирад. Ҳамчун ҳодисаи семантикӣ синонимия тамоми қабатҳои забонро фаро

мегирад. Ба ин маънӣ дар системаи забон на фақат муродифоти луғавӣ, балки синонимҳои морфологӣ, фразеологӣ ва синтаксисӣ низ амал мекунад. Ҳар яке аз ин ҳодисаҳо дар сатҳи муайяни забон истифода шуда, аз ҳамдигар ба кулӣ фарқ мекунад. Муродифоти забонӣ аз категорияҳои мураккаби забон шумурда мешавад ва дар боби маъношиносӣ ё семасиология он мавқеи муҳимро ишғол менамояд.

Дар забоншиносии тоҷик баъзе масъалаҳои синонимияи луғавӣ, синтаксисӣ ва фразеологӣ омӯхта шуданд. Аммо қонуниятҳои зиёди мавҷудият ва истеъмоли муродифҳо бахусус, хусусиятҳои фарқноки онҳо, гурӯҳбандӣ, тафовут ва умумияти онҳо ва муодилҳои фразеологизмҳо ва ғайраҳо омӯхта нашуданд.

Дар забони адабии тоҷик перомуни муродифҳо забоншиносии маъруф М.Муҳаммадиев асари тадқиқотӣ таҳти унвони «Синонимҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик» навишта, манзури донишҷӯёну пажӯҳандагон гардонд. Мавсуф дар ин асараш оид ба хусусиятҳои луғавӣ ва грамматикӣ синонимҳо дар забони адабии тоҷик ибрози андеша намудааст [109, 63]. Дертар М. Муҳаммадиев муродифҳоро аз асарҳои бадеӣ ҷамъоварӣ намуда, фарҳанги муродифҳои забони тоҷикиро мураттаб сохт. Асари мазкур соли 1975 бо номи «Луғати мухтасари синонимҳои забони тоҷикӣ» аз ҷоп баромад.[110-.272].

Вожаҳо ба маъноии асосии луғавии худ муродиф мешаванд. Дар ин маврид маъноҳои иловагии онҳо, тобишҳои мухталифи маъноии онҳо, ки дар ҳар калимаи занҷири синонимӣ ба ҳар ранг буда метавонанд, аз эътибор соқит мешаванд. Масалан, дар калимаҳои ҳаммаъноии **ресмон**-банд, расан, таноб; **тан**-бадан, пайкар, хисм, хасад; **инқилоб**-исён, ошӯб, балво муродифоти маъноӣ маҳсуб мешаванд. Дар бораи муродифҳои луғавӣ забоншинос М. Муҳаммадиев чунин изҳори ақида менамояд: “ ... ду ва зиёда калимаҳои бо яке аз маъноҳои луғавии худ наздик ва гоҳо баробар, ки мансуби як гурӯҳи лексикӣ грамматикӣ буда, аз ҳам бо тобишҳои дигари маъноӣ мавриди истеъмол ва рангубори мухталифи

эхсосотиҳои худ фарқ мекунанд, муродиф, ё синонимҳои луғавӣ номида мешаванд” [109, 76-77].

Муродифҳо на танҳо аз ҷиҳати маънӣ, балки аз нигоҳи вазифаи услубиашон низ фарқ мекунанд: аз як силсилаи синонимӣ як ва ё чанд калимаи махсуси як услуби нутқ ба услуби нутқи дигар шомил шуда метавонад. Калимаҳои силсилаи синонимӣ вобаста ба талаби баён хусусияти мухталифи маъноӣ зоҳир менамоянд. Барои мисол вожаҳои **мурдан** ва **вафот** карданро мегирем, калимаи аввал–**мурдан** ба сифати воҳиди умумиистеъмоли дар ҳама маврид-ҳам нисбат ба инсон ва ҳам нисбат ба ашӯҳои дигар истифода мешавад, аммо ибораи дуҷумла–**вафот кардан** танҳо нисбат ба инсон кор фармуда мешавад.

Силсилаи калимаҳои синонимӣ дар алоқамандӣ бо вожаҳои дигар хусусиятҳои гуногуни маъноиву услубӣ зоҳир менамоянд. Аз онҳо як гурӯҳашон бо воҳидҳои луғавии мухталиф, гурӯҳи дигарашон танҳо бо калимаҳои муайян алоқамандӣ зоҳир менамоянд. Барои мисол вожаҳои **оқил**, **хирадманд**, **боақл**, **доно** сифати мусбати инсон махсуб мешаванд. Аз инҳо се калимаи аввал–**оқил**, **боақл**, **хирадманд** танҳо ба инсон нигаронида мешавад. Аммо калимаи **доно** нисбат ба одам ва баъзе ҳайвону парандагони дигар корбаст мешавад. Саги доно гуфтан мумкин аст, аммо саги хирадманд ё оқил гуфтан ҷоиз нест. Аз ин ҷост, ки аз байни анбӯҳи муродифҳо интихоб намудани калимае, ки дар ифодаи дурусту равшан ифода намудани фикр, матлаб аз тамоми шаклҳои дигар беҳтар бошад, кори бисёр душвор аст, Нуқтасанҷӣ ва маҳорати суҳаншиносии шахс ҳам дар ҳамин ҷо намоён мешавад. Танҳо он кас шакли дурустро интихоб карда метавонад, ки донишу забондонии вай қавӣ бошад.

Муродифоти фразеологӣ аз категорияҳои мураккаби лексикология шумурда мешавад ва дар боби маъношиносӣ ё семасиология он мавқеи муҳимро ишғол менамояд. Бояд гуфт, ки муродифоти луғавӣ ва фразеологӣ аз рӯйи вазифаи дар забон

дошташон бо ҳам қаробат доранд. Масалан, **чуфтҳои муфт-бедарди миён; азиз- ба дил наздик; ранҷонидан –димоғи касеро сузондан;** аз ҳамин қабиланд. Хамин гуна ҳаммаъноӣ дар калимаҳо гоҳо ҳангоми муносибату муоширати одамон ба назар мерасанд. Воҳидҳои фразеологӣ аз рӯйи семантика ба вожаҳо, ки ба ин ё он ҳиссаи нутқ мансубанд, муродиф шуда, дар ҷумла айна ҳамон ҳиссаи нутқ вазифаи нахвиरो адо менамоянд. Онҳо ва калимаҳо бо аломатҳои умумӣ: маъноӣ лексикӣ ва категорияи грамматикӣ моликанд. Аз ин рӯ, воҳидҳои фразеологӣ дар аксар мавридҳо бо калимаҳои маъноӣ мустақилдошта муродиф мешаванд: **дарди сар-ташвиш, пусть астоғун-хароб, кори хайр-некӣ, туй, маърака, сол ай дъвоздаҳ моҳ-ҳамеша, ҷуҷаи парӣ-соҳибҷамол, Рустами достон-пахлавон, арақи ҷабин, меҳнат, гул-гул шукуфтан-хурсанд шудан, солҳои сол-доимо, дъм хода қадан-гурехтан, фирор қардан хелидаю намолида-камқувват, гърги дъпо-дъзд ва ҳоказо.**

Дар забони адабии тоҷик, инчунин дар забони умумихалқӣ низ **ғуруб қардани офтоб** ба воситаи воҳидҳои фразеологӣ **офтоб нишаст** (афтов шишт) , **афтов фъру рафт, офтоб ғуруб қард, офтоб ба хонаи худ рафт, афтов дар паси тепа/ кӯҳ шишт, афтов шум хурд** ифода қарда мешавад. Аз нигоҳи дараҷаи истеъмоли таъбири аввал-«**офтоб шишт**» серистеъмолтар аст. Аз сабаби он ки фразеологизмҳои мазкур ифодагари як маъно ҳастанд, онҳоро муродифҳои фразеологӣ меномем. Ба ҳамин монанд ҳаммаъно донишани унсурҳои луғавӣ дурӯғ- гапи бофта, садама- фалокати ногаҳонӣ, майна- мағзи сар, дар лаҳҷаи мавриди назар ба чашм мерасанд.

Вожаҳо дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ маъноӣ маҷозӣ ё маъноӣ иловагӣ ба бар қарда, муродиф мешаванд. Дар ин маврид маъноҳои иловагӣ онҳо, тобишҳои мухталифи маъноӣ онҳо, ки дар ҳар калимаи занҷири синонимӣ ба ҳар ранг буда метавонанд, аз эътибор соқит мешаванд. Маъноӣ асосӣ онҳо бо ҳам наздиканд, ҳарчанд ки бо

тобишҳои иловагии маъноӣ, доираи истеъмол ва ифодаи рангубори гуногун аз ҳам фарқ мекунад.

Ҳамин тариқ, ду ё якчанд калимаҳои бо яке аз маъноӣ луғавӣ худ бо ҳам наздик ва гоҳо баробар, ки мансуби як гурӯҳи лексикӣ грамматикӣ буда, аз ҳам бо тобишҳои дигари маъноӣ, мавридҳои истеъмол ва рангубори мухталифи эҳсосоти худ фарқ мекунад, муродиф ё синонимии луғавӣ номида мешавад.

Муносибати синонимӣ дар байни маъноӣ асосии яке аз вожаҳои ҳаммаъно ва маъноӣ иловагӣ ва ё тобиши маъноӣ ҷудогонаи калима ва ё калимаҳои дигар ба вучуд меояд. Чунончи, калимаҳои синонимии ифодагари зебой – **хушрӯй, зебо, дилрабо, нозанин** ва дигарҳо аз қабилӣ чунин синонимҳо ба шумор меравад. Масалан, калимаи **хушрӯй** ба худ муайяншаванда қабул намуда, воҳиди фразеологӣ месозад: **ҷойи хушру, манзараи хушру, кабки хушру, гови хушру, аспӣ хушру** ва ҳоказо. Албатта, муродифҳои боло на танҳо хоси забони гуфтугӯианд, балки дар забони адабӣ низ дучор мешаванд. Таъбирҳои дар боло овардашуда бо маъноӣ асосии худ ба мафҳуми зебой далолат намуда, ҳамчун ибораи фразеологӣ баромад кардаанд. Калимаҳои дигар ба ягон ҷузъи таркибии ин мафҳум (**хушрӯй, нозанин**), ё ягон хосияти назарраси он (**дилкаш, дилрабо, хушнамуд**), ё ки ба мафҳуми мураккабтари сурати зоҳирӣ, ки ба ҷуз зебой боз унсурҳои дигарро низ дар бар гирифтанд, ишора мекунад. Хусусияти барҷастаи калимаҳои муродифшаванда дар он аст, ки онҳо ба як гурӯҳи ягонаи лексикӣ грамматикӣ мансубанд. Аз ин рӯ, калимаҳои ҳар ҳиссаи нутқ бо ҳам синоним мешаванд. Аз исмҳо: **пора-ришва, пешкаш**; аз сифатҳо: **доно-хирадманд-зирак**; феълҳо: **гурехтан-тарк кардан, дум хода кардан-фирор кардан** ва монанди инҳо.

Хусусиятҳои услубии вожаҳои муродифӣ ҳамчунин дар ҳамнишинии онҳо бо калимаҳои дигар ифода ёфтааст. Ҳар як синоним доираи алоқамандии хос дошта, бо он аз ҳамин гуна калимаҳои дигар

фарқ мекунад. Инро дар ҳамнишинии калимаҳои тақдир-қисмат, толеъ, сарнавишт мушоҳида кардан мумкин аст. Тақдир хуб ё бад мешавад, қисмати пешона бад, бевафо низ мегўянд. Вожаи **толеъ** бо калимаи **хуш** ҳамнишинии доимӣ шуда калимаи «хуштолеъ»-ро ба вучуд овардааст. Вожаи «хуштолеъ» дар омади гап ё нутқ ба худ муайяншаванда қабул намуда, воҳиди фразеологӣ месозад: **зани хуштолеъ, яtimi хуштолеъ**. Ифодаи мавқеъҳои истеъмоли, рангубори эҳсосотӣ ва ҳамнишинии бамаврид дар ҳар як вожаи ҷудогонаи муродифҳо арзиши хоссаи онҳоро ба вучуд меоварад, ки он дар унсурҳои нотакрори маъноӣ ҳар як калима, дар ҷиҳатҳои фарқкунандаи онҳо аз калимаҳои дигар зоҳир мегардад. Муносибати синонимӣ дар байни маънои асосии яке аз вожаҳои ҳаммаъно ва маънои иловагӣ ва ё тобиши маъноии ҷудогонаи калима ва ё калимаҳои дигар ба вучуд меояд.

Ба ҳамин монанд вожаҳое, ки маънои маҷозӣ мегиранд ва ҳамчун воҳидҳои фразеологӣ шинохта мешаванд, як маъно ё маъноҳои бо ҳам наздикро ифода намуда, чун муродифҳои фразеологӣ дар забони адабии муосир мавқеъ пайдо карданд. Муродифҳои фразеологӣ гуфта чунин таркиб ё ибораҳои таркибан устувореро мебошанд, ки онҳо аз рӯи ифодаи мазмуну мундариҷа ҳаммаъно ё наздикмаъно мешаванд. Онҳо ба як гурӯҳи муайяни луғавӣ-грамматикӣ мансубият доранд. Дар байни ҷузъҳои таркиби таъбирҳо (фразеологизмҳо) алоқаи мустаҳкам тағйирнопазир вучуд доранд. Аз ин рӯ, таъбирҳо ба маънои умумӣ ба ҳамдигар муродиф мешаванд.

Муродифҳои фразеологӣ аз рӯи ифодаи маъно ва мундариҷа ба соҳаҳои гуногуни зиндагӣ иртибот дошта хусусият, руҳия, характер, идея ва амалиёти гуногуни шахсро ифода менамоянд. Онҳо аз ҷиҳати сохт ва таркиби худ як хел нестанд. Дар гўйишҳои мазкур таъбирҳои синонимӣ (муродифҳои фразеологӣ) ҳамчун маводи тайёр, ҳиссаи таркибии сухан кор фармуда шуда, дар гуфтор оҳанги махсуси гуфтугўй

қозибанокӣ, чиддият, ҳазлу киноя пайдо мекунад: Масалан, таъбирҳои **сағ сўз додан, хода ранг кардан, дъста дар ови хънък назадан, шъкама ғавс кардан** ифодагари маъноӣ **танбалӣ, ноқорағӣ, ландаҳури** ба шумор мераванд. Дар ин силсила синонимҳои фразеологизми **дъст-а дар ови хънък назадан** аз рӯи мавқеи истеъмоли дар лаҳҷа бартарӣ дорад, вай ҳам дар забони умумихалқӣ ва ҳам дар шеваи мавриди назар маъмул буда, ба таври муштарак мавриди истифода қарор мегирад, яъне таъбири мазкур нисбат ба дигар ҳаммаъноҳояш серистеъмолтар аст, ки инро сарсилсила меноманд. Сарсилсила метавонад дар гуфтугӯ ва муошират ё дар мавриди зарурӣ таъбирҳои дар боло овардашударо иваз намояд. Обутоби эҳсосотӣ ва қувваи таъсири онҳо нишонрас ба назар мерасанд. Ин намуди таъбирҳо (воҳидҳои фразеологӣ) дар тасвиру тавсифи манфии шахс нақши ниҳоят муҳим доранд. Мардум онҳоро ҳамчун воситаи муҳими тасвири ашхоси танбалу ноқора мавриди истифода қарор медиҳанд. Дар аксар мавридҳо дар нутқ ибораҳои рехтаи гуногун метавонанд ифодагари як маъноӣ умумӣ бошанд: **назар кардан-чашм духтан** (нигоҳ кардан); **дъл сухтан- қигар кабоб шудан** (пазмон шудан); **сир бой надодан – лавро аз лав ҷудо накардан** (хомӯш истодан, аз гуфтор худдорӣ намудан); **пустъ астоғун шидан-шикамб-ъш ба пьштъш часпидан** (харобу лоғар шидан) ва ғайра. Ба ин васила, ибораҳои дар боло овардаро ба қатори воҳидҳои фразеологӣ синонимӣ дохил кардан ба мақсад мувофиқ аст.

Муродифҳои фразеологӣ ва луғавӣ дар гӯйишҳои мардумӣ дар аксар мавридҳо ба ғайр аз маъноӣ аслии худ боз метавонанд вобаста ба ҳолат ва шароити нутқ якчанд маъноҳои иловагиро касб намоянд.

Таъбири “**қабат-қабат гушт гъръфтан**” ба маъноӣ **фарбех шудан** истеъмол мешавад, вале дар гуфтугӯ ва муошират маъноӣ **хурсанд шудан, аз хурсандӣ рақс кардан-ро** мегирад: Рост-ъш търа дид-ъм, **қабат-қабат гушт гъръфт-ъм (Ҳ)**.

Муродифҳои фразеологӣ дар лаҳҷаҳои минтақавӣ Кӯлоб,

алалхусус дар гуйишҳои мардуми Шӯрообод, Роғ, Тағнов, Даштиҷум, Муминобод, Ховалинг, Сари Хосор, Ёҳсу, Саричашма, Давлатобод, Доғистон ва ҳоказо хеле зиёд дар истеъмол қарор доранд. Онҳоро дар ҳар сари қадам дар муошират ва гуфтугӯ дучор кардан амри воқеист. Барои ифодаи як маъно дар лаҳҷаҳои мазкур якчанд таъбир дар гардиш аст, ки ин фразеологизмҳо дар нутқ ҳаммаъно ё маъноҳои бо ҳам наздикро ифода менамоянд. Асосан воҳидҳои фразеологиро мардум дар ду маврид истифода мекунанд:

1. Дар нутқ ва муошират аз рӯйи мазмуну мундариҷа воҳидҳои фразеологӣ бо калима ва таркибҳо хусусияти ҳаммаъноӣ пайдо карда, дар истеъмол барои такрору дилбазан нашудани вожаҳои алоҳида нақши бориз доранд. Аз ин рӯ, воҳидҳои фразеологӣ бо калимаю ибора ва таркибҳо муродиф шуда, ҳусни суҳанро боз ҳам зеботар мегардонанд. Барои мисол ҷумлаи зеринро мегирем:

Дар дъ соли ахир ҳешовандо-мун, бандаги қадан, модар-ъм ни ай дънӣю гъзаштан. Баъди марги уво мо дълхун шид-ем, дъли ҳамсойаҳо ни(з) ба оли мо суҳт. Одамони дигар ни(з) зиқ шидан (Т).

Дар ин матн се ҷумлаи бо ҳам алоқаманд оварда шудааст. Дар ҷумлаи аввал воҳидҳои фразеологӣ «**бандагӣ қадан**» ва «**аз дънӣю гъзаштан**» бо калимаи ҷумлаи дуюм- «**марг**» муродиф шуда, маънои умумии «**вафот кардан**»-ро далолат менамоянд. Дар ҷумлаи дуюм воҳидҳои фразеологӣ «**дълхун шидан**» ва «**дил суҳтан**» ба ибораи ҷумлаи сеюм- «**зиқ шидан**» хусусияти синонимӣ пайдо карда, маънои умумии «**хафа шудан, мутаассир шудан**»-ро ифода кардааст.

2. Гурӯҳи дигари воҳидҳои фразеологӣ дар нутқ байни ҳамдигар хусусияти ҳаммаъноӣ пайдо намуда, силсилаи муродифҳоро ташкил медиҳад. Чунин воҳидҳои фразеологӣ ҳаммаъно ба таври ҷудоғона ё ки пай дар пай истеъмол мешаванд. Дар ин гуна мавридҳо муродифҳои луғавию фразеологӣ барои пурра кардан ва қувват бахшидан ба маънои ҳамдигар паи ҳам меоянд, ба ибораи дигар, барои шарҳу эзоҳи гуфтори

пештар баёншуда меоянд, ки дар ин ҳолат гуфтор ва нутқ рангину чаззоб мебарояд: 1. Ҳоль зори и гудакакойи бегъноҳа мебинӣ, **дъл-ът сийа мешава** . 2. Ба хунайи дъхтар-м-а рафт-ъмъ **дъл-ъм ай куни дег-да сийа шид** . Дар чумлаҳои дуҷум ибораи фразеологии «**дъл сия шидан**», ки маънои **хафа шудан, парешонҳол шуданро** дорад, тафсил ёфта, дар шакли «**дъл ай куни дег-да сия шидан**» омада, дараҷаи ғамгиншавии гӯяндаро ифода намуда, барои аниқу пурратар ифода намудани эҳсосоти ӯ нақши муҳим бозидааст. Мавзӯъ ва мундариҷаи воҳидҳои фразеологии синонимӣ дар лаҳҷаҳои мазкур Ҷархела ва гуногунанд:

1.Воҳидҳои фразеологии, ки дар шакли муродифҳои чуфт омада, чузъҳояшон бо пайвандаки «-у» алоқаманд мешаванд. Агар ба ҷои пайвандаки «-у» муродифаш – пайвандаки «ва» ро истифода барем, дар ин ибора устуворӣ ва рехтагии вай сушт шуда, аз ибораи фразеологӣ будани вай осоре намонад ва ба ҳиссаҳои нутқи ҷидаи муқаррарӣ табдил меёбад: Сиккаву сурат- сикка ва сурат; ёру ҷура – ёр ва ҷӯра //ёру ошно- ёр ва ошно; афту андом- афт ва андом,// афту башара- афт ва башара; дусту душман- дуст ва душман; хору хас- хор ва хас; дуру наздиқ- дур ва наздиқ; шавъ рӯз- шав ва рӯз;

2.Муродифҳои фразеологии гуногунмаъно. Инҳо ибораҳоеанд, ки ду калимаи гуногуншаклу гуногунмаъно бо ҳам алоқаманд шуда як мафҳуми тодро ифода мекунад. Ин ибораҳо рехтаву устуворанд. Маҳз ҳамин хусусияти онҳо, яъне рехтаву устувор будан, тағйирнопазирии онҳо асоси мазмуну мундариҷаи онҳоро таъмин менамоянд. Ибораҳои номбурда метавонанд маъноҳои Ҷархела-наздиқмаъно, зидмаъно, сермаъноӣ бо ҳам алоқамандро ифода намоянд: **тан додан** (моил шудан, гап наёфтани; мулзам шудан), **хушбахт шудан** (барор гирифтани кори касе, ҳамсари мувофиқ ёфтани писар ё духтар); **ба даст даровардан** (соҳиби чизе шудан ё гардидан, ҳосил шудани муроду мақсади касе); Ҷамин хусусияти воҳидҳои фразеологиро ба инобат гирифта, онҳоро аз рӯи маъноҳои ифода кардашон ба гурӯҳҳои зерин ҷудо кардан

мувофиқи мақсад аст.

1.Ба гурӯҳи аввал он таъбирҳои синонимиеро дохил менамоем, ки онҳо маъноҳои мусбат дошта, хайрхоҳӣ ва муносибати некбинонаи шахсро нисбат ба амалу ҳолат, воқеаву ҳодисаҳои ҳаёт ифода менамоянд. Таъбирҳои **дар по-т хор назана, хок-а бьгирӣ дар дьст-ът зар бьгарда** муносибати некбинонаи шахсро нисбат ба шахси дигар ифода менамояд. Дар нутқ ва муошират воҳидҳои фразеологии дар боло овардашуда пай дар пай корбаст мешаванд ва хеле серистеъмоланд. Ин воҳиди фразеологӣ ҳангоме гуфта мешаванд, ки гӯянда аз иҷрои кори хайре қаноатманд мешавад. Ба ибораи дигар, таъбирҳои мазкурро дуои неки мӯйсафедон номидан мумкин аст. Онҳо аз рӯи сохту таркибашон устувору тағйирнаёбандаанд. Ҳар ду таъбир дар ифодаи маънои умумӣ муродиф мешаванд ва мавқеи истеъмолии якхела доранд, яъне имтиёзи ҳарду дар муошират баробаранд: **Бачам, кори хуб кадӣ, илоҳӣ дар по-т хор назана, хока бьгир-ӣ, дар дьст-ът зар бьгарда** . Мо доим дуо мекънем, ки **дар по-т хор назана** .

Фразеологизмҳои синонимии **бахт-ът хандид, толе-т бьландӣ кад , бурд кадӣ, кор-ът умед кад, вахт-ът хьш шид**, дар гӯйишҳои мардумӣ ба маънои умумии **барор гирифтани кор ё фаъолият** истеъмол карда мешаванд. Аз ин силсила синонимҳо таъбири “**бахт-ът бьландӣ кад**” нисбат ба дигар ибораҳои фразеологии ҳамгурӯҳ дар муошират бартарӣ дорад. Бояд гуфт, ки онҳо дар нутқ метавонанд, якдигарро иваз намоянд: **Бахт-ът бьландӣ кад**, ки ба инистут дърумадӣ, дига аскарит намебаран (Ш). **Бурд кадӣ**, ки дар шар хуна харидӣ (Т) Таъбирҳои **гапа ишъ гӯш кадан, гапа дар зьмин набундан, ба дьли касе кор кадан** маънои аз **рӯи раъи касе кор кадан, гапи касеро иҷро кардан, итоаткор буданро** мефаҳмонад. Ҳарчанд ки фразеологизмҳои мазкур аз рӯи маъно бо ҳам муродиф бошанд ҳам, ҳар яки ин таъбирҳо мавқеи истеъмолии махсуси

худро доранд. Онҳо дар нутқи соҳибони лаҳча имтиёзи баробарро соҳибанд, Бобо **гапи** дав-ъ ма-ш-а (падару модарашро) **да(р) зъмин намебунд.** (Т) **Гап-ма ишъ гуш къ,** ами ки дар қышлоқ расидӣ, тэлефон къ.(П) **Таъбирҳои гапӣ шидан-ошти қадан** ба маънои сулҳ бастан,баъди қангу қанқол, дӯст шудан муносибати неки шахсонро ифода менамоянд ва ба ҳамдигар синоним мешаванд: Ай кай бо(з) қати балъкът (додарат) гапӣ шиден. **Ошти қадан** як хислати хуби мардай (Ш). Ин чо ҳар ду таъбир метавонанд дар нутқ қои ҳамдигарро иваз намояд, ба маънои **сулҳ бастан, ба дил нагирифтани** азобҳои пешина.

2.Дар гӯйиши мардуми минтақаи Кӯлоб таъбирҳои синонимие дар гардишанд, ки онҳо ифодагари хурсандӣ ва хушҳолии соҳибони лаҳча ба шумор мераванд. Мавқеи истеъмоли онҳо фаррох буда, мардум онҳоро барои гуворою пуробуранг ифода намудани фикрашон истифода мебаранд. Таъбирҳои **сар-ъм ба осмуна расид, қойи шиштан-ш-а намеёфт,** ханда дар лав-ъш боз и мекард, **тоқи-ма ба осмун-а мепарт-о-м, ай хърсанди-м-а дар кърта-м нағнҷид-ъм, чъшм-о-ш барқ-барқ мекъна, дъл-ш-а даф мезад, кун-ш-а гум қад** ва ғайраҳо, ба маънои аз коре, аз касе хурсанд шудан омада, тавассути маҷоз образнокӣ ва таъсири сухан пурзӯр мегардад: Умар-а зънда-въ соқъ саломат дар хунамун дид-ъм, **сар-ъм ба осмуна расид.**(См) Ма-м-а (модарамро) охирун бор дидан-ма (дар) хотир дор-ъм, ки ханда дар лав-ъш боз и мекад (П). Ага йаг бори дига Гълнора-ра дар хунамун бън-ъм, **тоқи-ма ба осмун-а мепарт-ом.**(Йол) Баробари мора дидан соибхуна ай хърсанди-ш-а **қои шиштан-ш-а намеёфт** (шК).

3.Дар лаҳчаҳои номбурда гурӯҳи дигари таъбирҳои синонимие гардиш меҳӯранд, ки ба ҳолатҳои гуногуни рӯҳии инсон: қангу қанқол, ба ғазаб омадан, мағрурӣ, ҳавобаландӣ, ноумедӣ, дилхунукӣ аз ҳаёт ва дигар эҳсосоти шахсро далолат мекунанд. Таъбирҳои **йактабъдор қадан ғайурӣ қадан, шаст қадан, шағаф қадан, дъ ба дъ шидан, қад ба қад**

гърѣфтан, гугърдов дохтан, шуру фѣтур дохтан, каштал ба каштал гърѣфтан, занозанї кадан, фър кафундан ба маънои ором наистоѣан, ситеза кардан ва ѳангу ѳанѳол намудан муродиф мешаванд. Боз ин таъбирѳо аз рӯи маъно ва мавѳеи истеъмолий каме бошанд ѳам таѳовут доранд. Масалан, таъбири “гугърдов дохтан” ба маънои шуру ғавғо бардоштан, бо овози баланд дашному ѳақорат додан, дар гирди худ мардумро ѳамъ кардан корбаст мешаванд. Таъбири шуру фѣтур дохтан бошад, боз ба маънои чизеро ѳустуѳъ кардан омада, ба воѳиди фразеологии **хонаро ѳапаю роста кадан** муродиф мешавад:

Дина шав ба хуна-мун-а дъ бача умадан-ъ ама-ра гугърдов дохтан гудако-ра **ѳърғъ мърғ** (пароканда) кадан. Шур-ъ фѣтур дохтан-ъ **хонаро ѳапаю роста кадан-ъ** ѳъзе, ки ёфтан ама-шун-а гърѣфтан-ъ бурдан (Ш) Таъбири “**фър кафундан**” ба ғайр аз маънои асосї -занозанї кадан, ѳанг кардан дар нутқ боз тобиши маъноии аз касе интиқом гирифтан, қаҳрї гирифтан, қассос гирифтанро дорад: Зурът ба ака-м намераса, **фър-т-а дар сари мъ мекафунї** (П). Таъбири “**қад ба қад гърѣфтан**” маънои ѳанг кардан, занозанї кардан, якдигарро зада маиб карданро далолат мекунад: Дид-ем, ки дъ мардак яке (ногаҳон) қад ба қад гърѣфтан, ага(р) халос-шун намеем, якаш дига-ш-а мекъшт (Р). **Дъ бадъ шидан, бѳгу-бѳгу кадан муродифи таъбири “қад ба қад гърѣфтан”** ба шумор меравад, вале бо тобиши маъноий андаке таѳовут дорад. Ибораҳои номбурда маънои “**ба даст ба гиребоншавї наздик расидан**”- ро иѳода мекунанд:

Аму вахто бой Наматъло дар пеши де полезун буд, бе ичї ба одамо **дъ ба дъ мешид** (Т). Дар мачит (масѳид) Усто Мадгиё бо маълими Ашур хела бѳгу-бѳгу кадан, ага ѳидо-шун намекан, ардъ-шун ѳанг мекан (П).

4.Силсилаи фразеологизмҳои синонимии **маст шидан, зъмина ай осмун фарқ накадан, бод гърѣфтан, ѳиѳ каса ба лав нагърѣфтан, ѳеѳ ки ба арзи лави ура набъдан**, ки маънои худбинї ва мағрур шуданро иѳода

мекунанд дар лаҳҷаҳои номбурда хеле серистеъмол ҳастанд. Дар ин силсилаи таъбирҳои муродифӣ фразеологизми **“зъмина ай осмун фарқ нақадан”** аз ҷиҳати мавқеи истеъмолӣ тафовут дорад. Таъбири мазкур дар забони сокинони шимол ва ҷануби Кӯлоб серистеъмолтар буда, таркиби он устувору тағйирнаёбанда аст ва ҷаззобияти ифода зиёдтар, қавитар ба назар мерасад. Вожаҳои таркиби таъбири боло муносибати антонимӣ гирифта, суханро гуногунранг ва маъноӣ онро пурқуввату нишонрас гардонданд. Ами бачай тӯ маст шидас, иҷ каса **балав намегира**. (Ҷ.К) Медун-ӯм, ки иҷ кас **ба арз-ӯ лави тӯ-ра** байд намега. Иҷа **маст наша**, ки охи **паст мешай** (Шуг).

5. Як гурӯҳи дигари таъбирҳои синонимие, ки маъноӣ ноумедӣ, дилхунукӣ, пазмон шудан, касеро азобу ранҷ доданро ифода мекунанд, дар лаҳҷа кам нестанд. Онҳо ҳам бо ҷилоҳои маъноӣ худ дар лаҳҷаҳои мазкур мавқеъ доранд ва соҳибони лаҳҷа дар муошират ва гуфтугӯ аз онҳо самаранок истифода мебаранд. **Таъбирҳои нозен шидан, нофор шидан, ҳиҷ ов сарта намеша, ба алво гуфтан данът (даҳонат) шърин намешава дъл йах қадан, дълшиқаста шидан, дъл бундан, ба сар-ӯш ови хънък рехт, дъл-ӯш хънък шид, тарбъз ай бағал-ӯш ғалтид, дълӯш ру гашт, дил бундан** ба маъноӣ аз касе ноумед шудан ё барор нагирифтани қору фаъолият дар забони соҳибони лаҳҷа қорбаст мешавад. Дуруст аст, ки таъбирҳои боло дар нутқ ва муошират он қадар фаъол набошанд ҳам, гоҳо дар гуфтугӯ ва муошират воҷеҳӯранд: **Ай гапои гуфтаи ата-м нозен шид-ӯм (Ш). Ай гап-ой мӯ нофор шава ам, мӯ гап-о-ма мегум. (Хов). Беда (биё) бьгум-ӯт, ки баъди рафтан-ӯт як афта пас пьшаймун мешай, неки дига иҷ ов сар-та намеша (Й).** Коръ бори ўра дид-ӯм, **дъл-ӯм хънък шид. (Х-ҷо)** Дар дълӯш авасой бьсйо дошт, неки **тарбъз ай бағал-ӯш очид (ғалтид).** Дъшмуноӣ (ҳақоратҳои) бийар-ша шънавид, **дъл-ӯш ях қад . (Сх)**

6. Ибораҳои фразеологии синонимии **хъдма гум мекънъм,**

мебинъм-ът қоқ мешам, ранг-ъм съфедхокворй съфед шид, ранг дар рут набунд, талхат кафид, ваҳм-ъш лағат кад, дъст-ъ по-м съст шид, дъл-ъм аво гъръфт, дъл-ъм дъта шид, дъст-ъ похӯрда шид-ъм, дъл-ъм кор кад, чъшм-ъм суخت ва ғайра, ифодакунандаи маънои тарсидан, ҳазар кардан, ваҳм зер кардан ба шумор рафта, бо ҳамдигар муродиф мешаванд. Ин таъбирҳо барои он аз нигоҳи таъсирнокӣ пурқуввату устуворанд, ки дар онҳо нақш ва мавқеи маҷоз, тавсиф, муболиға ва дигар намудҳои санъати сухан назаррас аст: Ҳар ваҳте ки мебинъмът, қоқ мешам. Дар хуна хъд-иш тоқа бъдъ **ранг-ъш съфедхокворй паридағй** бъд. (Ф) Овози тира шънавид, талх-а-ш кафид(Ш). Ранг дар ру-ш набунда бъд. Дар рӯ ба ру-ш хърса дид, **ваҳм-ъш лағат кад.** (Ш) Мъ ай уво чор қадам дур бъд-ъм, неки ай тарси хърс-а **дъст-ъ по-м съст шид.**(Т) Ба каланартъки (шохи аз ҳама баланд) тут-а бърумад-ъм, ки тут бъпай-ъм, **неки дъл-ма аво гъръфт** (П). Дар рӯ ба рӯ-м яг мори калуна дид-ъм, **дъст-ъпохӯрда шид-ъм,** хъд-ма ба чъқури-ра от кам (поён партофтам)(П). Таъбирҳои “**дъст-ъ по хӯрда шидан, чъшм-ъм суخت, дъл-ъм аво гъръфт** нисбат ба ибораҳои ҳаммаъноии худ то андозае дар гуйишҳои мавриди назар серистеъмолтар ба назар мерасанд.

7. Як силсилаи таъбирҳои синонимие дар лаҳча корбаст мешаванд, ки онҳо ифодагари маъноии хобидан, ғунудан ва ба хоби абадӣ рафтан (вафот кардан) ва ҳомиладор шуданро далолат мекунанд: Таъбирҳои **чъшм-о-ш мърғак мераван, фъру рафт, чъшм-о-ш пури хован, хов гъръфтан, хов бурдан** ба маъноии хоб **рафтан** дар лаҳчаҳои мазкур серистеъмоланд. Аз рӯи мавқеи истеъмолӣ таъбири **хов бурдан** бартарӣ доранд. Ку бин, бача-та **хов бурдас.** (П) Не оли, **чъшм-о-ш мърғак рафтайсон.** (Т)

Таъбирҳои синонимии **сар-ъм дъл-ъм шидан, мовъ рӯз бъдан, дъҷун шидан, дъст-ъ по-ш вазнин шидан, дар кад-ъш гудак задан** ба

маънои **хомиладор шудани** зан истеъмом карда мешавад. Таъбирҳои боло устувору таъйирнаёбанда буда, метавонанд ҷойи ҳамдигарро иваз намоянд. Маълум аст, ки инсон як маротиба аз модар таваллуд мешавад, зиндагӣ мекунад ва рӯзе мерасад, ки ин дунёи фониро тарк мегӯяд. Яке дар зиндагӣ кору амали нек мекунад, ба дилу дидаи мардум роҳ меёбад, дигаре аз кору амали нек парҳезгор аст ва ба боварии мардум сазовор намешавад. Маҳз барои ҳамин таъбирҳои, ки аз дунё тарк гуфтани шахсро ифода менамоянд, дар лаҳҷаҳои мазкур ду навбанд:

а) Таъбирҳои синонимие, ки ба вафоти одамони хуб, шахсони некӯкор ва хирадманд далолат мекунанд: **бандаги кад, хуна-мун сухт, рузи ҳисоб-иш буд шид, чъшм-о-ш-а ба якбораги пушид, ай дъст рафт. Ай дънио гъзашт, дъл-ъш ай кор бунд** ва ҳоказо.

б) Таъбирҳои, ки ба фавти шахсони дар зиндагӣ дили одамонро бо рафторҳои ношоам озор доданд, инҳоянд: **ҷун додан, сагвори мурдан, пъштак шидан, сар-ш-а хурдан, линг-ъш ай аво умадан, чъшм-о-ш ай сар-ъш бъруман, мана-ш-а бастан, чъшм-о-ш-а гъръфтан** ва ғайра.

8. Як қисми муайяни таъбирҳои синонимие дар лаҳҷаҳои мазкур мавриди истифода қарор доранд, ки ба ҳолатҳои гуногуни рӯҳии инсон аз қабилӣ қонеъ будан аз кору бори касе, ба бадбахтӣ дучор шудан, дар ғазаб шудан ва аз қаҳру ғазаб фаромадан, ба тозагӣ ё ба худ эътибор додан, амру фармон, гуруснаги, серкори, фарбеҳи, тануманди, бойу бадавлат шудан, камбағали, нодори, писанд накардан, ба назар нагирифтан, андеша накардан, харобу лоғар шудан ва ғайраҳоро ифода менамоянд.

а) Барои ифодаи қонеъ будан аз кору бори касе таъбирҳои ба дъл-ъм кор кади, руи натан кор кади, сари мъ-въ пуни пой тъ, ай тай дъл кор кадан, серистеъмом мебошанд: Қанта бъза, ба дъл-ъм кор кади хъдо нигат бъдора (Р) Руи натан кор къни, дар ама чо бологъзар меша-й. (Й)

Кадъм вахте -ки биёй, мо дар хизмат тайор, **сари мъв-ъ пуни пои ть**. Дар къшо-й, ки бърай **ай тай дъл кор къ, рубагарй накъ**. (П)

б) Барои ифодаи **ба бадбахтй дучор шудан** дар гуфтугӯ ва муошират таъбирҳои зерин дар истифода қарор доранд: **Сарша хӯрд, рӯзь наврӯз надид, сар-ъш тоқа бунд, миён-ъш канд, забони гуфтор надора** ва ғ. Таъбирҳои мазкур ба маънои умумӣ муродиф мешаванд, дар нутқ ва муошират ҷои ҳамдигарро гирифта метавонанд.

в) Дар ифодаи вақт, замон таъбирҳои **йаг дастун**, (як вақтҳо) **хубии гъли лола-(моҳи март), хубии дав-ъ пар-** (кӯдакӣ, наврасӣ), **хубии тутпаз** (моҳи июн), **хубии торун** (моҳи июл) ва ғайра ба якдигар муродиф мешаванд: **Як дастуне қати дам ба Даштиҷъм-а рафта бъд-ем**. (П) **Хубии гъли лола бъд**, ки ай болои қъшлоқ яг сели вазмин умад (П).

г) .Гурӯҳи дигари таъбирҳои синонимӣ ифодагари **дар ғазаб шудан** ва **аз қаҳр фуромадан** ҳастанд. Инҳо: **ҷъғдък шидан, дуста ай дъшман фарк накадан, тъғум-о-ш чап гаштан, руи дига гаштан, шайтун дар гардан-ъш сувор шидан**, (дар қаҳр шудан) **шаст-ъш гашт, ях-ъш ов шид** (пушаймон шудан) ва ғ: **Толи (то ҳол) гапът ай данът набрумаст, ки ҷъғдък мешава въ** (Шур). Ами ки қар-ъш кад дига **дуст-а ай дъшман намешноша** (Й). Мъ уқа гапи **безеб-ъш нагуфт-ъм, неки яғбора тъғум-ош чап гаштанъ** (Хов). Бади насиятой да-ш (падараш) **ях-ъш ов шид** Шералира бади ба балниса ғалтидани зан-ъш **шаст-ъш гашт** (П).

д) Як қисмати муайяни таъбирҳои дар лаҳҷаҳои мазкур дар гардишанд, ки **ба ҳеҷ кас бовар накардан, аз касе ҳазар карданро мефаҳмонанд**. Таъбирҳои **чашм шӯр хурдан, дъстъпохурда шидан, дъл ганда шидан, дъл кор кадан, чъшм сухтан, търиз кадан, хъда дур гъръфтан, бад-бад ниго кадан** ва ғ-ҳо аз ҳамин қабил ибораҳои устувору тағйирнаёбандаанд: **Коръ бори ўра дъд-ъм чъшм-ъм шур х Урд** (Қм). Ар вахте ки ай сари ра-м (роҳам) меброя, **дъстъпо хурда мешам** (Йол). У мъра доим **бад-бад ниго мекъна** (С/Н). Чъшмош воз бундан, дига ба пеш-

ма навмад, ба назар-ъм, ки **чъшм-ъш сухт**. Дига хъд-ш-а ай мь дур мегъръфт. (Сх)

е) Ибораҳои фразеологии синонимие низ ҳастанд, ки бахилӣ, чашмтангӣ, амру фармон, мақсади касро ифода менамоянд. Чунин ибораҳо миқдоран зиёд нестанд. **Калапесък додан, чашми дидан надоштан** (бахилӣ), **зънк-та бъгӣ, дамта бъгӣ** (амру фармони хомуш будан) **дар дъли ть чияй? Дъл-ът чи мега? Дъл-ъм ки** (ту чи мақсад дорӣ) **Съмб-ъш зъмин-а намебина, чун-ъш ба лав-ъш умад, кун-ъм дърид, ба Чун-ъм расид-ъм** (серкорӣ, овораи ҳар кор бъдан) **пъшти лич бундан. Қуввати хъфазанӣ надоштан** (камбағалӣ) **шъкам тавлак мезана, дъст-ъ пом-а хурданӣ шидъм, ов-а гърди дан нак-ам, ови дан-ъм рехт** (гуруснагӣ, нодорӣ) **захри мор, шери нар, тана ба кор додан, чунӣ сия кандан** (одами қобил, серҳаракат) ва ғ.

Ибораҳои мазкур дар нутқу муоширати мардуми ҷануби Кӯлоб хеле фаъоланд.

ё) Як миқдор фразеологизмҳои синонимие дар лаҳҷаҳои номбурда дар гуфтугӯ ва муошират дар истеъмоланд, ки давраи пирӣ ва пиронсолиро далолат менамоянд: **афтови сари ку шид-ам, по ба лави гӯр бундан, ай давъ пар бундан, дар дъст-ъ по-м фара нест, қувват надор-ъм.** Чунончӣ: **Афтови сари ку шидам, акъ бачам по ба лави гур бундам, дар пом фара нест, дига хавар гъръфтат наметунъм, хъдит хаваръм бъги.**(Т)

9. Миқдори муайяни таъбирҳои синонимие ҳастанд, ки тавсифгари хислатҳои неки инсонӣ- некию некӯкорӣ, дӯстию рафоқат, дасти ёрӣ дароз намудан ба барҷомондагон, корафтодагон маҳсуб мешаванд. Таъбирҳои боло аз рӯи миқдор ва шумора он қадар зиёд набошанд ҳам, мазмуну мундариҷаи бой дошта, аз рӯи маъно ва воситаҳои тасвири сухан образнок ва пуробуранг ба назар мерасанд: Таъбирҳои **занаки ба дъстъ по, кахозаи хунагир** (занаки чуству чолок, ободкунандаи хонаю

манзил), **ай тай дъл менат кадан** (мехнати ҳалоле, ки касро ба мақсад мерасонад), **некъ кънъ ба дарё парто, одами хуб дӯсти хъдо хай** (некиву некукорио пеша кардан), **ростгу дъстъш бўландай, рост гъръфт** (дӯст шудан), **ова ай гълуни ягдигар мехъран** (дӯстони ҷонӣ) **бари теф-ъм-да мегир-ъм-ът, нигот мекън-ъм** (нигоҳубин кардан), муносибати хайрхоҳонаи соҳибони лаҳҷаро ба мардуми нексиришт ифода менамояд.

10. Як миқдори муайяни силсилаи синонимии фразеологизмҳои гӯйиши мардуми ҷанубу шарқии Қӯлоб барои ифодаи **намуди зоҳирӣ ва эҳсосотҳои гуногуни шахс равона** карда шудаанд. Чунин таъбирҳо хеле фаровонанд. Барои мисол таъбирҳои **ҷъшм-о-ш зоғвори сия, хъдиш рангӣ гъли лола, сърхи-ш ба сьфеди-ш бозӣ мекъна, ай руш нур мереза, севи сьрхвори хъшру** барои ифодаи духтари зебову ҳусни расо доштагӣ ҳамчун маводи тайёр дар гуфтугӯ мавриди истеъмол қарор доранд:

И дъхтарака би(н) **сърхи-ш ба сьфед-иш бозӣ мекъна** (Т). Гълнорара **ай руш нур мереза**, мегӯй, ки бьгир-ъм-ъшь бьгрез-ъм. (Т) Ҳалима дар аждасолагиш **ранги мои шави чорда бьд**. (П) Дар ифодаи шахси **фарбех** чунин ибораҳои фразеологии синонимӣ аз қабилӣ “**хуги мирӣ**”, **пуфаки дам кадагӣ, каси пуф кадагӣ, тъхми пӯст кадагӣ, хърси качпо, хуги тирзадагӣ** ва ғ-ро дучор мекунем: Бой Зариф ранги **тъхми пусткадагӣ** бьд (Т). Амрохон-а ага ай дурӣ медидӣ, мегӯй ки **хуги мири** умайсог (Т). Соибӣ хунай, ки мо дар уҷа меистодем, **тъхми пусткадагиворӣ** бьд. **Хърси качпо ай фарбеи-ра ай хуна-ш бьрума наметуниг** (Д/Ҷ). Ранги хуги тирзагиворӣ доим дар хуна-ш хов бьд (Д/Ҷ).

Барои тасвири одами бадқавоқу бадафт, ки фарбех аст, соҳибони лаҳҷа бештар таъбирҳои “**хуги тирзадагӣ, хамирмуни тьрьшшидагиро истифода мебаранд**: Мъра дидъ ранги **хуги тарзадагиворе** ба сар- м-а ғърас кад (Р). Ами хел одамони қавақира ма-м (модарам) **хамирмуни**

търъшидагй мегуфт (Р). Таъбири “тър-ъш кадан” ба маънои кавок гирондан ба ибораи фразеологии **лабу лунч кадан** муродиф мешавад: **Чика** **търъш кай**, сар (сахар) рӯз шава къртаи нав -ът мехар-ъм.

11. Дар гуйишҳои мардумӣ таъбирҳои синонимие вомехӯранд, ки аз обуранги сухан хеле бой ба назар мерасанд, дар лаҳча хеле серистеъмоланд. Мазмуну мундариҷаи онҳо гуногун буда, вазъияту ҳолатҳои гуногуни шахсро дар худ инъикос менамоянд. Дар гуфтугӯ ва муоширати мардум силсилаи фразеологизмҳои синонимиеро вохӯрдан мумкин аст, ки онҳо ба маънои сабру тоқат, тааммул ва бурдборӣ меоянд: Таъбирҳои **вазнин шудан**, **дандун ба дандун мондан**, **дандуно як газ давидан**, **дълшурок шидан**, **ба дъл алов рехтан дъла гърго тала кадан** ва ғ аз қабиле он таъбирҳое мебошанд, ки касро ба тоқат кардан, сабур будан ва ба бурдборӣ даъват мекунад. Ва аз рӯи мазмуну мундариҷа ба ҳамдигар синоним мешаванд: **Вазмин бьш-а**, санги вазмин-а ов намебара, бо як рузе мешава, ки дохънда мешай қати-ш, бад пъшаймун меша-й (Б) Оли тъ набъдй у гап-ой, ки мъра зад, **дандун ба дандун бунд-ъм-ъ** тоғат ка-м (Шар). Дар боғи Манқашариф дидъ-мъ-шъ дар дъл-ъм алов рехт (М). Шав то рӯз-а гуё ки дълъм-а **гърго тала ка** (карда) **бошан**, **қои шиштан- ма наёфт-ъм** (С-ғ).

12. Гурӯҳи дигари таъбирҳои синонимӣ яъсу ноумедӣ, рӯҳафтадагиро ифода менамоянд. Ҳарчанд ки онҳо аз рӯи шумора зиёд набошанд ҳам, ба чашм мерасанд. Онҳо саршори воситаҳои тасвири бадеӣ образ, маҷоз, ташбеҳ ва истиора буда, нутқро хеле бой ва рангоранг мегардонанд. Албатта, шахс дар ин дунёи фонӣ ба умеду орзуҳо зиндагӣ менамояд ва як мақсади муайяне дорад. Кӯшиш ба харҷ медиҳад, ки бо кадом баҳое набошад ба мақсад бирасад. На ҳама вақт шахс ба мақсад- ба умеду орзуҳо мерасад. Маҳз барои ҳамин ҳам кас баъзан ба нобарориҳо, ноқомӣҳо дучор мешавад. Аз ҳамин сабаб дар

лахҷаи номбурда фразеологизмҳои корбаст мешаванд, ки ҳамон ба мақсад нарасиданҳо, нобарорихо, ноумедихоро ифода менамоянд. Ана ин таъбирҳо: **дълшъкаста шидан, дъл йах кадан, дъл бундан (мондан), мърғи дъл мурдан, дъл-ъш рӯ гаштан, дълхънк шидан, тарбъз ай бағал-ъш очидан, ба саръш ови хънк рехтан ба танъш начаспидан, ба миҷозъш нагуфтан, сара ба санго задан** ва ҳоказо: Мурдаи маълими Қърбомада ай лави Лашан вардан, бой Мирзо дълшъкаста шид, **дъл-ъш ай зъндаги хънк шид.** (П) Хуна дърум-ам яке дид-ъм-ъш дъл-ъм рӯ гашт.(П) Ба Порвор-а рафт-ъм-ъ сахт пъшаймун шид-ъм, гуё ки **ба сар-ъм яг сатил ови хънк рехта бошан.**(П) Да(р) аму яг сол **нуни хӯрда-гим ба тан-ъм начаспид.**(Шуг) Охи чъко кън-ъм, ки авои Шӯробод ба миҷоз-ъм нагуфт. **Тарбъз ай бағал-ъм очид, сар-ма дар санг-о бъзан-ъм-ни дига** фоидам намекина.(П).

Барои ифодаи як маъно дар лаҳҷаи ҷанубии Кӯлоб якчанд таъбир дар гардиш аст, ки ин фразеологизмҳо дар нутқ ҳаммаъно ё маъноҳои бо ҳам наздикро ифода менамоянд. Гурӯҳи дигари калимаҳо аз истеъмол баромада, архаистӣ мешаванд ва мардум дигар онҳоро мавриди истифода қарор намедиханд. Гурӯҳи сеюми вожаҳо –фразеологизмҳо маъноҳои маҷозӣ гирифта барои пуробуранг ифода намудани фикр дар гуфтугӯ ва муошират хизмат менамоянд ва баъзан ба вожа ва ибораю таъбирҳои ҳаммаъно (муродиф) мешаванд. Ин муродифҳои фразеологӣ ифодагари маъноҳои гуногуни мусбату манфии ҳаёти инсонӣ ба шумор мераванд. Аксари онҳо устувору тағйирнаёбанда буда, фикр, суханро бо ҷилваҳои маъноии худ ҷозибанок мегардонанд. Ҳамаи муродифҳои, ки мо дар боло дар бораи онҳо сухан рондем, аз рӯи ифодаи маъноии асосӣ баробар буда, аз нигоҳи дар бар гирифтани ҷилоҳои маъноии иловагӣ, тобишҳои маҷозӣ ва ҳудуди андозаи истеъмолиашон аз ҳамдигар фарқ

мекунанд. Тобиши маъноии таъбирҳои синонимӣ, ки дар лаҳҷа истеъмоли мешаванд, дар гуфтугӯ ва муошират ҷилвагар мешаванд. Таъбирҳои синонимӣ дар аксар мавридҳо ба мазмуну мундариҷаи асосии худ хусусиятҳои эҳсосоти роғоғир шуда, барои илова кардани тобишҳои маъноӣ ва возеҳу равшан, пуробуранг ва ба таври фаҳмову саҳеҳ баён намудани фикр ёрӣ мерасонанд.

4.2.2. Вариантҳои воҳидҳои фразеологӣ

Ҳангоми ташаккул ва таҳаввулоти забон воҳидҳои фразеологӣ то як андоза намуди аслии худро сарфи назар менамоянд ва ба ин васила, образи дар заминаи воҳидҳои фразеологӣ хобидаро муайян намудан душвор мешавад. Ҳарчанд ки як гурӯҳи ин навъи фразеологизмҳо аз қолиби аввалаи худ то як андоза дур мешаванд, онҳо ҳангоми таҳлили ҷузъҳои дохилиашон барқарор кардани шакли аввалаи онҳо имконпазир мегардад, зеро дар забони адабии ҳозираи тоҷик шакли аввалаи онҳо дар гардиш аст. Воҳидҳои фразеологӣ дар забони тоҷикӣ ва лаҳҷаҳои он шаклҳои гуногун доранд. Дар забони умумихалқӣ ҳангоми муомилаву муошират баъзе фразеологизмҳо дар як намуд дучор шаванд, фразеологизмҳои дигар шакли худро тағйир медиҳанд: **ай ҷаҳл гашт, ай қаҳр фърумад, қаҳраш пъхт, нарезондавъ начъкунда, нархи сабзию пиёзро напурсида** ва монанди инҳо. Ҳамин гуногунрангии шаклҳои лексикӣ грамматикӣ воҳидҳои фразеологӣ дар забоншиносӣ вариантҳои фразеологӣ ном доранд. Ба ибораи дигар варианти фразеологӣ гуфта таъбирҳои дар назар дошта мешавад, ки маъно ва таркиби ягонае нахвиरो аз бар карда, танҳо аз рӯи ҷузъи ба тағйирот дучоршуда тафовут дорад.

Вариантнокии тағйирёбии шакли калима гуфтан аст. Мисли ҳамин воҳидҳои фразеологӣ бо тағйир ёфтани шаклашон низ мақоми вариантнокии худро дар ҳамаи ҳолатҳо нигоҳ медорад. Ба ибораи дигар, ҷузъҳои таркиби фразеологизмҳо, қиёфаи овозии худро дигар

менамоянд, аз калима як овоз ба эллипсис дучор мешавад, ба вожаи дигар бошад, овози нава зам мешавад ва дар натиҷа варианти таъбирҳо ба вуҷуд меояд, вале унсурҳои луғавии мазкур танҳо як маъноро ифода менамоянд.

Ҳамин тавр, вариантҳои фразеологӣ таъбирҳои мустақил набуда, аз як воҳиди фразеологӣ дар натиҷаи дигаргун шудани ҷузъҳои таркиби онҳо ташаккул меёбанд. Масъалаи вариантҳои воҳидҳои фразеологӣ диққати бисёр олимониро ба худ ҷалб кардааст. Олимон дар ин бобат андешаҳои худро ба тарзи мухталиф иброз менамоянд, ба ин нигоҳ накарда, баъзе масъалаҳои мубрами он то имрӯз номафҳум монданд. Перомуни варианти калимаҳо профессор Ғаффор Ҷӯраев чунин менависад: “Дар лаҳҷаҳо барои ифодаи айни як мафҳум, ҳодиса ва воқеият миқдори зиёди вариантҳо мушоҳида мешавад. Ин қабил вариантҳо силсилаи мураккаби синонимҳоро ташкил медиҳад, ки қисмҳои алоҳидаи онҳо дар нутқ аз бобати талаффуз бо ҳам наздик буда, аз ҷиҳати маъно ҷудонашавандаанд” [236-279]. Мавсуф умумияти маъноии вариантҳои фразеологиро ҳамчун нишонаи асосӣ ва фарқкунанда ба қалам медиҳад. Маҳз барои ҳамин дар ин ҷо умумият ва тафовути ин категорияи фразеологиро овардан аз манфиат ҳолӣ нест. Вариантҳои фразеологӣ чунин ибораҳоеанд, ки аз ҷиҳати таркиби лексикӣ грамматикӣ фарқ дошта, аз нигоҳи образнокӣ дар як сатҳ қарор доранд. Дар ин ҳолат маъноии умумии таъбирҳо нигоҳ дошта мешавад. Муродифҳои фразеологӣ бошанд, мисли вариантҳои маъноии умумӣ дошта, ба воситаи калимаҳои гуногун ташаккул меёбанд. Ҳар қадар ки воҳидҳои фразеологӣ вариантҳои зиёд дошта бошанд, ҳамон қадар аз ҷиҳати ифодаи маъноии маҷозӣ ва рангорангии ифода пурзӯртаранд. Ҳар ибора ё таркиби воҳиди фразеологӣ дар мавридҳои корбурд нигоҳишҳои махсуси истемолӣ доранд. Вариантҳои фразеологӣ забони тоҷикиро аз рӯи ихтисоршавии овозҳо дар калимаҳо, ҷойивазкунии калимаҳо ба гурӯҳҳои

мухталиф чудо намудан мумкин аст. Мисли ҳамин дар лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ муқаррар намудани вариантҳои воҳидҳои фразеологӣ аҳамияти бағоят калонро молиқ аст, зеро таъбирҳои халқӣ дар ғӯйишҳои мардумӣ ба тағйироти бештаре дучор мешавад. Воҳидҳои фразеологӣ монанди унсурҳои луғавӣ дар раванди солҳо шаклу маънои худро дигар менамоянд ва дар натиҷа вариантҳои гуногуни онҳо пайдо мешаванд.

Дар лаҳҷаи мавриди назар вариантҳои фразеологиро дар се намуд дучор кардем. Вариантҳои фразеологии фонетикӣ, вариантҳои фразеологии грамматикӣ ва вариантҳои фразеологии лексикӣ.

1.Вариантҳои фразеологии фонетикӣ. Ин навъи фразеологизмҳо аз рӯйи таркиби овозии ҷузъҳои дохилиашон тафовут доранд. Ҷузъҳои онҳо тағйиротҳои муайяни овозиро аз сар мегузаронанд ва дар натиҷа шакли дигари фразеологизмҳо арзи ҳастӣ менамоянд. Аз рӯйи нишонаҳои фонетикӣ, дигаршавӣ ва афтидани овозҳо, дар таркиби ҷузъҳои воҳидҳои фразеологӣ пайдо мешавад.: **кълух шидан-кулух шудан** (аз тарс шах шуда мондан), **лав-а тайи дандун каан- лав-а таги дандон кадан**(барои иҷрои кор саъю кӯшиш ба харҷ додан), **оталахур кан-атолахър кадан** (задан, кӯфтани, маҷрӯх намудан), **гуръ чув каан-гуру чуб кадан**(ҷасадро ба хок супоридан),**да дъст заан- дар дъст задан**(дастгир шудан , ба даст афтодан), **гардан қач кан- гардана қач кадан** (аз қасе чизе талабидан, ё чизе хоستان), **навси бад –нафси бад, зункута шидан- зъвонкута шидан** ва монанди инҳо.

Аз мисолҳои пешниҳодшуда бараъло намоён аст, ки ҷузъҳои таркиби ибора аз нигоҳи шакл ва намуди зоҳирӣ як хел нестанд, гоҳо овозҳо зиёд мешаванду гоҳо қам, ин ба он оварда мерасонад, ки вариантҳои мухталифи фразеологизмҳо пайдо мешавад. Вариантҳои фразеологии фонетикӣ аз рӯйи таркиби овозии ҷузъҳои дохилиашон фарқ мекунанд. Таъбирҳои ин гурӯҳ тағйиротҳои муайяни овозиро пушти сар менамояд ва дар натиҷа ҳамон як воҳиди фразеологӣ шаклашро тағйир дода, муодили дигари он арзи вуҷуд менамояд, ки мо

онро варианти фразеологии фонетикӣ меномем.

2. **Вариантҳои грамматикӣ.** Вариантҳои грамматикӣ аз рӯйи таркиби сарфу наҳви ҷузъҳои дохилиашон шинохта мешаванд. Онҳо дар натиҷаи ҷойивазкунии ҳиссаҳои нутқ, ба ҷойи як пешоянд омадани пешоянди дигар, аз ҷиҳати муносибати субъективӣ-предикативӣ, аз нигоҳи категорияҳо ва хусусияти грамматикӣ феъл аз ҳамдигар фарқ мекунад. Ба ибораи дигар, ҷузъҳои таркиби таъбирҳо, бо муродифаш ё ба ягон калимаи наздикмаъноӣ дигар иваз мешавад ва дар натиҷа варианти нав арзи вучуд менамояд. Онҳо ҳангоми дигаршавии шакли калима, ҷой иваз намудани ҷузъҳои таркибии таъбирҳо фаъол шуда, бо ҷилоҳои тоза гардиш меҳӯранд, ки аз нигоҳи маъно аз ҳамдигар тафовути казоие надоранд: **вахтъ бевахт омадан-новахт умадан**(ташрифи бемахал), **гапа ба гуш гъръфтан- гапа ишъ гуш кадан**(ба сухани касе аҳамият додан), **сорхуна** (дастархонро) **руфтан-дастархона холи кадан** (тамоми хурокҳои дастархонро нӯши ҷон кардан), **калағут задан-калағут хурдан**,(оббозӣ кардан), **касалманд шидан-касалчоп шидан**, (ишора ба бемории на он қадар вазнин), **катагӣ кадан-калунгарӣ кадан** (мағрур шудан, касеро ба назар нагирифтан), **кор барор гирифтан-кор умед кадан** (бомуваффақият анҷом ёфтани ягон навъи фаъолият), **гудак ёфтан- гудак кадан** (соҳиби фарзанд шудан), **калам задан-калам кашидан** (кашидани тарҳи гул дар матоъ), **лавза хурдан-белавзӣ намудан** (ба қавли додашуда вафо накардан), **ай каштал гъръфтан-ай қъртък гъръфтан**(дастбагиребон шудан), **ноя сьфед кадан-қъртъка сьфед кадан**(як навъи табобати дарди гулӯ), **пири мафлук-пири барҷомунда**(заволи пирӣ, заволи умр), **муйи тана шъғ кадан-муйи тана сих шийан** (сахт тарсидан), **малол кадан-малол шидан** (табъи касе хира шудан, ранҷидан), **мазмун гъръфтан-насақ кадан**(масхара кардан- хандахариш кардан), **нун гъл задан-нун сърх шидан**(хомсӯз шудани нон дар танур), **пасупеш рафтан- пешодъмкол рафтан** (аз қафои касе қатор шуда рафтан), **овоз рушан кадан-овоз бўланд кадан** (аз омадани худ арз

кардан, хабар додан), **ов додан-ов мундан** (обёрӣ намудан дарахтон), **пай кадан-нишуна кадан** (чен кардан, андоза кардан), **овуру рехтан-овру яг пул шидан** (ишора ба аз байн рафтани қадру қимати шахс дар ҷомеа) ва ҳоказо.

3. Вариантҳои фразеологӣ лексикӣ. Ин навъи вариантҳои фразеологӣ дар қолиби ҷумлаҳои фразеологӣ ташаккул ёфта, маъноӣ бутунро ифода менамоянд ва тавассути дигар шудани калимаҳои таркибашон тафовут доранд: **ба кала гъръфтан- ба гардан гъръфтан** (барои иҷрои қору фаъолият уҳдадор шудан), **ба қърта кайк дърумадан- ба остин кайк дърумадан** (безобита шудан, бесаранҷом шудан) **дъ по-ра дар йаг муза андохтан- дъ по-ра дар йаг муза тьқундан** (дар сухани гуфтаи худ истодагарӣ намудан) ва ҳоказо. Як қисмати муайяни воҳидҳои фразеологӣ дар лаҳҷаи шимоли Қўлоб аз лаҳҷаҳои шарқу ҷанубии ин минтақа тафовут доранд. Воҳидҳои фразеологӣ мақоми вариантҳои худро, ҳатто дар ҳолатҳои, ки як-ду ҷузъи онҳо ба тағйирот дучор мегардад, ё ҷузъҳои нав илова мешавад, ё яке аз ҷузъҳо меафтад, нигоҳ медорад. Барои мисол рехтаи фразеологӣ **ба назар нагирифтан**-ро мегирем. Дар лаҳҷаи ҷануби ин мавзӯ дар шакли **ба лав нагъръфтан** истеъмол мешавад, дар шимол бошад мардум ин таъбирро бо ибораи феълии **писанд накардан** ифода менамояд. Инчунин маъноӣ **дилгир шудан аз коре ё фаъолияте** дар лаҳҷаҳои шимол, ҷануб, шарқ ва ғарби Қулоб ба воситаи фразеологизмҳои **афсала пир шудан**, **авсалаи кор надоштан**, **авсала гъръфтан** инъикос карда мешавад: **Одами пасттамға- одами пастфитрат** (одами ҳиллагар, нобакор), **пардаи рӯ дърид- ру-м сухт** (дар пеши дӯстон ва рафикон дар хиҷолат мондан), **дар гав (гап) ҷушидагӣ-дар гав усто** (одаме, ки бисёр мелақад, пургуй, серҷоғ), **ай гав мондан-ай дахан мундан** (ишора ба беморе, ки дар талвосаи марг аст ва аз гап задан мемонад), **ай лавъ дан бъруман-ай бъни бъруман** (бисёр хӯрдан), **ай хурдан-ъш сер нашидан-лавъ дана хурдан** (ишора ба хӯроқи бомаза), **сар пеш кадан –по пеш кадан** (дидорбинӣ рафтан), **сари бод-сари дав** (даррав, дарҳол,

босуръат), **сағираи сѣмсабил-сағираи бепаикадам** (кўдаке, ки хангоми зоида шуданаш модараш вафот мекунад), **пѣхта шидан- баақл шидан**(ба балоғат расидан), **чѣрк кадан-қарқ кадан**(ифлос кардан), **реви кора дунистан-тови кора дунистан**(киноя ба шахси қобилу кордон) ва ғайра.

Бояд хотирнишон кард, ки дар лаҳҷаҳои минтақаи Кўлоб дар дами вопасин аз сухан кардан бозмондани бемор бо таъбири “зѣнѣк-ѣш гѣрѣфт” ифода мешавад, ки ин таъбир ба таъбирҳои боло варианти фразеологӣ набуда, балки **муродиѣи фразеологӣ** маҳсуб мешавад. Бо таъбирҳои дигар, ки дар лаҳҷаҳои мазкур вариантҳои гуногун доранд, тавачҷух менамоем: **гуш-ом-а кар кади- гуш-ом-а бурди** (касери аз пургўйи безор намудан), **кѣлчаи зону-сари зону, чак-чак ка шиштан- гап дода шиштан** (вақтро бо хушӣ гузарондан), **ҳиллагарӣ кадан –рубагарӣ кадан** (бо ҳиллаю найранг рўз гузарондан), **тоҷикира нағз медуна –тоҷикира пѣхта медуна** ва монанди инҳо.

Аз мисолҳои боло аён аст, ки дар вариантҳои лексикӣ таркиби овозии калима тағйир наёфта, маънои нав мегиранд. Онҳо метавонанд, дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ ду-се вожа шаклашро тағйир диҳад. Ин гуна унсурҳои луғавӣ дар таркиби луғавии лаҳҷаҳо нақши муҳим доранд. Баъзан воҳидҳои фразеологӣи умумихалқӣ вариантҳои маъноӣ пайдо менамоянд: **бахт-ѣт хандид- бахт-ѣт баландӣ кад**(зиндагии хушу осоиштаро соҳиб шудан), **дар ѣаг боли сар мундан** (дар шимоли Кўлоб)= **дар ѣаг тагсарӣ сар бундан** (ҷануб) (киноя ба зану шавҳар), **ѣаг кѣрта гушт гѣрѣфтан** (шарқии Кўлоб)- **ѣаг ваҷаб гушт гѣрѣфтан** (фарбех шудан) (шимол), **бекафан шудан –бегўр шидан** (ахлоку одоб надоштан) (ҷануб), **нағма кадан- мѣқум пайдо намудан** (ба қорҳои нолоиқ, ношоам даст задан), **мағзи гап- пустканди гап** (ҷавҳари сухан), **ова лой кадан – ов аз боло лой** (ин ибора ба қору ғаболияти ҳилофи қонун ба анҷомрасида далолат мекунад), **нухтара дѣроз партофтан-лаҷума дѣроз партофтан** (касери барои ислоҳ шудан имконият додан), **маза надоштан-маза гѣрехтагн** (бемор шудан), **овоз рушан кадан -овоз бѣланд кадан,**

хунасалот шидан- хонахароб шудан (боигарино аз даст додан): гапи хъшк-ъ холї – сухани хушку холї (сухани пуч ва бемаънї): **ба лав нагъръфтан** - ба назар нагърифтан (писанд накардан): **тана ба кор надодан-** ҳавсалаи кор надостан (кор накардан): **гап шъкойдан – гап сар кадан** (ба сухан оғоз бахшидан): **чигар-ъм сухт – дил-ъм сухт** (ба холи касе раҳм кардан) вариантҳои морфологии воҳидҳои фразеологӣ ба шумор мераванд, ки дар лаҳҷаи номбурда хеле зиёд ба кор бурда мешаванд.

Ба ҳамин тарик, дар вариантҳои фонетикӣ ягон овози вожа тағйир меёбад, дар варианти грамматикӣ бошад як калима ба калимаи дигар иваз карда мешавад. Дар варианти фразеологии лексикӣ шумораи ҷузъҳои таркиби ибора ё ҷумлаҳои фразеологӣ метавонад каму зиёд шавад. Ҳамаи ин дигаршавиҳо ба маънои умумии фразеологизмҳо ҳалал ворид нахоҳад кард.

3.2.3. Вариантҳои фразеологии ҳамқолиб

Дар забони адабии тоҷик ва дар шеваҳои лаҳҷаҳои он низ воҳидҳои фразеологие, дучор мешаванд, ки онҳо ҷузъи асосӣ доранду ҷузъи ғайри асосӣ, яъне вожаи ивазшаванда. Калимаи асосӣ маънои умумии таъбирро васеътар, фаррохтар ва фаҳмотар инъикос менамояд. Ҷузъи ғайриасосӣ бошад барои устувору рехта шудани воҳиди фразеологӣ кўмак мерасонад: **бо яг тир дъ фохта задан- бо яг тир дъ харгуш задан** (якбора барор гирифтани кор), **дар кала-ш гап бастан - дар по-ш гап бастан** (касери тухмат кардан), **чун-та бъгивъ бъгрёз-хъдита бъгивъ бъгрёз** (фирор кардан ба ҷойи беҳавф), **ру-ш барқ-барқ мекад-ру-ш валас мекад** (ишора ба духтари соҳибҷамол) ва ҳоказо .

Чи хеле ки мебинем, гўйишҳои мазкур баъзе унсурҳои луғавии алоҳида дар таркиби таъбирҳо маъноҳои аслии худро аз даст дода, маъноҳои нав гирифта, маънои умумии фразеологизмҳоро тағйир медиҳанд. Онҳо асосан дар шакли ҷумлаҳои фразеологӣ меоянд. Чунин воҳиди грамматикӣ чун муродифи вожа ё ибораи алоҳида, сарфи назар

аз таркиби худ, як мафҳум ё як фикри тамомшударо ифода менамоянд. Чунин вариантҳои фразеологиро вариантҳои фразеологии ҳамқолиб меноманд. Бояд кайд кард, ки дар забоншиносии тоҷик перомуни вариантҳои фразеологии ҳамқолиб тадқиқотҳо ниҳоят каманд. Баъзан олимон ва пажӯҳишгарон ҳангоми таҳлили паҳлӯҳои мухталифи фразеология аз ин навъи вариантҳои фразеологӣ ёдовар мешаванд. Дар вариантҳои фразеологии ҳамқолиб ҷузъҳо аз рӯи шакл якхела буда, дар муодили (қолиби) дуҷум шумораи ҷузъҳо кам ё зиёд мешавад. Дар ин маврид калимаҳои изофашаванда метавонанд дар аввал ё дар мобайни ҷумла биёянд: **кор барор гъръфт-кор тамоман барор нагъръфт**, (ноомади кор) **дам гъръфтан-камтарак дам гъръфтан** (истироҳат кардан), **яг қад парид-ай ҷо-ш яг қад парид**(тарсидан), **сърбат қур гъръфт-сърбат дар хуна қур гъръфт**(сърбати самимии наздикону пайвандон дар хона), **қора лой қадан-қори яг бечора-ра лой қадан**(қасеро, ё бечораеро ба тухмат гирифтор намудан), **вахт надоштан- ваҳти сарқорӣ надоштан** (ин ибора ба сарқорӣ шахс далолат мекунад), **тоқира қачала бундан-тоқира пешқуру бундан** (мақруру ҳавобаланд шудан), **панҷа қадан-панҷа қашидан**(рушду нумӯ қардани дарахт), **ранг-ът да гур- ранги хънък-ът да гур** (як навъ ҳақорат, сӯхани таҳқиромез), **овора шудан-овораи Ватан шидан** (киноя ба шахси сарсонӣ сарқардон) ва ғайраҳо.

Вариантҳои фразеологии ҳамқолиб аз рӯи ифодаи маъно дар ғӯйиши ин мардум ду хел ба назар мерасад:

1. Воҳидҳои фразеологие, ки маънои умумии таъбир ба маънои ҷузъҳои таркибии он қароботи маъно ҳис карда мешавад: **вахт расидан- ваҳти мурдан расидан/вахти занқирӣ расидан**(фаро расидани айёми сарсонӣ сарқардонӣ), **сарқо бурдан –сарқойи арус-а бурдан**(бурдани қиҳози арус), **тайи ов қадан-тайи ови хънък қадан**(оббозӣ қардан бо оби хунук) **товун додан- товунӣ зарара додан**(товони зарари расондари қуброн намудан), **хъш надоштан-хъш дар сар надоштан** (қувват надоштан; фаромӯшқотир шудан) **сақвори наҷак- сағи қанқикворӣ**

начак, **чигар-ъм сухт- чигар-ъм ба тъ сухт**, дар **чун-ъм задӣ – дар чуни хама задӣ**, гап **кор-а кад- гап сахт кора кад**. ай **чун-ъм безор кадӣ- ай чуни хъдодода-гим безор кардӣ**, одами наздик- одами ба дъл наздик, ай **тамошо-ш сер нашидъм- ай тамошои и паризод хичи сер нашид-ъм, азоб кашидан – азоби сага кашидан // сагвори азоб кашидан, синахо-ш дам карагӣ – синахо-ш халтаи дугвори дам карагӣ**, ва **ғайраҳо аз қабиле он воҳидҳои фразеологисанд**, ки аз тарафи соҳибони лаҳҷа тафсир дода шуда, дар **чумла барои тавсеаи маънӣ хизмат мекунанд** ва **ғайраҳо**.

2. Як қисмати муайяни вариантҳои фразеології мавриди назар дар лаҳҷаи мазкур дар гардишанд, ки ба маънои ҷузъҳои доҳили ибора , ё **чумла умумияти маъноӣ надоранд**. Маънои умумии вариантҳои фразеологиро аз калимаҳои доҳилии он фаҳмидан қорест мушқил:

съмб-ъш зъмн-а намебина- съмб-ъш не шавъ не руз зъмн-а намебина(шабу рӯз кору меҳнат кардан), **сарпечи сар шийан-сарпечи сари мо шийан**(касери азобу ранҷ додан), **гура сухтан-гуръ киёмата сухтан** (гуноҳе содир намудан), **ба осмун вардоштан- ба осмуни ҳафтъм-а вардоштан**(касери аз ҳад зиёд таърифу тавсиф намудан), **сар-ш-а хурд - сари ата-въ оча-ш-а хурд**(киноя ба фарзандест, ки волидонаш дар ғаму фироқи ӯ қон ба ҷаббор супориданд), **бърут-о-ш-а тавар намебра – бърут-о-ш-а тавари тез ни намебра** (ишора ба шахси аз ҳад зиёд мағрур), **пайтова шидан – патък-ъ пайтова шидан**(шахси хушомадгӯ ва тамаллуқкор дар назар дошта мешавад), **ба дард даво нашидан – ба дарди қонқоҳ даво нашидан**(дарди бедаво, қуват надоштан)- **қувати хъфазанӣ надоштан**(ишора ба одами нодор, камбағал), **суз додан- саг суз додан**¹(оворагард, бекорхуҷа) ва монанди инҳо. Устуворию муъҷазбаёнӣ ва образнокӣ дар ибораҳои номбурда нисбат ба ибораҳои гурӯҳи яқум дар пояи баланд меистад.

Р¹ Суз додан- тақлид кардан

Вариантҳои фразеологӣи ҳамқолиб аз ҷиҳати ҷой иваз намудани ҷузъҳои таркиби онҳо дар лаҳҷаҳои мавриди назар се навъ мешаванд.

1. Воҳидҳои луғавӣи иловашаванда дар аввали ҷумлаи фразеологӣи омада, дар аксар мавридҳо ба вазифаи пурқунанда ва ё мубтадо меояд: **лесък зад-бари ру-ш-а- сесък зад** (ба намуди зоҳирии худ аҳамият додан), **сийай лағат кад-дъла сийай лағат кад** (саҳт тарсидан, ба ҳарос афтодан), **гардан тофтан-ай кор гардан тофтан** (кор накардан, саркашӣ намудан), **ов гъръфтан-зардолуво ов гъръфтан** (ба пухтан наздик расидани меваҳо), **хушомад гуфт-ай тарси чун-ш-а хушомад гуфт**(тамаллукқорӣ кардан), **гъл-да умадан- дърахто гъл-да умадан** (айёми гул кардани дарахтон), **афтов тофт-чъшми афтов тофт** (намоён шудани офтоб аз зери абр), **панча задан-ай кънда панча задан** (аз кундаи дарахти буридашуда сабзидани навдаҳои нав) **нохун кадан –домрара нохун кадан** (навохтан,навохтани думбра) ва монанди инҳо. Ин намуди вариантҳои фразеологӣи ҳамқолиб дар лаҳҷаи мавриди назар он қадар зиёд нестанд.

2. Дар мавриди дар мобайни ҷумла омадани калима ё ибораи изофашаванда ё аъзои тафсилӣ ба вазифаи муайянқунанда, баъзан ба ин вазифа ҳол низ омаданаиш мумкин аст: **кор-а чъғел кадан-кора тамоман чъғел кадан** (аз ўҳдаи иҷрои қори супоридашуда набаромадан), **занаки ғавс- занаки къндаи ҷувозворӣ ғавс** (зани ниҳоят фарбех), **калтаи гап- калтавъ кутайи гап** (хулосаи калом), **лавъ лаҷа доштан-лавъ лаҷаи хуб доштан**(истеъдоди хуби суҳбатқорӣ доштан), **ғам хурдъм-ғамқои търа хурдъм**(дар ташвин мондан), **ранги бъз мепара-ранги бъзи нахқирворӣ мепара** (аз ҳад зиёд қобилу қолоқ будан), **дарак ёфт- дарақи ховар-ша ёфт** (аз аҳволи ҳоҳараш боҳабар шуд), **хъд-а дур гъръфт- хъда ай одамо дур гъръфт** (муносибат надоштан ба ҳаққу ҳамсояҳо), **дъсти холӣ умадан-дъсти холӣ ба хунаи апа-ш-а умадан**(бе дастовез омадан ба ҳонаи наздикону пайқандони худ), **одами наздик-одами ба дъл наздик**(қиноя ба дўстони наздик), **афтов шишт-афтов дар сари кў** (кўх)

шишт(офтоб дар сари кўх ғуруб кард), **чун кандан-чун** сия кандан(меҳнат кардан; азобу ранҷ кашидан), **лачум-а** кашидан- лачуми **сьнор-а** кашидан(пеши роҳи қилиқҳои келинро гирифтани), **сагвори мурдан-саги қанчиқвори мурдан**(ишора ба тарзи вафот кардани одамони бадахлоқ), **дур дохтан-саги сервори дур дохтан**(худро ба нодонӣ задан), **ними гуштм рехт-ними гушти тана-м рехт**(аз ҳад зиёд ғам хўрдан; дар ташвиш мондан) ва ғайраҳо.

Чи хеле ки мебинем, ин намуди вариантҳои фразеологӣ ҳамқолиб дар лаҳҷаи мавриди назар хеле зиёд дучор мешаванд.

3. Аъзои тафсилии вариантҳои фразеологӣ ҳамқолиб дар ҷумла ҳамчун муроди иштирок менамоянд. Дуруст аст, ки чунин ибора ва ҷумлаҳо он қадар зиёд нестанд: **овози хуб дора-овози бўлбўл дора** (ҳофизи хушовоз), **хъдира ба хов задан-хъдира ба хуна задан** (баҳона кардан), **ранги гълворӣ хъшру-ранги паривори хъшру**(муродифи “ру-ш валас мекад”), **парвои фалак надора-парвои дънё надора** (киноя ба одами бепарво), **пъшт-ъш зъмина намебина** (киноя аз паҳлавони номвар, ки мағлуб намешавад)-**сьмб-ъш зъмина намебина**(барои иҷрои кор сарсонӣ саргардон шудан) ва ҳоказо.

Аз маводҳои овардашуда аён аст, ки аксари чунин вариантҳои фразеологӣ мафҳумҳои ифодагаранд, ки ба мазмуни ҷузъҳои таркибии онҳо умумияти маъноӣ доранд, вале ба ин нигоҳ накарда, дар онҳо образнокӣ сухан, муъҷазбаҳои нақш баставу суфта шудааст. Ба ин васила, онҳо сухани соҳибони лаҳҷаро зебою форам мегардонанд.

3.2.4. Антонимҳои фразеологӣ

Воҳидҳои луғавии маъноҳои бо ҳам зиддошта дар забони адабӣ ва забони гуфтугӯйиву лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ ба таври васеъ мавриди

истифода қарор доранд. Адибон барои шавқовару хонданбоб намудани асарҳои худ аз воҳидҳои луғавии зидмаъно самаранок истифода мебаранд. Ҳар қадар ки зиддият тезу тунд бошад ва он моҳирона ба қалам дода шуда бошад, ҳамон қадар мазмуну мундариҷаи асар ҷаззобу дилҷасп мебарояд. Воҳидҳои луғавие, ки ин ихтилофҳо, муқобилгузориҳо ва зиддиятҳоро ифода менамоянд, антоним ном доранд. Мутақодҳо ё антонимҳои луғавӣ аз ҳодисаҳои ниҳоят инкишофёфтаи забони тоҷикӣ ба шумор меравад. Онҳо бо раванди ҳодисаҳои зидди табиат ва ҷомеа робитаи бевосита доранд ва инъикосгари қонунияти ягонаи олам ва муборизаи бо ҳам зидҳо ва паҳлӯҳои мухталифи он буда, он тазодҳои олами ҳастиро дар шакли воситаҳои ифоданоки луғавӣ акс мекунад.

«Калимаҳое, ки маънои хилофи ҳамдигарро мефаҳмонанд, антоним (к.ю. анти-зид, онима-ном) номида мешавад. Чунончи, вожаҳои зидмаънои **калон ва хурд, дароз ва кӯтоҳ, дур ва наздик, шаб-рӯз, рафтани омадан, барвақт- бевақт, ҳабиб ва рақиб** ё ин ки маъноҳои **ибтидо ва интиҳо, гармӣ ва сардӣ, беарзиш ва пурарзиш** калимаҳои антонимӣ ба ҳисоб мераванд»[111,94]: Муносибати антонимии калимаҳо ва маънои онҳо, пеш аз ҳама ҳодисаи забонӣ аст. Дар маънои бо ҳам зидди калимаҳо аломату хусусиятҳои ашӯҳо, ҳодисаю воқеаҳои мухталифи ҳаёти воқеӣ инъикос ёфтанд. Аз ин лиҳоз, дар навбати аввал вожаҳои ифодагари аломату хусусиятҳои предмет: ширин- талх, хуб-бад, ғафс-борик; аломати аломат: кам-беш, дур-наздик, зуд-оҳиста; амалу ҳаракат: рафтани омадан, хестан-нишастан, додан-гирифтани; бо ҳам антоним мешаванд. Гурӯҳи дигари калимаҳо дар сурате антоним мешаванд, ки ҳамин гуна аломату хусусиятҳои аз ҳам фарқкунандаи бо ҳам зидро соҳиб шаванд: **дуст-душман, бой-камбағал, ҷанг ва сулҳ, рушноӣ – торикӣ, суд-зиён** ва ҳоказо.

Антонимҳои воситаҳои хеле маъмули луғавию услубӣ ба шумор меравад. Одамон аз қадим бо таъсири муҳит ва ҳаёти воқеӣ гармро аз хунук, некро аз бад, хурдро аз калон, дарозро аз кӯтоҳ фарқ

карда, барои равшан ва дуруст ифода намудани фикр мафҳумҳо ва маъниҳои болиғро мавриди истеъмол қарор медоданд. Мо онҳоро аз ёдгориҳои хатти қадим, аз афсонаю асотирҳо дарк менамоем. Бисёр мақолу зарбулмасалҳои халқӣ низ дар заминаи калимаҳои муқобилмаъно-таркибҳои антонимӣ пайдо шудаанд: Кўтоҳи хирадманд беҳ аз нодони баланд; Забони сурх сари сабزو медиҳад барбод; Шикамсерро чи парвои шикамгурусна ва ғайра.

Санъати тазод-антитеза, ки дар шоҳаҳои услубии забон ба кор меравад, одатан дар заминаи калимаҳои муқобилмаъно ташаккул меёбад. Бо ҳам муқобил гузоштани ашё, хислат аломат, амал ва мафҳумҳои дигар дар нутқ оҳанги махсус бахшида, таъсири онро дучанд мегардонад ва имконият медиҳад, ки маънии дилхоҳ на танҳо равшан, барҷаста, балки муассир ифода карда шавад.

Воҳидҳои луғавие, ки бо чунин аломату хусусиятҳо далолат намекунанд, байни худ муносибати антонимӣ надоранд. Калимаҳои ифодагари **предметҳои мушаххас**: иморат, дарё, санг, шаҳр; **аксари ҷонишинҳо**: кӣ, чӣ, баъзе, кадом, фалон; **ададҳо**: як, ду, даҳ, сад, ҳазор антоним надоранд.

Профессор Ҳ. Маҷидов дуруст қайд менамояд, ки: «...калимаҳои ифодагари аломату хусусияти рангҳо: **сурх-сафед, сиёҳ, кабуд, сабз, зард** **низ** антоним намешаванд, чун ки ҳар ранг дар табиат ба таври нотакрор вучуд дорад ва яке ба дигаре антоним шуда наметавонанд»(111,84)

Калимаи ифодагари рангҳо дар сурате антоним мешаванд, ки маъноҳои иловагии аломату хусусиятро соҳиб шаванд: сурх ба маънои «инқилобчӣ»(аскари сурх, Тоҷикистони сурх), «сафед» ба маънои аксулинқилобчӣ бо ҳам антоним мешаванд.

Хусусияти дигари муҳими калимаҳои бо ҳам зидмаъно сохтори онҳост. Пеш аз ҳама, вожаҳои антонимӣ низ чун муродифҳо дар доираи як гурӯҳи луғавию грамматикӣ калимаҳо арзи вучуд карданд.

Антонимҳои луғавӣ (дароз-кӯтоҳ, паст-баланд, пеш-қафо, хурд калон, васеъ-танг, гарм –хунук, равшан-торик, муҳаббат-нафрат, мусбат-манфӣ) ва маъноӣ, ки маъноҳои ҷудогонаи як калима бо ҳам зид ҳастанд дар забони адабӣ ва умумихалқӣ ба таври васеъ қорбаст мешаванд. Масалан, калимаи «рост» чунин маъноҳоро соҳиб аст: 1.дуруст, саҳеҳ, 2.боло ва 3. қоим. Калимаи мазкур бо ҳар яке аз ин калимаҳо муносибати зидмаъноӣ пайдо мекунад: **Ҳамеша рост бегу ва ростқавл бош.** Аммо ҳеҷ вақт **дуруғ** нагу, ки шармънда мешавӣ, ҳам бадном. (рост-дуруғ)

Дар матни боло вожаҳои «рост» бо «дуруғ» аз лиҳози маъно зиди яқдигаранд. Чунин калимаҳои зидмаъноӣ дар забон антонимҳои луғавӣ (аслӣ) мегӯянд. Дар мисоли поён як калима бо воҳиди фразеологӣ дар ҳолати зидмаъноӣ қарор дорад. Кори одами **доно** амеша **пешрав-ай**, аммо кори **нодон** ҳеҷ **барор намигира.**(пешрав-барор нагирифтан, доно-нодон). Антонимҳо одатан аз калимаҳои ҳамреша ташаккул меёбанд.

Таркибҳои антонимӣ на танҳо аз калимаҳои алоҳида, балки аз ибораҳои озоди синтаксисӣ ва ибораҳои фразеологӣ низ метавонад арзи вуҷуд намоянд. Ин ҳол бештар дар ибораҳои номии изофӣ, ки аз исми сифат сохта мешаванд, ба назар мерасад. Дар ин қабил ибораҳо исм ба муқобили исм, сифат муқобили сифат воқеъ мегардад, ки дар натиҷа хосияти муассирии сухан дучанд мегардад: дӯсти **нодон-душмани доно**, субҳи **содиқ-шоми тира**. Ба воситаи ибораҳои фразеологӣ: **зандаъл бӯдан (софдил, шахси кушодаҷеҳра) – дӯли сия доштан** (муғамбир, одами бад), **гапҳои бугънӣ** (суханҳои дағал, ноҷо, нолоиқ,) –**гапҳои хъшру** (суханҳои зебо, нарм, мулоим), **нун-ъш дар руған ғутидан** (киноя аз бою бадавлат шудан) – **нуни хурдан надоштан** (камбағалӣ, нодорӣ), **одами банамак** (шахси саховатманд, олиҳиммат) – **дъстыш нъмък надора** (1.хасис, мумсик. 2. аз ӯ ҳеҷ кас баракат намеёбад),

Ҳангоми ташреҳу тавзеҳ додани тарафҳои гуногуни калима ва фразеологизмҳои муқобилмаъно ҳолату вазъияти ашӣи бо ҳам муқобил паҳлӯҳои гуногуни он равшану возеҳ мегардад. Ин муқобилгузориҳо

хам дар забони адабӣ ва ҳам дар забони гуфтугӯ ва муошират, шеваю лаҳҷаҳо ба таври васеъ ба назар мерасанд. Бахусус дар забони гуфтугӯ ва муошират мардум дар нутқи худ сари ҳар қадам аз воҳидҳои луғавии антонимӣ истифода мекунанд.

Вожаҳои антонимӣ на танҳо бо калимаҳои алоҳида, балки дар таркиби ибораҳо ва таркибҳои рехта (фразеологизмҳо) низ меоянд. Онҳо бо роҳҳои гуногун ба таркиби таъбирҳо дохил мешаванд: Хору хас, дӯсту душман, пастиву баландӣ, неку бад, сиёху сафед ва ғ. Ин фразеологизмҳо маъноӣ муқобил надоранд, танҳо ҷузъҳои дохилии онҳо маъноӣ ба ҳам зидро ифода менамоянду ҳалос.

Лозим ба ёдоварист, ки забоншинос Ҳ. Талбакова яке аз аввалинҳо шуда, дар бораи фразеологизмҳои антонимӣ бо номи «Воҳидҳои фразеологии антонимӣ» мақолае навишта, оид ба ин навъи таъбирҳои халқӣ андешаҳои судманд баён кардааст [168.46-50].

Воҳидҳои фразеологии антонимӣ, чи тавре ки дар боло ишора кардем, дар лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ, аз ҷумла дар лаҳҷаҳои минтақаи Кӯлоб ба таври фаровон дар истеъмоли мардум қарор доранд. Онҳо дар нутқи соҳибони лаҳҷа бо маъноҳои мухталиф гардиш хӯрда, дар гуфтугӯ ва муоширати мардум маъноҳои зиёдеро касб намуда, забони онҳоро бою рангин ва ҷаззоб мегардонад.

Тавассути муқобилгузори аломати ашё ва ҳислатҳои инсон оҳанги махсус мегирад, ин имконият медиҳад, ки маънии дилхоҳ равшану таъсирбахш ва нишонрас ифода карда шавад.

Ҳамин тавр, воҳидҳои фразеологии антонимӣ гуфта калима ва таркибҳоеро мегӯянд, ки мазмунҳои маҷозӣ гирифта, маъно ва мафҳумҳои ба ҳам зидро ифода менамоянд ва бо ин роҳ барои ба ҳадаф расидани марому мақсад, нияти гӯянда хизмат мекунанд.

Аз рӯи маводи дар даст доштаи мо воҳидҳои фразеологии антонимӣ дар гӯйиши мардуми ҷануби минтақаи Кӯлоб ба таври фаровон ба назар мерасанд. Онҳоро мо ба чунин гурӯҳҳо тасниф

намудем. 1. Ба гурӯҳи аввал чунин воҳидҳои фразеологичеро дохил намудан мумкин аст, ки худ фразеологизмҳои маъноӣ хилоф надоранд, вале ҷузъҳои таркибии он ифодагари маъноҳои муқобиланд: **шавъ рӯз** (доимо, ҳама вақт): **Шавъ рӯз** рата ниго мекад-ём, **мурданъ зънда** шидан (дар хичолат мондан.): Маълим-а дид-ём, чанд бор мурдём-ъ зънда шид-ём., **саривъ вега**(ҳама вақт): Сари-въ вега хавар-ъш мегир-ём., **хъди-ра ай вегуна фарқ нақадан**(1.аз ҳад зиёд маст будан. 2. худро аз ҳама боло гирифтанд): **сърхи-ш ба сьфеди-ш бозӣ мекад** (зебо, соҳибҷамол бӯдан): Назригъла дар ёши-ёш **сърхи-ш ба сьфеди-ш бозӣ мекад** ., рӯз-шави торик шидан (ба бадбахтӣ дучор шудан): Ба Порвора рафтёмъ **рӯз-ём шави торик шид** ва ғайраҳо.

Чи хеле ки мебинем, ибораҳои фразеологии боло маъноҳои гуногуни зиндагии рӯзмарраи моро инъикос намуда, паҳлӯҳои мухталифи ҳаётро бо рангҳои тоза пеши назар чилвагар месозанд.

2.Ба гурӯҳи дигари воҳидҳои фразеологии антонимӣ чунин таркибҳои дохил мешаванд, ки дар ҷумлаҳои мустақил омада, дар ифодаи мазмунҳои рехта бо ҳам маъноҳои муқобилро касб намуда, воҳидҳои фразеологии антонимиро ташкил медиҳанд.

Ин намуди ибораҳои фразеологӣ , ки ҷузъҳои таркиби он бештар ба вазифаи исм, сифат ва феъл меоянд ва хусусияти антонимӣ мегиранд, забону гӯйишҳои соҳибони лаҳҷаро дилчаспу ҷаззоб мегардонанд:

Ба осмун вардоштан (аз ҳад зиёд таърифу тавсиф кардан),-**ба зъмин задан** (қадр нақадани хизмати касе), **дъл ов хурдан** (ба мурод расидан,-) **дъл хун шидан** (барои ба коми дил расидан азобу ранҷ кашидан), **дългарм шидан** (рӯҳбаланд шудан, барои иҷрои коре аз сидқи дил кӯшиш намудан) – **дълхънък шидан** (рӯҳафтада, ноумед ва маънос шудан), **ба кала гъръфтан** (ӯҳдадор шидан)- **ай рӯ рад қадан** (иҷрои ягон кор, ё фаъолиятро қабул надоштан), **лаҷум-ша кашидан** (монегӣ кардан ба коре) – **лаҷум-ша уй қадан** (бигузур чи коре, ки хоҳад кардан гирад), **димоғ чоқ бӯдан** (рӯзро хӯш гузаронидан, кайфу сафо намудан)- **димоғ суҳтан** (аз касе ранҷидан, касеро ҷашми дидан надоштан) ва ғ.

Бояд гуфт, ки ду чуфти охири фразеологизмҳои антонимӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик низ вомехӯрад. Вале ҳар кадоми онҳо дар гӯйишҳои мардуми Кӯлоб тобишҳои гуногуни маъноиву услубӣ мегиранд. Таъбирҳои антонимии **одамгарӣ қадан (ба қасе раҳм намудан, гузашт қардан) - ай одамгарӣ бъруман** (раҳму шавқат надоштан), **гап-ой подарҳаво** (суханҳои бофта ва бардурӯғ), **гапҳои нохелидаву номолида** (сухани пучу бемаънӣ, сухане, ки соҳиби он пеш аз гуфтан фикр накардааст)- **гапҳои овдор** (гапҳои пухта, сухани таъсирбахш, сухани ба мулоҳиза гуфташуда), **саръ қаловара ёфтани** (чигили ягон воқеаро қушодан) – **саръ қаловара гум қадан** (сабаби рӯй додани ҳодисаро наёфтани), **гап гъръфтани** (аз рӯи раъи қасе қор қардан, **ба қасе бовар қарда ба сухани ў даромадан**) – гапа пӯшти по қадан (сухани қасеро нақазирӯфтани), **дърав сар қадан**(оғози ғалладаравӣ) – **дърав ғалтидан** (анҷоми ғалладаравӣ), **хов-ъш гъръфт** (хоб омад, омодаи хоб шуд) – **хов-ша гъръфт**(аз хоб сер шуд). **Хубии давъ пар**(даврайи наврасиву қавонӣ) – **ай давъ пар бундан**(даврайи пирию барҷомондагӣ), **дар тав сухтаст** (бемор будан, беҳолу бемадор шудан) – **тав-ъш хънък шидаст**(сихат шудан, нест шудани беморӣ) ва ғайраҳо дар гуфтугӯ ва муоширати мардум ба таври фаровон гардиш меҳӯранд.

Якҷанд мисол: Аму тағай тъ одамгарӣ надора. Хела мезан-а, ки одамгари-ра дарёв қъна.(Т) Дар гап бъроя яг одами намешъд-а ба осмуна мевардора-въ одами дигар-а ба зъмин мезана. (Х) Бой Мавлон дар Анҷиров одами банамак бърд , дойим сорхун-ъш партофтагӣ бърд.(Анҷ) Амсои мо одами бенамак-ай, дар тьмр-ъш ай хунаш ягум қас-а нун надодаст. (Й) Бой Хъзралӣ ба Кӯлоб-а умад-ъ лаҷуми бияр-ш-а уй қад. (К)Дъл-ъш нашид, ки лаҷум-ш-а бърқаш-а. (Х). Дар Тағнов дар вахти тутпаз (моҳи июн) дърав сар мешава-въ дар тирамои сари қавс(моҳи ноябр) дърав меғалта. (П) . Мъ дойим Давлата ба ра медроръ-мъ одамои ёфт мешаванд, ки ўра ай ра мезанан.(Т) Пешу рай ура нагӣ, хубии давъ паръш-ай, ай да-въ пар, ки бунд, бечоғарди-ра бас меқъна. (ҷ.К).

3. Шумораи хеле зиёди фразеологизмҳои зидмаъноро таъбирҳои ташкил медиҳанд, ки ба маънои умумӣ мазмуну мундариҷаи ҳилофдоранд. Онҳо ифодагари маъноҳои хархела буда, дар нутқ ва ғӯйишҳои соҳибони лаҳҷа ҳамчун маводи тайёр корбаст мешаванд ва мақсаду нияти ғӯяндаро возеҳу равшан инъикос менамоянд. Чунин ибораҳои фразеологии зидмаъно таркибҳои устувору тағйирнаёбандадоранд. Ҳангоми иваз намудани ҷузъҳои дохилии фразеологизмҳо ба маънои таъбир ҳалал ворид мегардад. Воҳидҳои фразеологии зеринро ба ин гурӯҳ дохил намудан айнаи муддаост: Хъдо ниға-т бъдо-ра (худо ниғаҳбонат), - хъдо ҷун-та бъгира(мурда рав), ҷъшим воз кад (ба дунё омад) – пош-а дъроз кад (аз дунё реълат кард), паша пар намезана (орому сокит) – хуна-ра ба сар-ъш уч кад (мағал, шуру ғавғо), ҳақи гап-а гуфтан (ростгӯӣ, ростқавлӣ) – ру сия кадан(дурӯғгӯӣ, фиребгарӣ), бърут-о-ш-а тавар намебра (такаббурӣ, бо виқор будан) – дъмҷък задан (хушомад задан, худро паст задан), хумай(хом аст) толи (то ҳоло) напъхтаст (ҷавон аст, таҷриба надорад), пъшти ноф мехорид (кайфу сафо карда мегашт) – азоби сағ-а мекашид (муфлису хору зор шуд), ова ай гълуни ягдигар мехӯрдан(дӯстони наздик ва вафодор будан) – ягдигар-а ҷъшими дидан надоштан (душмани якдигар шудан), дъл ов хурдан(хурсанд шудан) – дълхун шудан (саҳт хафа шудан), гапа ишъ гуш кадан (ба сухани касе эътибор додан) - гапа ба дигар съ бурдан(ба сухани касе аҳамият надодан), одами пърмана(сергап, серҷоғ) – бе лавъ дан(дахон) (камгап), ҷъшмош барқ-барқ мекънан (хушёр, зирак) – ай сояӣ хъдиш метарса(тарсонҷак, буздил), ханда дар лавъш бозӣ мекъна(хушу хурсанд) – сарша ба къшо заданша намедуна (маълулу маъюс будан), гуши касеро бурдан(аз пургӯӣ безор кардани касе) – ба лав кълух молидан(сухан накардан, хомуширо ихтиёр кардан), ба кор часпидан (меҳнат кардан) – дъста дар ови хънък назадан(бекор будан), ҳавои дан(дахон) кадан (худро таърифӣ тавсиф кардан) – зикру нашқойдан (хомуширо ихтиёр намудан), хуги мирӣ гаштан(аз ҳад зиёд фарбеҳ шудан) – шъкамбъш ба пъшт-ша часпидан (харобу лоғар шудан), пъшти

ноф хоридан(кор накардан, бекор ба гӯшае нишастан) – азоби сага
кашидан (кори пурмашакқатро иҷро намудан), ай чышъм алов паридан
(кордону чакқон будан) – соат исоб қадан (танбалуну ноқора) ва
гайраҳо. Фразеологизмҳои антонимии дар боло зикршуда дар забон ва
муоширати соҳибони лаҳча хеле фаровон дар гардишанд. Аз мазмуну
мундариҷаи онҳо бараъло намудор аст, ки дар аксар мавридҳо ин
таъбирҳо дар таркиби худ ҷузъҳои якхела дошта, дар ғӯйишҳои мардуми
ин ҷо маъноҳои муқолифро қабул мекунанд. Ҳамин тавр ҳам мешавад,
ки воҳиди луғавӣ маънои аслии худро аз даст дода, маънои нав
мегиранд. Барои мисол унсурҳои луғавии «ганда» маънои «бад»-ро
ифодагар аст, аммо дар мисоли зер ба маънии тамоман нав дар мавриди
истеъмом қарор мегирад: Мъ ўра ганда дуст медоръм(Пор). Дар назари
аввал калимаи «ганда» ба ибораи фразеологӣ «дӯст доштан» то
андозае маънои муқолиф дошта бошад ҳам, вале воҳиди луғавии «ганда»
хусусияти сермаъно зоҳир намуда, «дустдорӣ аз ҳад зиёд»-ро
ифода менамояд. Аз ин лиҳоз фразеологизмҳои антонимӣ ба семасиология ва
полисемия иртиботи ногусастанӣ дорад.

Ҳангоми аз назар гузаронидани воҳидҳои фразеологӣ
антонимӣ дар ғӯйишҳои соқинони Кӯлоб ба ибораҳои дучор мешавем,
ки вожаҳои таркиби онҳо маъноҳои бо ҳам зид надоранд, аммо дар
нутқи соҳибони лаҳча хусусияти сермаъноӣ пайдо намуда, дар маҷмӯъ ба
ибораҳои таркибан устувори фразеологӣ антонимӣ таъдил меёбанд:
Қабат- қабат гушт ғъръфтан (1.фарбеҳ шудан. 2. аз ҳад зиёд хурсанд
шудан) – дъл зардов ғъръфтан (1. андӯхгин будан). 2.бемор шудан) ва
гайраҳо.

4. Дар ташкилшавӣ, ё сохта шудани ибораҳои фразеологӣ
антонимӣ воситаҳои грамматикӣ низ мавқеи махсус доранд. Пеш аз ҳама
пешояндҳои соддаи аслии ба, дар, ай (аз) дар таркиби воҳидҳои рехтаи
фразеологӣ омада, маъноҳои бо ҳам муқобилро касб намудани
фразеологизмҳо кӯмак мерасонанд.

Чунончи: ба осмуна вардоштан(таърифӣ тавсиф намудан) – ба зъмин задан(танқид кардан, мазаммат намудан), ба ра дъровардан(даъват кардан ба ахлоқи нек) – ай ра задан(касоро ба роҳи бад бурдан), дар гап истодан(дар қавли дода устувор будан) – ай гап гаштан(устувор набудан дар қавли худ), ба кала гъръфтан(ичроӣ короро ба ўҳда гирифтан) – ай ру рад қадан(корро иҷро накардан), ба кор уман(ба кор омадан) – ай кор рафтан(аз кор озод шудан), одамгарӣ қадан(ёрии худро дарег надоштан) – ай одамгарӣ бъруман(ба ҳеҷ кас ёри надодан, ба сухани касе аҳамият надодан), ай охърҷаи бъланд ов хурдан(аз сабаби сарватманд будан, касоро ба назар нагирифтан) – ай охърҷаи паст ов хурдан(нодору камбағал будан), дар байни овъ алов бундан(дар вазъияти нобоб мондан) – ай овъ алов бъруман(аз вазъияти носолим баромадан), ханда дар лавъш бозӣ мекард(ниҳоят хурсанд будан) – ханда ай лавъш гърехт(маънос шудан) ва ҳоказо.

5. Дар лаҳҷаҳои номбурда воҳидҳои фразеологие кам нестанд, ки дар онҳо пешванди инкорӣ «на-», «но-» дар калимаҳои ҳамреша омада, дар ифодаи маъноҳои бо ҳам зид қорбаст мешаванд. Ин ҳодиса ба воҳидҳои фразеологие рӯй медиҳад, ки ҷузъи феълӣ доранд. Дар ин ҳолат пешванд ҳамеша бо феълҳои меоянд: аҷал расид (вақташ расид) – аҷал нарасид(вақташ нарасид), бачаи қорумад (бачаи қобил) – бачаи ноқорумад(бачаи танбал), овъ дон қанда шид (мӯҳлат тамом шуд) – овъ дон қанда нашид (мӯҳлат тамом нашуд), раи қора ёфтан - (ичроӣ короро, ё фаъолиятеро қашф намудан) – раи қора наёфтан (илочи иҷроӣ корро наёфтан), руз дидан (ба хушҳолӣ гузарондани вақт) – руз надидан (лаҳзаҳои хуши ҳаётро надидан), гапа ба гуш гъръфтан (ба сухани касе эътибор додан) – гапа ба гуш нагъръфтан (эътибор надодан ба сухани касе), қор доштан – қор надоштан, қора сар қадан – қора сар нақадан, тана ба қор додан – тана ба қор надодан ва ҳоказо.

6. Баъзан пешванди «бе-», ки набудан ё иштирок надоштани ҳодиса ё ашёрони нишон медиҳад, дар таркиби ибораҳои фразеологӣ

омада, дар сохтани таъбирҳои муқобилмаъно саҳми худро дарег намедорад. Воҳидҳои луғавӣ бо ҳам маъноӣ зиддошта, асосан бо исм бо сифат ва феъл тааллуқ доранд: **одами лав-ъ дандор**(киноя ба шахси зиндадил, хушчақ-чақу саҳбаторо)- **одами бе лав-ъ дан** (одами камгап, муғамбир), **кори руғани** (кори фоидаовар, даромадноқ)-**кори беруған** (кори бефоида), одами бегур (одами беинтизом, бадахлоқ)- **зъмин дар пош озор намийова** (одами хуб, некхислат, дарёдил) ва монанди инҳо.

Як қисмати муайяни воҳидҳои фразеологӣ антонимӣ дар лаҳҷаи мавриди назар дар забон ва муоширати мардум гардиш меҳӯрад, ки унсурҳои луғавӣ дар таркиби онҳо такрор шуда, маъноӣ воҳиди фразеологиро таъкид менамояд. Дар ин ҳолат калимаи такроршуда метавонад муқобилмаъно бошад ё набошад: Бой Гадомад рӯза руз-ъ шава шав нагуфта кор мекад (МЧ). Гишнаи хӯдора хӯдо сер кӯна, мо ба амӣи рӯски додаги-т шӯгр меҳнем.(Пор).

Воҳидҳои фразеологӣ антонимӣ бо калимаҳои сермаъно ва синонимҳо алоқаи канданашаванда дорад. Ҳар кадом аз фразеологизмҳои антонимӣ дар танҳои бо силсилаи мухталифи муродифҳо шомил мешавад. Дар натиҷаи муқоисаи таъбирҳои синонимӣ ба воҳидҳои фразеологӣ антонимӣ мавқеи ибораҳои фразеологӣ синонимӣ дар соҳтану ташаккул ёфтани воҳидҳои фразеологӣ муқобилмаъно муайян карда мешавад. Бо ин роҳ дар натиҷаи муқоиса ва дар мавридҳои муайян муносибати зидмаъноӣ воҳидҳои фразеологӣ гуногун барои аниқ намудани системаи маъноҳои таъбирҳо ва ошкор намудани робитаҳои ҳаммаъноӣ онҳо кӯмак мерасонад.

3.2.5. Омонимҳои фразеологӣ

Калимаҳои омонимӣ аз чиҳати шаклу овоз ва талаффуз бо ҳамдигар монанд буда, дорои маъноҳои мухталифанд. Ҳаминро ҳам бояд гуфт, ки омонимҳо тасодуфан монанд мешаванд: доира (ҳар чизи

мудааввар), доира-номи асбоби мусиқӣ; **чин (абру чин кардан), Чин-Хитой; меҳр-офтоб, меҳр-дӯст доштан; бино-бинанда, бино-сохтмон; гарон – қиммат, гарон- гар он; осие(осиеб)-Осие-номи қитъа; хома-тудаи рег, хома –қалам; дида-чашм, дида- феъли ҳол ва ҳоказо.** Баъзан омонимҳо аз ташаккули маъноӣ калимаҳо, яъне аз сермаъноии калимаҳо ба вучуд меоянд. Омонимҳоро аз калимаҳои сермаъно фарқ намудан лозим аст. Дар байни калимаҳои сермаъно иртиботи маъноӣ ҳис карда мешавад, аммо дар байни омонимҳо ҳеҷ гуна алоқамандии маъноӣ дида намешавад. Инро мо дар далелҳои боло ҳис кардем. Ҳоло ба маъноҳои зиёди калимаи «даста» (чӯбест, ки тавассути он як предметро медорем) таваччуҳ мекунем: **дастай каланд, дастай бел, дастай табар;** дар мавриди дигар он ба маъноӣ «маҷмӯи маводи ҳамчунин»: **дастай гул, дастай алаф;** «тудаи одамон»: **дастай ҷаваскорон, дастай ғоратгарон, дастай фидоиён.** Дар ин хо «даста»ҳои гуруҳи 1-2 ба сеюм омоним мешаванд. Омонимҳо аз нигоҳи тарзи ифода ба омонимҳои **пурра ва нопурра** ҷудо мешаванд. Омонимҳои пурра ба як гуруҳи лексикӣ грамматикӣ мансуб буда, ба системаи намунавии маъноӣ, морфологӣ, синтаксисӣ ва ҳамнишинии луғавиашон комилан фарқ мекунанд. Масалан, ҷуфтҳои наздикталаффузи «пул»(кӯпрук), «пул» (**нақдина**), **расм (сурат), расм (урфу одат); чанг(чангол), чанг асбоби мусиқӣ; дуғ(таҳдид), дуғ (маҳсулоти ширӣ); той (бачаи асп), той (бастай пахта)** аз ҷумлаи омонимҳои пурра маҳсуб мешаванд. Омонимҳои нопурра ё ноқис ҳатман ба гуруҳҳои гуногуни лексикӣ грамматикӣ дохил шуда, системаи намунавии мухталифдоранд. Бо ҳамнишинии лексикӣ синтаксисии худ ба пуррагӣ аз ҳам фарқ мекунанд. Омонимшавии онҳо натиҷаи бо ҳам монандшавии ин ё он ҷузъҳои калимаҳои гуногун мебошад: **кафи** даст, каф-асоси замони ҳозираи феъли **кафидан;** чуй- наҳри хурд, чӯй-чустан; зан-задан; зан-модар; вафот-марг, вафо-т-вафоят... Дар натиҷаи конверсия, яъне гузариши калимаҳо аз як ҳиссаи нутқ ба дигараш омоформҳо ба вучуд меояд.

Дар забони тоҷикӣ бештар шаклҳои гуногуни феълҳо ба исмҳо ва сифатҳо гузаштанд. Масалан, асоси замони ҳозира ва гузаштаи феъл исмҳои зиёдеро ба вучуд оварданд: шинос (ошно)-шинос (асоси замони ҳозира); банд (ресмон)-банд (феъл); дошт (устуворӣ)-дошт (феъл); нависанда (адиб)- нависанда (сифати феълии замони ҳозира); даромад (исм) –даромад (феъл) ва ҳоказо. Бояд қайд кард, ки унсурҳои луғавӣ дар нутқ ва муошират маъноӣ аслии худро сарфи назар намуда, маъноӣ маҷозӣ мегиранд ба ин васила сухани моро таъсирбахш мегардонанд. Дар натиҷа вожаҳои ҳамшакли гуногунмаъно ба майдон меоянд ва мо онҳоро дар нутқи ҳудумон истифода мекунем. Бо ҳамин воҳидҳои фразеологии омонимӣ пайдо мешаванд.

Дар лаҳҷаи ғарбӣ ибора ва ҷумлаҳои ҳамшакл ва таркиби овозиашон бо ҳам монанд дучор мешаванд, ки барои ифодаи як маъно дар лаҳҷаҳои минтақавӣ Кӯлоб воҳидҳои фразеологии зиёде истемол мешаванд, ки онҳо дар нутқи соҳибони лаҳҷа қорбаст мешаванд. Ин таъбирҳо мисли ибораҳои фразеологии сермаъно ба назар мерасанд ва метавонанд ду ва зиёда маъноҳои гуногунро ифода намоянд. Вале бо баъзе хусусиятҳои фардӣ худ аз воҳидҳои фразеологии сермаъно тафовут доранд. Дар байни ибораҳои фразеологии сермаъно умумияти маъноӣ эҳсос карда мешавад. Маъноҳои касб қардаи ибораҳои мавриди назар бошад, дар асоси маҷоз рехта шуда аз ҳамдигар хеле дур мераванд. Онҳо ҳарчанд дар шакли ибора ё ҷумла сурат ёфта бошанд ҳам, мафҳумҳои мухталифро ифода менамоянд. Ба ибораи дигар, чунин фразеологизмҳо тасодуфан бо ҳам монанд мешаванд. Ин нави воҳидҳои фразеологиро ибораҳои фразеологии омонимӣ меноманд. Воҳидҳои фразеологии омонимӣ дар лаҳҷаҳои маҷозӣ мавқеи истемолӣ доранд. Масалан унсурҳои луғавӣ «доман» ба замми маъноӣ асли, ки **қисми поёни либос** маъноӣ мешавад (домани курта, домани ҷома, домани камзул), боз ба **маъноӣ канори ҳар чиз** (домани биёбон, домани кӯҳсор) низ истемол мешавад. Инчунин вожаи «пӯхта» ҳам дар як маврид ба маъноӣ асли (чизи расидаи қобили ҳурдани ҳурок ,

ё мева) корбаст шавад, дар мавридҳои дигар маъноӣ маҷозӣ гирифта, дар ҳақиқат шахсе кор фармуда мешавад, ки **оқил, доно, корозмудаю ботаҷриба** аст. Пӯшида нест, ки маъноҳои дуҷумла дар калимаҳои «доман» ва «пухта» маъноӣ маҷозӣ буда, ба маъноӣ аслии калимаҳои мазкур иртиботи қавӣ ба мушоҳида мерасад. Кам нестанд унсурҳои луғавӣ, ки 2, 3, 4, 5, 6 ва аз ин ҳам зиёд маъноҳоро ифода менамоянд. Масалан, дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» ҳафт маъноӣ калимаи «поя» нишон дода шудааст: 1. Зинапоя, ҳар як пояи нардбон; 2. Поя ва сутунчае, ки бар онҳо миз, курсӣ, тахт, кат устувор карда мешаванд; 3. Бунёд, асос, таҳкурсии, пойдевор; 4. Зер, тағ, домана; 5. Қой, маҳалла, макон; 6. Паст, ночиз, забун, ҳақир; 7. Бор, маротиба, карат; 8. Мақом, мартаба, қадр, мақом [288, 175]. Барои мисол воҳидҳои фразеологӣ «**дъст гъръфтан**» ба ғайри маъноӣ асли- воҳурӣ кардан: «Биё дъстота бьгирем», боз ду маъноӣ ифода мекунад: 1. касеро дастгирӣ кардан, ба касе ёрӣ додан: Ўяг бечора-ра **дъст-ша бьгирӣ**, савоб мегирӣ (Т). 2. Ба касе қангу қанҷол кардан: Озир мийом дъст-т мегир-ъм, ра-т-а гум мекънӣ (Т). Чи хеле мебинем, маъноҳои ифода кардаи фразеологизми мазкур чунон аз ҳам дур воқеъ гаштанд, ки онҳо бо ҳам умумияти маъноӣ надошта, маъноӣ бо ҳам зидро ифода кардаанд. Боз якҷанд ибораи фразеологӣ дигарро аз назар мегузаронем: Воҳидҳои фразеологӣ «**шава ай рӯз фарқ накардан**» дар аксар мавридҳо дар нутқ дар шакли ҷумла омада, ифодагари ду маъноӣ: 1. Мағрур шудан, ҳавобаланд будан: Кури Шомад масте шидас, ки **зъмина ай осмун фарқ намеқна**. 2. Бо таъсири шароб аз ҳад зиёд маст шудан: Да-т-а (падаратро) дид-ъм амиқа (ҳамин қадар) пийоне аст, ки **зъмина ай осмун фарқ намеқад (П)**. Воҳидҳои фразеологӣ «**маст шидан**» ҳам, ҳамин ду маъноӣ зикр шударо ифода карда, ба ҷумлаи «**шава ай рӯз фарқ накардан**» ҳаммаъно гардида муродиф мешавад. Воҳидҳои фразеологӣ «**чун қандан**» низ ба ду маъноӣ далалат мекунад. 1. Кори пурмашаққатро иҷро кардан: Шавъ рӯз **чӯн меқан-ъм**, ҳичи руз-ъм ба хышӣ намеғзара. (М) 2. Қон ба қаббор супоридан:

Касалӣ ним соат **чун кандъ** баъд чун-ъш бърумад. (Н) Фразеологизмҳои омонимии мавриди назарро аз рӯи мазмуну мундариҷа ва ба кадом предмет нигаронида шуданашон ба ду гурӯҳ тасниф менамоем. 1. Ба ин қисмат таъбирҳои фразеологии омонимиеро дохил менамоем, ки ба одамон, қору ғаболияти онҳо нигаронида шуданд. Ҳаминро зикр кардан бамаврид аст, ки қариб аксари воҳидҳои фразеологии омонимӣ ба ҳолатҳои гуногуни шахсон нигаронида шуданд. Ибораҳои дигар низ ин гуфтаҳои моро тақвият мебахшанд. Ибораи **«кор гъръфтан»** ду маъноро ифодагар аст: 1. **Соҳиби вазифа шудани шахсро** ифода мекунад: Дар Кӯлоб кор гъръфтӣм (П)..2. **Даҳолат накардан ба коре ё ба амале**: Тъ ба ҳеҷ ки кор наги, ба харе, ки бор надорӣ, чъ кор дорӣ. Ибораи фразеологии **«дъмчък задан»** низ ифодагари ду маъност. Маънои аввали ин ибора **-«хушомадгӯӣ** ва тамаллуққорӣ» буда, маънои дуюмаш **-«танбалӣ ва коргурезӣ»** ба шумор меравад: **Хуб дъмчък задӣ**, неки бефоида, ҳичи бел-ът хок нагъръфт (Т).

Иқа **дъмчък назавъ** ма бела бъги, чъбор-а кор къ. **овоз гъръфтан** (паст шудан ё хира шудани овоз, соҳиби овоз шудан дар интиҳобот, раъӣ гирифтани) (Т). **ов када хурдан** (чизеро дар об ҳал карда хӯрдан; чизеро хеле хуб доништан), **зӯр омадан** (ноилоҷ мондан; чора надоштан; маҷбур шудан; дар бозӣ ғалаба кардан), **занг задан** (танаффус эълон кардан: пусидани фулузот), **ниго кадан** (парасторӣ намудан: назорат кардан: тобеи касе ё чизе будан), Даштичъм Шуробод-а ниго мекна) ва аз қабиле он ибораҳоеанд, ки сухани гуяндаро кӯтоҳу пуробуранг мегардонанд. Инчунин воҳидҳои фразеологии омонимии зерин ба ҳамин гурӯҳ шомил мешаванд: **Рост кадан**-омода намудани хӯрданиҳо дар рӯи дастархон; **Рост кадан**-ба тартиб даровардани дасту пой шахси ғавтшуда; **Сар гъръфтан**-дурӯғ гуфтан, муболиға кардан; **Сар гъръфтан**- ба ҳадаф нарасидани тир; **Даводав кадан**-кӯшиш намудан, ҳаракат кардан; **Даводав кадан**-барои иҷрои коре ё амале ҷойи кори мансабдоронро охурча намудан; **фъру рафтан**-афтидан ва валангор намудани бино; **Фъру рафтан**-ба ҳоби ғафлат рафтан; **Хато кадан**-аз ҳам ҷудо намудани чизе ё касе; **Хато кадан** -бо роҳи қач рафтан; 2. Гурӯҳи

дигари воҳидҳои фразеології омонимӣ маъноҳоро ифода менамоянд, ҳам ба одамон ва ҳам ба ашёҳои дигар дахл доранд. Дар ҳақиқат ин навъи воҳидҳои фразеології омонимӣ дар лаҳҷаи номбурда кам ба назар расиданд. Танҳо як-ду воҳидҳои фразеології ёфт шуд, ки маънои аввали онҳо ба шахс нигаронида шуда бошад ҳам, маънои дуюмашон амалу ҳолати предмети ғайришахсро ифода мекунад. Ибораҳои фразеології «**пъшт додан**», «**пъшт кадан**», «**тов хӯрдан**», «**фърӯ рафтан**» аз ҳамин қабил ибораҳоянд. Масалан, ибораи «пъшт додан» ифодагари ду маъно буда, маънои аввалаш ба шахс. яъне «**баромада рафтан**»ро далолат мекунад: Ҳамиҷа бӯд, озир пъшт дод; маънои дуюми он ба ашёи ғайришахс, яъне дар танур начаспида, афтидани нон нигаронида мешавад, маънои **дар танур начаспида афтидани нонро** дорад: Ёаг нун-ът дар чагдун пъшт дод. Ибораи «**пъшт кадан**» муодили ибораи аввала ба шумор меравад. Ин ибора дар лаҳҷа ба маънои **дар пушти касе савор кардани кӯдакон** истеъмоли мешавад. Маънои дуюмаш боз ҳамон **дар танур начаспидани нон** маҳсуб мешавад. Бояд хотирнишон кард, ки бахше аз воҳидҳои фразеології омонимӣ аз воҳидҳои фразеології сермаъно арзи ҳастӣ кардаанд. Вале онҳо аз таъбирҳои сермаъно ба кулӣ фарқ доранд. Агар маънои нав дар фразеологизмҳои сермаъно ба маънои аслии калима алоқаи маъноӣ дошта бошанд, пас дар омонимҳо маънии калимаҳои ҳамшакл алоҳида ва мустақиланд. Дар таркиби воҳидҳои фразеології омонимӣ тафовути маъноии калимаҳо чунонеанд, ки вожаи нав аз заминаи ибтидоиаш дур рафта, ба сифати воҳиди мустақили нутқ арзи вучуд менамоянд. Ин навъи ибораҳо дар гуфтугӯ нисбат ба калимаҳои сермаъно ва калимаҳои алоҳида ҷилои тозаи услубӣ гирифта, рангинтару ҷаззобтар ба назар мерасанд. Воҳидҳои фразеології омонимӣ дар нутқ маъноҳояшонро батадриҷ васеъ намуда. дар истеъмоли мардум сахм мегиранд. Масалан, воҳиди фразеології «**сара сьфед кадан**»- маънои умри дароз диданро дорад; И занак дар хунаи бобой мь сар-ш-а сьфед кадаст (X). Маънои дигари ин калима тӯхфа додан аст: Ма, и колара бьги-вь Гълнорара сарша сьфед къ (M).

Ибораи фразеологии «дам кадан» низ се маънӣ дорад, ки дар байни онҳо ҳеҷ умумияти маъноӣ ҳис карда намешавад: 1. дам кадан (фарбеҳ шудан): Дар яг сол Мъродбегим дам кадаст (Т) 2. дам кадан (хондани ояҳои куръон дар болои сари бемор барои шифо ёфтани); Ёаг мълора бийор дам-ъш кӯна ишоло сийат мешава (Н). 3. Аз ҳаво пур кардани туб ё балони мошин: Чархи мошин-та дам кӯ (Р). Воҳидҳои фразеологии зерин бо ҳам омоним мешаванд: **Рахт бастан** (чарм мондан дар зери пояфзол): Тайи чамбус-о-та рахт банд (П), **рахт бастан** (аз дунё реҳлат намудан, вафот кардан); Пеш ай нъмози пешин ай идънӣ рахт баст(Йол), **дукворӣ рост** (ишора ба дарахти танааш ростӣ бе шоҳу навда); Ар-арой бо Шеръло дукворӣ ростан(Т) **дуквори рост кадан** (ҷазо додан, тарбия намудан); Ба ихйори мӯ бӯте-ш дукворӣ рост-ъш мекӯн-ъм ((С-М) **Дуд додан** (ҳақорату суханҳои пасту баланд гуфтан); Ёаке ки дам умед-ъ дуд-ъш дод, бечора ра-ш-а гум кад.(М). **дуд додан** (як навъ табобат тавассути дуд); Сӯпанд-а дуд бӯдоз касал-ит соз мешава (К), **соф кадан** (оби лойолудро тоза кардан); **соф кадан** (монда шудан, пир шудан, беҳолу бемадор гаштан): Бой Мълманаби соф кадаст, дар тори хар базур места (Т) **нохун кадан** (навохтани рубоб ё думбра); Махсуми Шакур домрара зур нохун мекӯна (Х) **нохун кадан** (ҳақорат, дашном кардан); Арчи тунист-ъм нохун-ъш кад-ъм (Н). **дав дохтан** (ишора ба палаки тарбуз ё харбуза): Палакой харбӯза-въ тарбӯзой бой Наматъло иқа хъшру дав дохтан, мебиншун авасът мекӯна.(Н). **дав дохтан** (фарбеҳ шудан); **саги серворӣ дур дохтан** (пур шудани меъда); **саги сервори дур дохтан** (худро ба нодонӣ задан); **канда шидан** (ҷудо шудани як ҳисса аз ҳиссаи асосӣ); **канда шидан** (дубора авҷ гирифтани беморӣ); **умедвор шидан** (чизеро интизор шудан); **умедвор шидан** (ҳомиладор шудан) ва монанди инҳо. Чи хеле ки гуфтем, омонимҳо ва воҳидҳои фразеологии омонимӣ дар ифодаи маъноҳои гуногун дар лаҳҷаи мазкур меоянд, ки ин аз бою рангин будани таркиби луғавии лаҳҷаҳои минтақаи Кӯлоб гувоҳӣ медиҳад.

3.2.6. Воҳидҳои фразеологии сермаъно

Дар таркиби луғавии забони адабии ҳозираи тоҷик аксари воҳидҳои фразеологии сермаъно ҳангоми истеъмоли дар нутқи соҳибони лаҳҷа бо тобишҳои гуногуни маъноӣ фарқ карда меистанд. Онҳо дар танзими услубии калимаҳо вобаста ба қорбурди онҳо саҳм мегиранд. Маълум аст, ки вожаҳо ҳангоми маъноӣ дуҷумла қасб карданишон маъноӣ луғавии онҳо васеъ шуда, хусусияти сермаъноӣ пайдо мекунад. Дар ин ҳолат бештари онҳо ҳамчун ҷузъи воҳиди фразеологӣ барои пуробурангии суҳан нақши муҳим мебозанд ва ба ин васила унсурҳои луғавӣ маъноӣ ин ё он ашё ва воқеаро ҳодисаҳо вобаста ба завқи гӯянда бо назардошти маъноӣ услубӣ ифода менамоянд ва таъсириро қаззобияти нутқро таҳким мебахшад. Забоншиноси шинохта М. Муҳаммадиев дар бораи калимаҳои сермаъно чунин изҳори ақида мекунад : «Ҷиҳати муҳими калимаҳои сермаъно он аст, ки паҳлӯҳои мухталифи ҳодисаҳои воқеаро дар шакли як калима инъикос менамоянд, ки маъноҳои он аз нигоҳи маъно бо ҳам алоқаманданд».[127, 114]

Дар тавсеаи маъноӣ воҳидҳои фразеологӣ нақши такомулу рушди тадриҷии маъноӣ калимаҳо бузург аст. Бисёр мешавад, ки дар як муддати кӯтоҳи таърихӣ маҷмӯи маъноӣ калима тамоман тағйир ёфта, қиёфаи овозии он бетағйир мемонад, ё бараъқис мазмуни калима – аниқтараш маъноӣ мафҳумии он садсолаҳо дигар намешаваду қиёфаи он чандин бор иваз мешавад. Воҳидҳои фразеологӣ, ки дар таркиби ҷумла ва ибораву ифодаҳо истифода мешаванд, вобаста ба мавқеи истеъмоли ва услуби истеъмоли тобишҳои маъноӣ зоҳир мекунад, воҳидҳои фразеологӣ сермаъно ном дорад. Дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ ҳар як вожа, ки эҳтиёҷоти забонро адо менамояд, дар доираи маъно ва маънофаринӣ мавқеи услубии хос дорад. Маъно ҷавҳари асосии калима аст. Дар низоми лексикаи забони тоҷикӣ имрӯз гурӯҳи вожаҳо, истилоҳот ба ибораҳои фразеологӣ дохил гардиданд, ки таҳти таъсири омилҳои сиёсӣ ва иҷтимоӣ ва дигаргуниҳои замони қарор доранд ва вобаста ба таҳаввулотҳои даври замони тағйирӣ маъноӣ кардаанд, ё маъноҳои нав қасб

кардаанд, ё доираи маъниҳошон васеъ шудааст. Аксари онҳо аз ду маънӣ зиёд дошта, маънӣ ва мафҳумҳои мухталифро далолат мекунанд.

Роҳҳои пайдо шудани калимаҳои нав дар забон беохир буда, моҳияти мантиқии байни калимаҳо ва ҳодисаҳои ҳаёти воқеӣ дар ҳамин раванд ифода меёбад. Маъноҳои луғавии калимаҳоро ба маъноӣ асосӣ ва иловагӣ чудо кардан ба мақсад мувофиқ аст. Маъноӣ иловагии луғавӣ давоми мантиқии маъноӣ асосӣ ба шумор меравад. Дар онҳо аломатҳои гуногуни маъноӣ асосӣ, паҳлӯҳои мухталиф ва нишонаҳои фарқкунандаи он инъикос меёбад. Робитаи байни маъноҳои калимаҳои сермаъно маҳз дар ҳамин хосияти онҳо зоҳир меёбад. Инро дар силсилаи маъноҳои калимаи **сар** мушоҳида кардан мумкин аст. Калимаи «сар» чунин маъноҳоро ифода карда метавонад: 1.узви бадани инсон, ки аз гардан боло аст. 2. «ибтидо»: сари вақт, сари саҳар. 3. «нуг»: сари кӯҳ, сари дарахт, сари ришта, сари китф; 4.«пеш», «назд»: сари роҳ, сари дастархон;5. «мӯй»: сари сафед; ва ҳоказо. Дар ин маъноҳо аломатҳои назарраси калимаи «сар»- мавқеи ҷойгиршавӣ, намуди зоҳирӣ, моҳияти ҷамъиятӣ инъикос ёфтанд. Маҳз ҳамин аломатҳо сабаб шуданд, вожаи «сар» ба ғайр аз маъноӣ асосии худ боз як қатор маъниҳои иловагиро касб намояд. Дар ин маъноҳои иловагӣ нишонаҳои зикршудаи маъноӣ иловагиро мебинем. Чунончи, шакли зоҳирии мафҳуми «сар» боиси пайдоиши маъноҳои **хӯша** ва **мӯйҳо** шудааст. Мавқеи ҷойгиршавии он ба тавлиди маъноҳои «ибтидо», «нуг», «боло» ва «пеш», «назд» сабаб шудааст. Муайян намудани роҳи усулҳои тавлиди маъноҳои ҷудогонаи занҷири калимаи сермаъно аз масъалаҳои муҳими ин мавзӯъ ҳисоб меёбад.

Ногуфта намонад, ки ҳамзамон таҳти маъноӣ луғавӣ тобиш, эҳсос ва муносибате маҳфуз аст, ки аз завқу зеҳни гӯянда вобаста аст. Хусусияти сермаъноии калима дар матн ё нутқ зоҳир мегардад. Аз ин рӯ, хангоме ки сухан дар атрофи сермаъноии вожаҳо меравад, онҳоро танҳо дар

матн, дар низоми ҷумлаҳо маъноӣ онро равшантар дарк кардан мумкин аст. Аз тарафи дигар, ба маъноӣ асли ва маҷозӣ омадани вожаҳо низ хусусияти сермаъноии онҳоро ифода мекунад. Ба маъноӣ маҷозӣ омадани калимаҳо яке аз роҳҳои асосии сермаъношавии вожаҳо дар забони тоҷикӣ мебошад. Дар ин раванд калима ё таъбир аз нигоҳи маъно тағйир меёбад ва таъсири махсус ва обурангии нав касб мекунад. Дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ калимаҳо ҳамчун ҷузъи асосӣ нақши муҳим доранд.

Маълум аст, ки воҳидҳои фразеологӣ хангоми гуфтугӯ ва муошират дар хона, ҷойи кор, кӯчаю бозор, хулоса дар тамоми соҳаҳои зиндагии аҳли ҷомеа арзи вуҷуд менамоянд. Аз ин ҷост, ки онҳо дар худ урфу одат, анъана, расму оинҳои мардумро инъикос мекунанд ва маъноҳои мухталиф, шакл ва хусусиятҳои гуногунро доро ҳастанд. Онҳо мавқеъ ва ҳудуди истеъмолии худро васеъ намуда, вобаста ба вазъияти нутқ тағйири маънову шакл менамоянд. Аз ин рӯ, ҳар як унсуре луғавӣ дар таркиби ибораҳои фразеологӣ маъноҳои навро ба бар карда, ба воҳидҳои фразеологӣ сермаъно табдил ёфта, нутқи соҳибони лаҳҷаро бой, таъсирнок, пуробурангу ҷаззоб мегардонанд.

Таъбирҳои (фразеологизмҳои) сермаъно барои мутаассир ва образнок воқеъ гардидани сухани гӯянда аҳамияти махсус пайдо менамоянд ва барои ғанӣ гардондани таркиби луғавии лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ саҳмгузор ҳастанд. Ҳамин ҷиҳати масъала диққати олимону ба худ ҷалб намуда буд. Дар забоншиносии рус олимони В.В. Виноградов, Ф.Ф. Фортунатов, А.А. Шахматов, Е.Д. Поливанов, А.В. Калинин ва дигарон дар бораи воҳидҳои фразеологӣ сермаъно ва хусусияти онҳо фикру мулоҳизаҳои хеле муфид баён намудаанд. Дар забоншиносии тоҷик дар бораи воҳидҳои фразеологӣ сермаъно то ҳол ягон тадқиқоти махсусе ба анҷом нарасидааст. Танҳо дар мақолаҳои ҷудоғона дар бораи фразеологизмҳои сермаъно ва хусусиятҳои он баъзе ишораҳо рафтааст

[60,185].

Ҳоло мо ният кардем, ки доир ба воҳидҳои фразеологии сермаъно, ки дар забони гуфтугӯ ва муоширати мардуми водии Кӯлоб қарор доранд, мулоҳизаҳои худро баён намоем.

Воҳидҳои фразеологии сермаъно як қисмати муҳими таркиби луғавии лаҳҷаи минтақаи Кӯлобро ташкил менамоянд. Аз рӯи маводи дар даст доштаи мо метавон чунин натиҷагирӣ кард, ки фразеологизмҳои сермаъно дар лаҳҷаҳои номбурда ба таври фаровон дар забони мардум қорбаст мешаванд. Онҳо ифодагари мафҳуми маъноӣ нав мешаванд. Воҳидҳои фразеологии сермаъно дар лаҳҷаҳои номбурда ба ду гурӯҳ ҷудо намудан ба мақсад мувофиқ аст:

1. Воҳидҳои фразеологии, ки ду маъноро ифода мекунанд.
2. Воҳидҳои фразеологии, ки аз ду ва ё зиёда маъноҳоро қасб намуданд.

Хусусиятҳои маъноиву шаклӣ ва таркиби таъбирҳои гурӯҳи аввалро ба назар гирифта, мо онҳоро ба чунин гурӯҳҳо тасниф намудем.

А). Ба гурӯҳи аввал фразеологизмҳои дохил мешаванд, ки ҷузъҳои таркиби он дар алоқаи изофӣ омада, дар вазъият ва ҳолатҳои гуногун маъноҳои нав қабул менамоянд ва яке ҳамчун муайяншаванда ба худ муайянкунанда қабул мекунад. Онҳо дар ин маврид сермаъноӣ зоҳир менамоянд. Ибораи фразеологии «саги хапгир» бар ифодаи ду маъно меоянд: маъноӣ аввалаш – **саги газанда**: дар ифодаи маъноӣ дуҷум ибораи мазкур маъноӣ маҷозӣ гирифта ба **одами хиёнаткор ва мочароҷӯ** ишора мекунад. Воҳидҳои фразеологии зерин дар нутқ хусусияти услубӣ зоҳир намуда ифодагари ду маъно шуданд: вожаи «**хънък**» маъноаш – **сард, сармо** аст, ҳамчун сифат аломати ашӯро мефаҳмонанд, дар таркиби таъбири «**рӯи хънък**» омада, маъноӣ башараи нозebro мегирад: Одил рӯи хънък дора (Зел), Рӯи хънъкът дар гур бърава (Ас). Баъзан дар лаҳҷаи мазкур ибораи «**афти хънък**» муодили «**рӯи хънък**» дар гардиш аст. Дар ибораи «**гапи хънък**» бошад вожаи мазкур ифодагари маъноӣ **сухани фаҳш, сухани нешдор, сухане**, ки қасро нороҳат мекунад, ба шумор меравад: Ами Мирзо доим гапи

хънък мезана (Зир). Бърам, ага бо(з) моиндар-ъм аму гапой хънък-ш-а мезана, барои ами намерам (Шх).

Сифати «**қоқ**», ки маънояш дар забони адабӣ – «**хушк**» аст, дар таркиби ибораҳои гуногуншакл омада, маъноӣ маҷозӣ касб намуда, хусусияти сермаъноӣ зоҳир менамоянд. Масалан, ибораи фразеологии «сари қоқ» - шахси танҳо, муҷаррадро ифода мекунад: Раҷаби Лайло то охири ӯмр-ӯш як сари қоқ-ӯш қати зъндагӣ карда гашт (Т): Биё зан бӯгӣ, ба и сари қоқ-ӯт қатӣ чӯко мекӯнӣ, охӣ (Ҳам). Ибораи «**дъстархони қоқ**» ифодагари маъноӣ дастархони холи буда, мавқеи ба худ хоси истеъмоли доранд: Дъстархон-ӯш хиҷ чӣ надошт, йаг дъстархони қоқ-ӯ воқ (Ш). Таъбири «**дъсти қоқ**» - дасти холи бе ягон дастовез ба меҳмонӣ, ё ба ҷое рафтадро мефаҳмонад. Ибораи «**одами қоқ**» бошад шахси харобу лоғарро далолат мекунад: И одами қоқ дар Анҷири зъндагӣ мекна-вӯ Валии қоқ-ӯш меган (Анҷ).

Воҳидҳои фразеологии «**хови вазмин**» (хоби пурдаҳшат), **одами вазмин** (шахси ботамкин, бамулоҳиза), **гуши вазмин** (гӯши ношунаво), **занаки вазмин** (зани ҳомила) тавассути унсури луғавии «вазмин» ба ибораҳои фразеологии изофии сермаъно табдил ёфта, дар лаҳҷаи ҷанубу шимолии Қўлоб ба таври фаровон гардиш хӯрда, мавқеи истеъмоли пайдо кардаанд.

Б). Ба ин гурӯҳ воҳидҳои фразеологии феълие дохил мешаванд, ки нисбат ба ибораҳои фразеологии изофӣ маъноҳои зиёдтарро дар бар гирифта, ҳудуди истеъмолиашон низ васеъ мебошанд. Онҳо маъноҳои ҷаззобтарро дар худ иникос менамоянд. Ҳоло мо он ибораҳои фразеологиеро аз назар мегузаронем, ки онҳо бе ягон тағйироти шаклӣ сермаъноӣ зоҳир намуда, ифодагари маъноҳои мухталиф мебошанд. Ибораҳои **қулт қадан** (нӯшидан: сабру таҳаммул қадан), **дид қадан** (ба нишон гирифта; интиҳоб намудан), **сар қадан** (ба коре оғоз бахшидан; ба боло баромадан), **сухта гъръфтан** (дард қадан; аз интизорӣ бегоҳат шудан), **по-ш-а қашидан** (рафтуомадро бас қадан; ҷон додан), **қоида қадан** – даромад гирифта; **қоида қадан** (аз таъсири дору шифо ёфтан), гап задан

(сўхбат кардан; хостгорӣ намудан), **гап кадан** (суханчинӣ кардан; тўхмат кардан), **хавар нашидан** (беҳабар мондан; ногаҳон фавтидан), **кал кадан** (сарро бо теғ тарошидан; шоҳу панҷаи дарахтро буридан), **дамбел шидан** (хомиладор шудан; фарбеҳ шудан), **хуна овод кадан** (хона сохтан; издивоҷ кардан), **кайф паридан** (хабари нохуш шунидан; ба бадбахтӣ дучор шудан), **ай сар рафтан** (дубора рафтан ба ҷое ё ба маконе; фавтидан), **ҷои шиштан-ш-а намеёфт** (мавқеи худро дар ҷомеа муайян карда натавоништан; аз ҳад зиёд хурсанд шудан), **сър кадан** (таъқиб кардани касе; талоқ додани зан-ҳамсар), **ба зъну задан** (узр пурсидан; хушомад задан), **ҷун надоштан** (каси камқувват ё касалманд; чизе, ки дошт надорад), **бадар кадан** (баровардани либос; касеро аз хона пеш намудан), **дъл рафтан** (майлу хоҳиш; шикамрав шудан), **търанг кадан** (ресмонро ба тамоми қувват ба тарафи худ кашидан; касеро ба иҷрои коре маҷбур кардан), **қади санг сахт** (мустаҳкам, тобовар; ишора ба каси хасис, мумсик), **пешра гъръфтан** (ба рафтани касе монёш шудан; санҷидани касе), **чъхт истодан** (рост истодан, итоаткор будан), **соф кадан** (тоза кардани об, раған: пир шудан, соф кардан, қуввати пешинаи худро аз даст додан), **ов-а гърди даҳан накадан** (обро ба даҳон набурдан; сахт гурусна мондан), **тур кадан** (шарм кардан; хусидан, ҳаросидан), **ба кала гъръфтан** (ба ўҳда (зима) гирифтани; ба иҷрое коре ўҳдадор шудан), **лош кадан** (титу пит кадан; тамом шудан),

Қариб ҳамаи ибораҳои дар боло овардашуда маънои аслии худро сарфи назар намуда, маънои маҷозӣ гирифтанд. Воҳидҳои фразеологии феълии сермаъно маънову мафҳумҳои зиёдро дар як иборай кўтоҳ гунҷоиш медиҳанд ва ҳамчун маводи тайёр дар нутқ ба таври фаровон истеъмол мешаванд. Онҳо мавқеи махсуси истифодабарӣ дошта, нутқи гўяндаро таъсирбахшу пуробуранг мегардонанд ва талаботи маънавии мардумро қонеъ мегардонанд.

2. Воҳидҳои фразеологии, ки аз се ва ё зиёд маъноҳоро касб намудаанд.

Ба гурӯҳи дуюм воҳидҳои фразеологии феълиеро дохил намудем, ки аз се зиёд маъноҳои мухталифро ифода менамоянд. бораи фразеологии «**дам гъръфтан**» дар нутқи соҳибони лаҳҷа се маъноро ифода мекунанд: 1. Нафас

рост кадан, Биё, амича камтар дам бьгирем: 2. Танаффус намудан: Дъравгаро дар тай тут дам гъръфтайсон: 3. Истироҳат ва табобат кардан: Дар курорт дам гъръфтем. Ибораи фразеологии «**чафо кашидан**» низ се маъниро далолат мекунад: 1.озор ёфтан: Бъсйо чафо кашидъм: 2. Тарбия додан: Ай дъсолагииш чафо кашидем 3. Нигоҳубин кардан: Баъди бандаги кадани ота-м амаки-м мо-ра чафо кашид. Таъбирҳои зерин ҳам се маъноро дар худ ғунҷоиш доданд: **Дам кадан** 1. фарбеҳ шудан, 2. хондани оятҳои Куръони Карим дар бистари бемор барои шифо ёфтан аз маризӣ, 3. аз ҳаво пур кардани чизе: **Фърӯ рафтан** 1. афтидани бино: 2. хоб кардан: 3. фавтидан: **тънък шидан** 1. пароканда шудан: 2. дар ҳолати беҳушӣ будан: 3. ба ҳалокат расидан: **Кори касеро буд кадан** : 1.дасти касеро гирифта, ба касе ёрӣ расондан: 2.қатл намудан: 3. таҷовуз намудан: **Йак нул задан** 1.кореро сар карда, дар кӯтоҳтарин муддат аз баҳраш гузаштан: 2.дар кор аз ҳама гузаштан: 3.сар халондан: **Сар ов гъръфтан**: 1.тар кардани сар пеш аз тарошидан: 2.ба касе хиёнат кардан: 3.ба ҳалокат расондани касе.

Ибораи фразеологии «**бой додан**» ифодагари чор маънӣ аст. Дар ҷумлаи **Бози-ро бой додан**, маънои ба мағлубият дучор шудан-ро дорад: дар ҷумлаи **Хъди-ш-а бой дод** маъноҳои «харобу лоғар шудан», «қадру киммат намондан»-ро мегирад. Боз ибораи номбурда маънои «корро катъ кардан, ё аз кор рафтан»-ро далолат мекунад. **Умар вазифа-ш-а бой дод** (Т). Дар ин маврид воҳиди фразеологии мазкур ба ибораи «ай дъст додан» муродиф мешавад. Фразеологизми «кабоб шидан» низ чор маъноро дорост: 1.сӯхтан, 2.дарди ишқ чашидан, 3.азобу ранҷ кашидан, 4.тоқат карда натавоништан.

Ба ҳамин тариқ, воҳидҳои фразеологии сермаъно ҳамчун маводи тайёр дар мавриди суҳан ба таври яқлухт ва бетағйир истеъмол мешаванд.

Боби 4

Воҳидҳои фразеологӣ бо вожаҳои соматӣ

Дар таркиби луғавии забони адабии ҳозираи тоҷик воҳидҳои фразеологӣ бо калимаҳои ифодакунандаи узвҳои бадани инсон-дил, даст, чашм, пой, гуш, даҳон ва ғайраҳо ба таври хеле зиёд корбурд мешаванд, чунки ин гуна калимаҳо ба хусусиятҳои луғавию семантикии таъбирҳои иртиботи қавӣ дошта, ҳамчун ҷузъи асосии таркибии воҳидҳои фразеологӣ нақши асосӣ доранд. Дар забони тоҷикӣ калимаҳои ибораҳои маҷозии зиёдеро вохӯрдан мумкин аст, ки дар онҳо вожаҳои мазкур барои муъҷазу гуногунрангии сухан хизмати босазоеро анҷом доданд. Дар раванди таҳаввулоти забони тоҷикӣ баъзе ибораҳои маъноӣ маҷозӣ гирифта, дар муоширати мардум суфта шудаву сайқал ёфта, ҳамчун воҳиди фразеологӣ шинохта шуданд.

Дар забоншиносӣ воҳидҳои фразеологие, ки ҷузъи асосии онҳо калимаҳои ифодагари номи узвҳои бадани инсон қарор доранд, фразеологияи соматӣ ном мешаванд. Фразеологияи соматӣ яке аз қисматҳои шавқовари фразеология, ҳамчун қисмати муҳими забоншиносӣ маҳсуб мешаванд. Ибораҳои фразеологӣ бо вожаҳои маъмули ба ҳиссаҳои мустақили нутқ: исм, сифат, феъл, зарф тааллуқдошта, ташаккул ёфта, дар заминаи номи ҳайвоноту парандагон пайдо шуданд. Инчунин вожаҳои ифодагари узвҳои бадани инсон: **дъст, сар, чъшъм, ҷигар, даҳан, гуш** дар забони соҳибони лаҳҷа серистеъмоланд. Ба таври маҷозӣ ва образнок ифода кардани мақсад яке аз хусусиятҳои барҷастаи ин навъи воҳидҳои фразеологӣ маҳсуб мешавад. Онҳо маъноӣ худро дар алоҳидагӣ не, балки бештар дар мавриди нутқ ошкор сохта, мисли рехтаҳои фразеологӣ ба ҳиссаҳои маънодор ҷудо намешаванд ва семантикаи бутун доранд, вале бархилофи идиомаҳои маъноӣ якҷуғти онҳо ба мазмуни ҷузъҳои таркибашон як навъ алоқаманд мешаванд. Доир ба фразеологияи соматӣ забоншинос Н. Ш. Раҳмонова таҳти унвони “Воҳидҳои фразеологиии соматӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва русӣ” рисолаи

номзадӣ ҳимоя кардааст. Дар ин тадқиқот муаллиф нақш ва мавқеи номҳои узви бадани инсонро дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ нишон дода, баъзе хусусиятҳои фардии онҳоро дар забонҳои тоҷикӣ ва русӣ мавриди муқоиса қарор дода, аз онҳо хулосаи дурусти илмӣ баровадааст [134, 22].

Бояд қайд кард, забоншинос М. Н. Азимова низ оид ба “Таҳлили муқоисавии лексика ва фразеологияи соматӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ”(1980) ба масъалаи муқоисаи фразеологияи соматии забонҳои тоҷикию англисӣ дахл намудааст [9,179].

Дар лаҳҷаҳои ҷанубии забони тоҷикӣ, аз ҷумла дар ғӯйиши мардуми минтақаи Кӯлоб, таъбирҳои гардиш мехӯранд, ки ба ғурӯҳҳои ҷудогонаи луғавӣ иртибот дошта, ба соҳаҳои гуногуни рӯзгори мо дахл дорад. Аз ин рӯ, онҳо хусусият, рӯҳия, мақсаду ният ва амалиётҳои мухталифи мардумро дар худ инъикос менамоянд, ки дар онҳо ҷузъи асосӣ воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи аъзои бадани инсон – «дил», «ғӯш», «чашм», «даҳон», «даст», «рӯй» ва амсоли инҳо хеле зиёданд. Таносуби калимаҳои соматӣ дар лаҳҷаҳои мавриди назар чунин аст: вожаи “дил”-92, даҳан-86, - сар 81, чашм-72, рӯй-64, забон-56, гуш-35, бинӣ-15 ва ғайра. Ҳарчанд қисми зиёди ин фразеологизмҳо бо сабабҳои гуногун дар истеъмол сарфи назар шуданд, ё қисман маънои луғавӣ, ё шакли пешинаи худро аз даст додаанд, онҳо барои арзи вучуд намудани фразеологизмҳои нав замина мегузоранд. Дар маҳалҳои номбурда сари ҳар қадам дар забони соҳибони лаҳҷа чунин ибораву таркибҳои фразеологӣ қорбаст шуда, сухани онҳоро бою рангин менамоянд ва онҳо аз лиҳози мазмуну мундариҷа дар пояи баланд меистанд. Онҳо маъноҳои ифода менамоянд, ки ба паҳлӯҳои мухталифи зиндагӣ иртибот дошта, рӯҳия, кайфият, хусусиятҳои фардӣ ва мақсаду мароми мардумро ифода менамоянд. Дар нутқи соҳибони лаҳҷа таъбирҳои

мазкур ҳамчун муродифи калима, ибора ба кор рафта, ба нутқ тобишҳои гуногуни маъноӣ бахшида, онро образноку таъсирбахш мегардонанд.

Дар лаҳҷаи мавриди назар дар таркиби фразеологияи соматӣ яке аз ҷузъҳо аз исмҳои ифодакунандаи узвҳои бадани инсон (дил, чашм, ҷигар, лаб, абрӯ, пой) бошад, ҷузъи дигари онҳо одатан аз сифат иборат мешавад: дили сия, димоғи сухтагӣ, пойи қач, абрӯи камон, чашми чор ва ғайра. Дар ибораи «димоғи сухтагӣ» ҷузъи дуум на аз сифат, балки аз сифати феълӣ ташкил шудааст. Азбаски таъбирҳои номбурда маънои яқлухт доранд, онҳо ба қисматҳои алоҳидаи семантикӣ ҷудо намешаванд. Аз ҳамин ҷиҳат агар онҳо дар таркиби ҷумла биёянд, як аъзои ҷумла шуморида мешаванд.

Инчунин ибораҳои фразеологӣ бо калимаҳои ифодагари номи аъзои бадани инсон дар аксар мавридҳо дар таркиби таъбирҳо ҳамчун маводи тайёр дар муоширати мардум истифода бурда мешаванд. Дар онҳо тобиши ҳиссиву муассирӣ фаровон буда, тобиши ҷиддият, киноя аз ҳазро низ басо равшантар, барҷастатар нишон медиҳанд.

Муҳаққиқи “Забон ва услуби повести “Одина” ”- и устод С. Айнӣ Х. Ҳусейнов ҳангоми таҳқиқи забон ва услуби повести мазкур роҷеъ ба воҳидҳои фразеологӣ маълумот дода, чунин менависад. ”Дар таркиби ибораҳои фразеологии рехта номи узвҳои бадани инсон: **дил, чашм, даст, сар, гӯш, бинӣ** ва ғайраҳо нақши муҳим доранд. Аз рӯи ифодаи мақсад дар матн ибораҳои фразеологӣ ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд: 1. Агар дар таркиби онҳо дар ҷузъи аввал узвҳои бадани инсонӣ: чашм, сар, даст, пой, димоғ, дил ва ғайра бошанд, онҳо бештар барои ифодаи ҳолат хизмат мекунанд: ”дил бой дод”-тарсид, “димоғаш сӯхт”-хафа шуд, “чашмаш афтид”-дид. 2. Агар таркиби чунин ибораҳо аз дигар хел (кадом хел (?) – Г.Н.) калимаҳо иборат бошад (“чанг аз осмон овардан”-барбод додан, нобуд кардан; лаганбардорӣ кардан -пора додан, хушомад задан”) бештар барои ифодаи амал кор фармуда мешавад” [221-86].

Доир ба ин иқтибос ҳаминро гуфтанием, ки фразеологизмҳои бо узвҳои бадани инсон сомонӣ баъда барои ифодаи амалу ҳолат омада хусусияти предикативӣ доранд. Барои намуна якчанд мисол меоварем: **даст дар почки бинӣ омадан** (бе дастовез ба хонаи дӯсти худ рафтан), **лаҷомашро дар дасти худ нигоҳ доштан** (касоро ба зери итоати худ даровардан), **дасти ов доштан** (оббозӣ карда тавоништан), **сар задан** (қўрбонӣ кардани ҳайвон; куштан, қатл кардан), **сар пеш кардан** (ба аёдати бемор рафтан), **сари фарзанд рафтан** (фавтидани зан хангоми таваллуд), **саръм-дълъм шидан** (ҳомиладор шудан) ва ғайра. Ибораҳои фразеологӣ бо ном соматӣ барои ифодаи танҳо ҳолат не, балки ифодагари амалу, вазъияти шахс низ ба шумор меравад. Пас, чунин табақабандии забоншинос ифодагари матлаби муаллиф нест.

Академик В.В. Виноградов дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ мавҷуд будани ҷузъи доимӣ ва ивазшавандаро нишон дода буд. Минбаъд дар забоншиносии шуравӣ онҳо ба таври гуногун шарҳу эзоҳ дода шуданд. Калимаҳои таркиби воҳидҳои фразеологӣ аз нигоҳи хусусиятҳои луғавию грамматикӣ дараҷаи гуногуни устуворӣ зоҳир менамоянд. Дар як қисмати муайяни фразеологизмҳо яке аз ҷузъҳои таркибии он маъноӣ таъбирро нисбатан равшантар, возеҳтар инъикос менамояд. Калимаҳои дигар барои ҳамчун воҳиди фразеологӣ шакл гирифтани ибораи мазкур ёрӣ мерасонанд. Чунин калимаҳои асосӣ вожаҳои ифодакунандаи узвҳои бадани инсон ба шумор мераванд.

Ҳоло мо воҳидҳои луғавии ифодагари номи аъзои бадани инсонро, ки дар таркиби ибораҳои фразеологӣ омада, дар ифодаи образнок ва пуробуранги гуфтор мавқеи муҳим доранд, мавриди муҳокима қарор медиҳем.

Воҳидҳои фразеологӣ бо вожаи «дил»

Ба қавли донишманди варзида Н. Маъсумӣ «... таъбирҳои халқӣ монанди гурӯҳҳои ҷудогонаи луғавӣ ба соҳаҳои гуногуни зиндагӣ дахлдор буда, хусусият, рӯҳия, характер, идея ва амалиёти хархелаи одамонро ифода менамоянд» [148,106]. Дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ баъзан калимаҳои дучор мешаванд, ки ба мазмуну мундариҷаи умумии онҳо ҳеҷ алоқае надоранд. Як ё ҳамаи ҷузъҳои таркиби фразеологизмҳо аз маънои аслии худ дур рафта, маъноҳои нав касб менамоянд ва ба мазмуни ибора ё ҷумла ҷилоҳои тоза бахшида, пуробурангии суханро дучанд мегардонанд. Ҷузъҳои таркибии як қисми муайяни таркибҳои фразеологӣ бо унсурҳои луғавии гуногун, аз қабилҳои узвҳои биологии инсон дил, даст, чашм, сар, гӯш, ҷигар, даҳон ва ғайра, номи касбу кор ва машғулияти одамон номи ҳайвоноти хонагиро ваҳшӣ ва амсоли онҳо меоянд. Аз рӯи сохт ва мазмуну мундариҷа ин намуди воҳидҳои фразеологӣ вазифаҳои гуногуни услубиро адо менамоянд. Воҳидҳои фразеологие, ки дар таркиби онҳо воҳидҳои луғавии ифодакунандаи узвҳои бадани инсон ширкат меварзанд, дар лаҳҷаҳои номбурда ҳарчанд зиёд набоянд ҳам, вале нутқи соҳибони лаҳҷаро таъсирбахшу ҷаззоб мегардонанд. Онҳо маъноҳои монандӣ, ҳислату хусусияти шахс, тарзи иҷроиши қору бор, эҳсосот ва мазмунҳои хархеларо ифода менамоянд.

Ҳоло мо дар бораи фразеологизмҳои сухан меронем, ки дар таркиби онҳо калимаи «дил» ширкат варзида, вожаҳои дигарро ба худ тобеъ намуда, ибораҳои устувору тағйирнаёбанда месозад ва ҳамчун маводи тайёр дар забони мардум мавриди истифода қарор мегиранд. Дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» дар бораи «дил» омадааст: «**дил – узви марказии низоми гардиши хуни одам ва ҳайвон, ки ҳаракати хунро идора мекунад**» [287,134].

Маълум аст, ки исми дил (дил) узви асосии бадани инсон ба шумор меравад, зеро фаъолияти тамоми аъзои биологии инсон ба дил вобастааст. Аз ин рӯ, дар лаҳҷаҳои мазкур фразеологизмҳои зиёдеро

вохӯрдан мумкин аст, ки дар таркиби худ воҳиди луғавии «дил»(дъл) доранд. Ин навъи воҳидҳои фразеологӣ дар ифодаи маъноҳои гуногун ба кор мераванд. Аксари ин ибораҳо рехта буда, ба шахс нигаронида мешавад ва онҳо устувору ивазнашавандаанд. Чунончи, дар иборати рехтаи «**дъл хънк шидан**» маънои «аз касе ноумед шудан, дилсард шудан, сард шудани меҳри касе аз касе, ё ба чизе: ба касе ё чизе берағбат гаштан»- ро дорад. Дар ин ҷо агар калимаи **дил** – ро бо вожаи дигари ифодакунандаи узви бадани инсон- **чаши** иваз намоем, ҷумлаи **чаши хънк шид** ҳосил мешавад. Ин ҷо маънои фразеологизми мазкур батамом барҳам меҳӯрад ва як ҷумлаи бемаънӣ ҳосил мешавад. Маҳз барои ҳамин таркиби ҷузъҳои онҳоро бо вожаи дигар иваз кардан ҷоиз нест. Аз ҳамин сабаб ҳар воҳиди фразеологӣ маъно ва мазмуни махсуси худро дошта таъсирнокӣ ва ҷилоҳои маъноии сухан дар вай ниҳон аст. Аксари ин ибораҳо рехта буда, ба шахсон нигаронида мешавад. Ҷои калимаҳои таркиби ин гуна ибораҳоро тағйир додан имконнопазир аст.

Фразеологизмҳо бо вожаи «дъл» дар лаҳҷаи номбурда мувофиқи ҳисоби мо аз 70 адад ҳам мегузарад. Ин намуди воҳидҳои фразеологӣ хеле зиёд дар лаҳҷаи номбурда дар истеъмол қарор доранд: **дъл сухтан** (ба касе раҳму шафқат зоҳир намудан), **дъл хостан** (майлу хоҳиш доштан, маъкул шудани кор ё фаъолияте), **дъл гурда доштан** (киноя аз марди далеру часур), **дъл касеро доништан** (аз нияти касе огоҳ будан, майлу хоҳиши касеро фаҳмидан), **дъл касеро обу адо қадан** (дар ташвиш монандан, азобу ранҷ додан) ва монанди инҳо.

Як хусусияти муҳими ибораҳои мазкур дар он аст, онҳо бар хилофи ибораҳои ташбеҳии фразеологӣ ҷузъҳои таркибии онҳо дар алоқаи изофӣ кам дучор мешавад ва танҳо (дъл соф, дъл ранҷур) дар алоқаи вобастагӣ ҳамроҳӣ меоянд: **дъл-а ба ҳеч ҷо набурдан** (аз касе гумонбар нашудан), **дъл-а даф задан** (хурсандӣ кардан), **дъл додан** (ошиқ шудан, меҳр бастан ба касе, касеро дӯст доштан), **дъл авас қадан** (чизеро хостан, моил ва иштиёқманд шудан аз касе хавотир шудан, дидори

касоро орзӯ намудан), **дъл лат хӯрдан** (ба ҳоли касе раҳм кардан) ва амсоли инҳо: Э бародар, дъл-т-а ба еҷ хо набар, ишоло ягун гап намешава (Ф): Иқа (ин қадар) дъл-т-а даф наза, бо нубати мо-ам мераса (Т): Бобоҳон ба Фируза дъл додас, не шав хов мекънавъ не руз (Т): Ами сари(сахарӣ) мардак-м-а дидъм, дъл-ъм лат хурд (П) . Аз рӯйи хусусиятҳои овоӣ (фонетикӣ) ва мазмуну мундариҷа фразеологизмҳои, ки дар таркибашон вожаи «дил» доранд, ба гурӯҳҳои зерин табақабандӣ менамоем:

4.1. Воҳидҳои фразеологие, ки дар забони адабӣ ва умумихалқӣ гардиш меҳӯранд, танҳо аз нигоҳи афтидан ва табдилшавии овозҳо тафовут доранд. Ин гурӯҳ як қисмати калони таъбирҳоро ташкил дода, дар лаҳҷаи номбурда мавқеи калони истеъмоли доранд ва дар гуфтугӯ ва муоширати мардум хеле фаъоланд. Ин навъи фразеологизмҳо боз ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд.

4.1.2. Воҳидҳои фразеологие, ки дар таркибашон унсурҳои луғавӣ бе ягон воситаи грамматикӣ – пасоянду пешоянд, яъне ба воситаи алоқаи ҳамроҳӣ алоқаманд мешаванд: **дъл кандан** (барҳам задани дӯстӣ бо касон наздик): Бо Доҳънда-мун дъл-ма канда кадем (Н). **дъл бурдан// рабудан** (ошиқ шудан, дили касоро ба худ моил намудан тасхир кардан): Гълнора дъл-ма бурд (М), **дъл торс кафидан** (беҳад зиқ шудан, саҳт озурда шудан, ниҳоят асабонӣ шудан): Ай зиқира дълъм торс мекафа (Ф)., **дъл холӣ кадан** (дарду алами худро ба касе гуфтан, ҳасрат кардан, рози дил гуфтан), Биё и ҷа бьшин-да дъл-муна холӣ кьнем(Т), **дъл вардоштан** (касоро тасалли додан, рӯҳбаланд кардан, ҷуръат бахшидан), Бър-ам дълвардор-и-ш кьн-ъм (Й). ва монанди инҳо.

4.2. Фразеологизмҳои, ки ҳангоми алоқамандшавӣ ва шаклгирии ибора, воситаҳои грамматикӣ пешоянду пасояндҳо иштироки бевосита доранд. Аз рӯйи ширкати воситаҳои грамматикӣ онҳоро ба гурӯҳҳои зерин ҷудо менамоем:

4.2.1. Ба ин гурӯҳ воҳидҳои фразеологие дохил мешаванд, ки дар сохтори он пешоянди «ба» иштироки фаъолона дорад: **ба дъли ноҳоҳам** (бе майлу рағбат, аз ноилоҷӣ иҷро намудани коре): Ба дъли ноҳоҳам розӣ шид-ъм, дига чъко кън-ъм (ҷ.К.), **ба дъли сухта нъмъков задан** (дарду алами касеро афзун гардондан, амале азобу машаққати касеро зиёд гардондан): И коре, ки ть мекъни ба дъли сухта нъмъков мешава (Н). Рости-ша бъгу-м гапи таға-м ба дъл-ъм сахт расид (П)., **ба дъл сахт расидан** (сахт ранҷидан, озурда шудан), **ба дъл гъръфтан** (ба чизе аҳамият додан, мутаассир гаштан, хафа шудан, ранҷидан): Ҳамаи гапони ть-ра ба дъл-ъм гъръфт-ъм (Т), **ба дъл нагъръфтан** (аз гуноҳи касе гузаштан, эътибор надодан): Хай арчи ки дидӣ ба дъл нагӣ)., **ба дъли касе рафтан** (ба хотери касе ба ҷое рафтан, гапи касеро гирифтани) **дъл бой додан** (ошиқ шудан ба касе, меҳр мондан): Дъхтари Мълохокирора дидъ дъл бой дод (П). ва ҳоказо.

4.2.2. Дар ин гурӯҳи таъбирҳои ширкати пешоянди «ай» (аз) бештар ба назар мерасад. Ин намуди воҳиди фразеологӣ ба шахс нигаронида мешавад ва дар лаҳҷаи мавриди назар фаровон дучор мешавад: **ай тайи дъл** (аз таҳти дил), **ай рӯйи дъл** (бесидқона, мунофиқона), **дъли касеро шъкастан** (ранҷонидан, ноумед кардан), **ай дъл гъзарунидан** (фикр кардан, хаёл кардан), **ай дъл бъровардан** (тасаллӣ додан, рӯҳбаланд кардан) ва ғайра ба ҳамин гурӯҳ дохил мешаванд:

4.2.3. Дар гурӯҳи сеюми таркибҳои фразеологӣ пешоянди «дар» иштирок намуда, дар нутқи соҳибони лаҳҷа таъсиринокӣ ва ҷаззобиятро дучанд мегардонад ва дар муошират ва муомилаи мардум серистеъмол аст: **дар дъл алов ғалтидан** (бекарор шудан, бесаранҷом шудан, ошуфта шудан), **дар дъл хурсанд шидан** (хурсандии худро пинҳон дошта натавонистан), дар тайи дъл **маъқул шидан** \ **дар дъл дуст доштан** (дӯст доштан, вале онро изҳор накардан, чуръат накардан) ва ғайра.

4.2.4. Гурӯҳи дигари фразеологизмҳои, ки ҷузъҳои онҳо ба васитаи пасоянди «-а» (-ро) сурат мегиранд, аз лиҳози микдор он қадар зиёд набошад ҳам, аз образнокӣ ва обуранги сухан ори нестанд: Ҳоло ибораҳои

пешкаш менамоем, ки танҳо калимаи «дъл» (дил) пасоянд қабул мекунад: **дъл-а гърго тала кардан** (муродифи «дар дъл алов ғалтидан»), **дъл-а хрошидан** (касоро ба ҳаяҷон овардан, мутаассир кардан), **дъл-а ба ҳеҷ чо набурдан** (дар бораи касе фикр накардан), **дъл-а даф задан** (хурсандӣ кардан ё хурсандиеро интизор будан), **ғъбори дъл-а бъровардан** (аз ғаму андӯх фориғ шудан, рафъ гардидани нохушии касе), **дъл-а якта кадан** (ба як қарор омадан), **дъл-а хун кадан** (саҳт меҳнат кардан, шабу рӯз аз пайи коре ё чизе шудан) ва ғайраҳо.

4.3. Дар лаҳҷаи номбурда қисмати дигари ибораҳои фразеологӣ вомехӯранд, ки дар таркиби онҳо вожаи «дъл» дар шакли мураккаб дучор мешаванд. Чунончи: **дълхун шидан** (ранҷ кашидан): Ай, ғаму азоби бърора дълхун шид-ъм(К), **дълреш шидан** (муродифи «дълхун шидан»), **дълбастагӣ доштан** (касоро дӯст доштан), Шавкат ба дъхтари Боймърод дълбастаги дошт.(Т), **дългармӣ кадан** (касоро бо роҳҳои гуногун бо духтаре ё зане иштиёқманд кардан): Бъра пеши Мъло дългарм-иш къ, хаф мегарда (Й), **дилафгор шидан** (дилозурда шудан, дилреш, хастадил, дилафгор, гардидан), Ай ғамъ диқати бърора-а дълафгор шид-ъм.(П), **дълкашолӣ доштан** (дилбастагӣ ба касе ё ба чизе, пазмон шудан): То дами охира амаким ба Сойламо дълкашолӣ доштаст (С-Ғ). **дълбунда шидан** (гум кардани майлу рағбат аз касе ё аз чизе): Дълбунда шид-ъм, мерам ай иҷа (Х), **дълзани кадан** (ба иҷрои коре муқобил баромадан), Дълзани накъвъ бийо Дилбара бърӣ (Т) **дълёви кадан** (ба дили касе роҳ ёфтани, ба худ моил кардани касе): Ага дълйови кадан-а бъртуни, бърра бъргир-ъш (М), **дългир кадан** (пазмон шудан, ёд кардан): Баҳодур-а дългир кад-ам, ра-ш-а ниго мекънъм, ки кай мийойа (П.) **дълғайнак шидан** (беҳузур шудани ишқам), **дълкаф кардан** (касоро саҳт тарсондан), **дълкаф шидан** (аз хабари ногаҳонӣ саҳт тарсидан) ва ҳоказо.

Воҳидҳои фразеологии мазкур бидуни маъноҳое, ки мо нишон додем, дар нутқ боз тобишҳои дигари маъноӣ мегиранд ва ба ин васила

мазмуну мундарицаи онҳо низ тағйир меёбанд. Маънои аниқу пурраи онҳо дар матн ё муошират ва гуфтугӯ аён мегардад.

4.3.1 Воҳидҳои фразеологие, ки дар забони адабӣ ва умумихалқӣ истеъмол намешаванд. Онҳо хоси ҳамин лаҳҷаи мавриди назар буда, танҳо дар лаҳҷаи мазкур истеъмол мешаванд. Аз онҳо соҳибони лаҳҷа барои қаззобу нишонрас гардидани нутқашон самаранок истифода мебаранд. Ин навъи таъбирҳо устувору тағйирнаёбанда буда, образнокии суханро пурзӯр мегардонанд: **дъл рӯ гаштан** (сахт тарсидан), **дъл кадан** (хостори касе шудан, нияти гуфтани чизе кардан), **дъли танг** (хасис, мумсик, касе, ки пешрави дигаронро чашми дидан надорад), **сътми дъл бъдан** (такягоҳи касе будан), **дъли къшод** (софдил, кушодадил, он ки дар дил ғараз, кинаю кудурат надорад), **дъл ганда шидан** (нисбат ба касе нобовар шудан) **дъл дохтан** (касери пазмон шудан, касал шудан), **дъл аво гъръфтан** (тарсидан, ваҳм зер кардан), **дъл-ти кадан** (касери тасалло додан, ғаму ғуссаашро бароварда, ўро ба рӯзҳои нек ҳидоят намудан), **дъл дъта шид** (аз хабари ногаҳонӣ сахт тарсидан), **дъл кор кадан** (тарсу ваҳм зер кардан), **ба дъл накадан** (сар хам накардан, итоат накардан, гӯш накардан, ба гапи касе надаромадан), **сар-ъм дъл-ъм шидан** (ҳомиладор шидан), **дами дъл сухтан** (хеле монда (хаста) шудан, беҳолу бемадор шудан), **ба дъл алов рехтан** (дар ташвиш мондан, безобита шудан), **дъл шидан** (дасткушодӣ ва олиҳиммати касери далолат мекунад), **дъл нашидан** (хасисию мумсикии касери далолат мекунад), **дъл вайрун шидан** (ба ҳоли касе раҳму шафқат зоҳир намудан), **дъл-а гърг-о тала кадан** (безобита шудан, дар ташвиш мондан), **дъл ба пъшт часпидан** (гурусна мондан, харобу лоғар шудан) ва ҳоказо: **Дъл-ъм шид, дар соли гишнагӣ амсоя-м-а йаг қоп гандъм дод-ъм (П): Бечора ба хуна-мун-а умад, йаг қоп гандъм талбид, неки дъл-ъм нашид, ки бътъм-ъш (Т):** И гапора, ки шънавид-ъм, йаки йагбора дъл-ъм дъта шид. (П) Имшав дъл-ма йакта кад-ъм, ки мера-м Расия-въ миё-м зан мегир-ъм (К): Бача-м баши (барои) да-ш дъл дохтас (П): Бобоки Ғозибек ба каланартъки чънори Порвор-а бърумад, ай тани у дъл мъ-ра аво гъръфт (П): Шаш-мо нашид сьнори

вардаги-шун-а ай даври (аллакай) сар-ъм дъл-ъм шидас (Й): Ол-ъ зори бечора-ра дид-ъм, дъл-ъм вайрун шид. (Х): Баши бача-м дъл-м-а гърго тала кадан (Х): Санги Ларок-а бин чиқа лағна шидас, мегуй, ки дъл-ъш ба пышт-ъш часпидас (Т).

4.3.2. Воҳидҳои фразеологие, ки чузъҳои таркиби он ба мазмуни умумии ибора умумияти маъноӣ доранд: Масалан, воҳидҳои фразеологие « **ай дъл гъзарундан**» маъноӣ **худ ба худ дар бораи касе ё чизе фикр кардан-ро** дорад, ки мазмуни ибора аз маъноҳои ифодакардаи чузъҳои дохилии он бармеояд: Намоли (ҳозиракак) ай дъл-ъм гъзашт, ки амии бача яғум ният дора (Т): Дойим баши шум (шавҳарам) дъл-ъм кашол-ай (Д\ч): Бачаи Шерали дъл-ёви кад-а йағ кори серуған-а ёфт (П).

Дар иборати фразеологие «**дъл кашол бъдан**» маъноӣ «нороҳат будан, хабареро интизор будан, дар ташвиш будан, дар ёди касе зиндагӣ кардан»-ро далолат мекунад. Ба ин гурӯҳ таъбирҳои «**ай дъл бровардан**» (касери хурсанд кардан), **дълхун кадан** (касери азобу ранҷ додан, ҷазо додан), **дълшъкаста шидан** (ноумед шудан), **дълсийа-й кадан** (ҷангу хархаша кардан), **дъл йах кадан** (ноумед шудан), **дъл бундан** (муродифи «дъл йах кадан»), **ай дъл гъзаштан** (муродифи «дъл гувоҳӣ додан»), **ай дъл берун** (чизе, ки он қадар муҳим нест), **ба дъл-ъ гурда** (ҷасур, далер, нотарс), **дъл-а зардов кадан** (бисёр ғам хӯрдан; бо мошин дар роҳи ноҳамвор рафтани), **дъл ов шидан** (харобу лоғар шидан, аз чизе, ё аз касе мутаассир шудан) ва ғайраҳоро дохил намудан мувофиқи мақсад аст.

4.3.3. Фразеологизмҳои, ки маъно ва муҳтавои гуногун дошта, дар образнокӣ ва ҷаззобияти суҳан дар пояи баланд меистанд. Чунончи, таъбири «ба дъл алов рехтан»-ро мегирем: **И мардак ба и кор-ъ бор-ъш ба дъли мъ алов рехтайсос** (Х). Дар гуфтугӯ ва муошират таъбири боло тобиши маъноӣ зохир намуда, маъноӣ **ба касе интизор будан-ро** низ ифода мекунад:

Дина то вега-ра ра-ш-а нигоҳ қадъм, мегуй, ки дар дъл-ъм алов рехта боша, ба сари ра-ш-а умам (омадам): **Ами мидид-ъм, ки Дилшод йағ қадам меканд, дъл-ъм ҷъриқ мебаст** (Т).

Дар ҷумлаи боло таъбири «**дъл ҷърик бастан**» чунин хурсандиеро ифода мекунад, ки он ба кас ҷару бол мебахшад.

Таъбири «**дъл-ъ ҷигар рехтан**» маънои беҳад ғам хӯрдан, хафа шудан, безобита шудан аз вазъияти носолиму ифода мекунад:

Ай и тари (ин хел) зъндагӣ кадана **дъл-ъ ҷигар-ъм рехт** (ҷ.К). Ҳангоми муошират ва гуфтугӯ ибораи мазкур тобиши маъноӣ зухур карда, ба маъноӣ «**касоро интизор шудан**» меояд: Ҷан ра-т-а ниго мекънъм, дъл-ъ ҷигар-ъм рехт ай ра ниго къни-ра (П): Баши (барои) бача-м дъл-ъ ҷигар-ъм рехт, чор сол шид, ки надид-ам-ъш (Ш).

Фразеологизми мазкур дар лаҳҷаи мавриди тадқиқ серистеъмол буда, муридифу муодилҳои худро доранд: **дъл-ъ ҷигар-ъм рехт** \ **дъл-ъ ҷигар-ъм хун шид**: Ҳақиқатан, да и ҷа дъл-ъ ҷигар-ъм хун шид, ай дъстай ть-ра (Ф).

Дар забони соҳибони лаҳҷа ҳаммаъноӣ дигари ин ибора **дъл-ъ ҷигар-ъм хълпут шид** гоҳ – гоҳ дучор мешаванд: дъл-ъ ҷигар-ъм хълпут шид ай озоб-ъ хори-ра (Т).

Ҷунонки дар боло зикр намудем, таъбирҳои боло ба гурӯҳҳои он воҳидҳои фразеологие дохил мешаванд, ки ба маъноӣ ҷузъҳои таркиби ибора ҳеҷ иртиботе надоранд. Ба ҷуз он маъноҳое, ки мо дар қавсайн нишон додем, онҳо боз метавонанд, ҳангоми муошират ва нутқ маъноҳои навро касб намоянд.

Ҳамин тавр, фразеологизмҳои, ки дар таркибашон ҷузъи асосӣ – **вожаи дъл** (**дил**) доранд, дар муомила ва муоширати мардуми минтақаи Кӯлоб хеле зиёд гардиш меҳӯранд. Аз ин рӯ, ҳамаи он таъбирҳои дар таркибашон калимаи **дил** корбаст мешаванд, ба одамоне мутааллиқ буда, устувору тағйирнаёбанда ва хусусият, хислат, вазъи рӯҳӣ, ҳастии зоҳирӣ ва ботинии инсонро бо тамоми каму костаи таъсирбахшу ҷозибанок ва пуробуранг ифода менамоянд.

Сар

Сар-узви бадани инсон ва ҳайвон, ки чашм, гӯш, бинӣ ва даҳон дар он қарор доранд [288,210]. Инчунин дар гӯйишҳои халқӣ сарро «калла»

низ мегўянд. Воҳиди луғавии «сар» ҳам дар дар забони адабӣ ва ҳам дар лаҳҷаҳо маънои маҷозӣ касб карда, ба маъноҳои гуногун истеъмоли шуда, ҳамчун калимаи сермаъно хеле ғаёлол аст. Пеш аз ҳама, ин калима ба қисми болоии ҳар предмет ишора менамояд, чунки вай дар қисмати болоии бадани инсон ҷойгир аст: **сари кўҳ, сари дастархон, сари миз, сари дарахт**; оғоз аввал, ибтидои ҷойгиршавии ашӯро далолат мекунад: **сари бозор, сари кўча, сари ҷырма, сари кор** ва ғайра. Саҳми вожаи «сар» дар ташаккули воҳидҳои фразеологӣ назаррас аст. Воҳидҳои фразеологии бо вожаи мазкур инкишофёфта аз нигоҳи мазмуну муҳтаво ва сохторашон як хел нестанд. Онҳо дар лаҳҷаи мазкур ҳам дар шакли ибораи изофӣ (вобастаҳои фразеологӣ) ва ҳам дар шакли воҳидҳои фразеологии феълий дучор мешаванд:

1. Дар шакли вобастаҳои фразеологӣ калимаҳо яке ба дигаре ҳамнишин шуда, вобаста мешаванд, яъне дар дохили ибора ҷузъи асосӣ ба худ муайянкунанда қабул менамояд, Дар ин маврид ҷузъҳо бо ҳамдигар ба воситаи бандҳои изофӣ алоқаманд мешаванд: **сари роҳ** (назди роҳ), **сари қавр** (назди қабр), **сари афтов** (пагоҳии барвақт, мавриди тулӯи офтоб), **сари дегдун** (болои оташдон), **сари хирман** (назди хирман), **сари сафар** (вақти сафар), **сари бод** (даррав, дарҳол), **сари рӯхсора** (рӯй, чеҳра, афту андом), **сари чорраҳа** (саршавии чорраҳа), **сари қуш** (қароргоҳи ҷўпонон), **сари сафил болои девор** ва ҳоказо омада, як мафҳумро ифода менамоянд

2. Гурӯҳи дуҷуми воҳидҳои фразеологии бо калимаи «сар» созмон ёфта хусусияти предикативӣ (хабарӣ) доранд: **сар вардоштан** (муқобил баромадан), **сар гъръфтан** (тир ба нишон нарасидан), **сар задан** (қурбонӣ кардани ҳайвон; қуштан, қатл кардан), **раи кора ёфтан // сари кора ёфтан** (кори мушкилоро ба итмом расондан), **сар пеш кардан** (ба аёдати бемор рафтан), **сар-ъм дъл-ъм шидан** (ҳомила шудан), **сари тарс надоштан** (аз касе натарсидан, наҳаросидан), **сари фарзанд рафтан** (хангоми таваллуд ба ҳалокат расидани модар), **сари сърфа баровардан** (маросимест, ки арӯсро ба кори хона ошно мегардонанд) ва ғайра.

Дар лаҳҷаи мавриди назар фразеологизмҳои соматӣ бо калимаи мазкур ба таври фаровон мавқеи истеъмоли доранд:

1. Воҳидҳои фразеологии дучуза: Ба гурӯҳи воҳидҳои фразеологии аввал таъбирҳои **дарди сар**, (ҳар чизи зиёдате, ки боиси ташвиши дигарон мешавад), **сари қоқ** (киноя ба одами муҷаррад), **сари вахт** (вақти муносиб), **бачаи сархър** (фарзанде, ҳангоми таваллуд модараш вафот мекунад), **занаки саркарда** (занаки доно, қобил), **сар додан** (талок додан; озод намудан), **сар бървардан** (қафидани варами ҷароҳат), **сари бесоҳиб** (киноя аз одами бенаво, бекас, бечора), **сари сафар** (ҳангоми сафар), **сар бурдан** (идора кардан), **сар мундан** (бемор шудан; хобидан, хуфтан) **сарпаноҳ ёфтан** (хонаеро ба орият гирифтан) ва ҳоказо дохил мешавад.

2. Ба гурӯҳи дуҷум таъбирҳои дохил мешаванд, ки таркиби онҳо аз се ҷузъ (калима) ташаккул ёфтанд: **саръ кор доштан** (кордор шудан ба касе ё ба коре), **бо сар рафтан** (бо мамнуният ё хурсандона баромада рафтан), **яг сари қадам** (лаҳҷаи камтарини вақт), **дар сари ваъда** (ҳангоми ваъда ё қавл додан), **сарқути сари мо // сарпечи сари мо** (киноя ба фарзанди носолиме, ки боиси ташвишҳои зиёди волидон мегардад) **сар ба сар шидан** (мунозира кардан, ҷанҷол намудан), **ай сар гардундан** (дубора ба кор оғоз намудан), **сар пӯт-пӯт қадан** (сар дард кардан, дарди сар шидан) **сару ру шила гаштан** (саргаранг шудан, безобита шудан) ва монанди онҳо.

3. Воҳидҳои фразеологии, ки чор калима бо ҳам ҳамнишин шуда, як мафҳуми мураккабро ифода менамоянд: **сар ба осмун расидан** (аз ҳад зиёд хурсанд шудан), **ба сари касе қалон шидан** (ба болои касе ҳукм кардан), **овози хъдира сар додан** (бо тамоми қувват ва тавоноӣ дод задан), **бо сари хъд бъдан** (танҳо дар ҷое бо хъд бъдан), **сара бо санг задан** (як илоҷ карда аз мушкилии ҳаёт баромадан), **сару қаловара гум кардан** (аз қору бори зиёд роҳгум задан), **сар ба зону мондан** (хушомад задан, тамаллуққорӣ кардан) **сара ҷо қада тунистан** (ҷойгир шудан, ғунҷоиш додан) ва монанди инҳо. Инчунин вожаи «сар» дар таркиби фразеологизмҳо дар шакли мураккаб омада, ҷумлаи фразеологии яктаркиба месозад: **ба сархорӣ вақт надоштан**

(аз ҳад зиёд серкор будан), **ба сари куча бърумадан** (ба берун баромадан), ай сари чъшма умадан, ба сари хирман рафтан ва ғайра.

4. Дар байни маводи чамъовардаи мо бо калимаи мавриди назар танҳо якчанд воҳиди фразеологӣ ёфт шуд, ки аз панҷ калима ташкил ёфтааст: **Ба сари касе ов рехтан** (касери задан, куфтан, ба қатл расондан), **дар сари гапи хъд истодан**(дар қавли худ устувор мондан) , **ай сари нав сар кардан** (ба кори пештара дубора оғоз бахшидан), **сар-та ба сари мъ набун** (худатро бо ман баробар нақун), **сари раҳи касери ниго қадан** (касери интизорӣ кашидан), **сари мвъв пуни пойи тъ** (хушомад задан, тамаллуққорӣ кардан), **яг сара дъ сар қадан** (оиладор шудан) ва ҳоказо. Ибораҳои дар боло овардашуда низ саршори обуранги сухан ба шумор мераванд.

Мусаллам аст, ки воҳидҳои фразеологӣ мазкур устувору тағйирнопазир буда, ҳамчун воситаи образнок ифода намудани нутқ ҳангоми муоширати соҳибони лаҳҷа мавқеи сазоворро ишғол менамояд.

Ба ин нигоҳ нақарда, воҳидҳои фразеологӣ, бо калимаи «сар» корбурд мешаванд, ки онҳо аз образнокӣ ва обуранги бадеӣ маҳруманд. Ибораҳои зерин ба ин гурӯҳ дохил мешаванд: **аз саратон гардам** (изҳори миннатдорӣ ба шахс), **аз саратон монад** (изҳори нобоварӣ ва қаҳру ғазаб нисбат ба шахси танбалӣ коргурез) ва монанди инҳо.

Махсус бояд қайд кард, ки ҳарчанд воҳидҳои фразеологӣ бо вожаи «сар» дар лаҳҷаи мазкур он қадар зиёд набошад ҳам, ҳангоми ташаққул додани фразеологизмҳои соматӣ ҳамчун калимаи сермаъно нақши муҳим доранд.

ЧЪШЪМ \ ЧАШЪМ

Воҳидҳои фразеологӣ, ки дар таркиби онҳо вожаи «чъшм» ҷузъи асосист, дар ғӯйиши мардуми шимолу ҷанубии Қўлоб зиёд ба назар мерасанд. Қайд кардан бамаврид аст, ки дар лаҳҷаҳои мазкур калимаи «чашм»-ро ба таври гуногун талаффуз менамоянд. Масалан, дар шимоли

Кўлоб воҳиди луғавии номбурдаро дар шакли «чашъм», дар чануб, чанубу шарқии Кўлоб, аз чумла, дар Шўроободу Тагнов «чъшъм» ном мебаранд.

Таъбирҳос, ки вожаи «чашъм /чъшъм» дар онҳо истифода шудааст, мазмуну мундариҷаи мухталиф дошта, аз рӯйи банду баст ва ифодаи тобишҳои маъноии ҳисси – муассирӣ тафовут доранд, ба ду гурӯҳи калон тасниф мешаванд.

4.1. Ба гурӯҳи аввал чунин ибораҳои фразеологiero дохил менамоем, ки онҳо маъноӣ яклухт дошта, ба қисмҳо тақсим намешаванд ва ба мазмуни ҷузъҳои дохили таъбирҳо (ибораҳои фразеологӣ) иртиботи маъноӣ доранд.

Ибораҳои фразеологии **тайи чашъм (чъшъм) кадан** (ба касе ё чизе таваҷҷӯҳ зоҳир намудан), **чъшъм-а ов додан** (соҳибҷамоле ё лоларухеро назора кардан), **ба як чъшъм ниго кадан** (ба ҳама баробар эътибор додан), **чъшъм ала кадан** (дар ғазаб шудан, бо қаҳру ғазаб нигаристан), **чъшъм тез кадан** (бо умед нигаристан, интизор шудан), **ба чъшми касе дидан** (мувофиқи назари касе ба чизе муносибат кардан), **чъшми хат доштан** (савод доштан, саводнок будан), **ай чашъм алов паридан** (беҳад дар ғазаб шудан; торсақӣ хӯрдан; нотарсу далер будан), **чъшъм чок шудан** (чашмро калон кушодан), **ба йаг чъшъм дидан** (ба ҳама баробар муносибат намудан), **куки чъшъм канда шидан** (беҳад мунтазир шудан), **чъшъм-а пеши хъдӣ гъръфтан** (ба занҳои бегона аҳамият надодан, онҳоро нигоҳ накардан), **чашъми зоғвори сийа** (чашмони калони сиёҳи мафтункунанда), **чъшъми масти хов** (ғалаба кардани хоб), **чашъм шъкоф кадан** (ба касе ё ба чизе бодикқат нигоҳ кардан), **чъшъм наҷъкидан** (хоб накардан), **чъшъм фърт рафтан** (безобита шудан, бесаранҷом шудан) **чъшъм бозӣ кадан** (чизеро пайҳас кардан, хис намудан), **чъшъм воз кадан** \ **чъшъм шъкойдан** (ба дунё омадан, таваллуд шудан) ва монанди онҳо: Шавкат амии дъхтари амсоия бологи– мун Боймърода таи чъшъм кадаст (Т), Чъшъм-ша дъзунд-ъ-мъ ай хуна бърумад-ъм (Ёх), Дина дар

Шуробод **чъшм-о-м-а ов дод-ъм**, уџа дъхтарой хъшрў пъран (Т), Имшав то олай мърғфайрода **чъшъм начъқид-ъм** (Крз), И дъхтарака бин, **чъшм-о-ш бозй мекънан** (ш.К), ай рўзи **чъшъм воз кадан-ъм** то имрўза азор бор шъкър дъсти **кам-а надид-ъм** (Д – Ј) : Бой Назир амии хел нигот мекад, ки **чъшм-о-ш шъкоф-ът мекадан(Т)**.

4.2. Воҳидҳои фразеологие, ки маънои онҳо ба мазмуни ҷузъҳои дохилии онҳо ҳеҷ алоқамандие надоранд. Ин намуди ибораҳои фразеологӣ ҳам дар шакли воҳиди фразеологӣ изофӣ ва ҳам феълӣ дучор мешавад. Онҳо низ монанди фразеологизмҳои гурӯҳи аввал устувору тағйирнаёбанда буда, ба гуфтори мардум образнокию рангорангии лавҳаҳои ҳаёти рўзмараро таҷассум намуда, маъноҳои мухталифро ба таври образнок ифода менамоянд.

Ибораҳои фразеологӣ **чъшъм сер нашидан** (чашмгурусна, қонъ нашудан аз чизе), **чашъм кандан** (дар ғзаб шудан, ситеза кардан), **барқ – барқ кадани чъшъм** (хурсанд будан, болидану рақсидан), **чъшъм ала кадан** (муродифи «чъшъм кандан»), **чъшъм дъзундан** (пинҳонӣ амале ё кореро ба сомон расондан), **чъшъми сойиб дору бъдан** (хузур доштани соҳиби кор ё фаъолият шарт будан), **чъшъм шурова кадан** (хирагӣ кардан, касеро безор намудан), **чъшм хандидан** (беҳад хурсанд будан), **чъшъмк додан** (ба пухтан наздик шудан), **чъшъми кор-а дунистан** (ухдабаро будан, дар иҷрои коре устухон надоштан), **чъшъм ба рушанӣ шъкойдан** (ба дунё омадани кўдак), **чъшъми норум доштан** (ишора ба шахсе, ки аз наздикони худ парҳезгор аст), **чъшъм-о-ш санг-а мекафуна** (нотавонбин, бахил, чунин одам агар ба пешравии шумо чашмаш афтад, хатман зарари калон мебинед), **чъшъм сухтан** (тарсидан, хазар кардан), **чъшъми нас** (наҳс, одами беҳаё, бешарм, густох, сероӣ надоштан, ҳаргиз аз чизе сер нашудан), **чъшъми сер доштан** (ишора ба шахси бою бадавлат), **ба чъшъми кам дидан** (касоро ба назар нагирифтани), **ба чъшъм хок пошидан** (фиребу найранг, бо суханҳои дуруғ домани касеро аз чормағзи пуч пур намудан), **ай чъшъмо-ш алов мепара** (зарбаи сахт

хўрдан, ишора ба одами зираку хушёр), **чъшъми бечо доштан** (нияти бад доштан), **чъшъми афтов тофтан** (офтоб аз зери абр баромада, ба нурпошӣ сар кардани он), **чъшъми сърх** (ишора ба каси олиҳиммат, некирода), **чъшъм часпидан** (ишора ба шахсе, ки аз уҳдаи ҳама кор мебарояд), **чъшъм зора кадан** (зорию илтиҷо намудан), хостори сухани хуб шудан), **алови чъшъм-а гъръфтан** (танбех додан, ҷазо додан), **пеши чъшъм-а хун гъръфтан** (ба ваҷд омадан, дар ғазаб шудан, худиро аз бегона фарқ накардан), **чъшъм гърезундан** (худро ба нодонӣ задан), **чъшъми дидан надоштан** (касери бад дидан), **чъшъма дъзундан** (пинҳонӣ амалеро иҷро намудан), **чъшъм-а бурдан** (ҷило додани матоъ), **чашъм пушидан** (вафот кардан, дунёро падруд гуфтан), **чъшъм-а гърфтан** (пӯшондани чашми мурда) ва монанди инҳо, таркиби устувор дошта, ҷузъҳои онҳоро иваз намудан мумкин нест: Бой Мариёбой рафт-ъ ай дънъ чъшъм-ъш сер нашид (П): Бийо йа зен-ъш бун, охӣ, чъшъми сойиб дору-вай (Анҷ): Чъшъми кор-а, ки дунистӣ хиҷ мал (вақт) зур-ът намийоа (Ф): Имшав хъдо чъшмо-ш-а ба рушанӣ бъшқойа ага, сойиби фарзанд мешава(Ш): Ар чӣ нагӯй, ки оли-ам чъшъмо-ш норуман (Х): Мега, ки бобой мъло Маризо-ра чъшмо-ш санг-а мекафунан. (Й): Тъ дойим чъшм-ой да-въ ма-т-да хок мепошӣ (М): Э, таға и мардак-а ба чъшъми кам набин (Ш): Бовар къ, ай Қърбон чъшмо-ш шур хурдан (П): То алови чъшъм-ш-а нагиръм, руз-ъш наметъм (Х): Бечора-ра чъшмо-ш зора мекънан, ки дхтар-ъш ба хуна-ш-а бийоа неки и дъхтарак намерава (Т): Ай паси пышт-ъм йа мъшт зад, ай чъшмо-м алов парид (К): Медунӣ, и мардак-а пеши чъшъм-ш-а хун гъръфтаст, тъ дар пеши у йа паша метовӣ (С-Н): ба хунай касе-ра, ки рафтӣ, чъшмо-т-а пеши хъдӣ бъгӣ (Й). Ибораҳои номбурда маънои маҷозӣ касб намуда, ба рехтаҳои фразеологӣ табдил меёбанд. Дар ин ҳолат алоқаи мантиқии байни маънои яқлухти ибора ва маънои ҷузъҳои дохилӣ боқӣ монда, бинобар сабаби хеле зиёд дар нутқи соҳибони лаҳҷа гардиш хўрданашон рехтаву

устувор шуда, ҷилоҳои маъноӣ аз бар намуда, суханро дилчасп гардонданд.

РӮ (РӮӢ)

Воҳидҳои фразеологӣ, ки калимаи «рӯ» дар онҳо корбаст мешавад, камтар бошад ҳам, дар онҳо тобишҳои ҳиссӣ – муассирӣ, обуранги бадеӣ ва образнокии сухан назаррасанд. Ин намуди ибораҳо ба ашё, ҳодисаҳои мушаххас нигаронида шуда, таркиби устувори лексикиро соҳибанд ва дар асоси маъноӣ луғавӣ ҷузъҳои дохилӣ маъноӣ яклухт гирифта, ҳамчун масолеҳи тайёр дар гуфтугӯ ва мусоҳиба мавриди истифода қарор мегиранд. Дар байни ҷузъҳои таркиби ибораҳои мавриди тадқиқ низ ҳеҷ гуна муносибати наҳвӣ вучуд надорад.

«Ифодаи маъноӣ яклухт ва устувори сохту таркиби воҳидҳои фразеологӣ сабаб мешаванд, ки дар байни ҷузъҳои онҳо муносибати синтаксисӣ то як андоза хира гашта, гоҳ ҳатто аз байн мераванд» [77,94.

Аз ин рӯ, воҳидҳои фразеологӣ аз якҷанд унсури луғавӣ ва воситаи грамматикӣ ташкил ёфта, дар ҷумла ба вазифаи як аъзои он меоянд.

Маъноӣ аз бар намудани воҳидҳои фразеологӣ бо вожаи «рӯ» (рӯӣ)-ро аз мазмуни таркиби ҷузъҳои он эҳсос намудан имкон надорад. Ин навъи фразеологизмҳо бо ду хусусияти худ аз дигар воҳидҳои фразеологӣ тафовут доранд:

а) Қариб ҳамаи ибораҳои фразеологӣ бо унсури луғавӣ «рӯ» маъноӣ маҷозӣ қабул намуда, образнокии суханро таъмин намудаанд. Ҷузъҳои таркибии он бошад дар ҷумла тобишҳои маъноӣ гуногунро ифода менамоянд.

Воҳидҳои фразеологӣ **ру дар гъръфтан** (аз амал ё кардаи худ пушаймон шуда, шарм доштан), **руи китоб қадан** (навишта гирифтани, рӯнавис кардан), **ру гаштан** (чапа шудан, сарнагун шудан), **ру-ра сия қадан**(дурӯғ гуфтан, фиреб додан), **ру шидан** (чуръат кардан), **ру задан** (рӯӣ додан; пайдо шудани ягон навъи варам дар пӯст), **ру да чанг задан**

(беобрӯ кардан) **ру сухтан** (муродифи «рӯ дар гъръфтан»), **ру шърин кадан** (хушомад задан, тамаллуқкорӣ намудан), **рӯ нашидан** (чуръат накардан), **руйи хъш надодан** (ба касе муомилаи хуб накардан), **ру гъръфтан** (сурх шудани нон дар танӯр), рӯйи китов къшодан (пешгӯйӣ кардан, фол дидан) **ру шърини кадан** (вохӯрии ғайричашмдошт бо шахси наздик), **руйи нодид шудан** (хафа шудан, қахрӣ шудан), **ру барқ – барқ кадан** (ҷило додан, дурахшидан), **руйи дига гаштан** (ин ибора дар ҷумла сермаъноӣ зоҳир намуда, барои ифодаи чунин маъноҳо меояд: сахт тарсидан, ранҷидан, хафа шудан, аз нияту мароми худ пушаймон шудан), **рангу ру паридан** (сахт тарсидан аз хабари ногаҳонӣ бемор шудан), **ру – руйи дъст гардондан** (нозпарвар, хурмату эҳтироми касеро ба ҷо овардан), **руйи натан** (аз таҳти дил) дар гуйишҳои лаҳҷаи ҷанубии Кӯлоб ба таври фаровон мавриди истифода қарор дошта, сухани онҳоро образноку зебо мегардонад: Ар вахте ки мебинъм-ъш, ру-м дар мегира ай изо-ра (X): Дилафруз-а мебинӣ ай хъшруги ра ру-ш барқ – барқ мекъна (П): Да Расия дъ сол рӯйи натан кор кад-ъ мошин харид (Ф): Ёакъм бор дид-ъм-ъш-ъ ру-ш шъринӣ кад (ҷ. К): Зан-ъш хиҷ мал руйи хъш-ъш намедод (Й).

б) Ба ин гурӯҳ воҳидҳои фразеологие дохил мешаванд, ки дар сохта шудан ва ташаккул ёфтани онҳо пешоянду пасояндҳо мавқеи муҳим доранд. Ҳаминро ҳам хотирнишон кард, ки нақши пасояндҳо дар чунин ибораҳо камтар ба назар мерасанд: Ибораҳои **ру-ро ба нъмъков шиштан** (чуръат карда сухани мамнуъро ошкор намудан), **ру ба ру задан** (нохост бо шахсе вохӯрдан, ба дидори якдигар расидан), **руйи нодид шудан** (малоли хотир шудан, сахт ранҷидан аз касе), **ай рӯи дъст** (ба қарибӣ), **ру ба гърез шидан** (аз тарси ҷон гурехтан, фирор кардан), **ай ру нур рехтан** (соҳибҷамолу зебо будан) дар лаҳҷаи номбурда дар муоширати соҳибони лаҳҷа зиёд гардиш меҳӯранд. Ин навъи воҳидҳои фразеологӣ нисбатан камистеъмол бошанд ҳам, доираи истеъмолашон васеъ ба назар мераса. Ҳар ду гурӯҳ аз рӯйи мазмуну мундариҷа ва ифодаи маъно аз якдигар тафовути зиёд надоранд. Чунончи, ибораи фразеологии «**занакӣ беру**», ки ҷузъи дуюми он маъноӣ

маҷозӣ гирифтааст, ду маъноро ифода менамояд: а) нотарсу далер: б) дағал, сахтгап, бадмуомила, густох. Муодили ибораи мазкур «**занаки рӯ-ву миҷа надоштагӣ**» маҳсуб шуда, маъноҳои зикршударо ифода менамоянд: Салима рӯ-въ миҷа надора, гап-ш-а дар руйи одам гуфтан мегира (П): И занаки беру кӣ боша?(Хов).

Инчунин баъзе ибораҳои фразеологии номӣ бо унсури луғавии «**рӯ**» дучор мешаванд, ки ба воситаи бандаки изофӣ сурат ёфта, ҳамчун маводи тайёр дар ҷумла муродиф доранд. Масалан, дар ибораи «**рӯйи сурх (сърх)**» ҳар ду ҷузъҳои таркибии он маънои асосии худро сарфи назар намуда, маънои маҷозӣ касб намуда, ба маънои **шахси ғолиб, олиҳиммату некирода** истифода мешавад. Ғулом ба рӯйи сурх ай ҷанг умед (К): Ибораи «руйи ширин» бошад дар мавриде истеъмол мешавад, ки шахс дар рӯ ба рӯйи одам истода, ҳамаи суҳанони дар дил доштаро гуфта наметавонад, ё ки ҷасораташ камӣ мекунад.: Рӯйи одам шърин-ай (П): Калимаи мураккаби «**рӯсӯз**» ба ибораи фразеологии «руйи шърин (ширин)» муродиф шуда, дар нутқи соҳибони лаҳҷа доираи васеи истеъмоли дорад: **Ҷалил Дуст одами русуз-ай** (П): Ру-м-а ба нъмъков шиштъм-ъ гап-м-а гуфт-ъм (Х): Ишоло ру-м ба ру-ш мераса, баъд дъл-м-а холӣ мекънъм (Й): Мъра дид-ъ ру ба гърез шид (Ф): **Аз барои хъдо, тъ и мусъфед-а бин, ай руш нур мереза** (Т).

Дар мисолҳои боло баръало намоён аст, ки воҳидҳои фразеологӣ бо вожаи «**рӯ**» ҳолатҳои мухталифи зиндагии рӯзмарраи моро дар худ инъикос менамоянд. Бояд гуфт, ки баъзан унсури луғавии «**рӯ**» дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ дар шакли мураккаб омада, маъноҳои мухталифро ифода менамоянд: **Рупуш кадан** (1.сирри махфиеро пинҳон доштан: 2.пушондани болои хона), **рубаро кадан** (чизҳои лозимии рӯзгорро пайдо намудан), **рубарогар будан** (ишора ба шахсе, ки тамоми чизҳои лозимии рӯзгорро пайдо менамояд) ва ҳоказо.

Аз мисолҳои боло баръало намоён аст, ки воҳидҳои фразеологӣ бо вожаи «**рӯ**» ҳолатҳои мухталифи зиндагии рӯзмарраи моро дар худ инъикос менамоянд.

Даҳан

Вожаи «дахан (дахон)»-номи узви бадани инсон буда, вазифаи муомилаву муошират ба ўхдаи ўст. Воқеан ҳам, дар зиндагӣ дахон нақши муҳим дорад. Дар гӯишҳои мардуми водии Кӯлоб фразеологизмҳо бо калимаи «дахон» низ хеле зиёданд. Дар лаҳҷаи номбурда дахонро ҳар хел ном мебаранд. Масалан, дар лаҳҷаҳои Шурообод, Ҳамадонӣ «дахан», дар минтақаи Тагнов «дан», дар ҳуди шаҳри Кӯлоб «дахон» мегӯянд. Мавзӯҳои ифода кардани онҳо гуногун буда, доираи фарроҳи истеъмоли доранд ва дар забони соҳибони лаҳҷа гардиш меҳӯранд. Ин намуди воҳидҳои фразеологӣ ҳам дар шакли ибораи фразеологӣ ва ҳам дар шакли ҷумла ба чашм меҳӯранд.

Ҳоло дар навбати аввал таъбирҳои мебинем, ки дар шакли ибора ва ҷумлаҳои фразеологӣ ташаккул ёфта, дар ҷумла мавриди истифода қарор мегиранд.

А). Таъбирҳои, ки ба воситаи ин калима сохта шудаанд, инҳоянд: **дахани фаранг**(номи доруворӣ), **дахани амак** (маҳмадоно; як ҷузъи осиеб.), **дахани воз** (буздил, тарсончак), **дар дахон туф кардан**(ба касе тақлид кардан), **дахан ботър бѣдан** (киноя аз одами дурӯғгӯй, мағрур), **даханмаза қадан**(чизеро орзӯ кардан, хоستان), **дахан гарм шидан** (аз ҳад зиёд гап задан), даҳан кушодан (шукуфтани гулҳо), **дахани кас хоридан** (ба нафси касе расидан, ўро ба гуфтани чизе ё муноқиша водор кардан): **дахан-ѣм хорид**, ки ягум гап-ѣш бѣгум, бо ай ра-м гаштѣм (II), **авои даҳан қадан** (худситоӣ намудан, мағрурона сухан кардан), **дахан ях қадан** (мулзам шудан, ҷавоб наѣфтан): И ка авои даҳан нақъ, ҳиҷ ки ай тѣ наметарса (Пор): **дахан-т-а воз наги**, ки ама бесоибшѣкори-т мекънан (Ёл), даҳан-а воз нагърѣфтан (хушѣру зиракиро аз даст надодан), **дахани хънѣк** (баддахани, бадгуфторӣ дағалӣ): **Даҳани хънѣк-ѣт** дар гур бѣрава, бас къ (Пор): **дахан-а ҷамѣ қадан** (андеша, мулоҳиза карда гап задан, муомила намудан), **дан-т-а ҷам къ** бо паша надѣроя (Хон): **дахан-а пеши хѣдӣ гърѣфтан** (муродифи «дан-а ҷамѣ қадан»): Дар марақа доим **дахан-т-а пеши хѣдӣ бѣги** (Ш): даҳан панҷа рафтан (як суханро такрор ба такрор гап задан): **Даҳан-ѣм панҷа рафт**,

ки-ра гўш мекънй ть (Шар), **ай дан (дахан) бъруман** (сухане, ки беихтиёр ба забон меояд): **Яке ки ай дахан-ъм бърумад**, мекъшим, медори-м ихтийор-ът (Доғ): **д-се дан гап** (сухани кўтоҳ, гапи сари кўча): камтар бест амуча, йаг дахан гап-ът доръм (Ш). Аз воҳидҳои фразеології дар боло овардашуда танҳо таъбири **дахани фаранг** (номи доруворӣ) обураги бадеӣ надорад.

Чи навъе ки мушоҳида кардем, дар ҷумлаҳои боло ҷузъҳои воҳидҳои фразеологӣ ба маъноӣ умумӣ таъбирҳо иртиботи маъноӣ доранд. Аз ин ҷост, ки дар онҳо обуранги бадеӣ ва ҷаззобияти сухан камтар ба назар расида ба гурӯҳи воҳидҳои фразеології ғайриидиоматикӣ шомиланд..

Б). Ҷумлаҳои, ки онҳо ҳамчун воҳидҳои фразеологӣ пурра ба маъноӣ маҷозӣ омада, мазмунҳои нав гирифта, гуфтори мардумро таъсирноку нишонрас гардонданд. Ин намуди воҳидҳои фразеологӣ ба гурӯҳи идиомаҳо шомил буда, маъноӣ ҷузъҳои дохилии онҳо ба мазмуну мундариҷаи умумӣ онҳо ҳеҷ алоқамандие надорад. Онҳо сухани соҳибони лаҳҷаро ҷаззобу таъсирбахш гардонда, баъзан нутқи онҳоро образноку пурҷило мегардонанд. Дар мисолҳои поён воҳидҳои фразеологӣ бо вожаи «дахан» бо қору ғайриидиоматикӣ одамон алоқамандӣ дошта, дар шакли ҷумла мавриди истифодабарӣ қарор доранд ва аз тобишҳои маъноӣ гуногун бархӯрдоранд: **Ай дахан-ъш буйи шир мийойа** (ишора ба одами тамоман ҷавон, таҷриба надоштагӣ, беҳабар аз қору бори дунё): Оли камтар бест, **ай дан-ът бӯи шир мийойа**, калун ки шиди, бад ама-ра мефами (II): **дар дахан ов гъръфтан** (хомӯш мондан, мулзам шудан дар ҷавоби савол), чиба гап намезанӣ, **дар дан-ът ов гъръфтай**. (III): **дар дан зада-ш намешава** (ишора нисбат ба зани зебову соҳибҷамол), Фарида-ра **дар дахан зада-ш намешава**, лубой мардак ба у ошғқ мешава (Ток): **панҷ- панҷа-ра йағбора дар дахан дохта намешава** (ҳамаи қорҳоро яғбора ба сомон расондан имкон надорад): қор-ъ бори зъндаги-ра ама-ш-а яғбора буд

када намешава, чи хеле ки меган **панҷ –панҷа-ра дар дан дохта намешава** (Лағ): Ба дан-ът ниго кън-ъ бад гап бъза (аввал андеша, баъд гуфтор): Э мардак, тъ иқа авои дан накъ, **ба дан-ът ниго кън-ъ бад гап бъза** (Йол): **Чун дар дан умадан** (азобу ранҷ кашидан хангоми иҷрои коре): Дар афтови тез кор кадан-а **чун-ъм дар даҳан-ъм умад** (М): **ови даҳан рафтан**(чизеро орзӯ намудан, ҳавас кардан): дъсторхуни мора дид, **ови даҳан-ъш рафт** (ҷ.К), Ови даҳана ҷамъ карда намешава. (Муодили таъбири » **Ови даҳан рафтан**»), Дан-т-а калуши куна мегардун-ъм (як навъ дуғу пуписа): Озир мийом **дан-т-а калуши куна мегардун-ъм(ҷ.К)** ва ғайраҳо

Бояд хотирнишон кард, ки ҷумлаи охирон ба ибораҳои фразеологии ташбеҳӣ шомил буда, даҳон ба «калуши кӯҳна» ташбеҳ карда шудааст, яъне чунон мезанам, ки дар натиҷа даҳонат мисли калуши кӯҳна медараду сурати аслии худро аз даст медиҳӣ.

Чи хел ки мебинем, дар гӯйишҳои мардуми Кӯлоб ҷумлаҳои фразеологӣ бо калимаи «дан (даҳан)» ҳам доираи васеи истеъмоли доранд. Онҳо барои кӯтоҳу пурмазмун ифода намудани фикр ва образнокии сухани соҳибони лаҳҷа имкониятҳои фаровон доранд.

Дъст (даст)

Унсуре луғавии «дъст (даст)» дар лаҳҷаҳои мазкур фаъл ҳар ду шакли он «дъст// даст» ба таври баробар истеъмол мешавад. Аз ин рӯ, фразеологизмҳои бо калимаи «даст (дъст)» ташаккулёфта ба таври фаровон истифода мешаванд. Чуноне ки медонем, «даст» номи узви асосии бадани инсон аст. Қариб ҳама қору фаъолияти одам тавассути даст иҷро карда мешавад. Дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» чунин маъноҳои он нишон дода шудааст: 1. Даст узви бадани инсон аз шона то нӯги ангуштон, каф ва панҷаи даст: 2.Маҷозан ҷавр, бедод, таадӣ (аз дасти замона): 3.Сӯй, тараф, ҷониб, дасти рост, дасти чап (287,154) ва ғайра.

Қайд кардан бамаврид аст, ки забоншинос Махсумова Б доир ба нақши вожаи «даст» дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ бо номи «Ибораҳои фразеологӣ бо калимаи «даст» мақолаи илмӣ навиштааст. Дар он муаллиф воҳидҳои фразеологӣи фсёлиеро, ки дар таркибашон вожаи «даст» доранд, аз асарҳои бадеӣ ҷамъоварӣ намуда, мавриди баррасӣ қарор додааст [97. 6-23]. Вожаи «дъст» низ дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ ба маъноҳои ғайриасосӣ омада, мазмунҳои мухталифро ба бар кардааст, ки таркибан ихчаму бутун ба назар мерасанд. Чунин ибораҳо дар ду намуди фразеологизмҳо – воҳидҳои фразеологӣи изофӣ ва воҳидҳои фразеологӣи фсёлий ба назар мерасанд. Ин ҷо мо мазмуну мундариҷа ва хусусиятҳои онҳоро ба назар гирифта, фразеологизмҳои номбурдаро ба чунин гурӯҳҳо тасниф намудем:

1. Воҳидҳои фразеологӣе, ки дар он вожаи «даст»(дъст) ҳамчун муайяншаванда омада, ба худ муайянкунанда қабул намуда, дар алоқаи изофӣ меоянд. Дар ин ҳолат ҷузъҳои таркиби ибора маънои аслии худро аз даст дода, маънои маҷозӣ қабул мекунанд ва соҳиби маъноҳои пуробуранги суфтаву рехта мегарданд. Барои мисол иборати **«дъсти чап»**-ро мегирем. Ин ибора дар шакли иборати изофӣ омада, ҳар ду ҷузъи он маънои маҷозӣ гирифта, ифодагари маъное шудааст, ки ба мазмуни маънои калимаҳои таркиби ибора ҳеҷ алоқамандӣ надоранд: Оли (холо) амиҷа бӯд-ъ ба назар-ъм дъсти чап рафт.

Дар ин ҷумла иборати **«дъсти чап»** маънии **адои казои хочат-ро** дорад. Иборати **«дъсти кам»** шаклан мисли иборати номбурда маънои камбағалӣ, нодорӣ ва бечорагиро ифода мекунанд, аммо ин ибора аз нигоҳи образнокӣ ва обуранги сухан аз иборати фразеологӣи аввала тафовут дорад. Дар иборати **«дасти чап»** образнокӣ ва ҷаззобияти сухан ба мушоҳида намерасад. Вай мисли як унсури луғавии муқаррарӣ ба макон далолат мекунанд. Баръакс иборати **«дасти кам»** маънои камбағалию нодориро касб намуда, сухани гӯяндаро образноку нишонрас мегардонад. Масалан, дар ҷумлаҳои: Дӯе мекънем, ки ҳиҷ

вахт **дъсти кам-а** набинӣ. Дъсти кам-а хъдо ҳиҷ вахт ҳиҷ ки-ра нишун ната (Т). Ин чо «**дасти кам**»-дастест, ки соҳиби он ниҳоят муфлису нодор буда, имконияти бурдани зиндагии муътадилро надорад. Аз ин рӯ, вай ҳамарӯза ба дастгирӣ муҳтоҷ аст ва чунин тарзи зиндагӣ ба вай даст намедихад, ки мақсади худро амалӣ намояд. Одатан мардум ба шахсони шиносу ношинос чунин дуои нек медиҳанд : Худо ҳеҷ гоҳ **дасти кам-а** нишон-ът ната (ҷ К)

Ибораҳои фразеологӣи поён ҳам аз ҳамин қабиланд: **дъсти қалб доштан** (киноя аз одами дузд): Ҳами бачае, ки тӯ иқа тариф-ъш мекӯнӣ, **дъсти қалб** дора (Дҷ). **дъсти рост будан** (ёрдамчӣ, ҳамдами касе будан). Биё, **дъсти ростӣ мӯ бӯша**, ишоло, ки руз-т-а миёвӣ (ш.К): **дъсти мӯ-вӯ думани тӯ** (домани маҳбуби худро сар надодан): Мӯ дига тӯ-ра иҷ чо намебун-ъм-ът бӯрай, **дъсти мӯ-вӯ думани тӯ** (Лағ): **ай дъсти тӯ** (аз ҷабру азоби ту): Хурди дӯл-ъ ҷигар-м-а, тӯ мардак, ай **дасти тӯ-ра хӯди-м-а** ов-да мепартом (Хов): **дъсти кӯшод** (олиҳимматӣ, саховатмандӣ): Ҳичи **дъсти кӯшод-ш-а** надидем (Х-чо): **дъсти тайи сангдошта** (киноя аз тангдастӣ ва аз касе, ки вайро имконияти кор кардан намедихад): Йағум илоҷ надорӯм, **дъсти тайи санг** дорӯм (К): **дъсти норас** (нотавонӣ, камбағалӣ): Ҳамай и ай **дъсти норас-ай** (Х): **дъсти кута** (муродифи «**дъсти норас**»), **дъсти сабӯк** (киноя аз табиби ҳозик): Халифа Давлат **дъсти сабӯк** дошт, касали-ш дар дӯ руз рағардун мешид (Х): Бӯра дар тайи **дъсти** Мадёр кор кӯ (Т). ва ғайраҳо.

2. Воҳидҳои фразеологӣи феълӣ, ки дар онҳо ҷузъи асосӣ – унсури луғавӣи «**даст (дъст)**» корбаст шудааст ва дар муоширати соҳибони лаҳҷа нақши муҳим дорад. Ин навъи ибораҳо дар гуфтори мардум бештар гардиш меҳӯранд ва мазмуну мундариҷаи баландтареро соҳибанд ва дар таъсирбахшию мӯъҷазбаёнӣи нутқ нақши муҳим доранд. Ибораҳои фразеологӣи феълӣи «**дъст-а болои дъст бундан**» (бекор ба гӯшае нишастан): **дъст-а болои дъст набун-ъ** бӯра дар йағум чо кор кӯ (К): **дъст шиштан** (ноумед шудан): мӯ кайҳо ай у **дъст шиштам** (П): **дъст дъст-а**

шинохтан (киноя аз одами маккору ҳилагаре, ки байни худ хариду фурӯш мекунанд): Э бъродар, **дъст – дъст-а мешъноша**, бърора-т нами нафора-т ихтиёр-ът (П): **дъст нъмък надоштан** (подошти некиро барнагардондан): Нав фаҳмид-ъм, ки **дъст-ъм нъмък надора** (X): **дъст берун ай гур бъдан** (навмедона аз дунё даргузашта, кори ба сомон нарасидаи бисёр доштан): Бъмбръм бъррам ни **дъст-ъм берун ай гур-ай** (П): Ай барои хъдо чи ҳол-ай дар сари мо як мр **дъст-ъм дар тайи сангай** (Т): **дъст алол кадан** (хатна кардан): Бодурбек **дъсти бача-т-а алол кай?** (Т) **дъст-ъ по вазмин шидан** (хомиладор шидан): Аму вахто нав Ҳалима-ра **дъст-ъ по-ш вазмин шида бъд** (X): **сари дъсти касеро гъръфтан** (ба касе ёрӣ расондан): Шавкат **сари дъсти ака-т-а бъги** (П): **дъст хоридан** (ишора ба соҳиби пул шудан): **дъст расидан** (имконият доштан): **Дъст-ъм бъраса**, ага дар тайи чънори Сари Деи Порвор йаг тавақ нун мекънъм (X): **ба дъсти чап хестан** (дар давоми рӯз барор нагирифтани кор): Намедунъм, ки имруз **ба дъсти чап хеста бъдъм**, ки хичи кор-ъм барор нагъръфт (К): **дъст-а сабък кадан** (ба касе зарар расондан): **Дъст-м-а сабък кен** бъгу, товун-ш-а ай чаккаи сар-тун мегир-ъм (Ш): **дар дъст задан** (ба даст афтодан): Баши (барои) дъздикъни ба хунайи мардак-а дърума-н, **неки дар дъст задан** (Т). **дъст ба дъст кор кадан** (дастчамъона кору фаъолият намудан): **дар таи дъсти касе кор кадан** (киноя аз тангдастӣ, ғуломӣ, фақирӣ).

3.Маълум аст, ки воҳидҳои фразеологӣ ҳамчун унсури луғавӣ дар дохили ҷумла нашъунамо мекунад, маънояшро дигар мекунад, суфтаю сермаъно мегардад. Масалан, ҷумлаи «Дъст дар почъки бънӣ умадан»-ро мегирем, ин ҷо маҷоз саросари ҷумларо фаро гирифтааст. Образнокӣ пуробурангии сухан дар дараҷаи баланд аст. Ҷумлаи мазкур ду маъниро дорост. 1. Ба хонаи касе бе дастовез омадан. 2. Баъди барор нагирифтани кор навмедона баргаштан.

Ҷунонки ишора намудем, аксари воҳидҳои фразеологӣ ҳамчун як унсури луғавӣ ва маводи тайёр дар ҷумла адои вазифа мекунанд. Онҳо метавонанд, дар ҷумла ба вазифаи як аъзои ҷумла омада, ба он тобишҳои

маъноӣ баҳшанд. Аммо воҳидҳои фразеологӣ поён дар шакли ҷумлаҳои содаи яктаркиба ва дутаркиба омада, образнокии суханро таъмин менамоянд. Баъзан ҷумлаҳои фразеологӣ метавонанд дар байни худ муайянкунанда, ҳол ва дигар аъзоҳои ҷумларо қабул намоянд. Чунончи: То имруз-а **дъсти къшоди** и мардак-а надидем (П): Дар ин ҷо ибораи «**дъсти къшод**» маънои одами олиҳиммат ва саховатмандро далолат мекунад. Ҷумлаҳои дигар низ ҳамчун ҷумлаҳои содаи яктаркиба ва дутаркиба омада, дар муомилаву муоширати мардум вазифаҳои гуногунро иҷро менамоянд: **Ҷун ай дъст-ъ по бърумадан** (наздик расидани аҷал, ниҳоят саҳт тарсидан): Поҳо-ш хънък шидан, **ҷун ай дъст-ъ по-ш бърумаст** (шК): **дъст-ъ по-ра хурданӣ шидан** (саҳт гурусна мондан): То Кўлоба расидем, ки **дъст-ъ по-ма хўрданӣ шидем** (ҷК): **дъст-ъ по шъкастан** (ба сари касе омадани мусибатро ишора мекунад) Акъ тамом, **дъст-ъ по-м шъкастан** (Бал.): **дъст пеши кор намерава** (аз ғаму ғуссаи зиндагӣ ба кор кардан хуш надоштан): Ами хели шидам, ки дига **дъст-ъм пеши кор намерава (Х): ай тай дъст бъруман** (шогирд тарбия кардан): Амай мо **ай тай дъсти** маълими Асрор бърумем (П): **дъст-а дар косаи тар назадан** (кор накардан, бекор дар гўшае нишастан): Ёаг бор намеръси-ш, ки чиба **дъст-ш-а дар косаи тар наmezана (Й): лаҷум-ш-а дар дъст гъръфтан** (касери дар итоати худ нигоҳ доштан): **Лаҷуми шу-т-а дар дъст-ът бьгӣ (Т): дъст-а дар ови хънък назадан** (муродифи «хода ранг кадан»): Баҳчи **дъст-а дар ови хънък наmezани? тай дъст-ъ по ҳақ-а гъръфтан** (саросемавор, дар муддати кўтоҳтарин кореро ё фаъолиятеро ба сомон расондан), дасти қалам доштан (киноя аз одами хирадманд, босавод) ва ғайраҳо дар муомила ва муоширати соҳибони лаҳҷа самаранок мавриди истифода қарор доранд.

4. Як қисмати муайяни воҳидҳои фразеологӣ бо вожаи «дъст»/«даст», ки дар лаҳҷаҳои мавриди назар қорбаст мешаванд, ки хабари онҳо дар шакли инкор меоянд: **дъста дар ови хънък назадан** (ишора ба одаме, ки ниҳоят ноқобил, танбал ва коргурез аст), **дасти кама надидан** (камбағалӣ ва нодориро ҳис накардан), **дъсти ёрӣ дъроз накардан** (аз ёрӣ расондан ба

дигарон рӯ тофтан), **дъсти ов надоштан** (оббозиро натавонистан), **дасти қалб надоштан**(ишора ба одами нек, ҳақиқатқў) ва монанди инҳо.

Инчунин дар байни ҷумлаҳои фразеологӣ ҷумлаи «Дъст-а бѣти-ш ага, ай оринҷ-ѣт меқапа (чѣй қадар додѣй, ҳеч сер намешавад)» дар шакли ҷумлаи мураккаби тобѣѣ бо пайрави шарт омадааст. Дар ин ҷумла ҳамаи воҳидҳои луғавии дохили он маънои маҷозӣ касб намуда, тобишҳои гуногуни маъноиро далолат мекунад ва маънои ҷузъҳо ба маънои умумии ҷумлаи фразеологӣ ҳеч иртиботе надорад.

По

Дар «Фарҳанги забони забони тоҷикӣ» вожаи по чунин тавзеҳ дода шудааст: «**По(й)**- узви бадани инсон ва ҳайвон, ки воситаи рафтаи ас ва бадан дар болои он қарор гирифтааст [288,103]. Унсурҳои луғавии «по» ҳамчун узви бадани инсон дар лаҳҷаҳои минтақаи Кӯлоб серистеъмол буда, маъноҳои мухталифро ифода мекунад. Калимаи мавриди назар дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ дар ду маврид фаъолият дорад.

1. Аввалан, вожаи по маънои маҷозӣ касб намуда, маъноҳои дар бар мегирад, ки ба **маънои аслии калимаи «по»- воситаи ҳаракат қардан** ҳеч иртиботе надорад. Барои мисол воҳиди фразеологии «**пеши по задан**» маънои «аз касе ё аз чизе ношукрӣ қардан, сухани касро қабул надоштан»-ро дорад, ки ба маънои луғавии «**по**» ҳеч алоқамандие надорад.

Якчанд мисол: Рӯски хӯдододаги-ра пеши по назан. (Т) Бобо-м по-ш-а дар як мӯза тӯкунда мегуфт, ки мӯра ай и қа барен, ки дӯл-ѣм меқафа (ҷ.К). Э мардак, пота чени курпа-т дӯроз кѣ, и қада ай тѣ-да одамой қалун истодан.(П) Дар ҷумлаи дуҷумлаи фразеологии «пора дар як мӯза тӯкундан» рехтаи фразеологӣ ба шумор рафта, ифодагари маънои «**дар қарори баровардаи худ истодагарӣ қарданро дорад.**» Таъбири «**Пота чени курпа-т дӯроз қардан**» аз гурӯҳи ҷумлаи фразеологӣ буда, дар заминаи маънои маҷозӣ ташкил шуда, ба касе ё шахсе далолат мекунад, ки назараш дигаронро намебинад, ман-маниаш ба осмони ҳафтум мерасад ва дар ниҳояти мағруриву ҳавобаландист. Ин ҷумлаи фразеологии

ба чунин одамон равона карда шудааст, ки онҳо андоза нигоҳ доранд, аз ҳад нагузаранд: Ага(р) тӯ пота чени курпа-т дӯроз накӯнӣ, по-т ай афт чо мешкана.(Н) Чумлаи мазкур чун таъбири фразеологӣ дар шакли чумлаи мураккаб омадааст. Аллакай мо дар бораи чумлаи фразеологӣ аввал ибрази назар намудем. Дар чумлаи содаи дуҷум —«**по-т ай афт чо мешкана**» он маънӣ нуҳуфтааст, ки агар андоза нигоҳ надорӣ, оқибат қазояшро мебинӣ. Мисли ҳамин ибора ва чумлаҳои фразеологӣ: **саръ по** (қиҳози арус), **ай пову пар мондан** (ин таъбир дорои ду маъно аст: 1. монда шудан, шалпар шудан. 2. пир шудан, бемор шудан), **по лъхшидан** (фиреб хӯрдан, гирифтори ҳилаю найранги касе шудан), **пои каҷ** (хислати нохуб доштан), **по ба лави гур бундан** (заволи умр наздик расидан), **пеши по задан** (муодили пӯшти по задан), **ба пои худ умадан** (дар вақти зарурат расида омадан), **тайи по қадан** (касери задан, кӯфтан), **по пеш нарафтан** (ҷасорат, ҷуръат накардан), лоқу пар ва ғайраҳо.

Баъзан калимаи по дар шакли мураккаб дар таркиби таъбирҳо омада маъноҳои гуногунро ифода мекунад: **пойлӯч хов рафтан**// **пойлӯч бундан** (киноя аз шахси муҷаррад), **қалапо шидан** (қаҳр карда рафтан, ситеза кардан, ранҷидан) ва ғайраҳо дар гуфтугӯ ва муоширати мардуми қануби Қӯлоб хеле зиёд дар мавриди истифода қарор дошта, нутқи онҳоро образнок мегардонанд.

2. Ба гурӯҳи дуҷум таъбирҳои дохил мешаванд, ки мазмуну мундариҷаи онҳо ба маънои луғавӣ по то дараҷае иртибот доранд. Барои мисол чумлаҳои зеринро аз назар мегузаронем: **Дар по-т хина бастан, ки дайров намеқни**.(Ш). Ҳамиқа задан-ёш, ки **по-ш зъминру шидан**.(Т) Дар хунаи Мърод **пома пеш қад-ём** бо ношӯргӣ нашава.(П).Баъди аму қанҷол **по-ша ай хунаи мо қанд**. Ра-й дӯрозе, ки ай рафтан-а поҳо-м гушт қандан.(Ф). Дар чумлаи аввал таъбири **дар по хина бастан** маънои оҳиста ҳаракат карданро дорад. дар чумлаи дуҷум фразеологизми **зъминру шидани по** аз ҳаракат мондани по-ро далалат мекунад. Дар чумлаҳои сеюму чорум воҳидҳои

фразеологии **по пеш кардан** маънои ба хабаргирӣ рафтан ва фразеологизми **по кандан**- маънои рафтуомадро бас карданро дорад.

Гардан

Гардан –яке аз узвҳои асосии инсон ба шумор рафта, дар байни сар ва танаи инсон ҷой гирифтааст. Бояд хотиррасон намуд, ки ҳамаи бори **сарро гардан** мебардорад, ба ибораи дигар вазифаи борбардори ба уҳда дорад. Аз ин рӯ, таъбирҳои, ки дар онҳо вожаи мазкур чун калимаи асосӣ меоянд, маънои маҷозӣ гирифта , баъди ифодаи маъноҳои ҳархела дар нутқи соҳибони лаҳҷа истеъмоли мешаванд. Аксари онҳо ифодагари маъноҳои, ки ба вазифа ва мавқеи ҷойгиршавии ин узви бадани инсон вобастагӣ доранд ва маъноҳои: ба уҳда гирифтани гуноҳи касе, ҳавобаланду мағрур будан, тамаллуққорию хушомад задан, камбағалию нодорӣ, ба гапи касе гӯш надодан ва ҷуръат накардан, ҷасорат надоштан, гуноҳи касеро бо далелҳо исбот намуда ба гарданаш бор қадан, касеро мулзам намудан ва ҳоказоҳоро ифода менамоянд. Чунончи: Мъ амаи гънои и хъдозада-ра ба гардан гъръфт-ъм, агане (вагарна), гърма-ш мекадан. (Т) Карим гардан-а хам када, як қоп гандъм талбид (Ш). У иҷ вахт гардан-ш-а хам намекад. Ами, ки яг кор-ъш бгъй, гардантовък мекъна (Х). Гардан-ъш ёрӣ надод, ай да-ш қарз къна.(Й). Доим гардан-ша қоз када мегарда.(П). И барзагов амиқа масте шида бъд, ки дига иҷ ки-ра гарда(н) намедод.(ҷ.К) Дар суд амай гъно-ша дар гардан-ъш дайн қаданъ баъд гърма-ш қадан шК).

Дар ҷумлаи аввал таъбири **ба гардан гирифтани** ифодагари маънои касеро сафед кардан, гуноҳи касеро рӯпӯш намуда, онро ба зимма гирифтаниро далолат мекунад. Дар ҷумлаи дуюм бошад ҷумлаи фразеологии **гардана хам кардан** маънои аз касе чизе **хостанро** мефаҳмонад. Мисли ҳамин таркибҳои фразеологии **гардан хам нашидан** (ба назар нагирифтани атрофиён, аз ҳад зиёд ҳавобаланду мағрур будан), **гардан ёрӣ надодан** (ҷуръат накардан, ҷасорат надоштан), **гардан-а қоз қадан** (аз рӯйи ҳавобаландиву мағрурӣ худро нишон додан), **гарда(н) надодан** (гапи касеро

гӯш накардан, ба касе итоат накардан), **дар гардани касе дайн кардан** (гуноҳи касеро бо далелҳои бозътимод исбот намудан) **Гарда(н) додан** (сар фурувардан, тобеъ шудан), **аз гардан гърѣфтан** (ўҳдадориро соқит намудан), **гардан юғворӣ ғавс шидан** (киноя аз одами фарбеҳ ва тануманде, ки ба ҳеҷ кас мутеъ нест), **гардана хам қадан/ гардана паст қадан** (аз касе чизеро хоҳиш намудан), **ба гардани касе бор қадан** (касеро ноҳақ тухмат намудан) маъноҳои дар боло ишора кардари ифода карда таркиби луғавии забонамонро ғайр мегардонанд.

Чи хеле ки мебинем, аксари маъноҳои ифодакардаи воҳидҳои фразеологӣ бо вожаи «**гардан**» ба вазифа ва мавқеи ҷойгиршавии ин узви бадани инсон иртибот доранд ва онҳо дар лаҳҷаҳои номбаршуда вобаста ба мавриди сухан дар нутқ ва муошират гардиш меҳӯранд.

Лаб//Лав

Лаб//лав мисли дигар узвҳои бадани инсон, вазифа ва хусусиятҳои худро дорад. Вай дар канори даҳон ҷой гирифта, ком ва дандонҳоро мепӯшонад ва муҳофизат мекунад. Инчунин барои ҳосилшавии баъзе ҳамсадоҳо хизмат мекунад. Маҳз барои ҳамин воҳидҳои фразеологии зиёдеро дучор кардан мумкин аст, ки калимаи **лаб** дар онҳо ҳамчун унсурҳои асосии луғавӣ мавриди истифода қарор гирифта бо маъноҳои ҳархелаву ҷаззобияташон дар байни дигар фразеологизмҳо тафовут доранд. Дар таркибҳои фразеологӣ бо калимаи «**лав**» асосан вожаи мазкур ба маънои ғайриаслӣ(маҷозӣ) меоянд ва дар нутқ хелесеристеъмол аст. Чунин ибораҳо аз рӯи аломату хусусият ва вазифаҳои вожаи **лав** ташкил шуданд. Дар ҳамаи лаҳҷаҳои минтақаи Кӯлоб шимолу ҷануб, шарқу ғарб ва дохили шаҳр вожаи «**лаб**»-ро «**лав**» мегӯянд. Барои мисол таркиби фразеологии «**лав-а таи дандун қадан**»-ро мегирем. Ҷумлаи фразеологии мазкур чунин маъно дорад, ки шахс ҳангоми иҷрои ягон кори мушкил беихтиёр лабашро зеро дандон намуда зӯр мезанад. Аз ҳамин ҷо, ин ибора пайдо шуда, маънои «**иҷрои кори мушкилписанд**»-ро гирифтааст. Ҷумлаи фразеологии «**ба лав қълух молидан**» маънои «**дидаву доништа худро ба нодонӣ задан**»-ро дорад:

Амара медунивь ба лав-ът кълух молида мегардй-а. (К) Мисли ҳамин воҳидҳои фразеологӣ **лавъ линҷ қадан** (ба касе эрод гирифта, масхара қардан, касеро ба назар нагирифта), **лави лата** (зан), **лав задан** (зиёд будан), **ҷун ба лав умадан** (кори пур машаққатро иҷро намудан), **лав задан** (бисёр, фаровон будан), **ба лав нагирифта** (муродифи «лавъ линҷ қадан»), «**лавъ лаҷа надоштан**» (маҳорати суҳанронӣ надоштан), **лави ов рафта** (назди дарё рафта), **лав-да** умадан (наздиқ расидани оғоз ё хотимаи кор ё фаъолият): **Бенен, лав-да умаст, намолӣ мегърйа** (Т).

Баъзан мавридҳои унсурӣ луғавӣ лав дар шакли калимаи мураккаб дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ меояд. **лавгазък қадан** (дар ҳайрат мондан, мутаассир шудан), **лавпъртак қадан** (муродифи «лавъ линҷ қадан»), **лавлода бъдан** (беақл, нодон, беандеша), **балав нагъръфта** (ба назар нагирифта, ҳавобаланд будан, мағрур будан) ва ғайраҳо. Иҷ мал и занша балав намегъръфт. И лавлодара кӣ балав мегира. (П). Ҳамин тавр таъбирҳои фразеологӣ бо вожаи «лав» дар лаҳҷаҳои мавриди назар фаровон буда, мардум онҳоро бо мақсадҳои гуногуни услубӣ беминнат ҳангоми муошират ва гуфтугӯ мавриди истифода қарор медиҳанд.

Забон

Забон узви асосии бадани инсон аст. Дар фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ дар бораи забон чунин омадааст: «Забон дар доҳили даҳон ҷо гирифта, барои ба гулу фурӯ додани ғизо, донишони тамъ, инчунин дар инсон барои нутқ қардан хизмат мекунад» [287, 519].

Забон натиҷаи кори тафаккурро инъикос намуда, мубодилаи афкорро дар байни одамон таъмин менамояд. Гуфтор, нутқ шеваю лаҳҷа ҳам забон аст. Забон хусусияти хоси худро дорад. Воҳидҳои фразеологӣ, ки бо ин вожа сохта мешаванд, хусусиятҳои аломатҳои забонро дар худ инъикос намудаанд. Ҳаминро қайд қардан бамаврид аст, ки мазмуну мундариҷаи умумии ибораҳои фразеологӣ бо вожаи «забон» ба маънои ва вазифаҳои забон то як андоза иртибот доранд. Чунончи: **забон баровардан** (ибораи мазкур ду маъно дорад: 1. Гап заданро ёд гирифта; 2. Марди оромтабиате, ки

ногаҳон оташин мешавад), **забони касеро бастан** (ба сухан кардан, хабаркашӣ кардан имкон надодан), **забон нагаштан** (ба сухангӯӣ ё хабардиҳӣ чуръат накардан), **забон гирифтан** (дуруст гап зада натавонистан), **забон дароз шидан**(гапи касеро нагирифтан, гардан тофтан), **забони тез доштан** (муродифи «забон дъроз шидан»), **забон нигоҳ доштан** (аз гуфтани суханҳои қабех худдорӣ намудан), **забона хоида –хоида гап задан** (андеша карда сухан кардан), **забон хоридан** (хоҳиши сухан кардан), **забон як кардан** (ҳамфикр шудан, бо як мақсад омадан, шарт бастан), **ба забон гирифтан** (зикр кардан, ном бурдан), **ба забон овардан** (баён кардан, гуфтан), **ба забон омадан** (ишора ба шахсест, ки аз наздиконаш чизе талаб мекунад), **ба нуғи забон гап задан** (бо дили нохоҳам гап задан, рӯякӣ сухан гуфтан), **вирди забон шидан** (машҳур шудан), **дусти забонӣ** (рафиқи ношуд) ва ҳоказо. Ибораҳои фразеологии «дар забон-ът бъмбър-ъм», «ай забон-ът бьгард-ъм»,» «забон-та бьхър-ъм» ҳамчун навозиш барои суханҳои хуб гуфта мешаванд, вале аз обуранги бадеӣ орианд.

Дандон

Дандон дар Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ чунин маънидод карда шудааст: «Дандон узви устухонӣ дар даҳони инсон ва ҳайвонот вазифаи хоида хӯрдани хӯрок ва газиданро иҷро мекунад» [287.421]. Дандон низ дар сохтани воҳидҳои фразеологӣ сахми барҷаста дорад. Ба воситаи ин вожа таркибҳои фразеологие сохта мешавад, ки ба маъноӣ аслии дандон ҳеҷ иртиботе надорад. Ибораҳои фразеологии бо иштироқи дандон сохта шуда, маъноҳои ба ғазаб омадан, тааммул намудан, сабру тоқат кардан, касеро ба иҷрои коре маҷбур намудан ва ҳоказоро ифода менамояд. Мазмуну мундариҷаи қариб аксарияти чунин воҳидҳои фразеологӣ манфианд: **дандун яг газ давидан** (аз ҷиҳати хашму ғзаби зиёд дасту по ларзидан), **дандун ба дандун бундан** (хашмро фурӯ бурдан, сабру тоқат кардан), **дандунғриҷ кардан** (дандонҳоро бо ҳам соиш додан), **дандун гиз қадан** (аз ғзаби зиёд дандонҳои худро нишон додан), **дандун тез қадан** (ба касе кинаю адоват доштан), **бо дандун газидан** (хеле ҷангу ҷанҷол кардан) ва

монанди инҳо: **Дандун ба дандун бунда** гапойи ура гуш кадъм, ага одами дига мешид , зада майиб-ъш мекад. (М). Иқа **дандуно-та** ба сари мъра **гиз накъ**, ранги тъвори мардако-ра бъсё дидаги-м.(Х). Яг ъмр ба сари амсоя-ш-а **дандуно-ш-а тез мекад.** (Ф).Ай қаҳри пъра дандунғрич мекъна ай дур овози дандуно-ш-а мешнавӣ (Ш). Ага дар пеш-ъм мебъд, **ба дандуном мегазид-ъм-ъш.** Аз мисолҳо бармеояд, ки ибораҳои фразеологии мавриди назар ба шахсони нигаронида шудаанд, онҳо мочарочӯ буда, хоҳони ҷангу ҷанҷол нотинҷ зистани аҳли ҷомеа ба шумор мераванд.

Гӯш

Гӯш низ як узви асосии бадани инсон аст. Бо ин вожа ҳам як қатор воҳидҳои фразеологӣ дар гӯйишҳои мавриди назар дар гардиш қарор доранд. Дар бораи «**гӯш**» дар Фарҳанги тафсири забони тоҷикӣ чунин сатрҳои мехонем: «**Гӯш** узви шунавоии инсон ва ҳайвон, узви ҳиссии сома , ки дар сар воқеъ аст». (287,371) Воҳидҳои фразеологии бо калимаи «гӯш» ташаккулифта ба маънои луғавии вожаи «гӯш» умумияти маъноӣ дорад: **гӯш сих шудан** (пай бурдани ягон хавфу хатар), **гӯши касеро бурдан** (аз сергапӣ касеро озор додан), **гӯш тофтан** (ин ибора ду маъноӣ дорад: 1. Танбех додан. 2. Тавба кардан), **гушу хуш шидан** (ба сухане ё бо овозе бодикқат гӯш додан), **гуш додан** (муродифи гӯш қадан), **гушо вазмин шудан** (касал шудан ё нағз қор нақардани гӯш), **ба гуш овоз умалан** (этибор надодан ба сухани касе), **дар веҳи гӯши касе хондан** (касери ғайбат ё бадгӯйӣ қардан), **дар гӯши фил хов бъдан** (бепарво будан, осудаҳолона зиндагӣ қарда гаштан), **ба гӯш гъръфтан** (дар хотир нигоҳ доштан), **гуш ба овоз бъдан** (хабаре ё муждаеро интизор будан, аз касе хавотир будан), **ба гӯши хъд бовар нақардан** (аз шунидан хабари ногаҳонӣ дар ҳайрат мондан), **дар гӯши касе хондан** (1. исрорқорона сухани худро бовар қунондан, 2. Касеро аз роҳ зада, ба роҳи бад ҳидоят намудан), **ай и гӯш дърумад-ъ ай дигар-ъш бърумад** (дар хотир нагирифтани сухан ё таъкид), **гап ба гӯш надърумадан** (ба сухан ё таъкиди касе этибор надодан), **гушакӣ гап задан** (оҳиста-оҳиста гап задан)

ва монанди инҳо. Мисолҳо: Гўш-ма тофт-ъм, дига қати-ш гап намезан-ъм (Т). Гап-ма гуш къ, бача, ки бад пъшаймун меша-й (Х). Бобойи Авдърамуна гўш-ош вазмин шида бѣдан.(П). И қай ки (ҳар қадаре ки) дар гуш-ъм хунд, гап-ша гуш накад-ъм (К). Чи гушакї гап мезан-й, бъланд гап бѣза, ама бѣшнава.(Ш). Гапой ата-м ай и гуш-ъм дърумад-ъ ай гуши дига-м бърумадан (Д/Ч). Гуш ба овоз бѣд-ъм, ки бача-м ай аскарї мийойа(Й). Ба гуши хѣд-им бовар намеқън-ъм, ки амии гудак ба пой хѣд-иш умада боша.(Б). Дар вахти ёшї падар-ъм насият-ъм мекад, неки ба гуш-ъм овоз мевмад (Д Б).

Ибораҳои фразеологии дар мисолҳо овардашуда барои нишонрасифода карда шудани фикр ва бой шудани таркиби луғавии лаҳҷаҳои забони тоҷикї, аз ҷумла, минтақаи ҷанубу шимоли Кўлоб нақши арзанда доранд.

Бънї/бинї

Роҷеъ ба бѣнї ҳамчун узви бадани инсон дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикї» чунин маълумот пешкаш карда шудааст: «1. Узви ҳиссии шоммаи инсон ва ҳайвон, димоғ»; 2. Қисми пеши чизе; бинии киштї, бинии кафш, таги бинї-наздик, хеле наздик [287,211]». Бѣнї бидуни вазифаи асосиаш -бў кашидан, бў гирифташ, боз яке аз узвҳои асосии нафаскашї маҳсуб мешавад. Дар лаҳҷаҳои мазкур ҳар ду варианти калимаи номбурда-**бѣнї/бинї** гардиш меҳўранд.

Дар забони умумихалқї ва гуйишҳои мардумї як миқдор воҳидҳои фразеологї дучор меояд, ки бо вожаи «бинї» ташаккул ёфтаанд. Дар байни онҳо ба маънои аслии вожаи «бинї» ҳеҷ умумияти маъноӣ дида намешавад. Мазмунҳои дар бар гирифтаи онҳо мухталиф буда, аз нигоҳи мундариҷаи маъно аз ҳам хеле дур буда, бо ҳамдигар ҳеҷ иртиботе надоранд. Барои мисол воҳиди фразеологии «дар тайи бини» ифодагари чунин маъност, ки дар назди касе воқеаву ҳодисаҳои зиёде ба вуқӯ мепаивандад, вале аз ин рўйдодҳо шахс беҳабар мемонад: Дар тайи бѣни-т иқа гапойи бѣсйор шидан-ъ тѣ беҳавар (Т). Ҷумлаи фразеологии «дѣ дѣст дар почьки бѣни умада» бошад ду маъноро далолат мекунад. 1.маънои аввали ин таъбир **касе ба хонаи дустӣ худ бедастовез омадан** аст: Ай мемуни дѣст-о-ш дар почьки

бъни-ш умадагй намефорам (П). 2. **Бебарор анҷом ёфтани кор ё фаъолият:** Дина шав ай Кўлоб дъст-о-ш дар почъки б̂ни-ш умед. Монанди ҳамин ҷумлаи фразеологии «бо б̂ни з̂мин-а хат кашидан» маънои фармонбардор, итоаткор буданро далолат иекунад: Зеҳн-ъш буни мебин-иш, ки гуйо, ки ба б̂ни-ш з̂мин-а хат кашидайсост (М).

Ҷумлаи фразеологии «ай б̂нии касе б̂ровардан» маънои танбех додан, ҷазо додан, латукуъб карданро инъикос кардааст.: Олй бийойа ай б̂ни-ш меброръм-ъш (Анҷ), Инчунин ҷумлаҳои фразеологии «биъни рехтан» (оби бини рехтан), «б̂ни-ш-а б̂қапи, ҷун-ъш мебройа» (харобу лоғар шудан), «ай б̂ни боло гап назадан» (ба касе дуруст муомила накардан)» ва «б̂нира боло гъръфтан» (ҳавобаланду мағрур будан, ба касе нописандй кардан) дар лаҳҷаи мавриди назар хеле зиёд истеъмол мешаванд.

Аз тафсили воҳидҳои фразеологӣ бо вожаи «б̂нй» ба ҷунин хулоса омадан мумкин аст, ки онҳо ифодагари маъноҳои манфӣ буда, танҳо як таъбир маънои мусбат дошта, ҳангоми нишонрасу таъсирбахш ифода намудани матлаби соҳибони лаҳҷа нақши муҳим доранд.

Ҷигар

Ҷигар аз узвҳои дарунии бадани инсон ва ҳайвонҳо буда, барои таъмини мубодилаи моддаҳо захира ҳосил менамояд [288,617].Тавассути вожаи **ҷигар** низ воҳидҳои фразеологӣ он қадар зиёд нестанд. Фразеологизмҳо бо воҳиди луғавии мавриди назар зиёд набуда, дар лаҳҷаи мазкур дар танҳои кам дучор мешаванд. Дар аксар мавридҳо онҳо бо

калимаҳои «дъл»,»хун», ҳамнишин шуда, дар шакли «**дълъ ҷигар**»,»**хуни ҷигар**» дар таркиби воҳидҳои фразеологии ҳаммаънои **дълъ ҷигара хурдан** (азобу ранҷ расондан), **хуни ҷигар шудан**// **хуни ҷигар хурдан** дучор мешавад. Инчунин вожаи **ҷигар** дар таркиби таъбирҳои халқӣ дар шакли мураккаб низ воমেҳуррад: **дълъ ҷигар-ма хурди**. **ҷигар-та б̂хр-ъм**, **дълъ ҷигар-ма қоқ қадй**.**ҷигар суҳтан**: ба ҳол-ът ҷигар-ъм суҳт.,**ҷигарбирён шудан** (азобу алам дидан), **бачаи ҷигардор**// **бачаи бачигар** (нотарсу далер), **оҳи ҷигарсуз кашидан** (дар ҳолати тоқатфарсо мондан, бо дарду

алам оху нола кардан) ва ҳоказо. Воҳидҳои фразеологии дар боло оварда шуда аз фразеологизмҳои ҳамгурӯҳ аз нигоҳи рангорангӣ ва таъсир ноки аз фразеологизмҳои дигари соматӣ ҳеҷ фарқе надоранд.

Аврӯ/абрӯ

Абрӯ-хати камоншакли мӯй, ки дар болои чашм қарор дорад. Вожаи мазкур дар таркиби воҳидҳои фразеологии соматӣ мавқеи махсус дорад. Маъноҳои касбқардаи чунин фразеологизмҳо ҳамагӣ мусбату манфӣ ба назар мерасанд ва мустаҳкаму тағйирнаёбанда ба чашм меҳӯранд, вале онҳо миқдоран хеле кам дучор шуданд: **теғи абрӯ** (абрӯи маҳбуба), **абру боҳам кашидан** // **абру чин кардан** (аз чизе норозӣ шудан), **абру чин доштан** (муродифи абру чин кардан) дар нутқи соҳибони лаҳҷа нақши муҳим дорад.

Боби 5

Воҳидҳои фразеологии ташбеҳӣ

Воҳидҳои фразеологии ташбеҳӣ як қисмати калони захираи фразеологии забони адабии муосири тоҷикро ташкил медиҳад. Воҳидҳои фразеологии ташбеҳӣ дар асоси ташбеҳҳои озод сохта мешавад. Соҳибқаламон барои возеҳу равшантар инъикос намудани воқеаву ҳодисаҳои ҳаёти воқеӣ баъзан ягон хусусияти ашӯро бо ашӯи дигар муқоиса қарда ташбеҳ мекунанд. Дар ин ҳолат миёни ташбеҳшаванда ва ташбеҳқунанда аз рӯйи сифат, хусусият, рафтору кирдор, амалу ҳаракат-умуман аз ягон ҷиҳат монандие пайдо мешавад. Воҳидҳои фразеологии ташбеҳӣ яке аз воситаҳои муҳими пуробуранг, ҷаззоб ва барҷаста ифода ёфтани фикр буда, матлаби гӯянда во ороиши суҳанро таъмин менамояд. Воҳидҳои фразеологии ташбеҳӣ дар пуробурангӣ ва образнокии суҳан нақши муҳим дорад. Ин навъи фразеологизмҳо асосан дар заминаи маҷоз ба воситаи ташбеҳу истиораҳо ташаккул меёбанд. Ба тадқиқи чунин воҳидҳои фразеологӣ олими забоншинос Ҳ. Дӯстов камари ҳиммат баста, соли 2012 бо номи “Воҳидҳои фразеологии ташбеҳӣ дар забони тоҷикӣ ” китобе ҷоп

намуда, пешкаши оммаи васеи хонандагон гардонд. Дар ин рисола муаллиф дар бораи воҳидҳои фразеологӣи ташбеҳӣ ва мақоми он дар забони тоҷикӣ, роҳҳои пайдоиши онҳо, мавқеи воҳидҳои грамматикӣ, пешоянду пасояндҳо, аз қабилҳои **мисли**, **монанди**, **чун**, пасояндҳои **-барин**, **-вор**, ки дар ташаккули онҳо нақши калидӣ доранд, ибрози назар намудааст. Воҳидҳои фразеологӣи ташбеҳӣ ҳамчун ифодаҳои рехтаву бутун таҷрибаи ҳаётии мардумро дар худ инъикос мекунад. Мавсуф дар тадқиқоташ перомуни роҳҳо ва воҳидҳои мухталифи монандшавӣ ва хусусиятҳои луғавию маъноӣ ва услубии ин навъи фразеологизмҳо ибрози назар кардааст [61,158], Аввалин маълумоти дуруст ва саҳеҳро дар забоншиносии тоҷик оид ба фразеологизмҳо забоншиноси варзидаи тоҷик шодравон Н. Маъсумӣ додааст. Вай ҳангоми тадқиқи забон ва услуби «Марғи судхӯр» ба тамоми паҳлуҳои маъноӣ ва грамматикӣи воҳидҳои фразеологӣ дахл кардааст. Ба қавли устод, нависандаи чирадаст С. Айнӣ аз ибораҳои фразеологӣ моҳирона истифода бурда, симои зоҳирӣ ва ботинӣи персонажҳо қолиб офаридааст. Устод С. Айнӣ дар «Марғи судхӯр» дар қатори навъҳои гуногуни воҳидҳои фразеологӣ фразеологизмҳои ташбеҳиро мавриди истифода қарор додааст [91,107].

Воҳидҳои фразеологӣи ташбеҳӣ нисбат ба дигар таркибҳои луғавӣ ва грамматикӣ образнокӣ ва ҷаззобияти суҳанро пурзӯр мегардонад. Фразеологизмҳои мазкур бештар аз забони персонажҳо оварда мешаванд ва онҳо адиб бо мақсади фардӣ қунондани забони персонажҳо ба қор мебаранд. Дар ҳақиқат ҳам, ин гурӯҳи воҳидҳои фразеологӣ дар забони зинда пайдо шуда, тавассути аҳли қалам ба адабиёти бадеӣ роҳ ёфтаанд. Ҳарчанд воҳидҳои фразеологӣ дар заминаи муомила ва муошират арзи вуҷуд қарда бошад ҳам, дар забоншиносии тоҷик доир ба хусусияти фардӣ ва тарзи баёну истеъмоли онҳо дар забони зинда тадқиқотҳо кам андар каманд.

Феълан ин чо роҳҳои пайдоиш ва хусусиятҳои муҳими ибораҳои фразеологии ташбеҳиро дар лаҳҷаҳои минтақаи Кӯлоб мавриди баррасӣ қарор доданим. Воҳидҳои фразеологии ташбеҳӣ, ки дар лаҳҷаи номбурда дар истифодаи ҳаррӯзаи мардум қарор доранд ва бо хусусиятҳои фардии худро дороанд. Онҳо аз ҷиҳати шаклу мазмун, сохт ва дарбар гирифтани маъноҳои бикр хеле ғайоланд. Аз ин лиҳоз инъикос намудани маъноҳои яклухти воҳидҳои фразеологии ташбеҳӣ дар заминаи маҷоз, киноя, муболиға ва дигар санъатҳои бадеии сухан пайдо шуданд ва дар давоми солҳову қарнҳо суфта шуда, сайқал ёфтанд ва ҳамчун маводи тайёр соҳибони лаҳҷа барои пуробуранг ва таъсирбахшу образнок ифода кардани фикру мақсади хеш онҳоро мавриди истеъмол қарор медиҳанд. Воҳидҳои фразеологии ташбеҳии лаҳҷавӣ маънои яклухт ва маҷозӣ доранд ва дар қолиби устувор рехта шуда, муносибати гӯяндаро бо объекти сухан равшантар нишон медиҳад. Онҳо дар аксар мавридҳо тавассути маънои махсуси худ ивазнашаванда ва ҷои ҷузъҳо устувор мебошанд. Маънои воҳидҳои фразеологии ташбеҳӣ аз маънои ҷузъҳои дохили онҳо бармеояд. Дар онҳо образнокӣ фикр барҷаста буда, предмети тасвиршаванда ба предмети дигар монанд карда мешаванд ва ҳолат, аломат, хусусият ва хислати ташбеҳшаванда ба назар гирифта мешавад. Воҳидҳои фразеологии ташбеҳӣ чунин воҳидҳои луғавианд, ки маънои маҷозӣ касб намуда, дар онҳо ашё ва шахс ба ягон предмети ҷондор ва бечон монанд карда мешаванд.

Воҳидҳои фразеологии ташбеҳӣ тавассути пешояндҳои номии «ранги», «қади», «чени», «сьни» ва пасванди «- ворӣ» ташаккул ёфта, дар нутқу муоширати сокинони минтақаи мазкур мустамаланд: **Морворӣ печидан** (бетоқат шудан, сабру тааммулро аз даст додан): У ай зури дард-а **морворӣ мепечид** (П): **барги бедворӣ ларзидан** (сахт тарсидан, ба воҳима афтодан): Сълтончък ай тарс-а барги бедворӣ меларзид (Т): **ранги гърг кор кардан** (аз таҳти дил кор кардан, самаранок ғайолият намудан): Бой Қиём **ранги гърг кор мекард** (Қм): **қади гов ақл надоштан** (киноя ба одами беақл, ё камақл): И мардак-а бинен, қади гов ақл надора-е (К): «**саг-ъ пъшъкворӣ**

зъндагӣ кардан» (нотинҷ будан, ҳаёти ноҳинҷор доштан): **Зъндагии уво саг-ъ пъшқворӣ бӯд (Ҳ): бари деволворӣ съфед шидан** (муродифи «барги бедворӣ ларзидан»): ранг-ъ ру-ш канда, бари деволворӣ съфед шид (К).

Ибораҳои фразеологии **барги бедворӣ ларзидан, қади гов ақл надоштан, саг-ъ пъшқворӣ зъндагӣ кардан** ва ғайраҳо ибораҳои фразеологии ташбеҳӣ шуморида мешаванд, чунки онҳо муносибати гӯяндаро ба воситаи ташбеҳ ба объекти тасвир равшантар инъикос менамоянд ва ба амалиёт лаҳзаҳои гуногуни ҳаётии инсон бахшида шуданд. Як ибораи фразеологӣ хусусияти ашӯ ё шахс, дигаре аломат ва намуди зоҳирии онро тибқи ташбеҳ эзоҳ медиҳанд. Ибораҳои фразеологии ташбеҳӣ тавассути пешоянду пасояндҳои номӣ ва дигар воситаҳои грамматикӣ луғавӣ сохта мешаванд. Воҳидҳои фразеологии ташбеҳӣ пештар тавассути пасоянди «-ворӣ» (барин): сагворӣ мурдан, бӯзворӣ шайтун пешоянди изофии «қади»: қади гов зур: «ранги»: ранги гъли лола (ниҳоят зебо), ранги калмърғ гаштан (пир ва барҷомонда шудан) сохта мешаванд.

5.1.1.). **Сохта шудани воҳидҳои фразеологии ташбеҳӣ ба воситаи пасоянди – ворӣ.**

Ибораҳои фразеологии ташбеҳӣ бо пасоянди – **ворӣ** сохташуда саршори маҷоз, киноя, муболиға ва ташбеҳу истиора буда, фикр ва матлабро мӯъҷаз, образноку таъсирбахш мегардонад: **похолворӣ зард** (киноя ба шахси ниҳоят зард), **пъшти нохунворӣ дуст надоштан** (тамоман дӯст надоштан), **панҷ панҷаворӣ дунистан** (муродифи «овворӣ дунистан»), **хов дидагиворӣ дар ёд доштан** (андаке дар хотир доштан) ва ғайраҳо.

Ибораҳои фразеологии ташбеҳӣ мазкур хислату хусусияти шахс ва ҳам амалҳои ба одамон иртиботдоштаро далолат менамоянд. Дар лаҳҷаи ҷанубии Кӯлоб пасванди – **ворӣ** нисбат ба дигар пешоянду пасояндҳо ва воситаҳои дигаре, ки ибораҳои фразеологии ташбеҳӣ месозанд, серистеъмолтар аст.

Дар ин намуди воҳидҳои фразеологии ташбеҳӣ хислату хусусият ва аломати махсуси шахс ба ягон ҳайвон ва паранда монанд карда мешавад. Дар чунин ибораҳои фразеологии ташбеҳӣ мавқеи киноя ва маҷоз чашмрас аст: **Анвар хърсворӣ хов мекъна-въ** кор-ъш дар иҷ ҷо (Х): Э, иқа (ин қадар) **сагворӣ начак** (К): **Бъзи нахчирворӣ мепара**, и дъхтарак (Й): Толи (то ҳол) дар зъмин напишта бъдем, ки **шерворӣ расид** (Т): **Пъшти нохунворӣ дуст-ъш намедор-ъм** (Ф): Ба Кўлоб-а рафт-ъ **сагворӣ мурд** (П): Ай изо-ш-а (аз шарм) **лаблабунворӣ сърх шид** (Ш): И илой (хилаҳои) тъ-ра **панҷ – панҷамворӣ медун-ъм** (Ш): У соло майда бъд-ъм, эла **хов дидагиворӣ дар ёд-ъш дор-ъм** (К): Бой Назримад **амраи мъворӣ** дар дами пири-ш азоб кашид (Т): Нъсратмо **пуфаки дам кадаги- ворӣ бъд** (Т): Сафар – Маҳмуд **пусти пиёзворӣ тънък бъд**, толи гап сар накай, ки ба сар-т-а мехест (Х).

Чунин ибораҳо дар лаҳҷаи мавриди тадқиқ зиёд ба чашм мерасад. Аз рӯйи мазмуну мундариҷа онҳоро ба се гурӯҳ ҷудо мекунам.

Ибораҳои фразеологии ташбеҳӣ, ки маъноҳои манфиро далолат мекунам: **хърсворӣ хов кардан** (киноя ба шахси танбал), **сагворӣ ҷакидан** (ҷангу ҷанҷол намудан, пургӯй кардан, шуру мағал бардоштан), **сагворӣ мурдан** (киноя ба мурдани одами бад), **пусти пиёзворӣ тънък** (нисбат ба одамони хислатҳои манфӣ дошта нигаронида мешавад).

5.1.2. Дар гурӯҳи дигари воҳидҳои фразеологии ташбеҳӣ дар лаҳҷаи номбурда дар истеъмоли мардум қарор доранд, ки онҳо аломат ва хусусияти мусбати шахсро ифода менамоянд: **Бъзи нахчирворӣ паридан** (зираку хушёр будан), **фък-ъш сангвори сахт** (хушёру зирак будан), **саги тарворӣ ларзидан** (аз таъсири сардии ҳаво), **ранги мърғи посухтворӣ рафтан** (оҳиста – оҳиста рафтан), **лаблабунворӣ сърх шидан** (дар изтибор афтодан, аз ҳаяҷон тағйир ёфтани ранги рӯй), **овворӣ дунистан** (дониш доштан, ҳамаро донистан), **кавгворӣ\гъли лолаворӣ хъшрӯ** (нихоят соҳибҷамол) ва ғайраҳо.

5.1.3. Пешоянди номии **қади** дар сохтани ибораҳои фразеологгии ташбеҳӣ хеле ғаёл ба назар мерасанд. Ибораҳои фразеологгии ташбеҳие, ки ба воситаи ин пешоянд сохта мешаванд, дараҷаи камӣ ва зиёдии аломату хислат, хусусияти ташбеҳкунандаротавзеҳ медиҳад: **Бачаи калун-ма қади ҷун-ъм дӯст медор-ъм (П):** Тъ қади аму Бобо намешай, ки ар руз ай Паҷ дъ бор эъм миёра (Ёл): **Моиндар-м-а қади хуг шум мебин-ъм, барой ки азоб-ъм мета (П):** Ами амаки-м қади дунаи арзън дар пеш-ъм қъбр надора (Ш): **Орифа-ра қади пъшти нохун-ъм намедун-ъм (X\ғ).**

Ибораҳои фразеологгии ташбеҳии дар ҷумлаҳои боло овардашуда аз қабилӣ: **қади ҷун дӯст доштан** (дӯстдории аз ҳад зиёд), **қади хуг шум дидан** (ниҳоят бад дидан), **қади гов ақл надоштан** (аз ҳад зиёд беақл будан), **қади дунаи арзън надонистан** (шахсро эътироф накардан), **қади пъшти нохун надонистан ва қади ҳиҷ чӣ надонистан** (муродифи «қади донаи арзън надонистан»), **Қади тъ ақлак нест** (мисли ту маҳмадоно нест), **қади ар-ар шидан** (киноя ба одами қаддароз), **қади хъшаи ангурворӣ** (ташбеҳ ба хушаи ангур), муносибатҳои гуногуни ташбеҳшавандаро ба ташбеҳкунанда ифода мекунад. Дар ибораҳои мазкур гӯянда матлаб ва мақсади худро ба предметҳои ташбеҳкунанда **гов, нохун, арзън** тавассути истифодаи истиора ва ташбеҳ ба ашё ва ҳодисаҳои гуногуни ҳаёт ифода мекунанд.

5.1.4. Пешоянди номии **ранги** дар таркиби ибораҳои фразеологгии ташбеҳӣ омада, бештар ба аломат, шакл ва намуди зоҳирии предмети ташбеҳшаванда ишора менамояд. Ин ибораҳои ташбеҳӣ, ки ба воситаи пешоянди номии **ранги** сохта мешаванд, ки дар лаҳҷаҳои ҷанубу шарқи Кӯлоб хеле серистеъмол буда, онҳоро мардум ҳамчун маводи тайёр барои возеҳу равшан баён кардани фикр мавриди истифода қарор медиҳанд.

Ибораҳои фразеологгии ташбеҳии «**ранги гов бьдан**» (нодон, беақлу хирад), **ранги хар бетамиз** (киноя ба шахси бетамиз, тоқатнопазир), **ранги муш майда** (киноя ба шахси назарногир), **ранги гъл шькуфтан** (киноя ба оне, ки дар айёми кудаки зебо набуду дар айни камолот нозанин шуд), **ранги**

калзоғ шидан (киноя ба касе, ки дар овони пириаш мўйи сараш мерезад), **ранги хуг шидан** (киноя ба одами фарбех) ва ҳоказо аломат ва намуди зоҳирии шахсро тавзеҳ дода, ба ин васила таъсири суҳанро пурзўр мегардонад: Мавзуна ранги кавг хўшру-вай (П): Дар аждасолаги-ш ранги гъли лола шўкуфт (Т): Пир, ки шидӣ, ранги калзоғ мешай (П): Амроҳон авал хароб бӯд, бад ранги хуги мири дам кад (Х): Дар сари ра ранги қозворӣ чӣ чъхт кай? (Т).

5.1.5. Инчунин дар лаҳҷаи мазкур воҳидҳои фразеологии ташбеҳие вомехўрад, ки дар таркиби онҳо пешоянди номии **ранги** пеш аз предмети монандшаванда ва пасванди – **ворӣ** баъди он омада, маънои яклухтро ифода менамоянд: Мўло Исъф ранги хўрсорӣ фарбе шид (Т): Сокина ранги барфворӣ сўфед бӯд (Х): Бой Хўзралӣ ранги мўрғи посухтаворӣ хўд-ш-а ба ар тараф мезад (К): Назригъл ранги чуҷаи пари ворӣ хўшру бӯд (Т): Тъ ранги да-т-ворӣ (падарат барин) пийониска наша (П): Бой Масодиқ ранги хўрси қачповорӣ ра мегашт (Т). Воҳидҳои

фразеологии ташбеҳии «**ранги хўрсорӣ**» (беҳад фарбех), «**ранги мўрғи посухтаворӣ**» (парешонҳол, ошуфтаву беқарор), «**ранги чуҷаи париворӣ хўшрў**» (беҳад хушрў, соҳибҷамол), **ранги бӯзи бичапартоворӣ фўромьшкён «ранги хўрсорӣ хов қадан»** (Хови дуру дароз қардан), ки дар қумлаҳои боло истеъмол шуданд, таъсирбахшӣ ва қозибанокии суҳан дар онҳо нишонрас эҳсос қарда мешавад.

5.1.4. Дар лаҳҷаи мавриди назар воҳидҳои фразеологии ташбеҳие гардиш мехўранд, ки дар таркиби онҳо пешоянди номии «**чени**» пеш аз предмети ташбеҳқунанда омада, миқдор ва муқоисаро далолат менамояд ва маънои пурмухтаворо инъикос мекунад: И бача **чени** йаг қашидани нос мехра(С-Х). Мъ **чени** пўшк нестём (ш. К). Дар қумлаи аввал пешоянди номии «**чени**»ифодақунандаи қамию зиёдии ашё бошад, дар қумлаи дуюм қадру қимати одамеро мефаҳмонад, ки ба гурба муқоиса қарда шудааст.

4.1.5. Воҳидҳои фразеологӣи ташбеҳӣ бо пешоянди номии «**съни**», пеш аз ашӯи ташбеҳқунанда омада, маъноӣ монандии комил будан аз нигоҳи хислату хусусияти ботинӣ ва намуди зоҳириро ифода менамоянд: **Бача-ш съни ота-ш рафтаӣ** (Д-ҷ). Саги мо съни гърг рафтаӣ (ҷ.К).

Дуруст аст, ки чунин воҳидҳои фразеологӣи ташбеҳӣ аз ҷиҳати микдор он қадар зиёд нест.

4.1.5. Гурӯҳи дигари **воҳидҳои фразеологӣи ташбеҳӣ** тавассути феъли ёвари «**истодан**» сохта мешаванд. Дар чунин ибораҳои фразеологӣ монандқунӣ ба туфайли феъли ёвари «**истодан**» сурат ёфта дар ҷумла ба вазифаи ташбеҳқунанда ва феъли «**гуфтан**» ҳамчун ёридиҳандаи ташбеҳ меояд. Дар ин маврид ҷумлаҳои содаи яктаркибаи фразеологӣ ҳамчун ташбеҳшаванда зикр нашуда, дар мавриди ҷумлаи мураккаб будан, чун ташбеҳшаванда меояд: **Дъхтар-ш-а дидӣ, мегӯӣ, ки оча-ш истос** (Ш). Чунин мисолҳо дар маводи мо камтар ба назар мерасанд: **Бачаи нав шйдаги-ш да-ш истос** (П). Ами Ашура дидӣ, мегӯӣ, ки **би Бибсоро** дар пеши ру-т **истос** (М).

Воҳидҳои фразеологӣи ташбеҳӣ «**да-ш истос**» (ба падараш ниҳоят монанд), **амаки-ш истос** (ба амакаш монанд), мегӯӣ, ки **да-ш истос**: мегӯӣ, ки **ма-ш истос**: мегӯӣ, ки **хола-ш истос** дар зоҳир хеле монанд будани ташбеҳшавандаро мефаҳмонанд.

4.1.6. Дар ин намуди воҳидҳои фразеологӣи ташбеҳӣ монандқунӣ ва муқоиса тавассути унсурҳои луғавӣ бе ёрии воситаҳои грамматикӣ ва ёридиҳандаи ташбеҳ сохта мешаванд: **Оли бест, миём дан-т-а калуши куна мегардун-ъм** (П): **И хамирмуни търъшшидагӣ** ягум гапи хъшрӯ надора (Ш): **И мазори бешафо-ра** чъкор-ъш мекъни, бийо ра-мун-а кӯта кънем (Т): **Бой Мавлони анҷирови-ра дар дълелӣ ва саховатмандӣ мард-ъш касе нест** (Анҷ). Ангуройи Дъова **ангурой мо-да намебуройан**(ш.К)

Ови чъшм-ош **зъмин-а лой мекадан**(Д-ҷ). Чалчъке бъд, хуг **намекаша** (Хов). И мардака бинен шъмо ай ру-ш нури хъдованд мереза.

Дар ҷумлаи аввал воҳиди фразеологӣи «**хамирмуни търъшшидагӣ**»

касоро далолат мекунад, ки вай ниҳоят инчиқ аст ба касе рӯи хӯш намедихад, ҳангоми муомила ва муошират дағал буда, таги суханро нафаҳмида, ҷанҷол мебардорад. Дар ҷумлаи дуом низ ифодаи фразеологии «**мазори бешафо**» ба шахс нигаронида мешавад. Дар ин ҷо касе дар назар дошта мешавад, ки бо вучуди бою тавонгар буданаш ба касе дасти ёрӣ дароз намекунад. Дар ин ҷумла монандкунӣ дар шакли ташбеҳи пӯшида (истиора) омада, ба ҷойи ташбеҳшаванда ташбеҳкунанда маъноӣ ҷумларо пурқувват гардондааст. Дар ҷумлаи сеюм ибораи фразеологии «**мард-ӯш касе нест**» маъноӣ «дар олиҳимматӣ ва саховатмандӣ касе ба ӯ баробар шуда наметавонад»-ро дорад. Ин ҷо монандкунӣ ва муқоиса кардани ашё мақсади асосии гӯянда ба шумор меравад. Вай маъноӣ яклухту мӯъҷаз дошта, сухани соҳибони лаҳҷаро ҷолиб ва пуртаъсир мегардонад.

Дар ҷумлаи чорум бо туфайли фразеологизми «**ангурои мо-да намебурайан**» ангурҳо бо ҳам муқоиса карда шудаанд ва дар ҷумла хулосаи гӯянда низ баён ёфтааст. Дар ҷумлаҳои панҷуму шашум таъбирҳои «**зъмин-а лой мекадан**» ва «**хуг намекаша**» (Хов), «**ай ру-ш нури хъдованд мереза**» дараҷаи монандкунӣ, камию зиёдии ташбеҳкунанда бе ёрии воситаҳои ташбеҳ нишон дода шудааст.

Воҳидҳои фразеологии ташбеҳӣ дар лаҳҷаи ҷануби забони тоҷикӣ, аз ҷумла, дар лаҳҷаҳои минтақавӣ Кӯлоб дар гуфтугӯ ва муошират хеле фаровон вохӯрда, аз лиҳози маъно ва мундариҷа дорои обуранги хоси милли буда, матлабро ба воситаи ҳаҷву истехзо хеле равшан, диққатҷалбкунанда ва дилчаспу образнок ифода менамоянд. Воҳидҳои фразеологии ташбеҳӣ хусусият, рӯҳия, характер, аломати зоҳирии инсон, инчунин амалиёти рӯзмараи онро фарогиранд. Воҳидҳои фразеологии ташбеҳӣ саршори воситаҳои пуробуранг гардондани сухан аз қабилӣ маҷоз, киноя, муболиға, тазод ва ташбеҳу истиора буда, барои образнок ифода кардани нутқи гӯянда хизмат мекунанд.

5.2.1. Зоонимҳои фразеологӣ

Дар лаҳҷаҳои мавриди назар як гурӯҳи воҳидҳои фразеологӣ дучор мешаванд, ки дар таркиби ҷузъҳои онҳо номи ҳайвоноту паранда ва ҳашаротҳо ҳамчун ҷузъи асосӣ омада, барои нишонрасу таъсирбахш истифода намудани фикр хизмат мекунанд. Дар онҳо шахсони алоҳида ба ҳайвоноту парандагон ва ҳашаротҳо муқоиса ва монанд карда мешаванд.

Дар ин ҷо байни ташбеҳшаванда ва ташбеҳкунанда як аломати муштаракӣ ҷамъбастшаванда ё нишонае ба назар мерасад ва ҳамин аломат ё нишона байни шахсон ва ашёҳо дар воҳидҳои фразеологӣ ташбеҳӣ мавқеи муҳим доранд ва онҳо аз навъҳои дигари он фарқи казое надоранд. Воҳидҳои фразеологӣ фаунистикӣ низ дорои маънои бутун буда, маънои суфташударо, ки дар давоми садсолаҳо сайқал ёфтанд, бо ҷилоҳои тоза пеши назари кас ҷилвагар месозанд. Чунин таъбирҳо бо хусусияти анъанавӣ, умумихалқӣ, ё умумиистеъмолиашон аз ибораҳои озоди наҳвӣ тафовут доранд. Воҳидҳои фразеологӣ мазкур барои инъикоси муносибату ҳолатҳои мухталифи рӯҳии одамон ва воқеаву рӯйдодҳои ҷома, образноку таъсирбахш намудани забону гуфтори соҳибони лаҳҷа мавриди истеъмоли қарор доранд.

Таҳлили луғавию семантикии воҳидҳои фразеологӣ ба мо имконият фароҳам меоварад, ки дар бораи забон ва таркиби луғавии он маълумоти аниқу эътимодбахш дошта бошем. Як гурӯҳи фразеологизмҳое, ки дар заминаи номи ҳайвонҳо ташаккул ёфтанд, намуди зоҳирӣ ва ботинии ҳайвонҳо ба назар гирифта мешаванд, пеш аз ҳама ҳайвон ё парандае ба одам муқоиса карда мешавад, вай ба ҳама маълум аст. Дар забоншиносӣ чунин фразеологизмҳоро **воҳидҳои фразеологӣ фаунистикӣ (зоонимӣ)** меноманд. Забоншинос К.Т. Гафарова воҳидҳои фразеологӣ зоонимӣ ва фитонимиро аз нигоҳи таҳлили таркибӣ семантикӣ дар “Структурно – семантический анализ фразеологических единиц с зоонимами и фитонимами в таджикском, немецком и русском языках” (Таҳлили сохторию луғавии воҳидҳои

фразеологӣ бо вожаҳои зоонимӣ ва фитонимӣ дар забонҳои тоҷикӣ, немисӣ ва русӣ) (2010) ном асараш тавзеҳ додааст Доир ба ин навъи воҳидҳои фразеологӣ мавсуф фикру андешаҳои худро баён намуда, мавқеъ ва дараҷаи истеъмолии онҳоро дар се забон: забони тоҷикӣ, русӣ ва олмонӣ муқоиса намудааст. Муҳаққик дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ ширкат варзидани вожаҳои зоонимӣ ва фитонимиро қайд менамояд, вале оид ба таъбирҳои бо калимаҳои мазкур ташаккулёфта ба забони тоҷикӣ нисбат ба забонҳои русию немисӣ мисолҳо хеле кам ба мушоҳида мерасанд. Аз ин рӯ таҳлилҳо эътимодбахш набуда, далелу мисолҳо аз адабиёти бадеии тоҷик нестанд. Аз забонҳои русӣ ва олмонӣ ҷумлаҳои зиёде ба назар мерасанд, ки дар таркиби фразеологизмҳо вожаҳои зоонимӣ (ҳайвонотҳо) ва фитонимӣ (олами растаниҳо) нақши асосӣ доранд, вале ба забони тоҷикӣ доир ба фразеологизмҳои фитонимӣ ягон ҷумла наовардааст (49,122).

Таъбирҳое, ки намуди ботинӣ ва зохирии инсонро ба ҳайвонҳои хонагӣ ва ваҳшӣ ба таври муқоиса ташбеҳ менамоянд, хусусияти миллӣ доранд. Як хусусияти муҳими таъбирҳои мазкур дар он аст, ки онҳо ба дараҷаи олий устувору тағйирнаёбанда буда, дар ифодаи образнокӣ ва муҷазбаёнӣ ҳамто надоранд.

Ҳар як ҳайвон бо хусусиятҳои хоси худ аз ҳайвони дигар тафовут дорад. Ҳамин хусусиятҳо дар ташаккулёбии воҳидҳои фразеологии зоонимӣ сабаб шудаанд. Номи ҳайвоноти хонагӣ (гов, сағ, хар, гурба, гўсфанд, буз ва ғайра) ба вазифаи ҷузъи асосии воҳидҳои фразеологии ташбеҳӣ омада метавонанд. Аз қабилӣ **сағи дахани дари касе будан** «хизматгори касе будан», **сағи лакқӣ** «сергап, шахсе, ки бисёр сухан мегўяд», **пишаки касеро пишт нагуфтанд** «ба касе раҳм кардан, кордор нашудан», **хари касе аз лой гузаштан**, «кори касе ба сомон расидан, мушкилии касе осон шудан» ва ғайра.

Калимаҳои ифодакунандаи номҳои ҳайвоноти хонагӣ бештар ба

вазифаи ҷузъи асосии воҳидҳои фразеологӣи ташбеҳӣ меоянд. Дар забони гуфтугӯ гӯянда барои барҷастаю таъсирбахш ифода намудани фикру ақидаи худ онро ба ҳайвонҳои хонагӣ ваҳшӣ ташбеҳ мекунад, ки дар натиҷа воҳидҳои фразеологӣи зоонимӣ ба вуҷуд меояд. Ногуфта намонад, ки дар баробари хусусиятҳои хосро доро будан ҳар як ҳайвон метавонад аз тарафи гӯянда аломатҳои иловагӣ зам карда шуда, дар мавқеи дигар, барои ифодаи мақсад ҳамчун объекти муқоиса ё ташбеҳ истифода мешавад. Албатта, чунин навоарӣ ба рафти воқеаву ҳодисаҳое, ки ҳаёти воқеӣ пешкаш менамояд, алоқаманд аст. Масалан, агар дар симои шер дар як маврид образи шахси боқуввату мағлубнопазирро тасвир кунад, дар ҷойи дигар бо тақозои вазъият ба ҳолату вазъияти он ташбеҳ мекунад ва дар натиҷа ибораи ташбеҳӣ наве тавлид меёбад: Ранги шер меғурид. Шерворӣ дъшман-ша ба зъмин зад(ш. К)

Хусусияти муҳимтарини зоонимҳои фразеологӣ дар он аст, ки ба воситаи онҳо гӯянда вазъияту ҳолати дар он қарордоштаи соҳиби амалро эҳсос мекунад. Агар дар ҷое амали шахс ба амали гурба монанд шуда бошад, ҷойи дигар беқарорӣ, ноҳинҷорӣ одам ба саги сӯзанхӯрда монанд шудааст: Ранги саги сӯзанхурдагивори хъд-и-ша ба ҳар тараф мезад.(Хов.)

Ҳангоми таҳлилу тадқиқи маводи ҷамъоварда ба чунин хулоса омадем, ки воҳидҳои фразеологӣи ташбеҳӣ, ки ҷузъи асосии онҳоро номи ҳайвоноти хонагӣ ташкил медиҳанд, бештар ҳолату вазъияти онҳо ташбеҳ карда мешавад. Маводи ҷамъовардамон шаҳодат медиҳад, ки ба вазифаи ҷузъи асосии воҳидҳои фразеологӣи ташбеҳӣ калимаи «саг» бештар омадааст. Калимаҳои ифодакунандаи номи ҳайвоноти хонагӣ дар таркиби воҳидҳои фразеологӣи ташбеҳӣ омада, вожаи дигарро ба худ тобеъ мекунанд ва ба воситаи алоқаи изофӣ ба ҳам алоқаманд мешаванд. Маъноӣ фразеологӣ аз ҷамъи маъноҳои ҷузъҳои дохилӣ сар

мезанад. Ҳар қадар ки сохти ифода устувор бошад, маъно ҳамон қадар рехтаву устувор аст. «Ягонагии ҷузъҳои дохилӣ маъноӣ фразеологиро ба вуҷуд меорад, ки сифатан аз дигар намуди маъноҳо фарқ карда, мавқеи ҷудогонаро дар системаи маъноӣ забон ишғол мекунад» (133, 47).

Маъноӣ ҷузъҳои дохилӣ ба як маъноӣ умумӣ қамъбаст карда мешавад. Масалан, дар мисолҳои зерин ин хусусиятро бараъло мушоҳида намудан мумкин аст: ранги гови гурусна «ҳарисона», бӯзи бозингарворӣ-«чолок, серҳаракат», саги сиёҳворӣ-«дахшатангез, бадвоҳима», ранги аспӣ шӯҳӣ мастворӣ «бепарвоёна, ҳавобаландона», мисли гови қорӣ «фармонбардорона» ва ғайра.

Ҳамин тариқ, воҳидҳои фразеологӣ фаунистикӣ (зоонимӣ) бо ҷузъи асосӣ номи ҳайвоноти ҳонагӣ миёни дигар воҳидҳои фразеологӣ ташбеҳӣ мавқеи махсус доранд. Онҳо бештар ба вазифаи ҷузъи асосӣ воҳидҳои фразеологӣ ташбеҳӣ омада, маъноро қувват мебахшанд. Гӯянда ҳангоми гуфтугӯ чунин нави воҳидҳои фразеологӣ ташбеҳӣ истифода намуда, фикрашро таъсирбахш ифода менамояд.

Дар лаҳҷаҳои минтақаи Қўлоб як қисмати воҳидҳои фразеологӣ, дучор мешаванд, ки дар таркиби онҳо номи ҳайвоноту парандагон ҳамчун ҷузъи асосӣ зикр гардида, барои образнокӣ қаззоб намудани сухани сокинони ин диёр мавқеи муҳимро ишғол менамоянд. Ин монандкунӣ дар аксар мавридҳо рамзӣ, маҷозӣ ва киноявӣ сурат мегирад. Ҳатто дар ҳолати номгузорӣ низ нишонаҳои мазкур нақши муҳим доранд.

Дар воҳидҳои фразеологӣ ташбеҳӣ монанд кардани ашё то дараҷае ба таври озод сурат мегирад. Дар ин ҳолат аломати ашёи дигар ҳамеша образи ҳамон шахсро дар пеши назар ҷилвагар месозад, ки вай бо ашёи дигар монанд ё муқоиса мешавад ва муносибати вайро бо ашёҳои дигар дар ҳаёти рӯзмарра инъикос менамояд. Ҳангоми таҳлилу тадқиқи воҳидҳои фразеологӣ дар лаҳҷаи номбурда ҳамин чиз аниқ шуд, ки қариб 70%-и таъбирҳои фразеологӣ мавҷуда ба шахс ва тавсифу фаъолияти рӯзмарраи

он иртибот доранд. Дар фраземаҳо (ифодаҳои фразеологӣ) ҳангоми монандкунии бевосита ва бавоситаи номи ашё пеш аз ҳама, ба чаши ҳама аломати фардии предмет мезанад. Ин аломат ба ашёи монандшаванда то дараҷае (кам ё зиёд) муштарак аст. Ин аломат дар худ маъноҳои зиёдро ғунҷоиш медиҳад., ки ба рафтор ва ғайрияти одамон ё ҷонварон мувофиқат мекунад, ки дар симои шахс инъикос ёфтааст. Дар онҳо шахсони алоҳида ба ҳайвонот, ҳашаротҳо, ба олами набототу растаниҳо муқоиса ва монанд карда мешаванд. Дар байни ташбеҳшаванда ва ташбеҳкунанда як аломати муштаракӣ ҷамъбастшаванда ё нишонае ба назар мерасад ва ҳамаин аломат ё нишона байни шахсон ва ашёҳо дар воҳидҳои фразеологӣ фаунистикӣ мавқеи муҳим доранд: Ашур мушворӣ дъзд бӯд. Ин ҷо «**мушворӣ дъзд бӯдан**» ибораи фразеологӣ ташбеҳӣ ба шумор меравад ва маънои манфӣ дорад. Воҳидҳои фразеологӣ саристеъмоланд, ки дар онҳо номи **хар, гов, шер, пъланг, фил, хърс, гърг рубах, буз, харгуш, саг, пшък (гурба)** ва ғайра ҳамчун ҷузъи асосӣ омада хислат, хусусият ва аломатҳои гуногуни шахсро бо роҳи муқоиса ва монандкунӣ ташреҳу тавзеҳ медиҳанд:

Хар, Маълум аст, ки **хар** ҳайвони қорӣ буда, аз замонҳои қадим ба мардум хизмат мекунад. Шахсе ки шабу рӯз бе подош қор мекунад ва маҳсули меҳнаташро дигарон истифода мебаранд, ба **хар** ташбеҳ шудааст. Дар ибораи фразеологӣ зерин ҳамаин аломату хусусияти хар ба инобат гирифта шудааст. Дар фразеологизми «**харворӣ қор қадан**» ташбеҳ ва муқоиса назаррас аст. Барои мисол ҷумлаи «**Ориф харворӣ қор мекънавъ ахиръш ичи.(Т).**»-ро аз назар мегузаронем. Дар ҷумлаи мазкур «**харворӣ қор қардан**» воҳиди фразеологӣ маҳсуб мешавад. Ба ҳамагон маълум аст, ки дар замонҳои андаке пештар **хар** ҳайвони қорӣ буд. Мардуми қўҳистон ба **хар**-ҳамчун ҳайвони борқаш эҳтиёҷоти қалон доштанд, тамоми қорҳои рӯзгорро мардум ба воситаи **ин ҳайвони безабон** ба сомон мерасонданд. Дар воҳиди фразеологӣ номбурда ҳамаин аломату хусусияти **хар** -хизматрасонӣ ба инобат гирифта шудааст, яъне шахси монандшаванда меҳнатқаш аст, шабу рӯз меҳнат мекунаду ҳеҷ не, ки зиндагиаш беҳ шавад, ба **хар** монанд

карда шудааст.

Бояд гуфт, ки образи **хар** дар таъбирҳои лаҳҷавӣ ба маъноҳои **нодон**, **беақл** хеле зиёд дар гардиш қарор доранд: **Харворӣ** ақл надора; **бетамиз**: **Харворӣ** тамиз надора; **пурхӯр**: Кади хар мехра; дучор мешавад. Агар шахс ҳамаи он хислатҳои дар боло номбар шудаи харро дошта бошад, нисбат ба вай чунин ибораи фразеологиро ба қор мебаранд: **ранги хар**; И мардак **ранги хар-ай**. Инчунин фразеологизми бо вожаи «**хар**» маъноҳои «касеро аз ягон макон пеш кардан» ва «ичрои ягон қор»-ро ифода мекунад:

Хар-та ҳай къ ай иҷа, дига рангъ рута набинъм (Т). **Акъ** (акнун) **хар-ъш ай қъбор парид** дига мора балав намегира (П).

Дар ҷумлаи фразеологии «**хар аму харай, фақат тъғумош дига шидан**» ба шахсе далолат менамояд, ки каси нодону беақл тасодуфан мансаби баландро соҳиб мешавад: Сафар раис шида боша ҳам, **хар аму харай, фақат тъғумош дига шидан** (Ш). Гоҳо беақлии одамон низ дар ибораҳои фразеологӣ бо вожаи «**хар**» инъикос меёбад:

Ориф қади хар ақл надора . (П).

Дар ибораи фразеологии «**қади хар ақл надоштан**» ақли хар ба ақли Ориф қиёс карда мешавад.

Ҳамин тариқ, **хар** ҳарчанд ҳайвони нафърасон бошад ҳам, номи вай ҳамеша дар таркиби таъбирҳои меояд, ки маъноҳои рамзӣ, киноявиро ифода намуда, тобишҳои манфӣ дорад.

Асп –ҳайвони хонагии саворӣ ва боркаш ва нафърасон аст. Дар гузашта рафту омади мардум аз як қишлоқ ба қишлоқи дигар ба воситаи асп сурат мегирифт. Дар шаҳрҳо низ аспҳоро ба ароба баста, мусофиркашӣ мекарданд. Мардум бо аспҳои худ **бузқашӣ** мекарданд. (Ин навъи бозӣ мароқовар буда, мухлисони зиёде дошт). Дар маводи дар даст доштаи мо ҳамагӣ ду ибораи фразеологӣ бо номи «асп»-ро дучор қардему халос. Инҳо рехтаҳои фразеологии антонимӣ ба шумор мераванд: «**ба аспи ҷаҳл сувор шидан**»; ва «**аз аспи ҷаҳл ҳамбидан**» (фуромадан); Ибораҳои мазкур ба муодилҳои фразеологӣ монанданд. Дар ибораи аввал феъли таркибии «сувор

шидан» ва феъли «хамбидан», ки дар ибораи дуҷум омадааст, маъноӣ ба ҳам зидро ифода мекунад. Аз ин рӯ, онҳоро воҳидҳои фразеологӣ зидмаъно маънидод кардан ба мақсад мувофиқ аст: Борун **ба аспӣ ҷаҳл сувор шид**, ба сари зан-ш-а давид. Бъди ягон дъ-се минут **ай аспӣ ҷаҳл хамбида** ба зора дърумад (Ҳ.)

Гов -низ ҳайвони ҳонагӣ аст. Мардум аз вай бебаркаш ғоида мебаранд. Аз маҳсулотҳои **гов** –**шир, ҷурғот, маска, чакка** ва ниҳоят аз гушти он ҳамчун маводи хӯрокаи мавриди истифода қарор дода мешаванд. Дар гузаштаи наҷандон дур ба воситаи барзагов мардум замин ҷуфт мекарданд, хирман мекӯфтанд. Хулоса гов ҳайвоне аст, ба мардум ғоидаи зиёди беминнат меоварад. Ба ин нигоҳ накарда, дар лаҳҷа як қатор фразеологизмҳои вомехӯрад, ки дар онҳо вожаи «гов» ва «барзагов» ҳамчун ҷузъи асосӣ омада, ба ҷиҳатҳои манфии шахс, аз қабилӣ **нодонӣ, камақлӣ, пурхӯрӣ** ишора менамоянд:

И мардак қадӣ гов ақл надора (П). Говворӣ пӯр меҳра. Коръ раша мебинӣ, барзагови раи ростай (Т).

Дар ҷумлаи сеҷум ибораи «**барзагови раи рост**» маъноӣ беақлу нодонии одӣ не, балки аз ҳад зиёд беақлу нодон будани касро ифодагар аст. Дар лаҳҷаҳои мазкур танҳо дар як воҳиди фразеологӣ- «қадӣ гов зӯр будан » тобиши манфӣ эҳсос карда нашуда, маъноӣ мусбатро далолат мекунад.

Ба ғайр аз **хар, гов**. дар лаҳҷаҳои номбурда боз **шер, паланг, фил, хирс, гург, рӯбох, буз, харгӯш, саг, гурба (пъшък/пишак)** ва ғайраҳо дар таркибу ибораҳои фразеологӣ ҳамчун ҷузъи асосӣ омада, ҳислату аломатҳои гуногуни шахсро бо роҳи ташбеҳкунӣ ташреҳу тавзеҳ медиҳанд:

Шер – ҳайвони даррандаи қавиҷусса, ки бозу ва ҷанголи қавӣ дорад. Вай рамзи тавоноӣ, далерӣ ва нотарсӣ аст, чун ки вай дар ҷангал ҳукмрони ягона ба шумор меравад. Қалимаи «**шер**» дар таркиби фразеологизмҳои ҳамчун ҷузъи асосӣ омада, бо ҳамаи хусусиятҳои шер иртибот дошта, маъноҳои мусбатро ифода менамояд. Дар лаҳҷаи мазкур воҳидҳои фразеологӣ, ки бо вожаи «шер» меоянд, он қадар зиёд нестанд. Микдори

онҳо ангуштшуморанд. Шахси далеру нотарс, ботадбиру тавоно ба шер ташбеҳ дода мешавад. Унсури луғавии «шер» бо пасванди «-ворӣ» омада, монанд карданро мефаҳмонад: **Шерворӣ наъра зад. Шерворӣ ҳарифш-а ба зъмин партофт. (Ш)** Дар лаҳҷаи мавриди назар марди меҳнатдӯсту ўҳдабаро низ ба шер монанд карда мешавад: **Дар ду моҳ шерворӣ хунаша пушонд (Х). Ба дъмби шер бозӣ накъ.**

Гърг(гург)-ҳайвони даранда буда, мисли сағ шакл дорад, вале вай ботадбир аст. Ҳар кори мекардаашро пешакӣ меандешад, баъд аз пайи иҷрои он мешавад. Аз хислату аломати гург чунин нишонаҳоро зикр намудан мумкин аст: вай ба ҳама ҳайвонҳои дигар қасди бад дорад, ҳамеша ба ҳамла кардан тайёр аст, ҳарифро дар ғафлат монда, онро ба тасарруфи худ медарорад.– чунинанд аломатҳои фарқкунандаи гург аз дигар ҳайвонҳои ҷангал. Вай дар мавқеъ ва ҳудуди географии худ сайдашро шикор мекунад ва дигар ҳайвонҳоро ба ин ҷо наздик шудан намеронад. Агар дар гирду атрофи ҷойи муқаррарии худ сайдро ёфтани мушкил бошад, гург маҷбур мешавад, ки барои пайдо намудани кути лоямут ба ҳудуди замини ҳамсоя дарояд. Дар ин ҳолат таҷовузнопазирии сарҳад ҳалалдор мегардад ва байни гургон ҷанги сахте ба вуқӯъ мепайвандад. Хамин хислату аломатҳои гург дар фразеологизмҳои вожаи «гург» дошта, бараъло намоён шуда меистанд ва тобиши манфӣ доранд. Аз нигоҳи миқдор бошад, онҳо он қадар зиёд нестанд, вале аз ибораҳои фразеологии рехта ҳеҷ монданӣ надоранд.

Дар лаҳҷаҳои номбурда одами бераҳму мочароҷӯро ба гург монанд менамоянд: Яке гъргворӣ ба ҳамсоя-ш часпид.(Х). Инчунин каси ҳиллагару маккорро низ ба гург ташбеҳ медиҳанд: Аму (ҳамон) савдогари сари бозор гърги борондида бӯд, ранги тӯ чан қаса фанд қада бӯд (К). Маризо гърг шидаст, ҳиҷ ки ура фанд қада наметуна. Дар ин ҷо ибораҳои фразеологии «**гърги борондида**» ва «**гърг шидан**» шахси маккору ҳиллагарро ифода мекунад. Воҳидҳои фразеологии «**гърги борондида**» аз забони адабӣ ба лаҳҷаҳои номбурда гузаштааст, **ибораи «гърг шидан»** моли хоси лаҳҷаҳои ҷануби Кӯлоб маҳсуб мешавад. Ҳар ду ибораи мавриди назар муродифи

луғавӣ буда, дар лаҳҷаҳои мазкур мавқеи васеи истеъмоли доранд. Шахси ҷаққону кордонро низ ба гург ташбеҳ медиҳанд. Шояд аз ин ҷиҳат бошад, ки гург дарандаи ҷолоку зирак аст ва ҳарифи худро маҷоли ҷунбидан намедиҳад: **Исф гъргворӣ кор мекъна.** Ибораи фразеологии **гъргвори кор кардан** дар дигар лаҳҷаҳои ҷанубу шимоли забони тоҷикӣ мамнуъ нест. Инчунин фразеологизми «**қади гърг гишна**», «**гъргворӣ гишна**» дар лаҳҷаҳои мазкур баъзан вомехӯрад, ки ба фикри мо, аз забони русӣ ба ин гӯйишҳо гузаштааст: Намедунъм ай чи боша, ки **гъргвори гишна-м.** (X).

Фил –ҳайвони бузургҷуссаи ҷангал ба шумор меравад. Вай ҳайвони даранда нест. Вай ду шох дорад, барои худро ва наслҳояшро аз душманонаш муҳофизат кардан, онҳоро дар лаҳҷаҳои зарурӣ ба кор мебарад.. Дар лаҳҷа як фразеологизме, ки калимаи «фил» дар вай ҷузъи асосӣ аст, фақат як узви бадани фил иштирок мекунад. Дар маводи дар даст доштаи мо ҳамагӣ ду воҳиди фразеологӣ бо вожаи «фил» мавҷуд аст: **Оли ть дар гӯши фил ховӣ**, чи қадар гапъ калоча хестъ ть хавар надорӣ (К). Воҳиди фразеологии «**дар гуши фил хов бӯдан**»шахсеро далолат менамояд, ки, аз ҳеҷ воқеаву ҳодисаҳои дуру наздик огоҳ нест ва барои донишҷӯи онҳо кӯшише намекунад. Таъбири мазкур на тобиши манфӣ дораду на мусбат. Ин навъи фразеологизмҳоро «**холис**» меноманд. Воҳиди фразеологии «**аз паша фил сохтан**» аз рӯи ҷисми бузурги фил ба вучуд омадааст, ки маънои ҳар ҳодиса, воқеаи ночизро ба авҷи аъло бардоштанро дорад: Ай паша фил насоз, иқа (К). Таъбири мазкур аз забони умумихалқӣ ё забони адабӣ ба лаҳҷаҳои мавриди назар ворид шудааст.

Хърс(хирс)-ҳам ҳамчун ҳайвони даранда дар ҷангал мавқеи худро дорад. Дар лаҳҷаҳои зарурӣ, ки ба ин даранда хавфу хатар таҳдид мекунад, барои ҳимояи худ вай ҳатто ба одам ҳам хучум мекунад. Дар фразеологизмҳои лаҳҷавӣ бо калимаи «хирс», ки аз нигоҳи миқдор каманд, ду маънӣ ба назар мерасад: **1. Бекор ба гӯшае нишастан. 2. Аз ҳад зиёд**

фарбех шудан: Доим дар хона-ш **хърсворӣ ховай** (Ш). Ира бин, **хърсвори дам каст-е** (Т). Аз ин ҷост, воҳидҳои фразеологӣ бо калимаи «хърс» ифодагари касони нокораю танбал ва коргурез маҳсуб мешаванд. Дар ин таъбирҳо назари гӯянда ба шахсони мавриди назар ба ҳеҷ ваҷҳ хайрхоҳона набуда, тобиши манфӣ эҳсос карда мешавад.

Рубоҳ/ руба- ҷонвари гуштхор аз навъи сағ, ки думи калони сермӯй дорад ва ниҳоят дараҷа ҳилагар аст. Рӯбоҳ-рамзи найрангу фиреб, ҳилаю ҳилагарӣ аз давраҳои қадим мерос мондааст. Дар лаҳҷаҳои мазкур низ ибораҳои фразеологӣ бо вожаи **рӯбоҳ** маъноҳои манфӣ дошта, найрангу фиребро далолат менамоянд. Онҳо аз калимаи асосӣ ба воситаи пасвандҳои «-ворӣ» ва «-гарӣ» ташаққул меёбанд: **Рубаворӣ дъм налькун**, дига мъ ба гапойи ть бовар намеқънъм (П). **Рубагарӣ накън-ъ сари дъст-ма бьги**, ки даравтар пала-м-а парун-ъм (Й).

Бъз(буз) низ мисли гов, гӯсфанд ҳайвони нафърасон аст. Вай ҳайвони ҷуфтсуми алафхӯри хонагӣ қадаш баробари гӯсфанд буда, дорои шох, риши дароз ва думи кӯтоҳ дорад. Вожаи **бъз** дар таркиби ибораҳои фразеологӣ ҳамчун ҷузъи асосӣ омада, маънои хабаркашӣ ва ғаммозиро ифода мекунад: Мъ барвақт медонистъм, ки **тъ-бъзӣ**. (К). Дар ин ҷо гӯянда ҳамсухбати худро бе ёрии воситаҳои грамматикӣ ба буз монанд кардааст. Бидуни ин маъно калимаи мазкур дар фразеологизми «**бъзи торазадагӣ**» каси танҳоро, ки аз мардум худро дур мегирад, дар пастию баландии онҳо шарик нест, ифода мекунад: **Бъзи тора задагивори** то кая ай одамо дур мегардӣ, ть мурдавъ зънда надорӣ (Ш). Калимаи **бъз** дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ дар шакли мураккаб омада, маъноҳои мухталифро ифода менамояд. Дар ибораи фразеологии «**бъзакбозӣ дохтан**» маънои бо роҳи макру фиреб байни касон ҷангу ҷанҷол барангехтанро ифода мекунад, Фразеологизми «**бъздил бьдан**» бошад маънои тарсу ҳаросро ифода менамояд ва аз забони адабӣ ба лаҳҷаи мавриди назар гузаштааст: Дина дар мачит пеш ай саршавии нъмоз Гълмади Ашур мардъм-а **бъзакбози дохт** (П). Насияти мъ-ра гуш къ:

одам бояд ҳеҷ вахт бѣздил набоша (ҷ.К).

Инчунин дар бораи касе, ки фаромӯшхотир асту ҳар чизу чораи худро дар ҳар ҷо, ки рост омад, партофта меравад, ибораи фразеологии изофии «бѣзи бичапарто» дар истеъмол фаъол аст: Ранги бѣзи бичапартоворӣ сумка-т-а дар ар ҷо напарто. (Хов),

Бояд қайд намуд, ки воҳидҳои фразеологӣ бо калимаи «бѣз» хоси лаҳҷаи мазкур набуда, инчунин дар забони умумихалқӣ низ мустамаал аст..

Гусфанд –ҳайвони алафхӯри хонагии мансуби ҷуфтсумҳо аст, ки барои гӯшт, равған, пӯст, пашм ва шир парвариш менамоянд. Образи вай дар воҳидҳои фразеологӣ назаррас буда, тобиши мусбат дорад. Шахсе бо гӯсфанд монанд карда мешавад, ки мулоимтабиат, хислату қор ва фаъолияти хуб дорад. Муносибаташ ба инсонҳои дигар хайрхоҳона аст. Чунин одам ҳеҷ гоҳ ба ғазаб намеояд. Ин навъи воҳидҳои фразеологӣ ба воситаи пешоянди номи «**ранги**» ва пасванди «**-ворӣ**» сохта мешавад: Хъдойбердӣ ранги гӯспанд хъшфеълай (П).

Ба ғайр аз ин бофароғат хоб рафтани, аз баду неки дунё хабар надоштан низ ба гӯсфанд ташбеҳ дода мешавад: И мардақора бинен гуспандворӣ хован.(П).

Харгӯш ҷонвари хурди алафхӯри дорои гӯшҳои дароз ва дастҳояш кӯтоҳтар аз пояш буда, хеле чолок ва даванд аст. Вожаи «харгӯш» дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ омада, ҳамчун рамзи тарсончакию буздиӣ аз қадимулайём то замони мо омада расидааст: Авдъло ранги харгӯш тарсончъкай (Т).

Дар маводи дар дасти мо буда, вожаи «харгӯш» боз ба маънои **хушёриву зиракӣ** меояд ва шахси чолокро ба харгӯш ташбеҳ медиҳанд:

Қади харгӯш ишорай. (Н). Ранги харгӯш тез медава (Ш).

Дар ҷумлаҳои мазкур ҳамчун воситаи ташбеҳ нақши пешояндҳои номи «ранги» «қади» назаррасанд.

Сағ–ҳайвони хонагӣ буда, ба соҳибаш вафодор аст. Вай тамоми умр хизмати мардумро мекунад. Вай бӯғир аст, изи пой ҷиноятқоронро гирифта

метавонад, рама ва галаро посбонӣ мекунад. Хулоса, ғуломи ҳалқабардӯши соҳибаш буда, ба вай аз таҳти дил хизмат мекунад. Аломати асосӣ ва фаромушнопазири сағ бехудаву баҳуда ҷакидан (аккос задан) ба шумор меравад. Вобаста ба ин ҳамин аломатҳои сағ дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ ҳангоми монанд ё ташбеҳ кардан ба назар гирифта мешавад ва шахсеро ба сағ монанд мекунанд, ҳамеша дар хона доду фарёд мебардорад, ё ба ҷанҷол кардан одат кардааст: **Иқа (ин қадар) сағворӣ бьсё наҷак, чӣ иқа мечакӣ?** Ягон-ягон сағоне ёфт мешаванд, ки дар хонаи соҳибаш касони бегонаро мегазанд. Ин чиз ҳам дар воҳидҳои фразеологӣ инъикос ёфтааст. Воҳидҳои фразеологӣ бо калимаи «сағ» ташаккулёфта, монандкунӣ ба воситаи пасванди «-ворӣ» ва пешоянди «қадӣ» сурат мегирад: Биё бас къ, **сағворӣ ай банди по-м нагӣ (П).**

Дар лаҳҷаи мавриди назар фақат як таъбири фразеологӣ ёфт шуд, ки ба шахс нигаронида шуда, тобиши мусбатро далолат мекунад. Ин ибора «**сағворӣ вафодор**» ном дорад: Усто Расул дар хонаи Мариёбой хизмат мекард ва **сағвори вафодор** бӯд. (П)

Дигар воҳидҳои фразеологӣ бо унсури луғавии «сағ» касони аломату хислати манфӣ доштаро далолат мекунанд. Дар воҳиди фразеологии «қадӣ сағ надунистан» қадру қиммат надоштани шахсро дар назди ҳамкорон, ҳамдеҳагон бо сағ муқоиса карда мешавад: Дига тӯра **қадӣ сағ намедунъм**, хубъш, ки бӯра ай иҷа (Т). Ибораи рехтаи «**сағи сервори дур дохтан**» дар лаҳҷаҳои мазкур серистеъмол буда, маънои «дидаю доништа худро ба нодонӣ задан»-ро ифодагар аст: Кали Мадакима дидӣ, ай амай кор хавар доравъ **сағи серворӣ дур медоза (М).**

Таъбири «**ранги сағи девна шидан**» бошад касеро далолат мекунад, ки дар хона ва кӯча мағалу ҷангу ҷанҷол бардоштан ба вай одат шудааст ва ба ибораҳои фразеологии «**одами сағмиҷоз**» ва «**сағ шидан**» муродиф мешавад: Холмадбой **одами сағмиҷоз** бӯд, дар солой ахири ӯмрӯш **ранги сағи девна гашта бӯд (Т).**

Воҳидҳои фразеологӣи «**аҳволи сага доштан**» // «**зиндагии сагона доштан**» ишора ба шахсе аст, ки зиндагиаш хуб нест, қору меҳнат мекунад, вале беварор, доимо гарданкаҷи дигарон: Рустам **зиндагии сагона дошт**.(Т) Аввали омадан-ъш-да Мадкарим **аҳволи саг-а дошт**, неки сир-ша ба ҳиҷ ки намегуфт. Рехтаи фразеологӣи «**саг соиб-ш-а дарёв намеқна**» ва «**кърми саг**» қоеро ифода мекунад, ки дар он қо одамони бисёре қамъ шудааст. Аз он қо одами дарқориро ёфтани неҳоят мушкил: Ба яг қойера рафтем, ки саг соиб-ша дайров намеқна, одамо ай кърми саг-да бсьйо бьдан (Т).Бояд хотирнишон кард, ки «кърми саг» ва «пашаи саг» дар сохтани воҳидҳои фразеологӣи ташбеҳӣ хеле фьоланд. Таъбирҳои мазкур бе ёрии воситаҳои грамматикӣ фразеолгизмқое, месозанд, ки дар онқо монандқунӣ бо роҳи муқоисақунӣ сураг мегирад. Дар минтақои қанубии Қўлоб одами зардбашараро «пашаи саг» ном мебаранд: Аму пашаи саг қӣ нум дошт? - Шогърез (қ.К).

Аз маводҳои қамъшуда бо вожаи «саг» як воҳиди фразеологӣе ёфт шуд, ки хабари он дар шакли инқор омада, мазмуни умумии таъбир низ маънои инқорро далолат мекунад: Да и хуна саг намеқака (Хов). Дар ин қумла иборайи фразеологӣи «саг намеқака» маънои чанд вақт боз дар ин хона қасе набуданро мефаҳмонад , яъне неҳоят орому соқит.

Пишак/пъшқк (гурба) қонвари маъруф аз қинси ширхўрҳои даранда **буда**, дар хонаи мардум зиндагӣ мекунад. **Пъшқк** дар тарқибии воҳидҳои фразеологӣи ҳамқун қузъи асосӣ омада, ба нутқ оҳанги манфӣ мебахшад. Дар байни маводҳои мавқуда танқо ду иборайи фразеологӣе дучор қардем, ки дар он қо вожаи «пъшқк» (пишак) мавриди истемол қарор гирифтааст: Шавъ арус баъди дь моқ **сагъ пъшқк шидан**. (М).

Дар ин қумла воҳиди фразеологӣи «**сагъ пъшқк шидан**» ба ҳамдигар зид, ё душман шуданро ифода мекунад. Воҳиди дигари фразеологӣи «**пъшқки қаса пъшт нагуфтан**» аст, ба шахсе ниқаронида мешавад, ки таъби нозук дорад, ягон қас қурьат намекунад, ки авзояшро хира созад, ё гуноҳашро дар рў ба рўяш гўяд. Дар тарқибии фразеологӣи лаҳқҳои

Кўлоб ибораҳоеро вохўрдан мумкин аст, ки дар он номи парандагон: **мурғ, хурус, зоғ, бўлбўл, кавг** низ ёдрас мешавад ва қору фаёолияти одамнро далолат мекунад.

Мўрғ/ мурғ. Номи умумии ҳамаи парандаҳо. Дар ин рисола танҳо мурғи хонагӣ дар назар дошта мешавад, ки барои одамн нафърасон аст. Аз мурғи хонагӣ барои мардум гўшт, тухм истехсол карда мешавад. Мурғ ба ибораҳо маъноҳои гуногун илова мекунад. Маънову пураву аниқи онҳоро мо дар матн дарк менамоем: И занак йаг сол боз **ранги мўрғи паршъкаста шидас**, дар ў не шу, не гудак, намедуна, ки **сарша дар кадъм қавр бўзана** (Ш,К). Дар фразеологизми «**ранги мўрғи паршикаста шудан**» ба занн танҳои бетолъ нигаронида мешавад, дар зиндагӣ касе, ё пуштибоне надорад. Ибораи дигар бо иштироки «мурғ» ,«**мурғи дъл мурдан**» маънои ба қоре ё фаёолияте ҳавас надоштани шахсро мефаҳмонад: **Мўрғи дъл-ъм мурд**, дига ба ҳеч чи ҳавас надор-ъм (Х).

Ибораи мазкур дар забони адабӣ ҳам ба таври васеъ мустаъмал аст.

Зоғ. Ин калима дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ ҳамчун ҷузъи асосӣ омада, воҳиди фразеологии ташбеҳӣ месозад: Чашмони сиёҳи қалон-қалони зебо ба ин паранда ташбеҳ карда мешавад. **Чашмони Мавзуна зоғворӣ сийаҳанд** (К). **Кавг (қабк)-** парандаи зебо аст. Бо ин аломати худ дар байни парандагони кўҳистон фарқ карда меистад. Ба болои ин нағмасароии қабк ба кас илҳом мебахшад. Ҳамин нишонаҳои фардии қабк дар воҳидҳои фразеологӣ бо вожаи **қабк** инъикос меёбанд. Айни нашъунамои баҳор қабкҳо аз ин фасли зебо лаззат бурда ба нағмасароӣ мебароянд, аз ин фурсати муносиб сайёдон ва шикорчиён истифода бурда, ба сўйи онҳо тир мепаронанд, ё дом мепартоянд. Ҳамин лаҳза дар фразеологизми «**қавг аз қабкаи² хдиш тир меҳра**» таҷассум ёфтааст. Ҷумлаи мазкур шахсро далолат мекунад, ки суҳанро насанҷида, ҳар ҷо, ки рост омад, гуфтан мегирад. Дар натиҷа, ҷой ва мавқеи суҳанро надониста ҳарф задан ба кас гарон меафтад. Беҳуда халқ нагуфтааст, «Ҳар суҳан ҷоеву ҳар нуқта маконе

² Қабка-нағмасароӣ

дорад»: Ага хъдиш дар ар чо дан-ш-а пеши хъдй мегъръфт, ҳеҷ гап набъд, беҳуда нагуфтанд, ки **кавг аз қақбаи хъдиш тир мехра.**(Т). Дар ҷойи дигар ибораи «яг қақбаи кавг» ифодагари замон буда, лаҳзаи кӯтоҳтаринро далолат мекунад: **Дар як қақбаи кавг хона-ш-а ёфтем.** (Ш). Духтари зеборо ҳам ба кавг ташбеҳ мекунад: Мавзуна **ранги кавг хъшрӯвай.** (П).

Бълбъл (булбул) - парандаест, ки бо туфайли овози хушаш аз қадим то ин ҷониб аз булбул шоирону адибон образи ошиқро меофаранд. Вожаи «бълбъл» дар таркиби фразеологизмҳо омада, ошиқони шайдоро далолат мекунад: **Чъко³ кънъм, ки дар ишқ-ъш бълбъли гуё шидъм.** (шК).

Овози булбул, хеле хуш ба гӯш мерасад, ҳангоми ноҷурӣ, парешонҳол будан кас аз чунин овози хуш ҳам дурӣ мечӯяд. Фразеологизми «овози бълбъл нафоридан» ин фикрро тақвият мебахшад: **Уй-ъм къ(бигузор ки...), ки тоқа бест-ъм, ба хъдо, овози бълбъл-ъм намефора.**(П).

Кафтар (кабутар)- мисли булбул аз давраҳои пешин рамзи ишқу ошиқӣ ба шумор меравад. Дар лаҳзаҳои мавриди назар воҳидҳои фразеологии марбут ба **ин ном** ошиқонро далолат мекунад: Шавкатъ Дилбар **-як ҷъфти кафтар-анд**, ҳиҷ ки увора ай амдигар ҷидо када наметуна.(Т.) Ин чо ибораи фразеологии «ҷъфти кафтар» касонеро ифода мекунад, ки мисли Лайливу Маҷнуни афсонавӣ ошиқи шайдоянд. Инчунин, вожаи «кафтар» дар таркиби баъзе воҳидҳои фразеологӣ чун ҷузъи асосӣ омада, ба марде далолат мекунад, ки вай дар хонааш зану фарзанд дорад, боз ба занҳои мардум, ё бегона чашм ало мекунад: Ориф **кафтари дъбунга** (ду бома) шидас дарак надорӣ? Фразеологизми «**кафтари дъбунга**» тақвиятбахши гуфтаҳои болост. Айни ҳол бошад, **кафтар (кабутар)** рамзи сулҳ маҳсуб мешавад.

Калмърғ- парандаи азимҷуссаи даранда буда, бузургиаш ба уқоб баробар аст. Фарқаш аз уқоб ин аст, ки сараш сафед буда, мӯй надорад. Дар баҳорон вай ҷўҷаҳои мурғони хонагиро ҳадафи шикори худ қарор медиҳад. Дар лаҳзаҳои мазкур одами мӯйҳои сараш рехтаро ба калмърғ ташбеҳ

³ Чъко-чӣ қор.

медиханд: Мадоқила дидӣ, **ранги калмърғ шидас (М)**.

Дар ин ҷумла иборай фразеологии «**ранги калмърғ шидан**» тобиши манфиро дорост.

Мор- хазандаест, ки заҳри ҳалоҳил дорад. Заҳрашро барои муҳофизати худ аз душманонаш истифода мебарад. Дар тибби имрӯза заҳри морро барои тайёр нмудани дору мавриди истифодабарӣ қарор медиҳанд ва дардмандонро бо заҳри мор муолиҷа менамоянд. Дар лаҳҷаҳои мавриди назар **заҳри мор** маънои маҷозӣ касб намуда, ба сурати реҳтаи фразеологӣ табдил ёфта, тамоман ба маънои нав мустамал аст: Меган (меғӯянд), ки аруси нав овардагишун **заҳри морай (П)**. Дар ин ҷумла идиомай «**заҳри мор**» маънои қобил, чусту чолокро ифодагар аст. Инчунин бо худ печидани мор, ки аз аломату хислати асосии мор аст, дар ибораҳои фразеологӣ таҷассум ёфтааст. Ибораҳои фразеологии **морворӣ печидан** ба касе нигаронида мешавад, ки ба дарди ҷонкоҳе гирифтор шудааст: Назар ай дарди гурда **морворӣ мепечид (Т)**.

Ҳамин тавр, дар ин ҷо паранда ва ҳашаротҳои дигаре низ ҳастанд, камбудӣ ва нуқсонҳои табиӣ одамонро ба онҳо ташбеҳ медиҳанд. Барои мисол одами ғаммозу хабаркашро ба ҷуғз (**ранги ҷуғз хабарбар**), чашми тангдоштаро ба куршабпарак (**куршапаръқвори кур**), одами зардбашараро ба зарғов⁴ (**ранги зарғов зард**), чашмонаш нуқси модарзод доштаро ба чок (бум) (**ранги чок бӯдан**), дамдузду хиёнаткорро ба кажум (**каждуми таги бурё**), пири ҳилагару найрангбозро ба ҷуғз (**ранги ҷуғз бӯдан**), зани қадпасти паканаро ба ҷърбъқа (**ранги ҷърбъқа шидан**), дилсиёҳу маккорро ба хукбача (**хугвори шум дидан**) ва ҳоказоҳо ташбеҳ медиҳанд.

Дар замони ҳозира аҳли тадқиқ акнун на фақат ба масъалаҳои фразеологияи забони ҳозираи тоҷик, инчунин, ба масъалаҳои фразеологияи осори гузаштагон, шеваҳои ҷудоғона, фразеологияи муқоисавӣ низ машғул шуданд.

⁴ Зарғов- парандаи рангаш зард, ҷуссааш ба ғунҷишк баробар.

Фразеологизмҳое, ки бо номи паранда ва ҳашаротҳои дар боло овардашуда сохта мешавад, ҳамагӣ тобиши манфӣ доранд ва барои ҷаззобу нишонрас баромадани фикру ақидаи мардум нисбат ба атрофиёни худ ёрӣ расонда, барои образноку пуробуранг баромадани нутқи соҳибони лаҳҷа хизмат мекунанд.

5.2.2 Фитонимҳои фразеологӣ

Як гурӯҳи воҳидҳои фразеологӣ дар лаҳҷаи мавриди назар корбурд мешаванд, чунин асосиашон аз дарахтону олами растаниҳо буда, хислату хусусиятҳои мардум ба онҳо монанд карда мешаванд, чунин таъбирҳоро дар забоншиносии муосир воҳидҳои фразеологӣ фитонимӣ ном мебаранд. Бояд қайд кард, ки ин навъи таъбирҳо дар лаҳҷаи мазкур он қадар зиёд набуда, ангуштшуморанд. Дар маводи дар даст доштаи мо танҳо 15 иборати фразеологӣ ёфт шуд, ки ба воҳидҳои фразеологӣ фитонимӣ тааллуқ дорад. Инҳо ба таъбирҳои ташбеҳӣ шомиланд. Доир ба ин навъи воҳидҳои фразеологӣ низ забоншинос К.Т. Гафорова фикру андешаҳои худро баён намуда, мавқеъ ва дараҷаи истеъмолии онҳоро дар се забон: забони тоҷикӣ, русӣ ва олмонӣ муқоиса намудааст. (63,122).

Аз рӯйи маводи дар даст дошта мо ба чунин хулоса омадем, калимаҳои фитонимии «гул» ва «хор» дар байни вожаҳои дигари ин гурӯҳ серистеъмолтаранд. Чунин воҳидҳои фразеологӣ бо хислату хусусиятҳои одамон умумияти маъноӣ доранд. Масалан, растани аҷирик дар ҳама ҷо мерӯяд. Қади вай он қадар баланд нест, ҳамагӣ 5—10 см. Дар рӯйи замин паҳн шуда, реша медавонад ва барои ҳосили дилхоҳ додани замин монегӣ нишон медиҳад. Аз ин рӯ, одамон барои нест кардани растани мазкур ҳангоми нашъунамояш заҳмати зиёд сарф мекунанд. Дар лаҳҷаи мазкур воҳидҳои фразеологӣ бо номи «**аҷирикворӣ паҳн шидан**» дар гардиш аст. Ин воҳидҳои фразеологӣ ба шахсони нигаронида шудааст, ки хешу табор ва аҳли ақрабони зиёд доранд ва ба яқдигар муносибати дӯстӣ, ҳамфикрӣ ва яқдилӣ доранд. Ба иборати

дигар, хешу табори ин гурӯҳи одамон ба калимаи фитонимии «**ачирик**» ташбеҳ дода шуда, ба ин васила фразеологизми фитонимии мазкур рӯйи қор омадааст: Къндавъ решаи (авлоди) ин одам ачириквори паҳм (пахн) шидас. (Қан)

Зикр қардан ба маврид аст, ки таъбири номбурда муодили дигар ҳам дорад: «**ачириквори титу пит шидан**». Варианти мазкур низ баробари таъбири аввала дар лаҳҷаҳои мавриди назар истеъмол мешавад. Ҳар ду воҳидҳои фразеологӣ ҳам дар ҷумла омада, маъноҳои манфириро ифода менамоянд, яъне ин таъбир ба қасоне нигаронида мешавад, ки ҳислату хусусиятҳои мусбат дар ниҳоди онҳо қамтаранд. Маълум аст, ки дар байни растаниҳо аз ҳама растани зебо ва хушбӯй ин гул аст. Ҳамин ки гулро дар даст мегиред, албатта асабҳоятон ором мешавад ва аз баду неки дунё, лаҳзае беҳабар мемонед. Аз ин калима воҳидҳои фразеологии «**ранги гъли лола хъшру**» (Меҳмуни мо ранги гъли лола хешру бӯд), «**гъл-гъл шъкуфт**» (аз ҳад зиёд хурсанд шудан) Ай хърсандира гъл-гъл шъкуфт, **гъл гаштан** (шарм доштан, изо қашидан) Дар яг минут ру-ш гъл гашт.

Воҳиди луғавии «**хор**» низ дар ташкилшавии воҳидҳои фразеологӣ фаъол ба назар мерасад. Вай растаниест, ки дар дашту саҳро мерӯяд ва ҳангоми хушк шуданаш мардум онро даравида оварда, барои муҳофизати ҳавлӣ ва обҷакорӣ худ аз бузу гусфандҳои сарҳӯй истифода мекоранд. Дар деҳаҳо ҳорро дар болои деворҳои ҳавлӣ монда аз болояш лой мерезанд. Ин амал бо номи «**сарҳорӣ**» дар байни мардум «шӯҳрат дошта» аз қадимулайём то замони мо омада расидааст. Барои даравидани ин растани ҳар қас барои худ асбобҳои махсус тайёр қарда аз он истифода мекоранд. Агар ҳангоми даравидан ва ба ҳар бор қардан ва фаровардани ҳор беэҳтиётӣ соҳир шавад, ҳатман ҳор ба ягон ҷойи бадани шумо мехалад. Аз ин рӯ, амалиётҳои, ки мо зикр қардем, ба қас азобу ранҷҳои зиёд мерасад. Маҳз барои ҳамин таъбирҳои, дар онҳо ҷузъи асосӣ ҳор аст, маънои азобу ранҷ қашиданро доранд: ҳор шидан

(бо азобу ранҷ ру ба рӯ шудан) Дар Порвор хор шидем. Ифодаи фразеологии «хору хас» дӯсту душманро ифода менамояд. Дар чумлаи «Ҳар чо, ки гъл аст, хор ам аст» ифодагари чунин маъно аст: Дар байни одамон касони хуб ҳам ҳаст, бад ҳам.

Дар лаҳҷаҳои номбурда одами қаддарозро ба чинор монанд менамоянд, аз ин монандкунӣ ибораҳои фразеологии фитонимии «**ранги чънорворӣ дъроз**» ва муродифи вай «**ранги съфедорворӣ хестан**» ба вучуд овардааст: Маъруф дар дъ сол ранги чънорворӣ хестааст. (Ғич)

Ҳангоми муошират дар байни мардум ибораҳои фразеологии «**барги бедвори ларзидан**» хеле зиёд корбаст мешавад. Ин ибора ба касони тарсончак нигаронида мешавад. Бачаи бечора ай тарса барги бедворӣ меларзид. (Қм)

Баъзан дар ибораҳои фразеологии фитонимӣ худӣ растанӣ не, балки меваи он иштироқи фаъол дорад. Масалан дар ифодаи фразеологии «каллаи каду», ки ба одами беақлу беҳирад нигаронида шуда, онро мазаммат мекунад, растанӣ не, худӣ каду зикр шудааст: Каллаи у ранги кадувай, дар у ақл нест. Э калла-каду, къшо мерай? (Бадр).

Мисли ҳамин, тарбуз низ таркиби дар баъзе ибораҳои фразеологӣ ҳамчун чузъи асосӣ омада, рехтаҳои фразеологӣ месозад: «тарбъз ай бағалъш очид» варианти дигари ин таъбир «тарбъз ай бағалъш ғалтид» низ дар нутқи соҳибони лаҳҷа фаъол аст. Таъбирҳои мазкур маънии аз коре ноумед шудан, ба мақсад нарасиданро далолат менамояд ва ба идеомаи «тир хок хӯрдан», ки дар забони адабӣ серистеъмом аст, муродиф мешавад: Дар дъл-ъш умеди бъсёр доштъ неки тарбъз ай бағалъш ғалтид. (К)

Ифодаи фразеологии «**ангури сагак**» маънои манфӣ дошта, шахсони муфтхӯру порахӯрро мазаммат менамояд. Худӣ растании мазкур бештар дар заминҳои ҳосилхез рӯида, бадбӯй аст ва мевааш ба андозаи олуҷа ё ангури сиёҳи хурд буда, танааш то як метр баланд мешавад. Ҳамин бадбӯй будани вай боиси воҳиди фразеологии фитонимӣ шудани

гаштааст: **И ангури сагак** дъль чигари мардъм-а хурдас. Ангури сагак ранги ангурвориву меваш майда (С-Х)

Нахуд ҳам растанӣ аст, вале дар таъбирҳо танҳо меваи вай ширкат меварзад. Маълум аст, ки мардум онро ҳангоми тайёр намудани хӯрок мавриди истифода қарор медиҳанд, махсусан дар ошу палав. Оше, ки дар он нахуд ҳаст, хеле бомаза аст. Бояд қайд кард, ки дар ош нахуд бо биринҷ намечаспад, ҳамин ки бо нияти нӯши ҷон намудани хӯроки мазкур қошукро кор фармудед, нахуд аз биринҷ ҷудо шуда пеш-пешӣ қошукатон ин сӯ он сӯ мепарад. Ҳамин манзара сабаби пайдо шудани идиомаи «**наҳъти пешӣ қошък**» гардидааст. Ибораи мазкур ба касе равона карда мешавад, ки дар ҳама кор, сӯхбате, ки ба вай дахл дошта бошад, ё не ҳамроҳ шуда фикру ақидаи худро гуфтад мегирад. Ҳеҷ гоҳ истиҳола намекунад, ки фикри вай дуруст аст ё нодуруст. Ифодаи мазкур тобиши манфӣ дошта, ба идеомаи дар лаҳҷаи шимолу марказ дар гардиш буда, «ба ҳар ош қатиғ шудан» муродиф маҳсуб мешавад: **Насияти мъ ҳами(н) ки наҳъти пешӣ қошък наша.** (Шлп)

Дар байни фразеологизмҳои фитонимӣ «донаи арзан» низ воҳиди фразеологии «**қадӣ дунаи арзън қадр надоштан**» месозад, ки аз нигоҳи образнокӣ ва обуранги бадеӣ дар зинаи баландтаре меистад: Медуни, ки тӯ дар пешӣ мъ қадӣ дунаи арзън қадр надори. (П) Ифодаи фразеологии **айни сабзаҷънбъш**-дигаргуншавии табиат, фаро расидани баҳорро тараннум менамояд. Инчунин дар лаҳҷаҳои мавриди назар якҷанд ҷумлаҳои фразеологӣ дар шакли таъбирҳои фитонимӣ вомехӯранд, ки дорои мазмунҳои баланданд. Чунончи: бо як гъл баҳор намешавад. Мазмуни ин таъбир ҳамин аст, як одам худаш танҳо коре ё супоришero иҷро карда наметавонад.

Аз гандуму ҷав низ дар лаҳҷаҳои номбурда баъзе ҷумлаҳои фразеологӣ дучор мешаванд: «**Ай гандъм гандъм мерӯйавъ аз ҷав ҷав**». Боз ин ҷумла дар шакли «**Гандъм коридӣ, гандъм медравӣ, ҷав кориди ҷав медравӣ**» истеъмол мешавад. Мазмуни таъбирҳо чунинанд: Аз одами

хуб хуб мерўяду аз бад бад. Бо ҳамин маънӣ ҷумлаи дигари фразеологӣ бо номи «Гул коридӣ, суман намедравӣ» дар нутку забони соҳибони лаҳча дар гардиш аст, ки маънои фразеологизмҳои болоро тақвият медиҳад.

Дар табиат аз ҳама гули зебо ва хушбӯй ин садбарг аст. Ҳамин гули зеби сабади ошиқон дар танааш хор дорад. Ҳамин хусусияти гул ҷумлаи фразеологии «гъл бе хор намешавад, гушт бе устуғон»-ро ба вуҷуд овардааст, ки маънои онро дорад, ки ҳар шахси некӯкор дар ниҳодаш ягон хислати манфӣ ниҳон аст, ки мо онро мушоҳида намекунем, аз сабаби он ки он шахс хислатҳои зиёди мусбат дорад, мо онро одами хуб ном мекорем. Ҳангоми сохтану ташаккул ёфтани воҳидҳои фразеологии фитонимӣ нақши пешояндҳои номии **қадӣ, ранги** ва пасоянди **–вори** назаррас аст.

Эҷодкори асосии воҳидҳои фразеологии фитонимӣ халқ аст. Ҳар як воқеаву ҳодиса дар табиат ва ҷомеа аз назари омма пинҳон намемонад. Барои ин рӯйдодҳоро ба арзи мардум расондан, дар баробари ин суҳанро образнок намудану муъҷиза офаридан мардум чунин таъбирҳои олиҷанобро фикр карда бароварданд, ки саршори обуранги бадеианд. Аксарияти таъбирҳои ин гурӯҳ аҳамияти тарбиявӣ дошта, мардумро бо роҳи рост–некиву некукорӣ, андӯхтани илму дониш, ақлу хирад ва оштинопазир будан ба зухуроти манфии ҷомеа ташвиқ менамояд ва зимнан мардумро даъват мекунанд, ки аз камбудиву норасоии зиндагӣ ноумед нашуда, барои ояндаи нек талош намоянд.

5.3. Воҳидҳои фразеологӣ бо баъзе исмҳои маънӣ

Дар лаҳчаҳои ҷануби забони тоҷикӣ миқдори зиёди исмҳои моддию маънӣ дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ ҳамчун ҷузъи асосӣ омада, маъноҳои ҷаззобу обнарасидаро далолат менамоянд. Як силсила калимаҳои исмие дар нутку муошират дар гардишанд, ки дар ташаккули ибораҳо таркибҳои фразеологӣ нақши муҳим доранд. Дар байни онҳо вожаҳои

чун/чон, кадам, қой, замин, хок, рах, кор ва руз мавқеи хосса доранд. Тавассути онҳо ибораҳои фразеологии зиёде арзи вуҷуд намуданд, ки маъниҳои зиёди ҳаётан муҳими рӯзгори моро ифода менамоянд. Инак, роҷеъ ба мавқеъ ва нақши воҳидҳои луғавии мазкур дар ташаккули воҳидҳои фразеологии лаҳҷаҳои ҷанубии забони тоҷикӣ, аз ҷумла минтақаи Кӯлоб, мавриди баррасӣ қарор медиҳем.

Чун /чон

Дар гӯйишҳои мавриди назар ҳар ду варианти ин вожа ба таври **муштарак** мустаъмал аст. Дар шаҳри Кӯлоб ва деҳаҳои гирду атрофии он «**чон**» мегӯянд дар ҷанубу шимоли Кӯлоб **чун**. **Чун/чон** олами рӯҳии ботинии инсон маҳсуб мешавад. Он сабаби зиндагии инсон аст. Дар зери мафҳуми «чун/чон» ҳаёту зиндагӣ дар назар дошта мешавад. Дар тасавури мардум **чон** боиси зиндагии инсон ба шумор меравад. Ҳамин ки **чон** аз даст рафт, инсон зиндагиро, ин ҳаёти пур аз шуру шарро тарк мегӯяд. Маҳз барои ҳамин маъно ва мафҳумҳои ифодакардаи калимаи **чун** дар аксар мавридҳо ба инсон иртибот мегиранд. Дар гуфтугӯ ва муошират дар нутқи соҳибони лаҳҷа таъбирҳои фразеологии бо калимаи **чон** сохташуда хеле фаровон ба ҷашм мерасад. Воҳидҳои фразеологии бо калимаи **чун** ташаккулёфта дар ду намуд ба назар мерасанд: Воҳидҳои фразеологии изофӣ ва феълӣ.

1. Воҳидҳои фразеологӣ изофӣ аз рӯйи миқдор он қадар зиёд набошанд ҳам, аз нигоҳи образнокӣ ва обуранги сухан хеле барҷаста ба назар мерасанд. Воҳидҳои фразеологии зерин ба ин гурӯҳ тааллуқ доранд: «**бо ҳавли чун**» (сахт тарсидан), **ай тарси чун** (муродифи «бо ҳавли чун»), **ай дъль чон** (аз таҳти дил, бо мамнуният), **чун дар кафи даст** (таваккал кардан, аз мурдан натарсидан) ва монанди инҳо. Масалан: Ай тарси чун-. ма ба иҷара умад-ъм (X). Ба гапویی у ай дъль чон розӣ шид-ъм (K). **Чун** дар кафи дъст ба Тагнов-а рафт-ъм.

2. Воҳидҳои фразеологии феълӣ миқдоран зиёдтаранд. Онҳо ифодагари

маъноҳои гуногунанд. Дар онҳо ҳам ҷаззобияти сухан назаррас менамояд. Ҳоло якчанд тои онҳоро аз назар мегузаронем: **ҷун ковундан** (шабу рӯз меҳнат кардан), **ҷун ба саломат бурдан** (раҳой ёфтан, аз ходисае ё садамае), **ба ҷун расидан** (аз зиндагӣ безор шудан), **ҷуни гапа гуфтан** (ба сари мақсад омадан, сухани асосиро арз намудан), **ҷун надоштан** ифодагари ду маънӣ аст: 1.Харобу лоғар будан, беқувват шудан; 2. Дошт надоштан нисбат ба матоъ), **ҷуни касеро харидан** (касера аз марг наҷот додан), **ҷун дар тан-ъш тангӣ кадан** (азобу машаққати зиёде кашидан), **ҷун гъръфтан** (бехтар шудани аҳволи саломатии бемор), **Ҷун дар танаш маст шид** (муродифи «ҷун дартанаш тангӣ кадан»), **ҷун тори аво бърумадан** (мурдан, вафот кардан ба таври фоҷиавӣ), **ҷойи ҷуна ёфтан** (ҷихати нозукии касеро пайҳас намудан), **ҷуни сия кандан** (муродифи ҷун ковундан), **гап ҷун доштан** (сухани муҳимеро далел овардан), **дар ҷуни касе задан** (касера безор кардан), **ҷун кандан** (фавтидан бедушворӣ), **ҷун шъринӣ кадан** (чуръат накардан, тарсидан, ваҳм зер кардан), **ай ҷун гъзаштан** (таваккал кардан, аз баҳри зиндагӣ гузаштан), **ҷуна қурбон кадан** (ҷонсупорӣ кардан), **ҷон-ҷон гуфтан** (хурсанд шудан, аз дилу ҷон розӣ шудан), **ай ҷун сер шудан** (аз коре ё аз фаъолияте безор шудан; ба танг омадан), **ба ҷун ҷавр кадан** (худро саҳт азият додан), **ай ҷун сер шидан** (аз саҳтӣ ва камбағалӣ ниҳоят азоб кашидан), **ҷуни хъдой гуфтан** (касера ба ёрӣ ҷеғ задан, имдод талабидан), **ҷун-та маст къна хъдо** (дуои бад кадан), то ҷон доштан (то зинда будан) ва ғайраҳо.

Дар лаҳҷаҳои ҷанубу шимоли Кӯлоб ҳангоми муроҷиат барои ҳурмату эҳтиром ва навозиш унсуре луғавии «**ҷон**»-ро мавриди истифода қарор медиҳанд, ба мисли: **эй ҷураи ҷун** (ҷон), **ҷураи ҷонам шавӣ**, **эй ҷон**, **ҷони ширин** ва монанди инҳо. Бояд гуфт, ки чунин ибораҳо хусусияти услубӣ дошта, аз обуранги бадеӣ ва образнокӣ маҳруманд. Ба ҳар ҳол ибораҳои мазкур дар забони гуфтугӯии мардуми ин ҷо ба таври зиёд истеъмол мешаванд.

Рӯз

Рӯз-ҳам мисли дигар исмҳои маънӣ дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ ҳамчун ҷузъи асосӣ омада, маъноҳои мухталифро ифода менамояд. Аз рӯи вазифа, мавқеи истемол ва мазмуну мундариҷа онҳоро ба ду гурӯҳ тасниф намудан ба мақсад мувофиқ аст.

1. Ба ин гурӯҳ чунин таъбирҳои фразеологӣ дохил менамоем, ба маънои луғавии калимаи рӯз-аз дами субҳ то шом ҳеҷ умумияти маъноӣ надоранд. Таваҷҷуҳ кунед ба ин ибораҳо: **руз надодан** (касоро ранҷ додан, ғам додан, ба қон расондан), **дар назари касе рӯза шави торик гардондан** (муродифи «рӯз надодан»), **шав-ъ рӯз** (мунтазам, доимо), **рузвори рушан** (ин ибора ба кори ба ҳама маълум, сухани ҳаққи бо далел гуфташуда нигаронида шудааст), **рӯз-а нишон додан** (тахдид кардан, ба ғам гирифтормамудан) ва ғайраҳо.

Аз ин таъбирҳо чунин маъно бармеояд, онҳо ифодагари мазмунҳои мусбат набуда, нисбат ба мардуми золиму ҳаққимардумхӯр истифода бурда мешаванд. Мардум онҳоро ҳангоми қангу қанҷол, хархаша ва ба ҳамдигар ҳамчун воситаи таҳдид намудан истемол менамояд: **Тъ бача рӯзъм надодӣ, ки чун-ъм ба хъшӣ бъброя.** (Т). **Оли бест, то руз-та шави торик нагардун-ъм, магама бой Ғозибек набош-ъм.** (П). **Рузвори рушан-ай, ки амира тъ гъръфти, бо чӣ ноқоил мебройи** (Х)

2. Ба гурӯҳи дуюм чунин ибораҳо дохил менамоем, ки маънои ифодакардаи онҳо ба маънои аслии вожаи «**рӯз**» то як андоза иртиботдоранд. Дар чунин воҳидҳои фразеологӣ калимаи «**рӯз**» бештар дар алоқаи изофӣ омада, маъноҳоеро далолат мекунанд, ки ифодагари вақту замонанд: **рӯзи сахт** (рӯзи мусибат), **рӯзи ҳисоби буд шудан** (фавтидан, қон ба қаббор супоридан). **ба рӯзи нек расидан** (ба рӯзи хурсандию шодӣ сихату саломат омада расидан), **рӯза ба почой гъзарундан** (рӯзҳоро бо нишоту тараб паси сар намудан) ва монанди инҳо:

Аҷаб рӯзой сахтеро ай сар гъзарунд-ем (Ш). **Бечорара рузи исоби-ш буд шид, дига чъко къна.** (Й). **Ишоло, ба рузой нек ам мерасем, ғам нахъ** (Х).

Бечора бобой Мадохир дар дънѐи рушан рӯз надид (П). Дар уҷа рӯз-ѐт ба почой мегзара (К).

Ҳамин тарик, ибораҳои фразеологӣ бо вожаи «рӯз»бо ифодаи маъноҳои ҷаззобу нишонрас дар таркиби луғавии лаҳҷаҳои мазкур нақши назаррас доранд.

Кор

Маънои луғавии «**кор**»- амал, машғулият ва пеша аст. **Кор** ҳамчун мояи зиндагист. Ифтихори инсон ҳам аз меҳнат-кор аст. Кор ва меҳнат ҳаммаъно буда, бо ҳам муродифи луғавӣ маҳсуб мешаванд. Дар ғӯйишҳои мардумӣ калимаи «**кор**» бо маъноҳои ғайриаслӣ омада, **рафтор**, **кирдор**, **вазъият**, **аҳвол** ва монанди инҳоро ифода мекунад : **кор чаток шид** (барор нагирифтани кор), **ягон кор кадан** (илоҷи воқеаро ёфтани), **кор-ш-а тамом кардан** (касоро ба ҳалокат расондан), **да(р) сари (ҷои) кор** (макон ё ҷое, ки дар он ҷо шахс фаъолият мегузаронад), **ай кор мондан/бундан** (1. танаффуси маҷбурӣ дар кор; 2. корношоям шудан;), **кор умед кадан** (амал ё фаъолияте ба ба хубӣ анҷом пазируфтани), **кор барор гирифтани** (муродифи «**кор умед кадан**»), **ай кор рафтани** (бо хоҳиши худ истеъфо додан аз вазифа), **ай кор холӣ кадан** (аз вазифаи ишғолкарда касоро сабуқдӯш намудани), **кор доштани** (ба фаъолияте машғул будани), **ба кор дърумадани** (антонимии «**ай кор рафтани**»), **кори калун** (коре, ки аз вай пораву ришва хӯрдани мумкин аст), **кори руғанӣ** (муодили «**кори калун**»), **кору кочор** (ҳилаю найранг), **кори хайр** (тӯй, маърака), **саруког гирифтани** (ба амал ё фаъолияте даст задани), **ба рӯйи кор умедани** (калон шудани, ба балоғат расидани), **ҷъшми кора дунистани** (ҷашми тезбин доштани, ба коре сарфаҳм рафтани), **кор манҷов шидани** (ичрои корро мавқуф гузоштани), **лангидани кор** (суст шудани ягон амал ё фаъолият), **коргири кадан** (вақтро беҳуда нагузарондани), **барор гирифтани кор** (тез шудани раванди кор), **ба коре дъст задани** (оғоз бахшидани ба коре ё фаъолияте), **дъст пеши кор нарафтани** (майли меҳнат кардани надоштани), **кора сар кадан** (муродифи «**ба коре дъст**

задан»), кора буд кадан (аз тарафи шахсони муайян анҷом додани ягон амал ё фаъолият), **кор-панҷ** (ҳама корҳо хуб), **кора пазундан** (ба як қарор омадан), **кор чушидан** (дар чушу хуруш будани раванди кор), **кора сахт гъръфтан** (аз сидки дил меҳнат қардан), **ҷъғел шудани кор** (муродифи «манҷов шидани кор»), **тана ба кор додан** (муродифи «кора сахт гъръфтан»), **руйи натан кор кадан** (аз таҳти дил меҳнат намудан), **ба ҳама кор бъни халундан** (ниҳоят зиёд пурсупос қардан) ва ҳоказо.

Инчунин вожаи «**кор**» дар таркибҳои фразеологӣ дар шакли мураккаб низ қорбаст мешавад: **пешқор бъдан** (дар иҷрои кор пешоҳанг бъдан, мардумро ба иҷрои қорҳои хуб даъват намудан), **қорсуз шидан** (бо сабабе аз қор мондан, **бекор** ба гӯшае нишастан), **ба дав қор кадан** (бо суръати тез қор қардан, қобил будан) ва ҳоказо аз қабиле иборатоеанд, дар нутқи соҳибони лаҳҷа сари ҳар қадам мавриди истифода қарор мегиранд.

Раҳ (роҳ)

Раҳ монанди дигар исмиҳои маънӣ дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ ҳамчун ҷузъи асосӣ омада, инъикосгари маъниҳое ҳастанд, ки ба маънои аслии ин қалима-ҷой ва масофае, ки мардум рафтумад менамояд, ҳеҷ алоқамандӣ надорад. Ин навиҳои воҳидҳои фразеологӣ асосан ба шахс ва фаъолиятҳои мусбату манфии он нигаронида шуданд: **ай раҳ задан** (қасеро ба роҳи бад бурдан), **ба раҳ дъровардан** (қасеро ба роҳи рост ҳидоят намудан), **ба раҳ дъровардан** (аз роҳи бад қардондан), **раи рост рафттан** (ба амали бад даст назадан; ҳақгӯй, покдил будан), **ба раи бад рафттан** (одобу ахлоқи бадро интиҳоб қардан, қасеро қиреб додан, ҳиллаю найрангро пеша қардан), **рара бастан** (ба иҷрои қоре монез шудан), **ра нишун додан** (қасеро ба иҷрои қори нек раҳнамун сохтан), **дар ра чъшим қандан** (қасеро интизор шудан), **ра додан** (иҷозат додан; ҷо қардан), **рара қута кадан** (аз ҳона ё маконе қасеро рондан, пеш қардан), **раи қора ёфттан** (роҳу равиши иҷрои қорро сарфаҳм рафттан) ва монанди инҳо. Чунончи: Қосимқандека ай ра задан, ағане одаме хуб бъд (II). Ба ра дъровардани одами бера қори савобай

(Ш). Бечорара раша бастан, дига ба къчора бърва. (ч.К) Райи кора ёфтас, ишоло ръзкъ рузи-ша миёва (Ф)

Хок

Хок дар зиндагии инсон нақши муҳим дорад. Хок қишри болоии замин аст ва барои сабзиш ва нашъунамоии растаниву дарахтон мусоидат менамояд. Хок аломатҳову хусусиятҳои ба худ хос дорад. Ҳамаи ҳамин аломатҳову нишонаҳо дар таъбирҳои, ки бо вожаи «**ХОК**» сохта шудаанд, инъикос ёфтанд. Воҳидҳои фразеологӣ мавриди назар ифодагари мазмунҳои мусбат набуда, саросар манфианд. Маъноҳои нест шудан, қадру қимат надоштан, касеро фиреб додан, ҳақорат додан аз ҳамин қабиланд. Ибораҳои фразеологӣ «**ХОКИ САРИ КУЧА**»(қадру қимат надоштан), **ХОКИ СИЯ** (ниҳоят арзон), **АЙ ХОК БЕРУН ГАШТАН** (зиндагиро базӯр сомон додан, як илоҷ карда зиндагӣ кардан), **БА ЧЪШМ ХОК ПОШИДАН** (касеро бо ҳилаю найранг фиреб додан), **ХОК ШИДАН** (ин ибора ифодагари ду маъност: 1.Фавтидан, нест шудан; 2. Хушомад задан;), **ХОК ХУРДАН** (ба доми касе афтодан, фиреб хӯрдан), **БА ХОК БАРОБАР ШИДАН** (ниҳоят шарм кардан), **ХОКУ ТУРОБ ШУДАН** // **ХОКЪ НЪМЪК ШИДАН** (муодили «**ХОК ШИДАН**»), **ХОКИ ХЪНЪК** (муродифи «**ХОКИ СИЯ**»), **ДЪСТ БА ХОК РАФТАН** (ичрои қазои ҳоҷат) ва монанди инҳо.

Воҳидҳои фразеологӣ мазкур дар лаҳҷаҳои ҷанубии Кӯлоб бо ниятҳои гуногуни услубӣ ба таври фаровон истеъмол мешаванд ва онҳо саршори обуранги сухан ҳастанд. Мисолҳо:

Хоки сари куча қъбр (қадру қимат) дора-въ Сияки Раҷабой не.(Х) То кая и мардак ба чъшми мардъм хок мепошида боша? (Ш). Амрутой вардагӣ-мун ама-шун хок-ъ нъмък шидан (П). Ами, ки гапи Марасул-а шънавид-ъм ба хок баробар шид-ъм.(Т). Ба и рузора ай хок берун гашт-ем (Ф). Ҳамин тариқа, воҳидҳои фразеологӣ бо унсури луғавӣ «**ХОК**» дорои обуранги бадеӣ буда, барои образноку диққатҷалбкунанда гардидани нутқи сокинони маҳалҳо беминнат ба мардум хизмат мерасонанд.

Зъмин (замин)

Зъмин(замин) ҳам дар сохтан ибора ва ҷумлаҳои фразеологӣ хеле ғаёлол аст. Воҳидҳои фразеологӣ бо **вожаи «зъмин»** сохта шуда, низ дар нутқ хеле зиёд корбаст шуда, маъноҳои мусбату манфиеро далолат мекунад, ба маънои луғавии замин ҳеҷ алоқамандие надорад. Ҳамаи он воҳидҳои фразеологӣ ба гурӯҳи идеомаҳо (реҳтаи фразеологӣ) дохил мешаванд. Ҳоло мо дар ин ҷо баъзе онҳоро аз назар мегузаронем: **замина ба сар вардоштан** (шӯру ғафғ бардоштан, мағал кардан), **зъмина газидан** (зарбаи сахт хӯрдан), **ба зъмин баробар шидан //ба хок яксон қадан** (нест кардан, вайрон кардан), **ба зъмин набундан** (аз пайи иҷрои кори фармудаи касе шудан), **ба зъмин задан** (сухани касеро гӯш накардан, эътибор надодан), **зъмина ай осмун фарқ накардан** (ибораи мазкур ифодагари ду маъно аст: 1.мағруру ҳавобаланд; 2. аз ҳад зиёд маст будан), **зъмин ба осмун начаспидан** (муҳим набудани хабар), **зъмина газидан** (таҳдид кардан, ба зарбаи сахти ҳариф тоб овардан), **зъмини фарбеҳ** (замини ҳосилхез), **ғапа дар зъмин набундан** (ба касе итоаткор будан, аз дилу қон иҷро намудани супориш), **ай зъмин то осмун миннатдор бўдан** (ниҳоят дараҷа миннатдор шудан), **зъмин қафидъ одам бўрмад** (одамони зиёди дар як ҷо ҷамъшударо далолат мекунад), **зъмин накафид, ки бўдром** (шарманда шудан), **зъмин сахтъ осмун бўланд** (илоҷи корро наёфтан), **Съмбъш зъмина намебина** (ин ибора ба касе нигаронида шудааст, ки ниҳоят серкор аст, вақти сархорӣ надорад), (Бояд гуфт, ки муодили воҳиди фразеологии мазкур- **«дъстьш ба даҳанъш намераса»** айнан ба ҳамин маъно дар лаҳҷаҳои мавриди назар гардиш меҳӯрад). **фарқ ай зъмин то осмун** (тафовути ниҳоят қалон, ин ибора бештар барои муқоиса намудани шахсон ва ашё истеъмол мешавад.), **сара дар зъмин чъкидан** (намозгузорӣ кардан) ва ҳоказо. Бояд гуфт, ки ибораи охир –**«сара дар зъмин чъкидан»**. //сар чъкидан аз обуранги суҳан ва образнокӣ маҳрум аст: Ба мъ бозӣ накъ, мезан-ъм-ът зъмин-а мегазӣ.(X). Дъ гудак зъмин-а ба сар-шун вардоштан-е (Т). Усмоналӣ гапи таға-ш-а ба зъмин набунда, ай ҷо-ш хест-ъ берун бўрмад (К). И одам ҳамика масте шидаст, ки зъмин-а ай осмун фарқ намеқна (Ф). Намиқа гудакӣ майтққк

(майдаҳак) яг гап-ъм зад, ки зъмин накафид, ки бѣдро-м (П). Чѣко кѣн-ем, зъмин сахт-ѣ осмун бѣланд. (Й). Гѣлнора-ра ай сари то вегара сѣмб-ѣш зъмин-а намебин-а (Ш).

ГАП

Воҳидҳои фразеологӣ дар лаҳҷаҳои ҷануби Кӯлоб дар муомила ва муоширати мардум ба таври фаровон гардиш меҳӯранд. Онҳо аз рӯи мазмуну мундариҷа хеле гуногунанд. Чунин ибораҳои фразеологӣ бо роҳҳои мухталиф ташкил мешаванд. Дар сохта шудан ва шаклгирии таъбирҳои мавқеи ҳиссаҳои мустақили нутқ, махсусан исм ва феъл назаррас аст. Воҳидҳои фразеологие, ки дар ташаккулёбии он исм сахмгузор аст, асосан ибораҳои фразеологӣ изофӣ (номӣ) ба шумор мераванд. Исмҳои ифодакунандаи шахс, ҳайвонот, номи узвҳои бадани инсон ва исмҳои маънии ба шахс иртиботдошта ва ғайраҳо дар таркиби ибораҳои фразеологӣ омада, забони соҳибони лаҳҷаҳо ҷаззобу пуробуранг мегардонад.

Ҳоло мо дар ин ҷо дар бораи воҳидҳои фразеологие сухан меронем, ки дар таркиби онҳо вожаи «гап» (сухан) ҳамчун ҷузъи асосӣ омада, ибораҳои фразеологӣ дорои мазмунҳои гуногун сохта, барои образнок шудани сухани соҳибони лаҳҷа хизмат мекунанд.

Унсuri луғавии «гап», дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» чунин тафсири маънӣ шудааст: **1. сухан, калом, гуфтор, гуфтугӯ. 2. сухани беасос, лоф** [287, 312].

Вожаи «гап» дар муомилаву муоширати мардум дар ҷомеа мавқеи муҳим дорад. Маълум аст, ки кулли фикру ақидае, ки дар бораи шахсҳо, ашӯҳо ва ҳодисаҳои гуногуни муҳити атроф дар шуури мо пайдо мешавад, он тавассути «гап» (сухан) воқеъ шуда, ба воситаи забон танзим карда мешавад.

Пеш аз ҳама, бо туфайли «гап» аъзои ҷомеа муошират мекунанд, аз

аҳволи ҳамдигар бохабар шуда меистанд, ба дарди шахсон марҳам мешаванд, якдигарро дастгирӣ менамоянд, рӯҳи касеро баланд бардошта, таъби онро болида мегардонанд, касеро бо роҳи рости иҷрои кори неку судманд ҳидоят мекунанд. Аз ин ҷост, ки мардум ба сухани хуб эътибори ҷиддӣ медиҳанд. Он, ки сухани хуб мегӯяд ва гуфтораш аз кирдораш фарқ намекунад, кадр манзалаташ дар байни аҳли ҷомеа баланд аст. Ҳангоми сӯҳбат бо соҳибони лаҳҷа аён шуд, ки онҳо ба қадри сухани хуб, гуфтори хуб мерасанд, гапи хубро такрор ба такрор ба забон меоранд ва ба дигарон тавсия медиҳанд, ки онро сармашқи кори худ қарор диҳанд.

Воҳидҳои фразеологие, ки дар онҳо вожаи «гап» ҷузъи ғаъол аст, дар нутқи соҳибони лаҳҷа дар аксар мавридҳо маънои маҷозӣ азбар намуда, ифодагари маъноҳои мухталиф мешаванд. Инчунин калимаи номбурда ба маънои дуҷуми хеш - «**сухани бофтаю дурӯғ**» дар лаҳҷаҳои ҷануби шимоли Кӯлоб доираи васеи истеъмоли дорад: Мъ бовар намекънъм, иё ҳамаш гап-анд.(Ҳам.) Агар калимаи «гап» ду бор такрор шавад, маънои «сӯҳбат кардан», «хушгӯӣ кардан» ро мегирад: То ними шава гап-гап када шиштем.(Т). Мо ҳамаи воҳидҳои фразеологие бо унсури луғавии «гап» сохта шударо аз назар гузаронда ба қароре омадем, ки онҳоро аз рӯи намуди зоҳирӣ ва мазмуну муҳтаво ба ду гурӯҳ тасниф намоем. Зеро онҳо аз лиҳози шакли маънӣ, устуворӣ тағйирнаёбандагии ҷузъҳои таркиби худ ва дар бар гирифтани мазмунҳои баланд аз ҳамдигар тафовут доранд.

1. Ибораҳои фразеологие изофӣ (номӣ), ки тавассути вожаи «гап» ташкил шудаанд. Чунин таъбирҳо нисбат ба дигар намуди воҳидҳои фразеологие дар лаҳҷаҳои номбурда корбастшуда камтар бошанд ҳам, дар гӯйиши мардуми ин ҷо хеле зиёд истеъмол мешаванд. Бештарини ибораҳои

фразеологии изофӣ аз ду **Ҷузъ** иборатанд. Одатан унсури якум исм буда, маънии аслии худро нигоҳ медорад. **Ҷузъи** дуюм - сифат маънии аввалаи худро сарфи назар карда, маънои маҷозӣ касб менамояд. Чунончӣ: И мардак бьсё **гапи хьшрӯ** гуфт, бар падар-ъш ҳазор бор раҳмат(Ҳам). Иҷа бийо, **яг гапи қоғазпеч-ът** дор-ъм, бьгум-ът. (К).

Дар **ҷумлаи** аввал «гапи хьшрӯ» ба маънои сухани хуб, **сухане, ки шахсро рӯхбаланд намуда ба роҳи рост** ҳидоят мекунад, омадааст. Ин ҷо вожаи «гап» маънии аслии хешро нигоҳ дошта, унсури луғавии «хьшру» маънои маҷозӣ гирифтааст ва маънии зиёдро дар як қолаби кўтоҳу муъҷаз ғунҷоиш додааст. Дар **ҷумлаи** дуюм бошад ибораи «яг гапи қоғазпеч» маънии **сухани махфӣ ё ниҳоят муҳимро** ифодагар буда, дар қолаби ибораи фразеологии аввал сохта шудааст. Калимаи «яг» бошад номуайяниро ифода мекунад. Дар воҳидҳои фразеологии изофии «**гапи бугъни**», (суханҳои таҳдор, сухани дурӯғу иғвоангез, ки кас аз шунидани он нороҳат мешавад.), **гапи бечо** (сухани пуч, бемаънӣ), **гапи бофта** (сухани дурӯғ, иғвоангез), **гапи сахт** (ҳақорат, дашном), **гапи нешдор** (сухани пуртаъсир, сухани дурушт, дағал, ноҳақ), **қаймоқи гап** (асли сухан, кулминатсияи сухбат), **гапи бепарда** (сухани пуч; сухани фаҳш;), **гапи куча** (сухани бедалел, беасос, ноҷо), **гапи ката** (сухани болохонадор; бо ғурур сухан кардан;), **гапи раи рост** (сухани оддӣ ва оммафаҳм;), **рости гап** (дар ҳақиқат), **гапи мақул** (сухане, ки мувофиқи дили ҳамсухбатон гуфта шудааст.) **гапҳои пасть бъланд** (моҷаро кардан, ҷангу ҷанҷол кардан), **гапи шърин** (муродифи **гапи хьшрӯ**), **гапи овдор** (муродифи гапи нешдор), **пусткандаи гап** (сухани ошкоро, ру ба рӯ сухан кардан, фош гуфтан), **хърҷини гап** (ин ибора одами пургӯ ва серҷоғро

далолат мекунад) маъниҳои мухталифи тарафҳои гуногуни зиндагии харрӯзаи мардуми ҷанубии Кӯлоб бо рангубори тоза инъикос карда шуданд: Инчунин дар ибораҳои фразеологии «**бачаи гапгир**» (бачаи хуб, фармонбардор), **занаки гаправ** (зани хизматгор, зудбовар), **мардаки бугънигап** (марди дағал, бадмуомила) воҳиди луғавии «гап» дар шакли мураккаб омада, то андозае аз маънои аслии худ дур рафтааст:

Бобоҷон бачаҳои гапгирай.(Ш). Мъродбегим занаки гаправай, ама ура санг мезана.(Т). Яг амсояи бугънигап дорем, ки бо сояи хъдиш ҷанг мекъна.(Й). Чунин ба назар мерасад, ки ибораҳои фразеологии изофӣ мувофиқи шароити нутқ ва вазъияту ҳолати гӯянда маънои ибораҳои номбурда васеъ шуда, тобиши услубӣ пайдо намуда, нутқро возеҳу равшан мегардонанд.

2.Баъзан дар забони соҳибони лаҳҷа ифодаҳои фразеологӣ (фраземаҳо) бо иштироки воҳиди луғавии «гап» дучор мешаванд. Ифодаҳои фразеологӣ устувору тағйирнаёбанда буда, дар аксар мавридҳо маънои луғавии худро нигоҳ медоранд. Ифодаҳои фразеологии «**гап якта**», (сухани охирин ва қатъӣ), «**бе гапъ гъп**» (бе ҳеҷ дудилагӣ), «**калтавъ кутайи гап**» (хулоса ҳамин ки...), «**Ҷойи гап нест**»(мавқеи суханро надонистан), «**гап- гапай, ки...**»(овозаҳо, гапу калоча будан) ва ғайра ба гурӯҳи ифодаҳои фразеологӣ дохил мешаванд.

3.Дар лаҳҷаҳои мазкур воҳидҳои фразеологии феълӣ бо вожаи «гап» нисбатан зиёдтар ба ҷашм меҳӯранд. Маъноҳои касб кардаи онҳо низ васеъ ва гуногунҷабҳаанд. Соҳибони лаҳҷа дар гуфтор ва муоширати худ сари ҳар қадам онҳоро мавриди истифодабарӣ қарор медиҳанд.

Дуруст аст, ки мардум беҳтарин эҷодкор аст. Вай муҷизаҳои меофарад, кас ҳайрон мемонад ва ҳангоми суҳбат ва баёни марому мақсади

худ кушиш ба харҷ медиҳад, ки суханаш образноку таъсирбахш бошад. Ибораҳои мавриди назар дар ғўйишҳои мардум дар ду намуд дучор шудаанд. Ибораҳои фразеологии феълии бепешоянд ва ибораҳои фразеологии феълии пешоянддор. Ибораҳои фразеологии феълии бе пешоянд нисбатан доираи истеъмолии калон дорад. Қариб ҳамаи ҳиссаҳои таркиби ин ибораҳо маъно ва мафҳуми маҷозӣ гирифта, аз сабаби устувору рехта буданашон маънои аслии хешро сарфи назар карданд. Як хусусияти муҳими ибораҳои фразеологие, ки дар таркибашон калимаи «гап» доранд, аз он иборат аст, ки онҳо бо касб намудани маъноҳои маҷозӣ ва зоҳир намудани сермаъноӣ, ба ҳамдигар омоним ва ҳам антоним мешаванд. Чунончи, ибораҳои фразеологии феълии «**гап гъръфтан**», «**гап пъхтан**», «**гап пазундан**» ва «**гап нест**» маънои «сухани касеро рад накардан, ба касе ҳамфиқр будан, розӣ будан ба коре ё ба сухане» -ро ифода мекунад. Онҳо дар ҷумлаҳои зерин аз рӯи тобиши маъноӣ аз ҳамдигар андаке фарқ доранд: Уво кима кай(кайҳо) байни хъдшун гап-а пазундан, дига йағум гап корашун намеқна.(Й). Ака гап нест, доим дар барът рост местем, бо гап дорӣ? (К). Ибройим гапой маъкул мега, ага гап-ша бьгирӣ зарар намеқнӣ.(Т).

Ибораҳои «**гап гъръфтан**», «**гап нест**» тобиши маъноии бе ҳеҷ дудилағӣ розӣ шудан ба сухане ё кореро мефаҳмонад. Ибораҳои «**гап пъхтан**», «**гап пазундан**» бошад маънои розӣ шудан на бо хоҳиши худ, балки ҳосил шудани яқдигарфаҳмӣ дар натиҷаи сухбат ва машваратро мефаҳмонад. Ба замми ин, ҳамаи ибораҳои болоӣ дар забони соҳибони лаҳҷа воҳидҳои фразеологии муқобилмаъно доранд. Инҳо воҳидҳои фразеологии «**гап гардундан**», «**гап начаспидан**», «**гап гьрехтан**», «**гап нагъръфтан**» ҳастанд, ки ба ибораҳои дар боло овардашуда маънои муқобил доранд. Маънои умумии ибораҳои мазкур сухани касеро рад кардан, ҳамфиқр

набудан ба касе, барои гузарондани фикри худ **ЧанЧолу** хархаша кардан, маҳсуб мешавад ва бо тобишҳои маъноиашон андаке бошад ҳам тафовут доранд. Ибораи фразеологии **«гап гардундан»** ба маънои мустақиман ҷавоби манфӣ додан ба сухани касеро далолат мекунад. Фразеологизми **«гап начаспидан»** бошад касеро далолат мекунад, ки ба вай сухани хуб таъсир накарда, ҳатман кори ба худаш маъқулшударо иҷро мекунад.

Таъбири **«гап гърехтан»** ба касоне нигаронида мешавад, ки онҳо суханони якдигарро қабул надоранд, ҳамфикр нестанд ва байни худ **ЧанЧолу** хархаша мебардоранд. Одатан ибораи фразеологии **«гап нагъръфтан»**, ки маънои рад кардани сухани касеро дорад, ҳангоми хостгорӣ бисёртар истеъмол мешавад. Ин дар ҳолатест, ки шахси духтардор ба қудошавӣ розигӣ намедиҳад: Дина шав ба хунаи Алимардона гапзанӣ (хостгорӣ) рафтемъ гап- муна нагъръфтан.(АнЧ). Гапа мегъръфтан бъсё хуб мешъд, неки чъко кънем.(АнЧ).

Инчунин ибораҳои фразеологии синонимии **«гап кадан»**, **«гап кофтан»**, маъноҳои айби касеро ҷустуҷӯ кардан, аз паша фил сохтанро дорад, ба ибораи **«гапа къштан»**(ба суханони айбҷӯёна хотима додан) антоним мешавад: Ами ҳамсои мо - Зъмрат бъсйо занакӣ гапкънай, дар гап кадан астоғун надора, дойим одамо-ра **Чанг** медоза (П). Неки ҳамсой-ай бологи-мун-Салима мебина, ки гапо гърехтан, сар-ша дар санг мезана-въ гап- а мекъша, ки бо **Чанг-ъ ЧанЧол** нашава (П).

Ибораҳои **«гап додан»** ва **«гап партофтан»** аз рӯи ифодаи маъно ҳаммаъно буда, айни як маъно, яъне кӯшиши бо духтаре ҳамгап шудан, гуфтани суханҳои болохонадори ба таъби духтар мувофиқро далолат мекунад. Фразеологизмҳои **«гап доштан»** (дар дили худ рози ниҳоне пинҳон доштан), **«гап расидан»** (боиси сарзаниши касе шудан) , **«гап**

гъзаштан» (сухани баде сар задан) дар лаҳҷаҳои номбурда дар гардиш фаъол буда, мардум онҳоро бо ниятҳои гуногуни услубӣ мавриди истифода қарор медиҳанд. Мисолҳо: Гълнорара гап-ъш бӛте ишоло ром мешава. (X-Ҷо).

Ами Ҷоҳора хӛшру тоза бӛкӛ, ки бо гап-му нараса (К). Намедунӛм, байни уво чи гап гӛзаштаст, ки дӛ мо-ай қаҳрийан, гап намезанан (Ф). Чи гап дошти, изо накаш, гап-та гуфтан бӛгӛ, и Ҷа амашун одамой хӛдийан (Ҷам.)

Як гурӯҳи муайяни воҳидҳои фразеологии феълӣ дар лаҳҷа гардиш меҳӯранд, ки калимаи «гап» дар шакли мураккаб омада, бо туфайли гирифтани маъноҳои маҷозӣ суханро пуробуранг ва таъсирнок мегардонанд.

Ибораҳои фразеологии «**гапгардунӣ кардан**» (Ҷангу Ҷанҷол, хархаша кардан), «**гапфурушӣ кардан**»(дурӯғ гуфтан, найрангбозӣ кардан), «гаправ бӛдан» (зудбовару итоаткор бӛдан) аз ҳамин қабиланд: Бачам, яг насиат-ӛт меӛнӛм, ки иҶ мал (хеҶ гоҳ) ба одамой ай хӛдит калун гапгардунӣ накӛ.

(П). Яг ӛмр и занак мийояв-ӛ гапфӛрушӣ меӛнавь сари мора гаранг меӛнавь-ӛ бо мерава.(Ҷам). Қисмати дигари фразеологизмҳо бо вожаи «гап» дар гӯйиши мардум арзи вуҷуд карданд, ки таркиби онҳо аз се ва зиӛда ҳиссаҳо ташкил шуда, барои таъсирбахш шудани сухан нақши муҳим доранд.

Чунончи : **ай гап гаштан** (пушаймон шудан аз қавли додашуда, вафо накардан ба аҳди басташуда), **асли гапа гуфтан** (ҳаққи гапа задан, ба гуноҳ худ иқрор шудан), **гапи ката задан** (аз ҳад зиӛд худро таърифу тавсиф намудан), **гапи авои гуфтан** (сухани дурӯғу бофта гуфтан), **гапи раи рост задан** (сухани одию оммафаҳм гуфтан), **бӛгу- бӛгу кадан**_(Ҷангу Ҷанҷол кардан), **бепарда гап задан** (сухани дағал беҷо, фаҳш гуфтан), **гап дӛ шидан** (муродифи бӛгӛ-бӛгӛ кадан), **гапа ишӛ гуш кадан** (ба сухани касе диққат додан), **ба гапи шайтун дӛруман** (андеша накарда кори бадеро ба сомон

расондан) ва ҳоказо.

Пўшида нест, ки фикру ақида ва марому мақсад, тамоми эҳтиёҷоти мардум ба воситаи гап-сухан воқеъ мегардад, аз ин ҷост, ки вожаи номбурда ин қадар мавқеи истеъмолии зиёд дорад. Ибораҳои фразеологӣ бо калимаи «гап», ҳарчанд ки маънои маҷозӣ касб кунанд ҳам, бо маънои аслиаш иртибот доранд ва маъноҳои зиёде дар як қолаби кўтоҳ ҷамъбаст шуда, рўзгори ҳаррўза, рўҳияи мардум, расму оин, анъана ва урфу одати эшонро дар худ инъикос намуданд.

Ақл

Дар «Фарҳанги тафсири забони тоҷикӣ» вожаи «ақл» чунин тафсири маъно шудааст: «Ақл- қобилияти дарки моҳияти чизҳо, қобилияти фаҳмиш, қувваи идрок, дарёфти неку бад, зехн, фаҳмиш ва хирад» (220, 52) Воҳидҳои фразеологӣ бо ин калима маъноҳоеро ифода менамоянд, ки фаҳмишу дониш, ақли хирад ва беҳирадии инсонро тараннум мекунад. Ба ибораи дигар, мазмуну мундариҷаи ибораҳои фразеологӣ мазкур ба маънои луғавии «ақл» алоқамандии зич доранд. Ҳарчанд онҳо мисли дигар исмҳои маънӣ, монанди **кор** фаровон набошанд ҳам. Вале мавқеи махсуси истеъмолий доранд. Ибораҳои фразеологӣ «**бо ақли хўд кор қадан**» (мувофиқи фаҳмиш ва ақлу хиради худ қору фаъолият қардан), **бо чўшми ақл ниго қадан** (мулоҳизақорона фаъолият намудан), **ба ақл нағънқидан// ба ақл рост навмадан** (ба сухани по дар ҳавои касе бовар нақардан), **ай ақл вегуна шидан** (девона шудан), **ақл-а гум қадан** (муодили «**ай ақл вегуна шидан**»), **ақл нарасидан** (нофаҳмӣ сар задан), **ақл-а дўздӣ қадан** (қасеро мафтун қардан, ошиқ шудан), **ақл-ъ хўш ай сар паридан** (тарсидан; дар ҳайрат мондан, моту мабхут шудан; қасеро мафтунӣ худ гардундан), **ақли хўда шўнохтан** (ба балоғат расидан), **ақли хўд-ира кор фармудан** (муодили «**бо ақли хўд кор қардан**»), **ақл-а хурдан** (беақлӣ, беандешагӣ намудан), **ақла дар ҷо-ш бундан** (боақл будан, хирадманд шудан), **ба ақл**

дърумадан (ба воя расидан), **ба ақл бовар накадан** (нодурустии чизеро фахмидан), **ақл-а бой додан** (муродифи « ақли касеро дъздидан»), **ақл ёд додан** (касеро панд додан , насихат кардан, ба роҳи рост хидоят намудан) ва хоказо: Ага ба ақли хъдит кор къни, иҷ вахт хор намешай.(X) Бачара раша наги, ақлш дърумаст, бунъш бърава. (X).Коръ бори ура дид-ъм, ба ақл-ъм бовар накад-ъм (X-F) Ақл ёд додан ба ў фойда надора (ҷ.К) Шавкат дъхтари Боймърод-а дид-ъ ақл-ша бой дод (Т). Э мардак, ақл-та дар чош бун, къшо мерай (X).

Чо(й)

Чо- дар забон ва нутқи соҳибони лаҳҷа ифодагари ду маънӣ аст. 1. Фазо ё масоҳате, ки аз тарафи касе ё чизе ишғол шуда бошад- макон, мавзеъ, маҳал. 2. Манзили истиқоматӣ, мавқеъ, маврид, вақт, мансаб, вазифа, кор, мартаба, раҳти хоб. Ин унсури луғавӣ низ дар таркиби ибораҳои фразеологӣ роҳ ёфта, маъноҳои мухталифро далолат мекунанд, Онҳо дар муоширати мардуми ҷануби Кӯлоб нақши асосӣ дошта, нутқи онҳоро ҷаззобу нишонрас мегардонанд. Мазмунҳои ифодакардаи воҳидҳои фразеологӣ бо калимаи «**чо(й)**» бо маънои луғавии вожаи мазкур умумияти маъноӣ ҳис карда мешавад. Воҳидҳои фразеологӣ бо калимаи «**чой**» маънои хонаю манзил, макон, кор, вазифаи ишғолкарда, илоҷи воқеа пеш аз вукӯъ, ҷон ба ҷаббор супоридан, вазъиятҳои ботинии инсон ва ғайраҳоро ифода менамояд. Ҳоло мо дар ин ҷо баъзеи онҳоро дида мебароем: **чо-ра гарм кадан** (дар як вазифа солиёни дароз қору фаолият намудан), **чо гъръфтан** (соҳиби манзил шудан; худро дар маконе ғунҷондан), **чо кадан** (касеро бо манзил ва қори доимӣ таъмин намудан;), **чо доштан** (хонаю манзил доштан), **ба яг чо расидан** (пир шудан, барҷомонда шудан), **ба чойи касе нишастан** (вазифаи касеро соҳиб шудан), **ба чойе расидан** (муродифи «ба яг чо расидан»), **чойи сузанзани набъдан** (ишора ба маконе, ки дар он ҷо мардуми зиёде ҷамъ шудааст), **чойи гърез набъдан** (илоҷи дигар набъдан), **чо додан** (касеро муваққатан дар хонаи худ барои зистан иҷозат додан), **чои гарма хънък**

накадан (хонаи зист ё корро тарк кардан), **қои фигур кадан набъдан** (вақти истиҳола набудан), **қо ба қо шидан** (ҳалок шудан, қон ба қаббор супоридан), **қо ба қо кадан** (ҳар чизро дар мавқеи худ гузоштан), **қоӣ гап набъдан** (барои арзи дил кардан макон ва вақти муносиб набудан), **қоӣ шиштан-ша наёфтган** (ниҳоят хурсанд шудан, аз шодӣ бозӣ кардан), **ба қо кадан** (чизро ё касеро пинҳон нигоҳ доштан), **қо-ш умадан** (фурсати гап задан, арзи дил фаро расидан), **қоӣ касеро ёфтган** (барои касеро қазо додан, фурсати муносиб фаро расидан), **ақла дар қо-ш бундан** (барои хулосабарорӣ саросема нашудан) ва монанди инҳо: Се сол пеш ба иҷа-ра умада қо гъръфта бѣд-ѣм.(Ш). Биё дар йагун обшижит қо-т мекѣн-ѣм. (Х).Дар шаҳр қо дошт-ѣм (Ф). Ай руйи син-ѣ сол ба яг қо расидем (Д.О.). Хай, ягум руз қо-ша миёв-ѣм, охи. (Т). Пул-от-а ба қо кадам, бад биё, метѣм-ѣт (К). Ба хунаш-а рафтем, бечора қоӣ шиштан-ша наёфт (П).Дар уҷа қоӣ гап набѣд, ба назар-ѣм, хѣд-ѣт ни фамидӣ (Т). Қо-ш биёя бад гап мезан-ем. Бача-м, ақл-та дар қо-ш бун, беҳуда намеган, ки авал бин қо-т-а, бад бин по-т-а (М).

Вахт (вақт)

Вахт (вақт) -вожаи ифодагари ҳиссаи муайяни замон буда, соатҳои муайяни шабу рӯзро далолат мекунад. Воҳидҳои фразеологие, бо калимаи мазкур сурат меёбанд, аз нигоҳи мазмуну муҳтаво ба маънои умумии воҳиди луғавии «вахт (вақт)» иртиботи ногустастанӣ доранд. Онҳо мазмунҳои як давраи муайян, фаслҳои сол, муддате, соате, ки пешакӣ муқаррар карда шуда буд, далолат меамоянд. Инчунин аз вақту замон, аз давраҳои умр самаранок истифода бурданро низ тақозо мекунад. Барои мисол ибораҳои фразеологии «вахти гъли лола», «вахти тутпаз», «вахти дарав», «вахти хов» замони шукуфтани гули лола-моҳи май, замони пухтани тут-моҳи июн, замони дарави гандум-июн, замони шуруъ шудани хобравӣ ва ғайраро ифода менамоянд. Дар лаҳҷаи мавриди назар аз ҳама бештар ибораҳои фразеологии зерин дар хизмати мардум қарор доранд: **вахту бевахт** (гоҳу ногоҳ, гоҳ-гоҳ, баъзан вақт), **вахт надоштан// вахти сархорӣ надоштан**

(дар вақту замони муайяншуда имконияти кор кардан ё ягон фаъолиятро надоштан), **сари вахт**// **дар сари қилу мақол** (ҳангоми оғози фаъолияте ҳозир шудан, ҳангоми зарурат ҳозир шудан), **вахта гъръфтан** (бо баҳонае андармон кардани шахси корафтода), **вахт ёфта** (ин ибора ба касе далолат мекунад, ки ҳарчанд серкор аст, вале илочашро ёфта дар иҷрои кор сахм мегузорад), **вахт гъръфтан**// **вахти зиёд гъръфтан** (дар иҷрои ягон кор ё фаъолият қувваи зиёд сарф кардан), **вахте мерасад** (замоне меояд, ки...), **вахтҳои наздик** (ба қарибӣ, рӯзҳои наздик, ҳафтаҳои наздик) **вахтҳои ваъдагӣ** (ишора ба замоне, ки пешакӣ муқаррар карда шудааст), дар ҳар вахт замон (давраи муайяни вақт) ва ғайраҳо.

Бояд хотирнишон кард, ки воҳидҳои фразеологӣ номбаршуда дар забони умумихалқӣ низ ба таври васеъ мавриди истифода қарор доранд. Хулоса вахт(вақт) низ ҳамчун исми ифодакунандаи замон ё ҳиссаи замон дар ташаккули воҳидҳои фразеологӣ саҳми арзанда дорад.

Қадам

Қадам исми маънӣ маҳсуб мешавад. Маънои аслии он дар Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ чунин тавзеҳ дода шудааст: «1.пой, андозаи пой аз сарангушт то пошна.2. фосилаи байни ду пой ҳангоми роҳ рафтан»(220, 682). Дар лаҳҷаҳои мазкур ин вожа маънои маҷозӣ қабул намуда, фразеологизмҳои месозад, ки онҳо маънои оғози кор, саршавии ягон фаъолият, дар иҷрои кор боэҳтиёт ва мулоҳизакорона амал намудан, рафтори худро аз ҷое катъ намудан, дар иҷрои кори нек пешоҳанг будан, дилпуруна ва бо дили гарм ба коре часпидан, пурра бо нишондоди касе кореро ба субут расондан ва ҳоказоҳоро таъкид менамоянд. Воҳидҳои фразеологӣ, ки дар онҳо вожаи «қадам» ҳамчун ҷузъи асосӣ ширкат меварзанд, дар захираи фразеологӣ лаҳҷаҳои минтақавӣ Кӯлоб он қадар зиёд набошанд ҳам, дар образнокӣ пуробурангии нутқи соҳибони лаҳҷа нақши муайян доранд. Таъбирҳои «**қадам мондан**»(ба синни муайян даромадан): Имсол ба нуздаҳ қадам мондам (К)., **яг қадам берун нарафта** (ба сухани касе саҳт эътибор додан):То имруза ай гапи отавъ очам яг қадам берун нарафтам(Ҳ)., **яг сари**

қадам (як лаҳза, фурсати кам): Яг сари қадам умед-ъм, ки тӯра бин-ъмъ бӯрам(Ф) **қадама дуниста бундан**(ин таъбир кореро мулоҳизакорона, дар тарозӯи ақл баркашида, сипас ба иҷрои он камар бастанро дар назар дорад): Ҳар коре мекъни, қадам-та дуниста бун мегум(Т), **ай пайи қадами шӯмо** (бо шарофати шумо, бо дастгирии шумо): Ай пайи қадами шӯмо мӯ ба амии мартаба расидъм (Анҷ)., **қадам расид, бало нарасад** (дуюм, ки шахси ба хонаи дӯсташ омада, баъди нишастан мегӯянд), **хайрияти қадам** (қадами нек, оғози хуб), **дар ҳар қадам** (дар ҳама ҷо): Дар шаҳр дар ҳар қадам дӯхтарои хӯшрӯра мебинӣ (Й)., **қадам ба қадам** (оҳиста-оҳиста рӯ ба пешравӣ ниҳодан): Да иҷа қадам ба қадам навигарира мебинӣ(Й) **қадаме ба пеш бундан** (ташаббус нишон додан, пешоҳанг будан), **қадам-атон болои дида** (аз ташрифи касе хушҳол шудан) дар лаҳҷаҳои мазкур хеле зиёд гардиш меҳӯранд.

Қарз

Қарз моҳиятан маъноӣ манфӣ дошта, дар Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ чунин тафсил ёфтааст: « 1. Пул ё чизе, ки ба шартӣ дар муддати муайян гардонда додан аз касе гирифта мешавад» 2. Вазифае, ки иҷрои он зарур аст: **қарзи инсонӣ, қарзи фарзандӣ, қарзи шаҳрвандӣ, қарзи худ доништан**» (220,697).

Амалиёти қарз гирифтани аз назари мардуми Кӯлоб қарз фаъолияти мусбат шуморида намешавад, ҳарчанд ки ба воситаи он норасоӣҳои молиявии шахс ва оила ислоҳ карда мешаванд. Маҳз барои ҳамин дар байни мардум сухане маъмул аст, ки «қарз ба хонадон бебаракатӣ ворид месозад». Аз ин рӯ, воҳидҳои фразеологие, ки дар онҳо ҷузъи асосӣ воҳиди луғавии «қарз» нақши асосӣ дорад, тобиши маъноии мусбат мушоҳида карда намешавад. Мазмуну муҳтавои чунин таъбирҳо ба маъноӣ аслии калимаи «қарз» умумияти маъноӣ эҳсос карда мешавад. Шумораи умумии фразеологизмҳои мазкур мисли таъбирҳои бо калимаи «қадам» суратёфта, фаровон нестанд. Қариб ҳамаи воҳидҳои фразеологие бо вожаи

номбурда ташаккулёфта дар забонҳои зинда ва адабӣ мустамаланд.

Таъбирҳои зерин дар лаҳҷаи мавриди назар озодона гардиш меҳӯранд: **қарз қадан****қарз гъръфтан** (чизе ё маблағро аз касе ба орият гирифтани), **қарз-а қадан** (маблағи ба қарз гирифтани пардохта тамоми қадан), **дар қарз ғутидан**\\ **то ғушо-ра дар қарз ғутидан** (маблағҳои гирифташударо пардохт қарда натавонишани), **қарз ба қиёмат намондан** (баргардондани маблағ қарзи касе пеш аз вафот), **қарз-у қавола қадан** (ба зорию тавалло, илтиҷо аз чанд кас пул гирифтани, аз ину он қарз гирифтани), **қарзи ҳасана** (қарзи бефоиз), **қарзи бандаги-р-а ба ҷо овардан** (вафот қадан, реҳлат намудани). Воҳиди фразеологӣ охир аз образнокӣ ва обуранги суҳан маҳрум аст.

Хулоса

Дар шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ мисли дигар лаҳҷаҳои забонамон майдони истеъмоли воҳидҳои фразеологӣ хеле васеъ буда, онҳоро мардум барои қонеъ гардондани эҳтиёҷоти маънавии худ мавриди истифода қарор медиҳанд. Таъбирҳо аз рӯи хусусият, вазифа ва мавқеи истеъмолиашоназ ҳамдигар тафовут доранд. Онҳо лаҳҷаҳои ҷудогонаи ҳаёти моро ба таври образнок ба назари кас ҷилвагар месозанд. Соҳибони лаҳҷа ҳангоми муносибату муошират ва суҳбат дар мавридҳои муайян аз ин ганҷинаи беохирӣ суҳан дар нутқашон истифода мекунанд. Мо дар ин қисмат мазмуну муҳтавои диссертатсияро ба тариқи зайл натиҷагирӣ қардем:

1. Ибораҳои фразеологӣ аломатҳои махсуси худро доранд, ки аз дигар воҳидҳои забонӣ тафовут доранд, ки мо аз онҳо ёдовар шудем. Воҳидҳои фразеологӣ дар таркиби луғавии лаҳҷаи мавриди назар хеле зиёд истеъмол мешаванд. Аз рӯи дараҷаи истеъмол ва хусусиятҳои онҳо мо онҳоро ба ду гурӯҳ ҷудо намудем: Воҳидҳои фразеологӣ умумихалқӣ ва воҳидҳои фразеологӣ хоси лаҳҷа. Воҳидҳои фразеологӣ умумихалқӣ дар байни мардуми тамоми ҷумҳурӣ истеъмол мешаванд. Ҳама аз маънои онҳо бархӯрдоранд, дар нутқу муоширати мардум гардиш меҳӯранд. Воҳидҳои фразеологӣ зерин ба гурӯҳи воҳидҳои фразеологӣ умумихалқӣ дохил

мешаванд: каждъми тайи бурйо (хабаркаш, суханчин), дъст шиштан (ноумед шудан), дъсти норас (бенаво, кашшоқ, камбизоат), дъст ба даҳан нарасидан (серкор будан, вақт надоштан), вазнин шидан (авҷ гирифтани беморӣ, ҳомиладор шудан), ҷон ба лаб омадан (азобу ранҷ кашидан), хъди-ра гърфта натавоништан (ба ҳаяҷон омадан, ба эҳсосот дода шудан), ба гардан гърфтан (ичрои супоришero ба уҳда, зимма гирифтан), ғам додан (касero азобу ранҷа додан) сар ба осмун расидан (беҳад хурсанд шудан), сойаи касero ай девор търошидан (касero бад дидан, таъқиб намудан), дъл холӣ кардан (сўҳбат кардан, дарди дил кардан), димоғ сухтан (хафа шудан ва ранҷидан аз касе) ва ҳоказо. Воҳидҳои фразеологии мазкур аз рӯйи сохташон устувору тағйирнаёбанда буда, дар ифодаи пуробурангии сухан нақши бориз доранд.

2. Воҳидҳои фразеологии хоси лаҳҷа аломатҳои махсуси худро доранд. Онҳо ҳарчанд нисбат фразеологизмҳои гурӯҳи аввал аз нигоҳи миқдор кам ба назар мерасанд, вале дар лаҳҷаҳои минтақаи Кӯлоб доираи васеи истеъмоли доранд. Корбасти онҳо ба ғайр аз лаҳҷаҳои ҳамгурӯҳ дар ғӯйишҳои дигари забони тоҷикӣ мушоҳида намешаванд. Бидуни соҳибони лаҳҷа касе ба маънии онҳо сарфаҳм намеравад. Чунин таъбироти фразеологиро воҳидҳои фразеологии хоси лаҳҷа меноманд. Онҳо низ дар заминаи маҷоз, киноя ташбеҳ, истиора ва дигар воситаҳои тасвири сухан ташаккул ёфта, аломат ва нишонаҳои хоси худро доранд: **хавос шидан** (парешонхотир шудан, дар изтироб мондан), **фъкҷъхт бъдан** (мағрурӣ, ҳавобаландӣ), **таф накашидан** (ба ҳалокат расидан), **ҷун ковундан** (ранҷ кашидан, меҳнат кардан), **тълт кадан** (ба ғазаб омадан), **кора кадан** (таъсир кардан), **қълф бастан** (боқӣ мондани изи ягон зарба), **калапесък додан** (касero чашми дидан надоштан), **неш задан** (муродифи «калапесък додан»), **чал додан** (фиреб додан), **чаловӣ кадан** (найрангбозӣ кардан), **хаф гардундан** (розӣ кунонда ба коре), **ҷои парач** (ҷойи маҳфӣ, макони аз назарҳо ғойиб), **лавпъртак кадан** (мағруру ҳавобаланд будан, касero ба назар нагирифтан, эътибор надодан), **каҷ кадан** (дам гирифтан), **алохун шидан** (дар изтироб афтодан, дар ташвиш мондан) ва ҳоказо. Бояд қайд кард, ки воҳидҳои фразеологии хоси лаҳҷа маъниҳоеро

дар худ инъикос менамојанд, ки аз нигоҳи образнокӣ дар пояи баланд меистанд.

3. Дар диссертатсия воҳидҳои фразеологӣ аз нигоҳи маъно ба чор гурӯҳ тасниф карда шудааст: 1.Идиомаҳо (рехтаи фразеологӣ): 2. Воҳидҳои фразеологии ғайриидеоматикӣ: 3. Вобастаҳои фразеологӣ: 4. Ифодаҳои фразеологӣ. Ҳоло мо дар зер дар бораи ҳар кадоми онҳо маълумот муфассал доданием.

3.1.Воҳидҳои фразеологии идиоматикӣ чунин воҳидҳои фразеологии махсуси забонамонро ташкил медиҳанд, ки бо мазмуни яклухту тағйирнопазир ва сохти ба қисмҳо чудонашавандаи худ ба калимаҳо наздикӣ доранд. Ба гурӯҳи идеомаҳо-рехтаҳои фразеологӣ таъбирҳои дохил мешаванд, ки дар давоми солҳо дар байни мардум гардиш хӯрда сайқал ёфтаву суфта шуда, ба ибораи устувору тағйирнаёбанда мубаддал гардидаанд. Маънои умумии рехтаҳои фразеологиро аз маънои ҷузъҳои дохилиашон фаҳмидан қорест ниҳоят мушқил, чунки ҷузъҳои аксари ин гуна воҳидҳои фразеологӣ маънои аслии худро тамоман гум карда, маъноҳои нав пайдо намуда, муъҷаз ва рехта шуда мондаанд. Маҳз барои ҳамин ифоданокӣ, таъсирбахшӣ, қувваи ҳиссиёти баланд мазмуни идеявии вожаҳо ба матн ё ҷумла вобастааст. Аз ин рӯ, рехтаҳои фразеологиро ба забони дигар тарҷума намудан амри маҳол аст. Сарчашма ва манбаҳои асосии пайдоиш ва ташаккули идиомаҳо(рехтаҳои фразеологӣ) забони зиндаи мардум аст. Забони гуфтугӯӣ ва шеваҳои лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ ганҷинаи бепоёни рехтаҳои фразеологӣ маҳсуб мешаванд: **санг задан**(ғайбат кардан, маломат кардан), **дар по хина бастан** (суст,оҳиста роҳ рафтан), **сахт гърѣфтан** (маҷбур кардан), **бел хок нагирифтан** (барор нагирифтани қор), **дъст нъмък надоштан**(некии касеро ба инобат нагирифтан), **лағат қадан** (ба хонаи касе ногаҳон даромадан), **тънд қадан** (сарзаниш кардан), **пеши по задан** (ба назар нагирифтан), **оталахур қадан** (аз ҳад зиёд лату қўб кардан) ва ғайра.

Воҳидҳои фразеологӣ рехта бо устувори таркиби худ аз дигар намуди фразеологизмҳо тафовут доранд. Обутоби ҳисси-муассирӣ ва қувваи таъсирбахшии онҳо зиёдтар аст.

3.2. Воҳидҳои фразеологӣ ғайриидиоматикӣ монанди идиомаҳо аз нигоҳи сохт ва таркиб устувору тағйирнопазир буда, маъноӣ яқлухти онҳо ба маъноӣ ҷузъҳои таркиби он умумияти маъноӣ дорад. Мо ба маъноӣ ин гуна воҳидҳои фразеологӣ бевосита не, балки ба воситаи маъноӣ маҷозии онҳо сарфаҳм меравем. Ба таври маҷозӣ ва образнок ифода кардани мақсад яке аз хусусиятҳои барҷастаи ибораҳои фразеологӣ ғайриидиоматикӣ маҳсуб мешавад. Онҳо маъноӣ худро на дар алоҳидагӣ, балки бештар дар ҷараёни нутқ ошкор сохта, мисли рехтаҳои фразеологӣ ба ҳиссаҳои маънодор ҷудо намешаванд ва семантикаи бутун доранд, вале бар хилофи рехтаҳои фразеологӣ маъноӣ яқлухти онҳо ба мазмуни ҷузъҳои таркибашон алоқаманд мешаванд. Умумияти дигари онҳо бо рехтаҳои фразеологӣ ин аст, ки дар синтаксис ба вазифаи як аъзои ҷумла меоянд ва дар аксар мавридҳо онҳоро бо як калима ё ибора иваз кардан мумкин аст: **рахти сафар бастан** (ба сафар омодагӣ гирифтани; мурдан, ғавтидан), **ба даҳан ов ғарфтан** (ҳомӯш будан) **беаҷал мурдан** (ногаҳон вафот кардан), **кӯч бастан** (аз як ҷо ба ҷои дигар рафтани) ва монанди инҳо. Воҳидҳои фразеологӣ ғайриидеоматикӣ мисли калимаҳо ҳамчун маводи тайёр дар забон истеъмол шуда, ҳарчанд ба қисмати маъноӣ ҷудо нашавад ҳам, аммо дар онҳо низ маҷозу ташбеҳ, обуранги сухан, баҳодихӣ, образноқӣ ва монанди онҳо бараъло мушоҳида карда мешавад.

3.3. Дар лаҳҷаҳои номбурда, таъбирҳои вомехӯранд, ки ҷузъҳои таркиби онҳо бо ҳам вобаста мешаванд, ё бо ҳам иртибот доранд. Таркиби вобастаҳои фразеологӣ аз ҷузъҳои иборатанд, ки ба таври озод ва ҳам дар иртибот ба унсурҳои дигари воҳидҳои фразеологӣ истифода мешаванд. Ин нави вожаҳо бо ҳамдигар вобаста мешаванд, яъне муайянқунанда

муайяншавандаро ташреҳу тавзеҳ дода, ба воситаи алоқаи изофӣ воқеъ мешаванд. Дар ин ҳолат, чузъи тобеъ ҳатман аз маънои аслиаш дур рафта, ифодагари маънои маҷозӣ мешавад: **нони меҳнатӣ**, (ишора ба лукмае, ки бо меҳнати ҳалол ба даст омадааст), **дъсти рост**, (ёрдмачӣ) **гапи овдор**, (сухани таъсирбахш) **рузи сия** (мусибат), **рӯзи сахт**, (муродифи «рузи сия»), **пири кор** (шахси баобрӯ, арҷманд, хирадманд), **аруси пьшти лич** (арӯси бечихоз), **гапи куча** (сухани бедалел, заминаи воқеъи надошта), **гапи ката** (сухани муболиғаомез), **захми забон** (сухане, ки дили кас таъсир мерасонад), **дъхтари очаш мачак накардагӣ** (духтари шавҳар накарда; бокира), **гапи сахт** (сарзаниш) ва ҳоказо ба гурӯҳи вобастаҳои фразеологӣ шомил мешаванд.

3.4.Ифодаҳои фразеологӣ (фраземаҳо) низ устувору тағйирнаёбанда буда, чузъҳои дохилии онҳо маънои луғавии худро дар аксар мавридҳо нигоҳ медоранд ва мазмуни умумии ифодаҳои фразеологӣ то андозае алоқамандӣ доранд. Онҳо аз нигоҳи муассирӣ, обуранги сухан, образнокӣ нисбат ба дигар навъи фразеологизмҳо то дараҷае маҳрум буда, танҳо аз ҷиҳати сохтор устувору тағйирнаёбандаанд. Чунончи, ифодаҳои “коқу вок”, “дуғу пуписа”, “тълфи бегъна”, “нону намак”, “кайфу сафо”, “айшъ ишрат”, “сикаву сурат”, “сиру савдо”, “ҳақорати овдор”, “доду фиғон”, “фарёду фаза”, “фикру хаёл”, “фикръ зикр”, “чъшми чор”, “чунъ ҷигар”, “хок шудан”, “каллаи холӣ”, “теғи ниғаҳ” ифодаҳои фразеологӣ ном доранд.

Дар гӯйишҳои мазкур ҳамин чор навъи воҳидҳои фразеологӣ номбурда бо таври фаровон мавриди истифода қарор гирифтаанд. Онҳо низ хусусияти хоси услубӣ доранд, ки мо перомунӣ онҳо ва мавқеи истеъмолиашон маълумоти дақиқ пешкаш намудем.

4.Воҳидҳои фразеологӣ аз ҷиҳати сохтор дар диссертатсия мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Онҳо аз аз нигоҳи таркиб ба се қисмат гурӯҳбандӣ карда шудаанд: 1.Таркибҳои фразеологӣ. 2.Ибораҳои фразеологӣ. 3. Ҷумлаҳои фразеологӣ.

4.1.Таркибҳои фразеологӣ ҳамчун ифодаҳои рехтаву устувори

забон маънои яклухту тағйирнопазирро ифода мекунанд. Таркибҳои фразеологӣ чузъи тобеъкунанда надоранд. Онҳо дар натиҷаи бо ҳам пайвастшавии ду калима-яке мустақилмаънову дигаре ёридиҳанда ташкил меёбанд. Чузъҳои таркибҳои фразеологӣ бо калимаю ибора алоқаманд шуда, баъзе аломатҳои морфологӣ қабул менамоянд. Масалан, чузъи аввали баъзе таркибҳои фразеологӣ бандакҳои соҳибӣ қабул менамоянд: сар-ъм-дъл-ъм шидан (ҳомила шудан). Ҳар кадом чузъи таркибии фразеологизмҳои мазкур бо пешояндҳои аслии бо чузъҳои такрор муносибати устувор доранд. Чунончи: ифодаҳои рехтаи “лок-ъ пар”-(либос), “дънг-ъ дав”(сарсону саргардонӣ), “лав-ъ лаҷа”-(гуфтор), “шав-ъ рӯз”(доимо, ҳаррӯз), “имруз-ъ пъга”-(ба наздикӣ), “дар ба дар (оворагардӣ), лав-ъ линҷ (эрод гирифтани), кор-ъ бор (фаъолият), гъл-ъ бълбъл (ошиқон), маст-ъ аласт (ишора ба марде, қи аз таъсири арак дар ҳолати ногувор қарор дорад ва хандаҳариши одамон гаштааст) лав ба лав (пур шудани зарф аз об), хокъ нъмък(нест шудани ягон чизи истеъмолӣ), тезъ тънд (моҷаро, хархаша), ба ову тов (фарбеҳ шудан), хоку туроб (ҳолати нестӣ), гуру чув (қабр) ва монанди инҳо, таркибҳои фразеологиро ташкил медиҳанд.

4.2. Қисмати аз ҳама бузурги захираи воҳидҳои фразеологӣ забонамонро ибораҳои фразеологӣ ташкил медиҳанд. Қисмати асосии ибораҳои фразеологӣ дорои системаи муайяни шаклҳои грамматикӣ мебошанд ва ҳангоми муошират дар яке аз шаклҳои грамматикӣ худ зоҳир мешаванд: хандаи събх, хайоли хум, фигри пъхта, гърги борундида, мърғи посухта, тоҷи хъруз, ошъқи печон ва ғайра. Онҳо дар шаклҳои гуногун дар нутқи соҳибони лаҳҷа истеъмол мешавад. Дар лаҳҷаҳои мазкур бештар ду навъи ибораҳои фразеологӣ 1.Ибораҳои фразеологӣ изофӣ. 2. Ибораҳои фразеологӣ феълий дучор мешаванд. Ҳар ду намуди ибораҳои фразеологӣ аз рӯи сохти зоҳирии худ ба ибораҳои озоди синтаксисӣ монандӣ доранд: зувон бъровардан-(гап задан); лава ай лав чудо нақадан-(хомӯш шудан), хешӣ қадан (тӯйи арӯсӣ қардан), холаи занак (серҷоғ,

сергап), **чъшми танг** (хасис), **тайи гап** (асли сухан), **ҷуни шърин** (фарзанд), **балои осмунӣ** (фалокат), **рӯзи сахт** (фалокат, мусибат), **търхми зъмн** (тухми зироате, ки барои кишт кардан нигоҳ медоранд), **рузи менат** (музди кор, моҳона), **ови ширин** (об барои табобат), **насиби овъ дон**(киноя ба меҳмони ноҳонда), **ай дъстайи търа...** (аз ҷабру ҷафойи ту), **сари дърав** (ҷои исти даравгарҳо), **димоғи чоқ** (вақти хуш), **дъхтари қашанг** (духтари соҳибҷамол) ва монанди инҳо. Ибораҳои фразеологӣ дар лаҳҷаи мавриди назар дар истеъмол ҷаъол ба назар мерасад.

Ибораҳои мазкур дар забони асарҳои аксари адибон низ ба таври васеъ корбаст мешаванд.

4.3. Ҷумлаҳои фразеологӣ дар лаҳҷаи минтақавии Кӯлоб назар ба дигар воҳидҳои фразеологӣ камтар тадқиқ шудаанд. Ҳар кадом забоншинос перомуни ҷумлаҳои фразеологӣ ба таври худ андеша дорад.

Ҳаминро гуфтан ба маврид аст, ки вобаста ба матн ҷумлаҳои фразеологӣ ба қолибҳои таркибии воҳидҳои фразеологӣ шомил мешаванд. Онҳо метавонанд як фикри анҷомёфтaro ифода намоянд: **Банд-а дъроз партофтан** (барои ислоҳ шудан мӯҳлат додан), **По-ра чени курпа-т дароз қадан** (дар зиндагӣ ҳадди худро нигоҳ доштан) ва монанди инҳо. Ба ҳамин тариқ, воҳидҳои фразеологӣ мавриди назар дар лаҳҷаҳои ҷанубу шимол, шарқу ғарби минтақавии Кӯлоб хеле зиёд гардиш хӯрда, ҳамчун маводи тайёри забон дар нутқи соҳибони лаҳҷа барои образнок ва пуробуранг ифода намудани афкори хеш мавриди истифода қарор дода мешаванд.

5..Дар қисмате, ки «Қабатҳои луғавию семантикии воҳидҳои фразеологӣ» ном дорад, дар бораи хусусиятҳои улубӣ ва тобишҳои маъноии таъбирҳои лаҳҷавӣ сухан рафтааст. Инчунин муродифҳои фразеологӣ, антонимҳои фразеологӣ, воҳидҳои фразеологӣ омонимӣ ва сермаъно мавриди баррасӣ қарор дода шудааст, ки ин дар диссертатсия мавқеи махсус дорад. Дар ин қисмати рисола умумият ва тафовути омонимҳо аз калимаҳои сермаъно таъкид карда мешавад. Дар

байни калимаҳои сермаъно иртиботи маъноӣ ҳис карда мешавад, аммо дар байни омонимҳо ҳеҷ гуна иртиботи маъно дида намешавад. Онҳо тасодуфан монанд мешаванд.

6. Перомуни «Хусусиятҳои луғавию маъноии воҳидҳои фразеологӣ» хаминро бояд зикр кард, ки дар ин ҷо воҳидҳои фразеологӣ аз нигоҳи дар бар гирифтани маъноҳои луғавию семантикӣ ва хусусиятҳои услубии онҳо бо мисолҳои эътимоднок аз лаҳҷаҳои мазкур оварда шуда, таҳлил ва маънидод карда шудаанд. Дар лаҳҷаи номбурда таъбирҳои дар забони мардум гардиш меҳӯранд, ки дар онҳо ҷузъи асосӣ воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи узвҳои бадани инсон, аз қабилҳои «дил», «гӯш», «чашм», «даҳон», «даст», «рӯй» ва ғайра хеле зиёданд, ки онҳоро воҳидҳои фразеологии соматӣ меноманд. Ин навъи таъбирҳо микдоран хеле зиёд буда, аз лиҳози пуробурангӣ ва таъсирбахшӣ дар пояи баланд меистанд. Онҳо ифодагари маъноҳои маъноӣ, ки ба паҳлуҳои мухталифи зиндагӣ иртибот дошта: рӯҳия, кайфият, хусусиятҳои фардӣ ва мақсаду мароми соҳибони лаҳҷаҳо ифода менамоянд.

7. Дар диссертатсия баъзе ибораҳои фразеологие оварда шудаанд, ки онҳоро дар забоншиносӣ фразеологизмҳои зоонимӣ ном мебаранд. Ин намуди таъбирҳо дар заминаи номи ҳайвоноти хонагӣ ва ваҳшӣ аз ҷумла, бо номи шер, гург, хирс фил, рӯбоҳ, харгӯш, гов, хар, буз, гусфанд арзи вуҷуд карда, аз нигоҳи мазмуну мундариҷа гуногунсоҳа буда, дар асоси киноя ва ташбеҳу маҷоз рӯйи қор омаданд. Онҳо ба одамони некуқору хирадманд ва нобакору ҳиллагар нигаронида шуданд. Инчунин таъбирҳои мазкур барои кӯтоҳу образнок ва таъсирбахш ифода кардани афкори соҳибони лаҳҷа беғаразона хизмат менамоянд.

8. Воҳидҳои фразеологии ин гурӯҳ ба олами набототу растаниҳо бахшида шудаанд. Таъбирҳои номбурда ҳамчун воҳидҳои фразеологии ташбеҳӣ аз таъбирҳои дигаре, ки мо дар боло овардем, аз ҷиҳати рехтагӣ ва муъҷазбаёнӣ ҳеҷ монданӣ надорад. Ин навъи воҳидҳои фразеологиро

дар забоншиносӣ фразеологизмҳои фитонимӣ меноманд, онҳо дар асоси номҳои растаниҳо арзи вуҷуд намуда, шахсони алоҳидаро ба **ангури сагак, ачирик, гандум, чав, гул, хор** монанд карда, хислати мусбати шахсонро дастгирӣ намуда, рафторҳои ношоями онҳоро мазаммат менамоянд.

9. Дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ лаҳҷаҳои мавриди назар баъзе исмҳои моддию маънӣ, аз қабилҳои «ҷўй», «рўз», «кор», «рах», «зъмин», «ақл», «чо». «гап» омада, воҳидҳои фразеологӣ гуногун сохтаанд. Онҳо аз нигоҳи образнок баён намудани фикр ва устувору тағйирнаёбанда буданашон дар байни дигар фразеологизмҳо фарқ карда меистанд. Маъноҳои касб кардани чунин ибораҳо низ аз ҷиҳати мазмуну мундариҷа ҳамагӣ ба қору фаъолияти одамони дар соҳаҳои гуногун фаъолият мекардагӣ бахшида шудаанд, ки мо дар мавридаш дар бораи онҳо маълумоти муфассал додем.

Ба ҳамин тариқ, воҳидҳои фразеологӣ дар лаҳҷаҳои ҷанубии забони тоҷикӣ, аз ҷумла, лаҳҷаҳои минтақаи Кӯлоб воситаи муҳими ифоданокӣ ва образнокии сухан буда, дар лаҳҷа барои зиёд намудани қувваи таъсири калом мавриди истифода қарор дода мешавад ва ба таври фаровон дар нутқи мардум гардиш меҳӯранд. Онҳо таркиби устувор дошта, ҳаргиз тағйир намеёбанд, чунки онҳо дар муошират суфта ва сайқал ёфтанд ва мардум онҳоро барои ҷаззобу нишонрас ва образноку пуробуранг гардидани нутқи худ истифода мебаранд. Чунин воҳидҳои фразеологӣ ба мавзӯ ва ҳодисаҳои муайяни рӯз бахшида шудаанд ва дар заминаи маҷоз, муболиға, киноя ва ташбеҳ ташаккул ёфтаанд. Аз ин рӯ, онҳо барои рушду нумӯ кардани таркиби луғавии забони тоҷикӣ ва лаҳҷаҳои он, аз ҷумла лаҳҷаҳои ҷанубу шимол ва шарқу ғарбии минтақаи Кӯлоб нақши муҳим доранд.

Ихтисораҳо

Гурӯҳи шимолии Кӯлоб

Шк.—шимолии Кӯлоб	Кул.—Кулахмадӣ
Бм.—Боймиш	Қк.—Қулкулӣ
Ғел.—Ғелот	Лағ.—Лағмон
Ғеш.—Ғеш	Мом.—Момандиён
Дах.—Дахана	Мӯм.—Муминобод
Дор.—Доробӣ	Нр.—Наврӯзҳо
Дт.—Дараи турбат	Сд.—Сангдар
До.—Дуоба	Сф.—Сиёҳфарк
Дч.—Даштиҷум	Сх.—Сарихосор
Ёх.—Ёхсу	Ток.—Токак
Зел.—Зелолак	Хов.—Ховалинг
Зир.—Зиракӣ	Хон.—Хонако
Зр.—Зувайр	Хх.—Хӯҷахалил
Кд.—Кӯлдара	Шар.—Шарҳо
Кпн.—Кишти поён	Шуг.—Шугнов
Крз.—Коррез	Шх.—Шехмизон

Гурӯҳи ҷанубии Кӯлоб

Чк.—ҷанубии Кӯлоб	Сч.—Саричашма
Ан.—Анҷироб	Сғ.—Сариғор
Дл.—Давлатобод	Уч.—Уҷкул
Доғ.—Доғистон	Хҷ.—Хирманҷо
Ёл.—Ёл	Шб.—Шаҳри барбар
Шӯр.—Шӯробод	Ҳ. (Ҳамадонӣ)

Ф- Фархор

С-М- Саримағзор

С.Н.- Саринамак

К- Кишт

ҷ К- қанубии Кўлоб

Х-н- Хоҷағалтон

Т- Тағнов

Р- Роғ

Н- Новачун

М- Мулёв

Д О- Дарай ов

Гурӯҳи ғарбии Кўлоб

Ғк.—ғарбии Кўлоб

Б.—Балҷувон

Ғиҷ.—Ғиҷовак

Дб.—Данғарай боло

Кан.—Кангурт

Қг.—Қазонгузар

Қм.—Қизилмазор

Ош.—Оби ширин

Оқб.—Оқбулоқ

Сул.—Султоналӣ

Чб.—Чавроғи боло

Шлп.—Шулупту

Фехристи адабиёт

1. Абдуллозода Р. Ибораҳои халқӣ./ Абдуллозода Р. –Душанбе: Адиб, 1974, 231 саҳ.
2. Абдуллозода Р., Дар бораи фарқи муродифот ва вариантҳои фразеологӣ// Дар китоби «Масъалаҳои филологияи тоҷик»./ Абдуллозода Р. Душанбе, 1967. Саҳ. 134-139.
3. Абдуллозода, Р. Зарбулмасалу мақолҳо дар асарҳои Садриддин Айнӣ / Р. Абдуллозода. – Сталинобод: Нашрдавтоҷ., 1958. – 102с.
4. Авалиани, Ю. Ю. К вопросу об устойчивых лексикализованных глагольных сочетаниях с компонирующим глаголом бун / Ю. Ю. Авалиани // Труды Самарк. ун-та им. А. Навои. —1961.—Вып. 113.—С. 119–129.
5. Авалиани, Ю. Ю. К семантическим связям компонентов сложных глаголов (аналитических слов) в курманджи / Ю. Ю. Авалиани // Труды Самарк. ун-та. — Самарканд: Изд-во Самарк. ун-та, 1973. — Вып. 246. — С. 1–11.
6. Авалиани, Ю. Ю. К семантической структуре фразеологических единиц/ Ю. Ю. Авалиани, А. И. Эмирова / Вопросы фразеологии. — 1971. — Вып. 217. — С. 29–34.
7. Авалиани, Ю. Ю. Некоторые случаи глагольной фразеологии курдского языка/ Ю. Ю. Авалиани / Труды Самарк. ун-та. — 1961. — Вып. 113. — С. 85–99.
8. Авалиани, Ю. Ю. Слово и фразеологизм в иранских языках/ Ю. Ю. Авалиани // Труды Самарк. ун-та.—1970.— Вып. 178. — С. 7–14.
9. Азимова, М.Н. Таҳлили муқоисавии лексика ва фразеологияи соматӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ/ / М.Н. Азимова. –Хуҷанд, 1980– 179с.
10. Азимова, М.Н. Споставительно-типологический анализ фразеологической системы таджикского и английского языков: автореф. дис. ..д-ра филол. наук / М.Н. Азимова.- Душанбе, 2006. – 50с.
11. Айнӣ, С. Луғати нимтафсилии забони тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик. ҷилди 12 / С. Айнӣ Кулӣёт. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 563с.

12. Александров, И.А. Луғати фразеологии русӣ – тоҷикӣ / И.А. Александров, – Душанбе: Маориф, 1984. – 127с.
13. Аламбекова, О.А. Интегрированный подход к обучению профессионально – ориентированным иностранным языкам / О.А. Аламбекова // Вестник КГПУ им. В.П. Афанасьева. – 2012. - №1 (19). – с. 12 – 18.
14. Амонова Ф.Р. Опыт ономаσιологического исследования деривационной системы современного персидского языка: / Амонова Ф.Р. АДД-М., 1990. -56 с
15. Андреев М.С. О таджикском языке настоящего времени // Материалы по истории таджиков и Таджикистана./ Андреев М.С - Сталинабад, 1945. - Сб. 1. - С. 56-13
16. Атоева, М.М. Лексика, обучающая цвет в таджикском и русском языке: дис. ... канд. филол. наук / М.М. Атоева. – Душанбе, 1988. – 199с.
17. Атобуллоев С. Шеваи чануби забони тоҷикӣ, ҷ. 4./ Атобуллоев С. Душанбе 1984.
18. Атоуллоҳ Хуссейнӣ. Бадоеъ-ус-саноеъ./ Атоуллоҳ Хуссейнӣ -Душанбе: Ирфон, 1974-220 с.
19. Аҳрорӣ, Х. Сухбат аз санъати тарҷума / Х. Аҳрорӣ // Садои Шарқ, 1984, №5. – С. 117 – 128.
20. Аҳадов Х. «Фарҳанги Рашидӣ» как лексикографический труд: АКД / - .Аҳадов Х. Душанбе, 1971. -28с.
21. Аҳадов Х. «Фарҳанги Рашидӣ ҳамчун асари лексикографӣ» / Душанбе: Дониш, 1981, -118с.
22. Аминов С. Таҳлили лексии калима. //Мақтаби советӣ. - №7. -1990.- С.26- 29.
23. Аҳадов Х. Мафҳуми маҷоз ва киноя дар лексикографияи тоҷик.// Забоншиносии тоҷик. - Душанбе: Дониш, 1980. - С. 31—39.
24. Аҳадов Х. Мафҳуми маҷоз ва киноя дар лексикографияи тоҷик //Забоншиносии тоҷик.- Душанбе: Дониш, 1980-с.21-38.
25. Аюбова, Р. А. Фразеология и фразеография английского и русского

- языков: монография [PDF] / Р. А. Аюбова. — Казань: Изд-во Казанского (Приволжского) федеральн.ун-та, 2013. — 269с.
26. Баҳор Малик-уш-шуаро. Сабкшиносӣ / М. Баҳор. -Душанбе: 2012. -569 с.
27. Бабаев Э. Некоторые семантические особенности образных сравнительные оборотов в современном английском и таджикском языках// Бабаев Э. Вопросы фразеологии и методики преподавания иностранных языков: сб. науч.тр.-том98.-Душанбе, 1975 с.76-106.
28. Бабкин А.М. Русская фразеология, и её развития и источники. Л, 1970, стр.10
- 29.Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка.-М.: Изд-во иностр. лит., 1955.- с. 236-237.
- 30.Бердиева Т. Тағйироти маъноӣ калимаҳо дар забони тоҷикӣ. // Бердиева Т. Мактаби советӣ. - № 10. - 1979. - С. 24-26.
- 31.Боголюбов М. Н. Несколько иранских этимологии. / Боголюбов М. Н. /Вопросы грамматики и истории восточных языков. - М.: Изд. АН СССР, 1953. -С. 102-103.
- 32.Бобоев Э. Назаре ба таърихи инкишофи таълимоти воҳидҳои фразеологӣ/ Бобоев Э.// Научные записки ЛГПИ им. С.М. Кирова Т.48 вып.1- Ленинабад,1971.- С. 95 – 104.
- 33.Байрамова, Л.К. Фразеология и перевод /Л.К. Байрамова Фразеология и синтаксис. – Казань, 1982. – С. 3 – 42.
- 34.Бачаев М. Фразеологияи забони тоҷикӣ дар асарҳои тарҷумавӣ//Бачаев М. Тарҷума - балоғати сухан. Ҷ. 2. Душанбе, 2005. С.18-46.
- 35.Виноградов В. В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины./ Виноградов В. В. - «Труды юбилейной сессии ЛГУ» секция филологических наук. Ленинград, 1946- стр. 61.
36. Гадоев Н. Лексикаи лаҳҷаи Тағнов,/ Гадоев Н. Душанбе: Ирфон. 2012- 209 с.28.
37. Гадоев Н. Воҳидҳои фразеологии ташбеҳӣ дар лаҳҷаҳои ҷануби шарқии

- Кӯлоб/ Гадоев Н. Гулчини сухан, Душанбе, 2012.-саҳ.-42-47.
38. Гадоев Н. Воҳидҳои фразеологӣ бо вожаи «дил» дар лаҳҷаҳои ҷанубу шарқии Кӯлоб/ Гадоев Н. Гулчини сухан, Душанбе, 2012.-саҳ.36-41.
- 39.Гадоев Н. Таъбирҳои синонимӣ дар лаҳҷаҳои ҷанубу шарқии Кӯлоб/ Гадоев Н. Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ, №4 (47), Душанбе, 2012.-саҳ.259-264.
- 40.Гадоев Н. Воҳидҳои фразеологии антонимӣ дар лаҳҷаҳои ҷануби минтақаи Кӯлоб// Гадоев Н. Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ, №1(56), Душанбе, 2014.-саҳ.332-336.
41. Гадоев Н. Воҳидҳои фразеологии сермаъно ва омонимӣ дар лаҳҷаҳои ҷануби минтақаи Кӯлоб// Гадоев Н. Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ,№1(57), Душанбе, 2014.-саҳ.259- 265.
- 42.Гадоев Н. Ташаккули воҳидҳои фразеологӣ бо чанде аз исмҳои моддӣ ва маънӣ дар лаҳҷаҳои ҷанубии Кӯлоб/Гадоев Н. «Суханшиносӣ», №3 Душанбе-2015, Саҳ.21 -33.
- 43.Гадоев Н. Воҳидҳои фразеологӣ бо номи ҳайвонҳои ваҳшӣ дар лаҳҷаҳои ҷанубии Кӯлоб/Гадоев Н. «Суханшиносӣ», №4 Душанбе-2015 Саҳ.130 -139
- 44.Гадоев Н. Имконоти услубӣ ва бадеии воҳидҳои фразеологӣ дар лаҳҷаи ҷанубии Кӯлоб/Гадоев Н. Маҷаллаи илмии ДМТ «Забон- рукни тоат»№ 10. Душанбе-2017 саҳ. 82-91
45. Гадоев Н. Баъзе хусусиятҳои воҳидҳои фразеологӣ дар лаҳҷаи ҷанубии Кӯлоб, Гадоев Н. - Душанбе: 2017-231 с.
46. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 1. - Дониш: Маориф, 1985. 356 с.
47. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 2. - Дониш: Маориф, 1986. 372 с,
- 48.Гак, В.Г. Фразеологическая трансформировка и проблемы фразеологии (на материале русской идиоматики) \ В.Г. Гак Фразеологизм и его лексикографическая разработка. – Минск, 1987– С.
49. Гафарова К. Т. Структурно-семантический анализ фразеологических

единиц с зоонимами и фитонимами в таджикском, немецком и русском языках/ Гафарова К. Т.-Душанбе, 2010, 122 с.

50.Голева, Г. С. Фразеологическая система современного персидского языка [электронный ресурс] / Г. С. Голева. — М.: Муравей,2006. — 224 с.

51.Гаффоров Р.Забон ва услуби Раҳим Чалил, / Гаффоров Р. Душанбе, Дониш-1966. 225с.

52.Гаффоров Р. Таъбироти халқӣ дар забон.// Гаффоров Р. Машғал.1973.№12.с 22-25. с. 14-17.

53.Гаффоров Р. Ибораҳои фразеологӣ дар забони тоҷикӣ./ Гаффоров Р. Маориф ва маданият. 19.03.1963

54.Гаффоров Р. Хусусиятҳои муҳими ибораҳои фразеологӣ. / Гаффоров Р. “Маориф ва маданият”, 17.08.1963

55.Гафуров Б.Ғ. Тоҷикон, китоби 1, 2. Гафуров Б.Ғ.. -Душанбе: Ирфон, 1998.- кит.1.-704 с. кит.2.- 416 с.

56.Гаффоров Р. Калимаҳои антонимӣ ва хусусияти услубии онҳо //Гаффоров Р. Мактаби советӣ.-1972, №2.- с. 26-29.

57.Гаффоров Р. Калимаҳои синонимӣ ва хусусияти услубии онҳо // Гаффоров Р. Мактаби советӣ.-1971, №8.- с. 38-43. 68.

58.Гаффоров Р. Шеваи ҷануби забони тоҷикӣ, ҷ. 3 Душанбе, 1979,364с.

59.Гаффоров Р.,Ҳошимов С., Камолитдинов Б. Услубшиносӣ. Китоби дарсӣ барои синфҳои 10-11. Гаффоров Р. -Душанбе: Маориф, 1995, 191 с.

60.Дустов Ҳ. Воҳидҳои фразеологии ташбеҳӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик,/ Дустов Ҳ. Душанбе: Ирфон. 2008-158 с.

61.Жуков В.П. Русская фразеология-/ Жуков В.П. М.:Высш.шк.,1986-310

62.Зоҳидов, А, Осимова.Б Фарҳанги фразеологии лаҳҷаи Хуҷанд / А. Зоҳидов, Б. Осимова. – Хуҷанд: Ношир, 2013. – 391с.

63.Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 1. Лексикология, фонетика ва морфология (барои факултетҳои филологияи тоҷики мактабҳои олии).- Душанбе: Ирфон, 1973. 421 с

64. Зогакова Е.И. Идиомы в современном таджикском языке: /Зогакова Е.И. Автореф. ...канд. филол. наук.: Душанбе, 2011.- 22 с.
65. Стилистика художественной речи. Ефимов А.И. Москва, 1957, сах.
67. Ефремов А.Ф. Основные черты разговорной фразеологии Н.Г. Чернышевского /Уч. Зап. Саратовского госпединститута, вып. 12, Саратов, 1948 стр. 112.
68. Ларин Б.А. Очерки по фразеологии. / Ларин Б.А. Уч. зап. ГЛУ, сер. филол. наук, вып. 24, 1956 стр. 82-84.
69. Игамбердыев, Р. Художественно-стилистическая роль фразеологизмов в «Бадаи-ал-вакаи» Зайнидина Восифи: автореф. дис. ...канд. филол. наук/ Р. Игамбердыев. – Душанбе, 1975. – 25с.
70. Калонтаров Я.И. Таджикские пословицы и поговорки в аналогии с русскими \ Я.И. Калонтаров. – Душанбе: Ирфон, 1965. – 534с.
71. Камолиддинов Б. Забон ва услуби Ҳаким Карим / Б. Камолиддинов. – Душанбе: Ирфон. 1967. – 185с.
72. Каримов Ш. Семантикаи воҳидҳои луғавии ғазалиёти Ҳофиз./ Каримов Ш. -Душанбе, 1993.- 146 с.
73. Капранов В.А. «Луғати фурс» Асади Туси и его место в таджикской (фарси) лексикографии.- Душанбе: Изд. АН Тадж. ССР, 1964.-212 с.
74. Коллектив. Шеваи ҷануби забони тоҷикӣ, ҷ.3. Душанбе, 1980 368с.
75. Коллектив. Шеваи ҷануби забони тоҷикӣ, ҷ.4 Душанбе, 1979 333с.
76. Кунин, А.В. Английская фразеология / А.В. Кунин. – М., 1970. – 334с.
77. Қодиров Д. С. Структурно – грамматическая характеристика диалектной фразеологии.(на материале дарвозного говора таджикского языка)/ Қодиров Д.С.АҚД. Душанбе.2007.
78. Қосимова, М. Сухан бояд ба дониш дарҷ кардан / М. Қосимова. – Душанбе, 2005. – 135с.
79. Лившиц В. А. Согдийские слова в таджикском языке. // Лившиц В. А. Известия отд. обществ. наук АН Тадж. ССР.- № 12- 1957.- С. 31-43.

80. Лексика современного литературного языка. Социолингвистическое исследование. -М.:Наука, 1968.-187 с.
81. Маниёзов А., Гаффоров Р. «Расторгуева В.С.» // Маниёзов А. Забоншиносии тоҷик. -Душанбе, 1984. -С.14-20.
82. Махадов М. Припанджские говоры таджиков Дарваза:// Махадов М. Дисс. канд. филол. наук. -Душанбе, 1972. 459 с.
83. Мақсудов Т. Баъзе хусусиятҳои иқтибосоти туркӣ-ӯзбекии шеваҳои Исфара. // Мақсудов Т. Маҷмӯаи илмии институти давлати педагогии Ленинобод.- Ҷилди 34- Ленинобод, 1970.
84. Маҳмадшоев Р., Обидов У. С. Айнӣ роҷеъ ба пайдоиш ва моҳияти этноними «тоҷик». // Маҳмадшоев Р., Ахбороти АФ РСС Тоҷикистон.- Шӯъбаи фанҳои ҷамъиятӣ.- № 2.- 1980.- С. 89-93.
85. Маджидов Х. Фразеологическая система современного таджикского языка./ Маджидов Х. - Душанбе, 2006.- 406 с.
86. Маҷидов Х. Фразеологияи забони ҳозираи тоҷик/ Маҷидов Х. Душанбе-1982,102с.
87. Маҷидов Х. Забони адабии муосири тоҷик,ҷ.1,Луғатшиносӣ/ Маҷидов Х. Душанбе- 2007,241 с.
88. Маҷидов Х. Воҳидҳои фразеологӣ ва калима. //Мақтаби советӣ. -№4.- 1984.-С.19-22.
88. Маҷидов Х. Таркиби лексии воҳидҳои фразеологӣ // Маҷидов Х. Мақтаби советӣ. -№10. -1986. - С. 25-28.
90. Маҷидов Х. Хусусиятҳои лексикӣ-семантикии воҳидҳои фразеологии феълии забони ҳозираи адабии тоҷик. Маҷидов Х. -Дис. ...номз. илми филология.-Душанбе,1968.-249с.
91. Маъсумӣ, Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик /Н. Маъсумӣ. – Сталинобод: Нашрдавтоҷ., 1959. – 293с.
92. Маъсумӣ, Н. Асарҳои мунтахаб. Забоншиносӣ. Ҷилди 2. / Н. Маъсумӣ. – Душанбе:Ирфон, 1980. – 349с.

93. Мақсудов, Т. Дар бораи воҳидҳои фразеологӣ ва вазифаи синтаксисии онҳо / Т. Мақсудов, Ф. Зикрияев, Х. Ҷалилов – Душанбе, 1976 – 85с.
94. Мақсудов, Т. Лексика ва фразеологияи шеваи тоҷикони Исфара / Т. Мақсудов. – Душанбе, Ирфон: 1977. – 159с.
95. Малиновский, Е.А. Устойчивые словарные комплексы в произведениях С.А. Есенина: автореф. дис. ...канд. филол наук / Е.А. Малиновский. – Самарканд, 1971. – 33с.
96. Маҳмудов М., Ҷӯраев Ф. Намунаи луғати гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ// Маҳмудов М., Ҷӯраев Ф. Номаи пажӯҳишгоҳ (мачмӯи мақолот), №2. Пажӯҳишгоҳи фарҳанги форсу тоҷикӣ.-Душанбе: Пайванд, 2004, с. 63-76
97. Махсумов Б. Ибораҳои фразеологӣ бо калимаи «даст»// Махсумов Б. Мактаби советӣ, 1973. №4,-с. 16-20.
98. Мирзоева, М.М. Воҳидҳои фразеологии асарҳои С.Айнӣ ва усулҳои тарҷумаи онҳо ба забони русӣ \ М.М. Мирзоева. – Душанбе: Матбуот, 2008. – 160с.
99. Мирзоева, М.М. Лексико – фразеологическая синонимия в художественных произведениях С. Айнӣ: автореф. дис. ...д-ра. Филол. наук / М.М. Мирзоева – Душанбе, 2013. – 45с.
100. Мирзоев Ш. Краткий словарь фразеологических единиц шугнанского языка и их эквиваленты в русском языке / Ш. Мирзоев, И. Каримова. — ГБАО: Хорог, 2014. — 300 с.
101. Мирзоев Ш. Лексическая синонимия в бесписьменном языке (на материале шугнанского языка) / Ш. Мирзоев. — Душанбе: Издательство РСТУ, 2005. — 211 с.
102. Мирзоев Ш. О связи семантики фразеологических единиц шугнано-рушанской группы памирских языков с миропониманием и обычаями горцев / Ш. Мирзоев, И. Каримова // Паёми донишгоҳи Хоруғ (Вестник Хорогского

- университета (в этнографическом освещении). Гуманитарные науки. — 2012. — №10. — Серия 2. — С. 22–25.
103. Мирзоев Ш. Этнолингвистические фразеологические единицы со стречневым словом — названием животных / Ш. Мирзоев // Вопросы памироведения. — 2013. — Вып. 7. — С. 25–30.
104. Мирзоев Ш.. Нормы употребления фразеологизмов в бесписьменных языках / Ш. Мирзоев // Паёми донишгоҳи Хоруғ (Вестник Хорогского университета (в этнографическом освещении). Гуманитарные науки. — 2015. — Серия 2. — № 11. — С. 56–61.
105. Мирзоева, М.М. Услуби Садриддин Айнӣ дар истеъмоли калимаҳо ва тарҷумаи онҳо ба забони русӣ / М.М. Мирзоева // паёми ДМТ, №4/1 (80). — Душанбе: Сино, 2012. — С. 32 – 37.
106. Мирзоев А. Сайидо ва мақоми ӯ дар адабиёти тоҷик./ Мирзоев А. Сталинобод, 1947. Саҳ.
107. Муслимов, М. У. Фразеологические единицы современного таджикского литературного языка с арабскими лексическими элементами: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.22 / Муслимов Маъбуд Умедходжаевич. — Душанбе, 2005. — 23 с.
108. Муҳаммадиев М. Очеркҳо оид ба лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик./ Муҳаммадиев М. Душанбе: Ирфон, 1968.-63 с.
109. Муҳаммадиев М. Синонимҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик/ М. Муҳаммадиев. М. — Душанбе, 1962-160 с.
110. Муҳаммадиев М., Талбакова Ҳ., Нурмаҳмадов Ю. Лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик Муҳаммадиев М. -Душанбе, 1997- 189 с.
111. Набиева Р. “Таърихи салотини манғития”-и Сомӣ”/ Набиева Р - Душанбе, 1976- 145 с.
- 112.. Неменова Р. Л; Ҷӯраев Ф. Шеваи ҷануби забони тоҷикӣ, ҷ.1. //Неменова Р. Л; Душанбе, 1980
113. .Ожегов С.И. Словарь русского языка./ Ожегов С.И. М.: Рус. язык, 1976. 848 с.

114. Осимова Б. А. Вохидҳои фразеологӣ дар лаҳҷаи Хуҷанд / АКД. Б. А. Осимова- Душанбе. 2004.
115. Основы Иранского языкознания./Среднеиранские языки.-М.: Наука, 1981. 544 с.
116. Основы Иранского языкознания./Новоиранские языки.М.:Наука,1982.-582 с.
117. Опыт историко-типологического исследования иранских языков: В 2-х т.-М.: Наука,1975.784 с.
118. Оранский И.М. Иранские языки.,/ Оранский И.М. -М. Наука, 1963 с. 55.
119. Оранский Н.М. Введение в иранскую филологию./ Оранский Н.М. - М.: Наука, 1988.-389 с.
120. Отахонова А. «Фарҳангнома»-и Хусайн Вафой/ Отахонова А.- Душанбе, Дониш, 1986.
121. Пассак В.В. Некоторые вопросы конверсии//Вопр.языкознания.- 1957-№4.
122. Пахалина Т.Н. Сравнительно-историческая морфология памирских языков./ .Пассак В.В. -М.:Наука,1989.-264 с.
123. Пейсиков Л.С. Транспозиция как способ словообразования в иранских языках// Пейсиков Л.С. Иранская филология.-М.,1964.
124. Пейсиков Л.С. Очерки по словообразованию персидского языка / Пейсиков Л.С. -М.: Изд-во МГУ, 1973.-200 с.
125. Пейсиков Л.С. Лексикология современного персидского языка./ Пейсиков Л.С. -М.: Изд-во МГУ.1975.-207 с.
126. Раджабова М.М. Структурно-семантические особенности коммуникативных фразеологических единиц в таджикском и английском языках(текст).автор. дис. ...канд. филол. наук. 10.02.22/ М.М. Раджабова-Худжанд 2010, 26 с.
127. Расторгуева В.С. Очерки по таджикской диалектологии.-М.,1952-1961.-Вып.1.-1952; Вып.2.-1952; Вып.3.-1956; Вып.4.-1961.
128. Расторгуева В.С. Очерки по таджикской диалектологии.-М.,1963.- Вып.5.

129. Расторгуева В.С. Изучение таджикского языка в СССР//Очерки по истории изучения иранских языков./ Расторгуева В.С. -М.:Изд-во АН СССР,1962.-С.33-67.
130. Расторгуева В.С. Опыт сравнительного изучения таджикских говоров.-// Расторгуева В.С. М.: Наука,1962.-188 с.
131. Раупов Х. «Фарҳанги ҷаҳонгирӣ» ҳамчун сарчашмаи лексикографияи тоҷику форс./ Раупов Х. -Душанбе: Дониш,1973.-191 с.
132. Раҳматуллоев Дж. Таджикские говоры Ошской области Киргизской ССР. / Раҳматуллоев Дж. Автореф. канд.дисс. Душанбе, 1988. 24с.
133. Раҳмонов, З.А. Проблемы художественного перевода и литературных связей: автореф. дис. ...канд. филол. наук \ З.А. Раҳмонов. – Душанбе, 1991. – 23с.
134. Раҳмонова, Н.Ш. Соматические фразеологические единицы в таджикском и русском языках: автореф. дис. ...канд. филол. наук / Н.Ш. Раҳмонова. – Душанбе, 2006. – 22с.
135. Раҳматов Ш. Хусусиятҳои услубии воҳидҳои фразеологӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик: рисо. ...номз. илмҳои филол. / Ш. Раҳматов. – Хуҷанд, 2007. – 148с.
136. Резник, Д.Г. Пословицы и поговорки таджиков Кулябской области как диалектологический материал. / Д.Г. Резник // КГПИ. Учёные Записки, №2. – Куляб, 1957. – С. 102 – 128.
137. Рейхштейн, А. Д. О межъязыковом сопоставлении фразеологических единиц / А.Д. Рейхштейн // ИЯШ. – 1979. - №4. – С. 12 – 21.
138. Реформатский А.А. Введение в языкознание. Реформатский А.А. М.,1955.
139. Розенфельд А.З. Говоры Каратегина. //Розенфельд А.З. Сталинабад,1960. -135 с.
140. Розенфельд А.З. Материалы по этнографии и топонимике Ванча// Розенфельд А.З. Изв.Всесоюз.геогр.-о-ва.-1953.-Т 35.-№4.
141. Розенталь Д.Э. Словарь – справочник лингвистических терминов / Д.Э. Розенталь М.А. Теленков. – М. Просвещение, 1985. – 399с.
142. Ромпурӣ Муҳаммад Ғиёсуддин. Ғиёс-ул-луғот. ҷилди 1./ М.Ғ. Ропурӣ.- Душанбе:Адиб, 1987. – 480с.

143. Ромпурӣ Муҳаммад Ғиёсуддин. Ғиёс-ул-луғот. ҷилди 2./ М.Ғ. Ромпурӣ.- Душанбе:Адиб, 1988. – 416с.
144. Русско – таджикский словарь (под.ред. Осими М.) – М.: Русский язык, 1985. – 1280с.
- 145.Рубинчик, Ю.А. Основы фразеологии персидского языка / Ю.А. Рубинчик. – М.: Наука, 1981. – 275с.
146. Рубинчик, Ю.А. Основные структурные типы фразеологических единиц / Ю.А. Рубинчик // Персидско-русский словарь. Том2. – М., 1985. – С. 809 – 813.
- 147.Рустамов, Ш. Забон ва замон / Ш. Рустамов. – Душанбе: Ирфон, 1981. – 255с.
- 148.Сабзаев, С. Дар бораи як вазифаи синтаксисии ибораҳои фразеологӣ \ С. Сабзаев // Мактаби советӣ, 1975. - №4 – С. 24 – 27.
149. Сабзаев С. М. Таҳлили пурраи лексикии матн // Сабзаев С. М. Мактаби советӣ.- 1982, №7.- с,16-19.
150. Садриддин Айнӣ дар хотироти дӯстон ва ҳамкорон / С. Айнӣ. – Душанбе: Ирфон, 1968. – 158с.
- 151.Саъдуллоев Б. Говоры таджиков Шахрисабза: /Саъдуллоев Б. Автореф. дис. ... канд. филол. наук.-Душанбе, 1972.-24 с.
- 152.Саидов Р. Говоры Вахио-Боло: / Саидов Р. Автореф. дис. ... канд. филол. наук.-Душанбе, 1971.-23 с.
153. Саид Нафиси. “Таърихи луғатнависӣ дар Эрон”/ Саид Нафисӣ // Предисловие к “Бурҳони котеъ” Мухаммада Хусайна Бурхона, под редакцией Мухаммада Муина, первое издание, том 1. — Техрон. —1330, — С. 64-71.
- 154.Саидов Р. Говоры Вахио-Боло: / Саидов Р. Автореф. дис. ... канд. филол. наук.-Душанбе, 1971.-23 с.
155. Саидов, Р. Воҳидҳои фразеологӣ дар назми халқӣ. Қисми 1. / Р. Саидов. – Душанбе, 1991. – 143 с.
156. Саидов Р. Воҳидҳои фразеологӣ дар назми халқӣ қ. 2.// Саидов Р. – Душанбе, 1992. с. 14-17..

157. Саймиддинов Д. Вожасозии забони форсии миёна./ Саймиддинов Д. Душанбе: 2001, 310 с.
158. Саидова К. Говор таджиков Шаартуза: / Саидова К. Автореф. дис. ... канд. филол. наук.-Душанбе, 1985.
159. Саломов М. Ифодаи маҷоз дар ғазалиёти Ҳофизӣ Шерозӣ.- Саломов М. Душанбе, 2001.- 139 с.
160. Сироткина, Т. А. Фразеологизмы с этническим компонентом как маркеры национально-культурного сознания / Т.А. Сироткина // Фразеологизм и слово в национально-культурном дискурсе. —2008. — С. 152–153.
161. Сирочиддин Алихони Орзу. «Чароғи хидоят» / Сирочиддин Орзу. [Ҳиндустон:1756, Техрон: 1959] Душанбе, Ирфон. 1992. —288 с.
162. Смирнитский А.И. Лексикология английского языка(текст)/ А.И.Смирнитский М:МГУ,1998, 260 с.
163. Сулейманова, М. А. Фразеологические единицы качественной характеристики человека в немецком и узбекском языках: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20 / Сулейманова Матлуба Абдувалиевна.— Душанбе, 2005. — 24 с.
164. Султанходжаева, С. У. Моделеобразующие глаголы в соматических фразеологизмах персидского языка [электронный ресурс, PDF]/ С. У. Султанходжаева // Вестник Челябинского государственного университета. Политические науки. Востоковедение.— 2012. — Вып. 12 (266). — С. 137–
165. Суперанская, А. В. Ономастика. Типология. Старатиграфия/ А. В. Суперанская. — М.: Наука, 1988. — 264 с.
166. Тагиев, М. Т. Глагольная фразеология современного русского языка (проблемы окружения и распространения фразеологических единиц):автореф. дис. ... докт. филол. наук: ... / Тагиев Мамед Таги огли; Азербайдж. гос. ун-т им. С.М. Кирова. — Баку, 1967. — 53 с.
- 167.Талабов, Т. С. Сопоставительный анализ фразеологических единиц таджикского и немецкого языков (на материале повести С. Айни «Смерть

- ростовщика»): автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20 / Талабов Тайгамурод Сайфович. — Душанбе, 2015. — 22с
- 168.Талбакова, Ҳ. Вариантҳои фразеології антонимӣ / Ҳ. Талбакова // Масъалаҳои забоншиносии тоҷик. – Душанбе, 1990. – С. 46 – 50.
- 169.Талбакова, Ҳ. Мавқеи вулгаризмҳо дар ташаккули воҳидҳои фразеологӣ / Ҳ. Талбакова // Паёми Донишгоҳи миллии./ Забоншиносӣ. – Душанбе, 1990. - №1. – С. 20 – 30.
- 170.Талбакова Ҳ. Усули таҳлили луғавӣ ва фразеології вожаҳо (Дастури таълимӣ) Талбакова Ҳ. Душанбе: 2006.-109 с
- 171.Тарманов, З.К. Русские пословицы: синтаксис и поэтика / З.К. Тарманов. – Петрозаводск, 1999. – 448с.
- 172.Тарҷума ва балоғати сухан (Андешаҳои мутахассисон доир ба тарҷумаи бадеӣ ва забони он). Ҷилди 1. Мураттибон Б. Камолиддинов, М. Нағзибекова. – Душанбе, 2004. – 144с.
- 173.Тарҷума ва балоғати сухан. Ҷилди 2. Мураттибон Б. Камолиддинов, М. Начмиддинов. – Душанбе, 2005. – 192с.
- 174.Тарҷумонӣ ва тарҷумаи бадеӣ (Дастури ёрирасони таълим) – Душанбе: Матбуот, 2011. – 327с.
175. Тахохов, Б.Д. Фразеологические единицы русского и таджикского языков / Б.Д. Тахохов. – Душанбе, 1988. – 100с.
176. Телия В.Н. Русская фразеология. Язык. Семантика. Культура (текст)/ В.Н Телия.-М:Языки русской культуры,1995-288 с.
177. Телия, В. Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты /В. Н. Телия. — М.: Языки рус. культуры, 1996. — 288 с.
178. Тилавов, Б. Дар бораи зарбулмасалу мақолаҳо ва тарҷумаи онҳо / Б. Тилавов // Газетаи муаллимон. – 1958. – 25 ноябр.
179. Тимофеев, К. А. К вопросу об употреблении инфинитива в функции подлежащего/ К. А. Тимофеев // Труды Благовещенского педагогического института, — 1955. —Т. 6. — С. 12–27.

180. Титоренко, Н. В. Национально-культурный компонент фразеологизма в сопоставительном аспекте (на материале русского, английского и испанского языков): автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20/ Титоренко Наталия Владимировна. — Волгоград, 2008. — 24 с.
181. Точиев Д.Т. Слово «об»-вода в современном таджикском языке. Сталинобод. 1955
182. Турсунов, Ф.М. Лексико-семантический анализ пословиц и поговорок в таджикском и русском языках: дис. ...канд. филол. наук// Ф.М. Турсунов. – Душанбе, - 1999. – 158с.
183. Турсунов, Ф.М. Лексико-семантический анализ и особенности перевода пословиц и поговорок произведений Ф. Мухаммадиева на материалах таджикского и русского языков / Ф.М. Турсунов. – Душанбе, - 2006. – 135с.
184. Турсунов, Ф.М. Сопоставительное исследование безэквивалентной лексики в лингвокультурном и переводческом аспектах (на материале английского и таджикского языков): дис. ...д-ра. Филол. наук/ Ф.М. Турсунов. – Душанбе, 2016. – 358.
185. Турсунова, Х.С. Сопоставительный анализ фразеологических параллелей таджикского и узбекского языков. (На материале романа С. Айни «Фуломон» - «Куллар»); автореф. дис.канд. филол. наук / Х.С. Турсунова. 1971. – 25с.
186. Турсунова, Х.С. Сопоставительный анализ фразеологических параллелей таджикского и узбекского языков. (На материале романа С. Айни «Фуломон» - «Куллар»); автореф. дис.канд. филол. наук / Х.С. Турсунова. – Душанбе, 1979. – 25с.
187. Тоҳирова Қ. Лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик./ Тоҳирова Қ. Душанбе: Дониш, 1967.- с. 56-61.
188. Точиев Д.Т. Слово «об»-вода в современном таджикском языке. Точиев Д.Т. /Сталинобод. 1955

189. Ушаков, В.Д. Фразеология арабского классического языка (на материале языка Корана); автореф. дис. ...д-ра. Филол. наук / В.Д. Ушаков. - М., 1990. – 49с.
190. Ушаков, В.Д. Фразеология Корана; Опыт сопоставления фразеречения Корана арабского классического языка / В.Д. Ушаков. – М., 1996. – 204 с.
191. Ференс Г. Ф. О типах слово-образовательной формы слова // Ференс Г. Ф. Вопр. языкознания. -1957.-№4.
192. Толковый словарь русских глаголов: Идиографическое описание. Английские эквиваленты. Синонимы. Антонимы / Под ред. профессора Л. Г. Бабенко. — М.: Аст-Пресс, 1999. — 704 с.
193. Хамоян, М. У. Курдско-русский фразеологический словарь. Около 8 000 фразеологических статей/ М. У. Хамоян. — Ереван: Из-во АН АРМССР, 1979. — 275 с.
194. Халилов А. Калимасозй бо изофат// Халилов А. Мактаби советй.-1960.-№ 55.-С.26-30.
195. Хамидова, Т.М. Эквиваленты фразеологических единиц русского языка в таджикском языке / Т.М. Хамидова // Вестник Таджикского национального университета (научный журнал). – Душанбе, 2012, №4/2 (84). – С. 57 – 60.
196. Хамидова, Т.М. Особенности перевода фразеологических единиц / Т.М. Хамидова Материалы Международной научно – практической конференции «Русский язык в межкультурном диалоге: Проблемы функционирования и преподавания русского языка в персоязычных странах»./ ТНУ, Душанбе, 19 – 21 ноября 2012г. – С. 286 – 290.
197. Хамидова, Т.М. К вопросу о сопоставительном структурно – типологическом анализе фразеологических соответствий русского и таджикского языков «Язык. Литература. Культура. Актуальные проблемы изучения и преподавания» / Т.М. Хамидова // Сборник научно – методических статей. / - Душанбе, 2013. – С. 229 – 235.

198. Хамидова, Т.М. К вопросу о сопоставимости фразеологических систем русского и таджикского языков / Т.М. Хамидова Сборник материалов II международной очно-заочной научной конференции «Язык, культура, перевод». РФ. г. Магадан, Северо – Восточный университет, 18 – 19 июня 2013г. – С. 158 – 162.
199. Ходжаева, М. Стиль оригинала и стиль перевода (К вопросу о соотношении стилей писателя и переводчика при переводе с таджикского на русский и с русского на таджикский язык) / М. Ходжаева // Раҳоварди қалам (Маҷмӯаи мақолаҳо). – Хуҷанд, 1993. – С. 142 – 148.
200. Холиқова, З. К. Художественный перевод и переводчик / З.К. Холиқова // Ҷавонон ва ҷаҳони андеша (нашри 4). Маводи конференсияи чоруми илмии олимони ҷавони Тоҷикистон. – Душанбе: Ҳумо, 2002. – С. 248 – 252.
201. Холмухаммадов, Н., Шодикулов, Ҳ. Тарҷумаи бадеӣ /Холмухаммадов Н., Ҳ. Шодикулов // Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Ҷилди 3 – Душанбе: ЭМТ, 2004. – 175.
202. Холов, П. Синонимия фразеологических сочетаний в говорах таджиков Самарканда / П. Холов // Труды СамГУ им. А. Навои. – Новая серия. Вып. 2. Вопросы востоковедения. – Самарканд. 1975. – С. 72 – 76.
203. Холов, П. Структурно - семантические особенности фразеологических синонимов говора таджиков Самарканда / П. Холов Известия АН Тадж. ССР Отд. общ. наук. 1976. - №1. – С. 52 – 54.
204. Хоркашев С. Русуми ҷашни арӯсӣ дар Ванҷу Дарвоз// Номаи пажӯҳишгоҳ, №11-12, Пажӯҳишгоҳи фарҳанги форсӣ-тоҷикӣ. Хоркашев С. -Душанбе, 2006, саҳ 145-156.
205. Хоҷаева, М. Таҳқиқи услуби осори адабӣ / М. Хоҷаева. – Хуҷанд: Омор, 1994. – 229с.
206. Хромов А.Л. Говоры таджиков Матчинского района// Хромов А.Л. Тр. АН Тадж.ССР.=1962.-Т.107.-216 с.

207. Хромов А.Л. Историко-лингвистические исследование Ягноба и Верхнего Зерафшана: //Хромов А.Л. Автореф. дис. д-ра филол. наук. Душанбе, 1970. 80 с.
208. Хромов А. Ягнобский язык. Основы иранского языкознания /вовоирански языки/. Хромов А.Л. –М.: Наука, 1987. –С. 644-700..
- 208.Хуснутдинов А. А. Грамматика фразеологической единицы автореф. дис. ...д-ра. филол. наук / А.А. Хуснутдинов . – Санкт-Петербург, 1996. – 52с.
209. Хушенова, С. В. Изафетные фразеологические единицы таджикского языка: автореф. дис. ... канд.филол.наук: ... / С. В. Хушенова; Ин-т народов Азии АН СССР. — М., 1966. — 29 с. 247.
210. Хушенова, С.В. Изафетные фразеологические единицы таджикского языка / С.В. Хушенова. – Душанбе: Дониш, 1971. – 190 с.
211. Хушенова, С. В. К вопросу о разграничении слова и фразеологизма в памирских языках (на материале шугнанского яз.) / С. В. Хушенова // Ирано-афразийские языковые контакты. —1991. — Вып 2. — С. 102–108.
212. Хушенова, С. В. К вопросу о разграничении слова и фразеологизма в памирских языках/ С. В. Хушенова // Труды Самар. ун-та. —1972. — Вып. 219. — С. 16–22.
213. Хушенова, С. В. О некоторых общих и специфических особенностях фразеологизмов западноиранских и восточноиранских языков/ С. В. Хушенова // Теоретические проблемы восточного языкознания. — М.: Наука, 1982. — С. 104–111.
214. Хушенова, С. В. О структурных типах фразеологических единиц шугнанского языка/ С. В. Хушенова // Забони Помирӣ ва Фолклор (Памирские языки и фольклор). —1972⁶.- С. 105-110.
215. Хушенова, С. В. Проблемы изучения памирской фразеологии / С. В. Хушенова // Памироведение. Вопросы филологии. —1976. —С. 71.
- 216.Хушенова С.Д. Библиографический указатель литературы по таджикской фразеологии. //Хушенова, С.В. -Душанбе, 1977, 142 с. 216.

217. Ҳасанов И. Роҳҳои асосии истифодабарии ибораҳои фразеологӣ дар романи «Духтари оташ». //Маҷмӯаи илмии ДДОТ ба номи Т.Г. Шевченко.(Материалҳо оид ба забони адабии тоҷик). /Ҳасанов.И. Душанбе-1967.с.129- 139.
218. Ҳасанов И. Лексика ва фразеологияи романи “Духтари оташ”-Чалол Икромӣ/ Ҳасанов.И. Душанбе, 1972, 215 сах.
219. Ҳасанов , И. Лексика и фразеология романа Джалола Икромии «Духтари оташ»: автореф. дис. ...канд. филол. наук. / И. Ҳасанов – Пенджикент, 1966. – 24с.
- 220.Ҳасанов, А.А. Як вожаи пурбори «Шохнома» / А.А. Ҳасанов // Номи Донишгоҳ. – Хуханд, 2001. - №33. – С. 35 – 44.
- 221.Ҳусейнов, Х. Забон ва услуби «Одина»-и устод С. Айнӣ / Х. Ҳусейнов. – Душанбе: Ирфон, 1973. – 253с.
- 222.Ҳусейнов Х., Шукурова К. Луғати терминҳои забоншиносӣ/ Ҳусейнов Х., Шукурова К. -Душанбе: Маориф, 1983.- 255 с.
- 223.Чепасова, А. М.Семантические и грамматические свойства фразеологизмов/ А. М. Чепасова. — Челябинск: Изд-во Челябинск. пед. ин-та, 1974. — 93 с.
- 224.Чернышёва, И. И. Явления синонимии и полисемии во фразеологии немецкого языка/ И. И. Чернышёва// Иностр. языки в школе. — 1960. — № 6. — С. 100–107.
- 225.Чернышёва, И. И. Фразеология современного немецкого языка / И. И. Чернышёва. — М.: Высшая школа, 1970. — 200 с.
- 226.Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка: учеб. пособие для вузов по спец. “Русский язык и литература”/ Н. М. Шанский. — СПб.: Специальная литература, 1996. — 192 с.
- 227.Шанский, Н. М. Фразеология современного русского языка: учебное пособие/ Предисл. Т. А. Бобровой. Изд. 5, испр. и доп. — М.: Книжный дом «Либроком», 2010. — 272 с.

228. Шарл, Б. Теория фразеология /Шарл Б.— М.: Просвещение, 1966. — № 3. — С. 17–23.
229. Шкляр, В. Т. О фразеологических синонимах в русском языке/ В. Т. Шкляр // Труды кафедры русского языка вузов Восточной Сибири и дальнего Востока. —1962. — С.112–132.
230. Ҷалилов Ҳ. Ба вазифаи аъзоҳои ҷумла омадани воҳидҳои фразеологӣ. // Ҷалилов Ҳ. Мактаби советӣ, 1975. №6,-с.22-24..
231. Ҷалилов Ҳ. Таснифоти семантикии воҳидҳои фразеологӣ// Масъалаҳои забони тоҷикӣ. Маҷмӯаи илмии Инст.-ти педагогии ба номи Т.Г. Шевченко /Ҷалилов Ҳ. -Душанбе, 1978.-с. 44-52.
232. Ҷалилов Ҳ. Муродифоти ибораҳои рехта./ Ҷалилов Ҳ. Мактаби советӣ.1969, №6.с.34-38.
233. Ҷалилов Ҳ. Дар бораи воҳидҳои фразеологӣ ва вазифаи синтаксии онҳо. /Ҷалилов Ҳ. Душанбе, Ирфон, 1976 сах.69-71
234. Ҷалолов Д. Гурӯҳи шеваҳои тоҷикони райони Ёвон.-Душанбе: Дониш, 1967. с. 131-136.
235. Ҷӯраев Ф. Лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон. Душанбе: Дониш, 1975.-228 с.
236. Ҷӯраев Ф. Системаи лексикаи лаҳҷавии забони тоҷикӣ / Ф. Ҷӯраев. - Душанбе, 2017, 319 с.
237. Ҷӯраев Ф. Забони ман - ҳақони ман./ Ҷӯраев Ф -Душанбе: Маориф, 2014, 159 с.
238. Ҷӯраев, Ф. Пешгуфтор ба китоби Р. Абдуллозода. Ибораҳои халқӣ / Ф. Ҷӯраев. – Душанбе: Дониш, 1974. – С. 3 – 11.
239. Ҷӯраев, Н.А. Образнокии воҳидҳои фразеологӣ / Н.А. Ҷӯраев Республиканская научно-практическая конференция молодых ученых и специалистов посвященная 60-летию образования Ленинского комсомола Тадж. ССР. чилди 1. – Душанбе, 1985. – С. 85 – 91.
240. Ҷӯраев, Н.А. Обуранги эмотсионалӣ дар воҳидҳои фразеологии забони тоҷикӣ / Н.А. Ҷӯраев Тезисы докладов Республиканской научно-

практической конференции молодых и ученых и специалистов. – Душанбе, 1987. – С. 74 – 75.

241. Чӯраев Ғ. Мақоми калима дар таркиби луғавии лаҳча// Маҷмӯаи «Сохтор ва қорбасти воҳидҳои забони тоҷикӣ»/. Чӯраев Ғ -Душанбе , 1996, с. 42-50

242. Чӯраев Ғ. Калимаи хоси шева ва баъзе аломатҳои фарқкунандаи он.

// Чӯраев Ғ. Забоншиносии тоҷик.-Душанбе: Дониш, 1976С 123-139.

243. Чӯраев Р. Этимологияи сад калима- Чӯраев Р. Душанбе- Маориф 1985.-27 с.

244. Чӯраев Ғ. Устод Садриддин Айни ва тадвини луғати лаҳчаҳои забони тоҷикӣ / Ғ. Чӯраев // Қашнномаи Айни. –Душанбе, 2003. -С.48-56.

245. Чӯраев Ғ. Системаи лексикаи лаҳхавии забони тоҷикӣ/ Чӯраев Ғ.- Душанбе, 2017,-320с.

246. Қоматов С. Фарҳанги забоншиносӣ / С. Қоматов. -Душанбе, 2011, 247с.

247. Шакурӣ М. Ҳар сухан ҷоеву ҳар нуқта мақоме дорад. Нашри сеюм / М. Шакурӣ. – Душанбе: Ирфон, 2005. – 399с.

248. Шарипова, З.М. Семантико-структурный анализ фразеологических единиц таджикского, арабского и русского языков: автореф. дис. ...канд. филол. наук / З.М. Шарипова – Душанбе, 2011. – 22с.

249. Шарифова Г.Ш. фразеологические единицы в «Самаки айяр»: автореф. дис. ...канд. филол. наук /Г.Ш. Шарифова – Душанбе, 2013. – 23 с.

250. Шарифов Б. Хусусиятҳои морфологии «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Восифӣ / Б. Шарифов. -Душанбе: Дониш, 1958. -160с.

251. Шаропов Н. Калимаҳои русию интернационалӣ дар забони адабии тоҷик.// Шаропов Н. Душанбе: Ирфон, 1972- 168 с.

252. Шаропов Н. Некоторые вопросы развития терминологии современного таджикского языка. // Шаропов Н. Забоншиносии тоҷик- Душанбе - Дониш, 1980.- С. 49-59

253. Шаропов Н. Пути развития лексики современного таджикского литературного языка /Шаропов Н. -Душанбе: Дониш, 1988- 135 с

254. Шаропов Н. Сохта шудани калимаю терминҳои нав ба воситаи калка. // Шаропов Н. Мактаби советӣ.-№3.-1980.- С.14-16
255. Шаропов Н., Ҷураев Т. Қ. Лексикаи касбу ҳунар сарчашмаи терминологияи техникаи тоҷик Шаропов Н. - Душанбе, 1991.- 92 с.
256. Шеваи ҷануби забони тоҷикӣ, Душанбе: Дониш, 1979, ҷ.1, 312с.
257. Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. X.1. -Душанбе, 1989, сах. 405
258. Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Ҷ.2. -Душанбе, 1992. Сах. 392.
259. Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. X. 3. -Душанбе, 1995. Сах.425.
260. Эшонҷонов А. Грамматическая роль двух глагольных основ в образовании имен существительных // Эшонҷонов А. Учен. зап. Сталинаб. пед. ин-та им. Т.Г. Шевченко. 1955. Т. 2: Серия филологическая. С. 47-58.
261. Шукуров, М. Забони мо ҳастии мост / М. Шукуров. – Душанбе: Маориф, 1991. – 231с.
262. Шукурова М. Доир ба хусусиятҳои семантикии калимаҳои такрори забони адабии тоҷик. // Шукурова М. Забоншиносии тоҷик.-Душанбе: Дониш, 1976.-С. 71-76.
263. Эгамбердиев, Р. Хусусиятҳои бадеии воҳидҳои фразеологӣ, дар кит.: «Баъзе масъалаҳои филологияи тоҷик», серияи нав, № 213, Самарқанд, 1971.
264. Эгамбердиев, Р. Ташбеҳ ва истиора дар воҳидҳои фразеологӣ, //Эгамбердиев, Р. «Баъзе масъалаҳои филологияи тоҷик», серияи нав, № 214, Самарқанд, 1971.
265. Эгамбердиев, Р. Воҳидҳои фразеологӣ ва истифодаи онҳо дар ибораҳои бадеӣ, /Эгамбердиев, Р. «Баъзе масъалаҳои филологияи тоҷик», серияи нав, № 213, Самарқанд, 1971, с. 21
266. Эгамбердиев, Р. Вусъати маъноӣ фразеологӣ / Р. Эгамбердиев Вопросы фразеологии, стилистики и грамматического строя восточных языков. Новая серия, вып. 225. – Самарқанд, 1971. – С. 141 – 146.
267. Эмирова, А. М. Русская фразеология в коммуникативном аспекте/ А. М. Эмирова. — Ташкент: Фан, 1988. — 89 с.

- 268.Эшанкулов, А. У. Вариация глагольных фразеологизмов в языках различных структур /А. У. Эшанкулов // Вопросы фразеологии романских и германских языков (Самарканд). —1981. — С. 88–97.
- 269.Юсупова М. Фразеологияи романи “Дохунда”-и С. Айнӣ: рис. ...номз.илмҳои филол. / М. Юсупова. – Душанбе, 1971. – 203 с.

Фарҳангҳо

- 270.Абдуқодиров А. Фарҳанги мухтасари таъбироти назми Лоик Шерали / А. Абдуқодиров,– Хучанд. 2001. – 119с.
271. Абдуллозода Р. Фарҳанги ибораҳои халқӣ./ Абдуллозода Р. Душанбе: Адиб, 1988-399 с.
- 272.Абумансур Али ибни Ахмади Асадии Тусӣ. “Луғати фурс”/ Асади Тусӣ. Под редакцией Аббоса Икбол. —Техрон, 1319. — 567 с.
273. Луғати тоҷикӣ – русӣ. (тартибдиҳанда: Арзуманов С.Д. ва диг). – М.: Госиздат, 1954. – 789с.
- 274.Луғатномаи осори С. Айнӣ. / Мураттибон Ҷ. Рауфов, М. Шукуров, М. Муҳаммадиев-Душанбе:Дониш, 1978-236с.
275. Луғати русӣ-тоҷикӣ. / Мураттибон Арзуманов, Ҷ . А. Ахрорӣ, Н. Бехбудӣ, Н.Н. Ершов, Ш. Собир - М. Русский язык, 1985, 1280 с.
- 276.Лингвистический энциклопедический словарь. -М.: Сов. энциклопедия, 1990.-685 с. 162.
- 277.Персидско-русский словарь /Под ред. Ю.А.Рубинчика.-М.: Сов. Энциклопедия, 1983.-1632 с.768
- 278.Розенфельд А.З. Таджикско-русский диалектный словарь / Розенфельд А.З. Юго-Востонный Таджикистан/.-Л.,1982.-240 с.
- 279.Розенфельд А.З. Таджикско-русский диалектный словарь / Розенфельд А.З. Юго-Востонный Таджикистан/.-Л.,1982.-240 с.
280. Луғати тоҷикӣ – русӣ. (тартибдиҳанда: Арзуманов С.Д. ва диг). – М.: Госиздат, 1954. – 789с.
- 281.Луғатномаи осори С. Айнӣ. / Мураттибон Ҷ. Рауфов, М. Шукуров, М.

- Муҳаммадиев-Душанбе:Дониш, 1978-236с.
282. Луғати русӣ-тоҷикӣ. / Мураттибон Арзуманов, Ҳ . А. Ахрорӣ, Н. Бехбудӣ, Н.Н. Ершов, Ш. Собир - М. Русский язык, 1985, 1280 с.
- 283.Лингвистический энциклопедический словарь. -М.: Сов. энциклопедия, 1990.-685 с. 162.
284. Персидско-русский словарь /Под ред. Ю.А.Рубинчика.-М.: Сов. Энциклопедия, 1983.-1632 с.768
- 285.Розенфельд А.З. Таджикско-русский диалектный словарь / Розенфельд А.З. Юго-Востонный Таджикистан/.-Л.,1982.-240 с.
- 286.Розенфельд А.З. Таджикско-русский диалектный словарь / Розенфельд А.З. Юго-Востонный Таджикистан/.-Л.,1982.-240 с.
- 287.Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ»,қ.1 Душанбе: 2010-996 с.
- 288.Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ»,қ.2 Душанбе: 2010-1095
- 289.Фозилов М. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забон адабии ҳозираи тоҷик. (фарҳанги фразеологӣ)., қ.1./ Фозилов М. - Душанбе: Ирфон, 1963-952 с.
- 290.Фозилов М. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забон адабии ҳозираи тоҷик. (фарҳанги фразеологӣ).,қ.2. //Фозилов М./ Душанбе: Ирфон, 1964-802 с.
291. Фозилов М. Фарҳанги зарбулмасал, мақол ва афоризмҳои тоҷикию форсӣ// Фозилов М. Душанбе: Ирфон, 1975-367 с.
292. Фарҳанги забони тоҷикӣ, қ. 1. / - М.: Сов. Энцикл., 1969. – 951с.
- 293.Фарҳанги забони тоҷикӣ, қ. 2. / - М.: Сов. Энцикл., 1969. – 949с.
- 294.Фарҳанги ибораҳои халқӣ (тартибдиҳанда Р. Абдуллозода) – Душанбе: Адиб, 1988. – 400с.
295. Фарҳанги мухтасари «Шохнома». (Мураттиб И.Ализода. Таҷдиди Ҳ. Рауфов, З. Аҳрорӣ)/-Душанбе: Адиб, 1992- 496 с.
- 296.Фарҳанги ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ (Мураттибон: М. Маҳмудов, Ғ. Ҷӯраев, Б. Бердиев)/ Душанбе: Дониш, 2017- 841с.
- 297.Чамол уд-Дин Ҳусайн Инҷу ибни Фаҳр-ул-Ҳасан. «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ». / Ҳусайн Инҷу. —Ҳиндустон. 1786 . — С. 1293 с.